ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยบางกอก

ศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช

ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

959.35
ข129ข
ส.2

ข้อมูลประวัติศาสตร์ : สมัยบางกอก

THE LIBRARY
COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK. THAILAND

ขจร สุขพานิช
ศาสตราจารย์พิเศษทางประวัติศาสตร์ไทย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร
๒๕๑๘

95T.5
ช 12 ช
C.2

ลิขสิทธิ์ ๒๕๑๘ โดยภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
สุขุมวิท ๒๓ พระโขนง กรุงเทพมหานคร

พิมพ์ที่โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย
นายมาตรหมาย พิมลมาศ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

53357

แด่

พระปรีชาญาณ ขุนหลวงตาก ผู้ทรงเลือกบางกอกเป็นราชธานี

และ

วิเทโศบายพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ผู้ทรงประคับประคองเอกราช
ของชาติไทยไว้ได้จนทุกวันนี้

ประกาศขอบคุณ

ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ได้ให้ความอนุเคราะห์แก่ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ตลอดมาเป็นเวลากว่า ๑๐ ปี (ตั้งแต่ครั้งยังเป็นวิทยาลัยวิชาการศึกษา) ทั้งในด้านการสอนวิชาประวัติศาสตร์ไทยระดับปริญญาโท และระดับประกาศนียบัตรชั้นสูงวิชาเฉพาะ การควบคุมแนะนำการทำปริญญานิพนธ์ของนิสิตระดับปริญญาโท การอุดหนุนด้านปัจจัยเพื่อจัดหาวัสดุอุปกรณ์ที่จำเป็น และโดยเฉพาะตำราประวัติศาสตร์ให้แก่ ห้องสมุด ของ ภาควิชา ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่อาจารย์ นิสิตปริญญาตรีและโท ตลอดจนนักศึกษาบุคคลภายนอก บัดนี้ท่านได้มอบบทความเพื่อจัดพิมพ์ในนามของภาควิชาประวัติศาสตร์ อันนับเป็นวิทยาทานอีกแนวหนึ่ง เป็นทั้งตัวอย่างของการค้นคว้าและการเขียนประวัติศาสตร์ และเป็นการเริ่มโครงการจัดพิมพ์ตำราประวัติศาสตร์ของภาควิชานี้อีกด้วย ในนามของคณาจารย์และศิษย์ภาควิชาประวัติศาสตร์ข้าพเจ้า ขอแสดง ความขอบพระคุณอย่างสูงแด่ ศาสตราจารย์ขจร สุขพานิช ไว้ ณ ที่นี้

รองศาสตราจารย์สาคร ช่วยประสิทธิ์
หัวหน้าภาควิชาประวัติศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๘

คำนำ

ข้าพเจ้า มีความ ยินดีที่ ได้มอบให้ ภาค วิชา ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร พิมพ์หนังสือนี้เพื่อ เป็นหนังสือ อุเทศแก่นิสิต นักศึกษา ในการ พิจารณาศึกษาประวัติ-ศาสตร์ ไทยสมัยบางกอก คำว่าบางกอกในที่นี้รวมความหมายสมัย กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์เข้าไว้ด้วยกัน อันเป็นความหมาย เดิมหลายร้อยปีแล้วก่อนที่จะมีการตั้งราชธานีขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๑

หนังสือนี้ประกอบด้วยบทความ ๑๕ บท บางบทความเขียน ขึ้นนานแล้ว และได้ตีพิมพ์เป็นเล่มโดยกรมวิสามัญศึกษาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖ เพื่อเป็นหนังสืออุเทศแก่ผู้ใฝ่ใจในวิชาประวัติศาสตร์ไทย แต่ก็มีหลายบทความที่เขียนขึ้นหลัง พ.ศ. ๒๕๐๖ แม้แต่เขียนขึ้น เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ ก็มีอยู่ ๒ บทความ ซึ่งบทความ เหล่านี้ยังไม่เคยตีพิมพ์เป็นเล่มเลย เพิ่งจะมาปรากฏเป็นรูปเล่มใน คราวนี้เอง

การที่ บทความใน วิชาการ ของข้าพเจ้า กระจัดกระจายอยู่ หลายแห่ง เป็นที่ลำบากแก่นิสิตนักศึกษาที่จะหามาอ่าน เมื่อมา รวมกันเป็นเล่มในครั้งนี้คงสะดวกสบายแก่ท่านที่ถามถึง ข้าพเจ้า จึงขอโอกาสนี้ชี้แจงแก่ท่านทั้งหลายว่า ในการเขียนบทความ

ต่าง ๆ นี้ ข้าพเจ้ามีจุดประสงค์ในการแสวงหาข้อมูลของเรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีต การเลือกสรรหาข้อมูล ที่ข้าพเจ้าเชื่อว่าใกล้เคียงความจริง จึงเป็นจุดหมายของบทความเหล่านี้ โดยอาศัยหลักฐานชั้นต้นที่ยังพอหาได้ เสริมด้วยหลักฐานชั้นรองเอาเข้ามาประกอบเพื่อให้เรื่องราวสมบูรณ์ขึ้น เอกสารที่มาของหลักฐานชั้นต้นและหนังสือที่มาของหลักฐานชั้นรอง ข้าพเจ้าได้ระบุไว้ในบทความนั้น ๆ แล้ว ผู้ใฝ่ใจใคร่ทดสอบคงแสวงหาเอกสารหรือหนังสือมาดำเนินการได้โดยไม่ลำบากนัก

แต่ในบทความทั้ง ๑๕ บทความในหนังสือนี้ มีเรื่อง **อัจฉริยะขุนหลวงตาก** และเรื่อง **นโยบายของ ร. ๑ เกี่ยวกับญวน** ซึ่งข้าพเจ้าเพิ่งเขียนขึ้น ยังไม่เคยตีพิมพ์มาก่อน เป็นการเขียนขึ้นเพื่อความเป็นธรรมแด่ขุนหลวงตาก และเพื่อสดุดียกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในความเป็นรัฐบุรุษ ของพระองค์ เรื่องที่เขียนขึ้นเพื่อความเป็นธรรมแด่ขุนหลวงตากและเรื่องวิเทโศบายของ ร. ๑ นั้นให้ผลดีแก่ประเทศชาติเป็นระยะยาวนานร่วมร้อยปี ยังไม่มีใครเขียนมาก่อน ข้าพเจ้าจึงขอเสนอแด่ท่านทั้งหลายเพื่อพิจารณาและทดสอบในโอกาสนี้ด้วย

ในต้นรัชกาลที่ ๓ เมื่ออังกฤษเริ่มส่งทูตเข้ามาติดต่อกับทางราชการ และในต้นรัชกาลที่ ๔ ฝรั่งเศสก็ส่งทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีนั้น อังกฤษและฝรั่งเศสได้มีสัมพันธไมตรีกับไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีแล้ว แต่ได้หายหน้าไปนานกว่า

๑๐๐ ปีทั้ง ๒ ชาติ ทั้งนี้เพราะอะไร ในเรื่องนี้ข้าพเจ้ายังมิได้เขียนขึ้นไว้จึงไม่ปรากฏอยู่ในหนังสือนี้ ทั้งนี้เพราะเกรงจะไม่ทันการตีพิมพ์ในครั้งนี้ โดยภาควิชาประวัติศาสตร์ ฯ ตั้งใจจะให้หนังสือนี้ออกมาสู่มือนิสิตนักศึกษาภายในเดือนมกราคม ๒๕๑๘ ข้าพเจ้าจึงต้องขอผัดไว้ก่อนและจะได้เขียนขึ้นในโอกาสหน้าเมื่อมีการตีพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นอีก

ข้าพเจ้าขอเรียนชี้แจงอีกเล็กน้อยว่า บทความในหนังสือนี้เกี่ยวโยงกับเรื่องราวประวัติศาสตร์ไทยในสมัยบางกอก แต่ก็ยังมิใช่เป็นประวัติศาสตร์โดยสมบูรณ์ เพราะเป็นข้อมูลของแต่ละเรื่องราว และเรื่องราวนั้น ๆ ก็มิได้ติดต่อกัน เปรียบประดุจภาพนิ่ง (Slides) ยังมิใช่ภาพยนตร์ ภาพยนตร์ในที่นี้เปรียบได้กับประวัติศาสตร์ซึ่งต้องมีเรื่องราวติดต่อกันเป็นลูกโซ่ ไม่ใช่ภาพนิ่งดังบทความในหนังสือนี้ และเมื่อหนังสืออื่น ๆ อันเป็นการตีพิมพ์บทความของข้าพเจ้าในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยสุโขทัย และในสมัยเริ่มแรกก่อนสุโขทัยได้ตีพิมพ์ออกมาแล้ว (ซึ่งก็หวังว่าคงจะได้ตีพิมพ์ทุกสมัยในปีนี้) สักวันหนึ่งข้าพเจ้าคงมีโอกาสนำเสนอหนังสือ ประวัติศาสตร์ไทยออกมาสู่ การพิจารณา ของท่านทั้งหลาย อันจะเป็นหนังสือประวัติศาสตร์อีกเล่มหนึ่งในจำนวนไม่มากเล่มนักที่เรามีอยู่เป็นภาษาไทย ขอให้นิสิตนักศึกษาและผู้สนใจในวิชานี้โปรดอดใจรอ และท่านก็จะได้ทราบว่า เรื่องราวชนชาติไทยในระยะเวลาอันยาวนานจะมีรูปโฉมเป็นอย่างไร

ข้าพเจ้าขอกราบไหว้วิงวอนคุณพระศรีรัตนตรัยที่จะคุ้มครองให้ข้าพเจ้ามีสุขภาพดี มีกำลังใจพอเพียง ในการเขียนประวัติศาสตร์สักเล่มหนึ่งมาสู่มือท่านทั้งหลาย ณ โอกาสนี้ด้วย และขอให้มิตรผู้หวังดีช่วยเป็นกำลังใจแก่ข้าพเจ้าด้วย

ขจร สุขพานิช

๕ มกราคม ๒๕๑๘

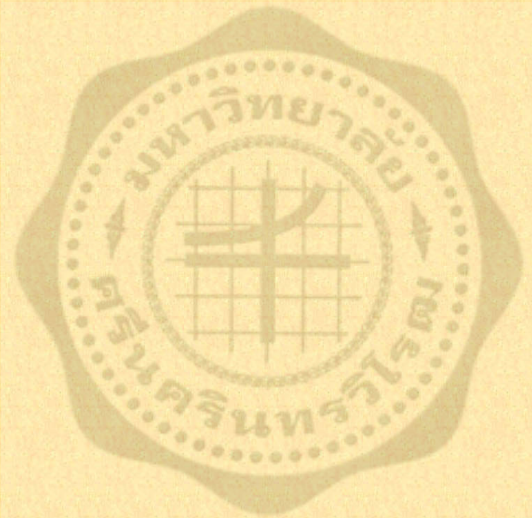

สารบัญ

ประกาศขอบคุณ

คำนำ

หน้า

สมเด็จพระเจ้าตากสินกับท่านสังฆราชบาทหลวง ๑

วันสำคัญของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ๑๖

อัจฉริยะของขุนหลวงตาก ๓๔

นโยบายผูกมิตรของ ร. ๑ เกี่ยวกับญวน ๗๗

หมอบรัดเลมิชชันนารีอเมริกัน ๑๐๘

เอกสารการทูตเกี่ยวกับเซอร์ เยมส บรูก ๑๓๓

พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับท่านสังฆราช ปาลเลอกัวซ์ ๑๗๗

วิกฤติกาลเงียบเมื่อ ๑๒๕ ปีก่อน ๑๘๗

เมื่อเซอร์ยอนเบาว์ริง เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ๒๓๗

สมุดบันทึกของทูตเมริกัน Townsend Harris ๒๘๐

การเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ ๒๙๓

เบื้องหลังวิกฤติกาล ร.ศ. ๑๑๒ ๓๐๓

ที่ปรึกษาแผ่นดินของ ร.๕ ๓๔๘

พรมแดนและพระวิหาร ๓๗๓

คดีเขาพระวิหาร ๓๘๑

บรรณานุกรม ๓๙๗

เซอร์ จอห์น บาวริ่ง

โรแลง ยัคแมง

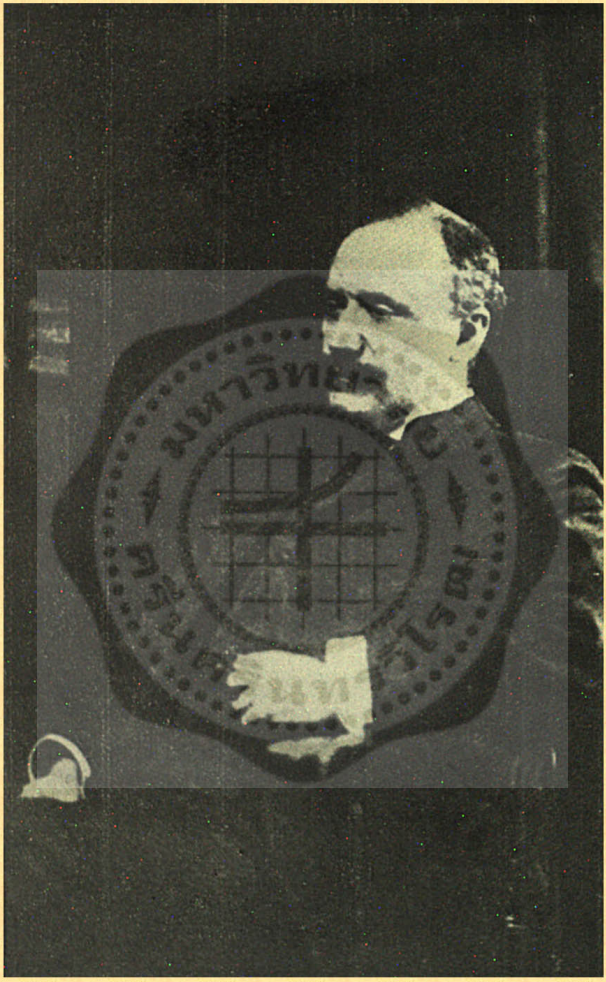

เฮนรี่ สตรอแบล

สมเด็จพระเจ้าตากสิน
กับ
ท่านสังฆราชบาทหลวง

ในการไปแนะนำนักเรียนฝึกหัดครูหลายรุ่น ผู้เขียนมักจะถูกถามด้วยปัญหาหนึ่งอยู่เสมอว่า "พระเจ้าตากท่านบ้าจริงหรือไม่?" ผู้ถามอยากจะให้ตอบว่าท่านมิได้บ้า คนชั้นหลังมาเขียนกันเช่นนั้นก็เพื่อเหตุผลทางการเมือง แต่ทุกครั้งผู้เขียนก็ตอบไปตามหลักฐานที่ค้นพบ และชี้แจงด้วยว่าเป็นหลักฐานที่พวกบาทหลวงได้ทำไว้ เป็นรายงานไปยังเจ้าคณะผู้บังคับบัญชา ณ กรุงปารีส เป็นหลักฐานที่เปิดเผยในชั้นหลัง (เมื่อ ค.ศ. ๑๙๒๐) เมื่อเหตุการณ์ได้ล่วงเลยไปแล้วถึง ๑๕๐ ปี ผู้เขียนรายงานมิได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ทางการเมืองภายในประเทศแต่อย่างใด จึงควรเชื่อถือว่าเป็นหลักฐานที่ปราศจากอคติ แม้กระนั้นก็ดี สมาชิก "ชุมนุมจุฬา" ที่อยากเชื่อว่าพระเจ้าตากท่านมิได้เป็นบ้าก็คงมีไม่น้อย ผู้เขียนจึงขอส่งเรื่องนี้มาให้เพื่อจะได้รู้ที่มาแห่งหลักฐาน และข้อความในหลักฐานนั้นด้วย

พระจริยาวัตรของพระเจ้าตากฯ ท่านน่าประหลาดพิศวงไม่น้อย สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงท่านทรงใช้คำว่า "อยู่ข้างพลุ่งพล่ัง แต่ไม่ใช่บ้า" ก็พังดูจะเป็นจริงตามนั้นด้วย แต่ในส่วนดีอย่างประหลาดก็มีอยู่เหมือนกัน เช่นที่ปรากฏในจดหมายของบาทหลวงชื่อคอร์ (Corre) รายงานไปยังผู้อำนวยการคณะเผยแพร่ศาสนาในต่างประเทศที่กรุงปารีส เป็นรายงานจากเมืองบางกอก ลงวันที่ ๗ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๗๐ ว่า

"เมื่อวันที่ ๒๕ เดือนพฤษภาคมปีนี้ (พ.ศ. ๒๓๑๓) พระเจ้ากรุงสยามได้เสด็จมาเยี่ยมข้าพเจ้าด้วยพระองค์เอง ซึ่งเป็นการไม่เคยมีตัวอย่างมาเลย พวกขุนนางผู้ใหญ่ไม่กล้าจะมาสนทนากับสังฆราชที่บ้านบาทหลวง พระเจ้ากรุงสยามเสด็จมาในครั้งนี้ ได้ทอดพระเนตรเห็นว่าที่ของเราคับแคบมาก จึงมีคำสั่งให้รื้อศาลาที่อยู่ในที่ของเราลงหลังหนึ่ง และรับสั่งให้ขุดคูเอาดินขึ้นถมที่ และให้ก่อผนังโบสถ์ซึ่งเปิดอยู่ทุกด้าน แล้วได้รับสั่งสรรเสริญชมเชยพวกเข้ารีตเป็นอันมาก....."

พระจริยาวัตรเช่นนี้ เห็นจะไม่มีตัวอย่างแต่กาลก่อน ยิ่งในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐด้วยแล้ว อย่าว่าแต่เสด็จออกมาให้พวกราษฎรได้เฝ้าชมพระบารมีเลย แม้แต่จะทรงอนุญาตให้ราษฎรได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าช่วงใช้ก็จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติถึงเก้าประการ คนที่มิได้เกิดเป็นลูกเจ้าพระยา กฎหมายในรัชกาลนั้นห้ามมิให้รับเป็นมหาดเล็กเสียแล้ว แต่นี่พระเจ้าตาก

ท่านได้เป็นพระยากำแพงเพ็ชรศักดินาหมื่น แต่อายุยังไม่ถึงสามสิบสาม ก็เพราะท่านเข้มแข็งในการสงครามผิดจากคนอื่น พระจริยาวัตรของท่านจึงเข้ากับพวกราษฎรได้อย่างแนบเนียนสนิทสนม

เมื่อท่านสังฆราชเลอบอง (Le Bon) ได้เข้ามายังกรุงบางกอกท่านได้ทำรายงานไปยังผู้อำนวยการที่กรุงปารีส ลงวันที่ ๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๗๗๒ ว่า

"ข้าพเจ้าได้มาถึงเมืองไทย ตั้งแต่วันที่ ๒๒ พฤษภาคมปีกลายนี้.....ม. คอร์ ได้นำเรือไปรับเราที่สันดอน ๒ ลำ และได้พาเราขึ้นไปยังบางกอก ซึ่งเป็นเมืองที่เจ้าตากได้ไปสร้างเป็นราชธานีขึ้นใหม่.....ครั้นเมื่อวันที่ ๒๕ เดือนพฤษภาคม ก็ได้มีพระราชโองการให้เราไปเฝ้า..... โปรดพระราชทานหมากให้เรารับประทาน กับพระราชทานผ้าและเงินตามธรรมเนียมของเมืองนี้ แล้วจึงได้รับสั่งให้เสนาบดีเพิ่มที่ดินต่อกับที่ดิน ซึ่งได้พระราชทานให้พวกเข้ารีตไว้แล้วนั้นด้วย.....

"เมื่อวันที่ ๒ เดือนเมษายน ได้มีพระราชโองการให้เราไปเฝ้าอีก และในครั้งนี้ได้มีรับสั่งให้พระสงฆ์ที่สำคัญ ๆ กับพระจีนไปเฝ้าด้วย วันนั้นเป็นวันขึ้นเริงทั่วราชอาณาเขตเพราะเป็นวันขึ้นปีใหม่ของไทย พระเจ้าแผ่นดินกำลังสำราญพระทัยจึงได้ลงประทับกับเสื่อธรรมดาอย่างพวกเราเหมือนกัน... ....

"บรรดาคนทั้งหลายเรียกพระเจ้าตากว่าพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระเจ้าตากเองเรียกพระองค์เองว่าเป็นแต่เพียงผู้รักษากรุงเท่านั้น

พระองค์ทรงทนทานต่อความเหน็ดเหนื่อย ทั้งทรงกล้าหาญและพระปัญญาก็เฉียบแหลม มีพระนิสัยกล้าได้กล้าเสีย และพระทัยเร็ว ถ้าจะว่าก็เป็นทหารอันกล้าหาญคนหนึ่ง ตั้งแต่ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ได้เสด็จยกทัพไปปราบเมืองนครศรีธรรมราช และเมืองไทรบุรีก็มายอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์ต่อพระองค์แล้ว.... "เวลานั้นได้โปรดให้ยกกองทัพล่วงหน้าไปคอยทัพหลวงในแดนเขมร ทัพหน้ามีพล ๑๕,๐๐๐ คน หรือ ๒๐,๐๐๐ คน และได้โปรดให้ไถหว่านข้าว ให้ได้ข้าวพอเลี้ยงกองทัพภายใน ๓ หรือ ๔ เดือน...."

จากจดหมายยกย่องเฉลิมพระเกียรติเช่นนี้ เราก็พอมองเห็นการกระทบกระทั่งซึ่งจะตามมาด้วย คือ ในตอนท้ายของรายงานฉบับนี้ ท่านสังฆราชเลอบองเขียนต่อท้ายว่า

"พระเจ้าตากโปรดให้เกณฑ์พวกเข้ารีตไปทำการต่าง ๆ มากกว่าเกณฑ์คนอื่น และในการต่าง ๆ ที่เกณฑ์พวกเข้ารีตไปนั้น มีการที่เกี่ยวด้วยบำรุงพระพุทธศาสนา และเกี่ยวด้วยพิธีของพระพุทธศาสนามาก.... ข้าพเจ้าจึงได้เรียกพวกเข้ารีตเหล่านั้นให้กลับเสีย พวกเข้ารีตก็เลิกงานต่อหน้าเสนาบดีซึ่งคุมงานอยู่ในที่นั้น.... ชีวิตของเราก็ยอมสละถวายพระเจ้าแผ่นดินได้ แต่ต้องสละในสิ่งที่ไม่เสียแก่ศาสนาของเรา ในสิ่งที่ขัดขวางแก่การของพระเป็นเจ้าแล้ว จะต้องยอมสละชีวิต ๑,๐๐๐ ชีวิตดีกว่าที่ที่จะไปช่วยในงานเช่นนั้น"

การที่ท่านสังฆราชเรียกพวกเข้ารีตให้กลับ ไม่ยอมปฏิบัติงานตามที่มีพระบัญชาให้ทำเช่นนั้น ประหลาดที่ว่าไม่มีอะไรเกิดขึ้นเป็นผลตอบแทน เพราะท่านสังฆราชก็ยังทำรายงานต่อไปเรื่อย ๆ อีกหลายปีจนถึงรายงานลงวันที่ ๒๖ มีนาคม ค.ศ. ๑๗๗๕ อันเป็นปีที่ ๔ ที่ท่านสังฆราชเข้ามาอยู่ ณ เมืองบางกอก ในรายงานฉบับนี้ ท่านเขียนไว้ว่า

"เมื่อสองสามวันที่ล่วงมาแล้ว พระเจ้าแผ่นดินได้รับสั่งให้พระสงฆ์ไทย บาดหลวงมิชชั่นารีฝรั่งกับพวกมะหะหมัดมาโต้เถียงกันถึงเรื่องศาสนา.... ครั้นทรงฟังความเห็นของพวกเข้ารีตและพวกมะหะหมัดว่า การฆ่าสัตว์ไม่บาปก็ไม่พอพระทัย พอรุ่งขึ้นก็ได้ออกประกาศพระราชโองการนี้ทีเดียว...." คือออกประกาศห้ามคนไทยและมอญมิให้เข้ารีตและนับถือศาสนามะหะหมัด มีวางโทษถึงประหารชีวิต ทั้งคนชักชวนและคนไทย คนมอญที่ไปเข้ารีตและนับถือศาสนามะหะหมัด มูลเหตุที่จะเกิดการกระทบกระทั่งร้าวฉานมีขึ้นแล้ว แต่พอดีเกิดศึกพม่ามาขัดจังหวะเสียก่อน เรื่องร้ายแรงจึงยังไม่เกิดขึ้นตามความปรารถนาของท่านสังฆราชซึ่งได้เขียนไว้ในรายงานว่า "เราจะยอมตายดีกว่าที่จะละโอกาสทำการตามหน้าที่สำคัญของเรา"

เหตุที่ท่านสังฆราชจะถูกจับ และคุมขังไปเกิดขึ้นเกี่ยวกับเรื่องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา สังฆราชมีความเห็นว่า การที่พวกเข้ารีตจะต้องไปวัดพุทธศาสนา และเข้าพิธีดื่มน้ำซึ่งพราหมณ์

และพระสงฆ์ "ได้ทำพิธีแช่งไว้" เป็นการผิดศาสนา จึงได้สั่งห้ามพวกเข้ารีตไม่ให้เข้าร่วมพิธี แต่ให้มาสาบาลตัวว่าซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินในโบสถ์คริสตัง และท่านสังฆราชก็กำกับอยู่ด้วย ครั้นความนี้ทรงทราบถึงพระเจ้าตากก็มีรับสั่งให้จับข้าราชการเข้ารีตสามคนนี้จำคุก และในวันที่ ๒๕ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๕ เจ้าพนักงานก็ได้มาจับสังฆราชกับบาทหลวงอีก ๒ คน คุมตัวไปเฝ้าพระเจ้าตาก

ในรายงานของท่านสังฆราชในเรื่องนี้ ท่านเขียนไว้ว่า "พระเจ้าแผ่นดินทรงพระพิโรธมาก ได้รับสั่งด้วยพระสุรเสียงอย่างดัง จึงมีรับสั่งให้ลงพระอาญาแก่พวกเรา ในทันใดนั้นมีเจ้าพนักงาน ๒ คน ถือเชือกและมัดหวาย ได้มาจับพวกเราทั้ง ๖ คน แล้วถอดเสื้อยาว เสื้อชั้นในและเสื้อเชิ้ตออกจากตัว เหลือแต่ตัวเปล่า ๆ จึงเอาเราไปมัดมือมัดเท้าไว้ระหว่างหลัก ๒ หลัก เจ้าพนักงานได้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนข้าราชการเข้ารีตด้วยหวายคนละ ๕๐ ที ส่วนข้าพเจ้ากับบาทหลวง ๒ คนนั้น รอดไปได้ในวันนั้น เพียงแต่ได้รับความตกใจและต้องเข้าผูกมัดในหลักคาเท่านั้น.... เมื่อข้าพเจ้าได้ยินเสียงหวายและได้ยินเสียงร้องของผู้ถูกเฆี่ยน ข้าพเจ้าก็เข้าใจว่าพวกเราทั้ง ๖ คน คงถูกเฆี่ยนพร้อมกัน.... จนในที่สุดเมื่อเจ้าพนักงานได้แก้เราออกจากหลักคาและพาเราไปยังคุกนั้น ข้าพเจ้าก็ร้องไห้บ่นเสียใจ ที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงยกเว้นไม่ลงพระราชอาญาแก่ข้าพเจ้า...."

แต่ท่านสังฆราชไม่จำต้องเสียใจไปนานนัก เพราะพอวันรุ่งขึ้นเจ้าพนักงานก็มาเบิกตัวไปมัดไว้กับหลักคาเป็นครั้งที่ ๒ และคราวนี้ได้ลงมือเฆี่ยนท่านจริง ๆ ความตอนนี้ท่านบันทึกไว้ว่า "พอข้าพเจ้ารู้สึกว่า เจ้าพนักงานมาเอาตัวไปเฆี่ยน ข้าพเจ้าก็หมดสติทีเดียว" การถูกเฆี่ยนครั้งแรกนี้ ท่านมิได้บอกไว้ว่าถูกเฆี่ยนกี่ที แต่ในครั้งที่ ๒ ซึ่งเป็นการเฆี่ยนหน้าที่นั่ง ท่านจดไว้ว่า ๑๐๐ ที และได้บันทึกต่อไปว่า "เมื่อได้ถูกเฆี่ยนครบจำนวนแล้ว เนื้อหลังก็ขาด เลือดก็โทรมตัว เจ้าพนักงานได้คุมเราไปยังคุกสามัญ และได้จำเราครบ ๕ ประการ คือมีเครื่องจองจำ ๕ อย่าง · หนึ่งตรวนใส่เท้า สองเท้าติดขื่อไม้ สามโซ่ล่ามคอ สี่คาไม้ใส่คอทับโซ่ ห้ามือสองมือลอดเข้าไปในคาและไปติดกับขื่อมือทำด้วยไม้ การที่เราถูกจองจำเช่นนี้ ไม่เป็นการเหมาะสำหรับรักษาแผลที่หลัง และที่สีข้างให้หายเลย เพราะฉะนั้นเมื่อได้ล่วงเวลามาได้ ๒ เดือนแล้ว แผลที่หลังยังไม่หายเลย"

รายงานฉบับนี้ ท่านสังฆราชเขียนขึ้นในคุก มีข้อความยาวหลายหน้ากระดาษเล่าถึงว่า พระเจ้าตากได้รับสั่งต่อหน้าขุนนางที่ประชุมว่า "สังฆราชกับพวกบาทหลวงจองหองนัก มันไม่ยอมขอโทษเลย" แล้วว่า พระเจ้าตากได้เสด็จยกทัพไปด้วยพระองค์เอง ตั้งแต่วันที่ ๑๕ มกราคม ค.ศ ๑๗๗๖ ท่านและบาทหลวงต้องถูกจองจำแต่เดือนกันยายนปีก่อน จนถึงกรกฎาคมปีนี้ เป็นเวลากว่า ๑๐ เดือน เจ้าพนักงานจึงมาปลดคาออกจากคอ

และถอดขื่อเท้าและขื่อมือออก และตรวนที่เท้าให้ แต่ยังใส่โซ่ที่คอและตรวนที่เท้าอยู่ ถอดโซ่คอในเดือนสิงหาคม และพาตัวไปสอบสวนอีกครั้งหนึ่ง แต่ท่านสังฆราชก็ยังยืนกรานไม่ละลดในเรื่องห้ามพวกเข้ารีตถือน้ำ ฯ เช่นเดิม เจ้าพนักงานจึงนำมายังคุกและให้จองจำครบ ๕ ประการตามเดิม ต่อไปอีกจนถึงวันที่ ๒ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๖ จึงปล่อยให้เราออกจากคุกโดยไม่มีวิธีหรือต้องทำหนังสืออย่างใด"

การที่ท่านสังฆราชถูกจองจำร่วมปี และถูกโบย ๑๐๐ ที หน้าที่นั่งเช่นนี้ ตัวท่านคงจะเป็นผู้มีอายุแล้วต้องตรากตรำรับโทษหนักประกอบด้วยอาหารในคุกไม่สมบูรณ์ จึงปรากฏในรายงานฉบับต่อไป (เล่าไว้ว่าเดือนพฤศจิกายนไม่มีวันที่) ของท่านว่า "พวกเราได้พ้นโทษออกมาได้ ๓ เดือนแล้ว แต่ข้าพเจ้าไม่มีแรงเลย และเกือบจะเป็นคนพิการทำอะไรไม่ได้ แม้แต่จะนั่งเฉย ๆ สักชั่วโมงก็ไม่ได้ การที่เขียนจดหมายฉบับนี้ต้องหยุดพักหลายครั้งจึงเขียนต่อไปได้ และจดหมายฉบับนี้เห็นจะเป็นจดหมายฉบับสุดท้ายของข้าพเจ้าแล้ว"

และดูจะสมจริงตามที่ท่านเขียนไว้ คือเป็นรายงานฉบับสุดท้ายของท่าน แต่ท่านยังจดหมายเหตุไว้ต่อไปอีกกับเขียนถึงมิตรสหายก็มีบ้าง ต่อแต่นั้นมา จดหมายรายงานไปกรุงปารีสเป็นจดหมายของบาทหลวงคนอื่น ๆ เช่น บาทหลวงคูเด้ (Coudé) ผู้ซึ่งจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นสังฆราชองค์ต่อไป รายงานว่าสำหรับ

ตัวท่านต้องติดคุกจำจองพร้อมกับท่านสังฆราช และไม่ได้รับการปลดปล่อยจนถึงวันที่ ๑ กันยายน ค.ศ. ๑๗๗๙ คือต้องติดคุกร่วม ๓ ปี การที่ท่านสังฆราชได้รับการปลดปล่อยก่อนใครคงเป็นเพราะท่านสูงอายุแล้ว และอาจเกิดอาพาธและถึงแก่กรรมในคุกก็เป็นได้

ในรายงานของบาทหลวงคูเด้ ลงวันที่ ๑๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๗๙ ท่านบันทึกไว้ว่า "เมื่อเราพ้นโทษได้สามอาทิตย์ พระเจ้าตากได้มีรับสั่ง ให้เราเข้าไปเฝ้า เวลานั้นท่านสังฆราชป่วยอยู่ไปเฝ้าไม่ได้ เราจึงได้ไปเฝ้าแต่ ๒ คนเท่านั้น...."

พระจริยาวัตรตอนนี้ ช่างประหลาดแท้ ๆ คือ "....พระเจ้าตากได้ทรงแสดงไมตรีต่อเรา และทรงแสดงว่าทรงโปรดปรานเรามากพระเจ้าตากได้เสด็จลงมาประทับในที่ต่ำกว่าเรา และโปรดให้เอาน้ำชามาพระราชทานให้เรารับประทาน ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยเลย จนที่สุดข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ก็หาเคยพระราชทานน้ำชาให้รับประทานไม่.... ตั้งแต่วันนั้นมา เราก็ได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าตากหลายคราว เมื่อไปเฝ้าคราวใดก็ทรงแสดงไมตรีต่อเราเสมอ..... **พระเจ้าตากรับสั่งอยู่เสมอว่าทรงเหาะเหิรเดินอากาศได้ เราก็ได้ทูลเสมอว่าเป็นการที่เป็นไปไม่ได้ เราได้ทูลบ่อยเข้าจนถึงกับทรงเบื่อไม่อยากฟังเราแล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้รับสั่งให้เราไปเฝ้ามาได้ ๑ ปีแล้ว...."**

ข้อความที่ ม. คูเด้ รายงานไปเช่นนี้ ท่านสังฆราชเลอบองก็เขียนถึงเพื่อนที่เมืองมาเก๊าว่า "พระเจ้าตากทรงมีความคิดโลดโผน" ท่านใช้คำว่า esprit entre prenant เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงพระราชดำริจะเป็นพระผู้เป็นเจ้า ในเรื่องนี้ได้มีรับสั่งว่ามีพระราชประสงค์จะเป็นพระผู้เป็นเจ้า และมีคนเรียกพระองค์ว่าพระผู้เป็นเจ้าแล้วก็มี เพราะในเรื่องนี้ไม่มีเลยที่ใครจะไม่ทำให้ถูกพระทัยตามวิธีดำเนินการที่ทรงพระราชดำริไว้นั้น ในชั้นต้นจะได้ทรงเหาะขึ้นไปตามอากาศก่อน และเพื่อจะเตรียมการที่จะทรงเหาะนี้ ได้ทรงทำพิธีต่าง ๆ ในวัดและในวังมา ๒ ปีแล้ว (จดหมายของท่านสังฆราชลงวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๗๗๘) เพราะฉะนั้นในเวลานี้จะต้องถือว่า พระเจ้าตากไม่ใช่เป็นมนุษย์ในโลกนี้แล้ว ถ้าเรื่องนี้ใครไปทูลขัดคอหรือในเวลาที่ทรงเข้าพิธีใครเข้าไปเผ้าแล้วคนนั้นก็เคราะห์ร้าย" คำว่า "ไม่ใช่มนุษย์ในโลกนี้" ท่านสังฆราชใช้คำว่า C'est alors un homme qui n'est plus de ce monde คือทรงเป็นมนุษย์เหนือหรือล้ำโลกนี้เสียแล้ว นี่เป็นหลักฐานเอกสารของท่านสังฆราชเลอบอง และของบาทหลวงคูเด้ ซึ่งจะได้เป็นสังฆราชองค์ต่อมา

ในจดหมายเหตุรายวันของสังฆราชเลอบอง ท่านบันทึกการร้าวฉานครั้งใหญ่ลงไว้ ว่าเป็นการฉลองหรือพระราชพิธีอะไรสักอย่างหนึ่ง เป็นงานฉลองกันถึง ๓ วัน แต่พวกเข้ารีตมิได้เข้ากระบวนแห่จนคนเดียว จึงทรงกริ้วเป็นอันมาก ครั้นถึงวันสิ้น

เดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๗๗๙ ซึ่งเป็นวันที่เคยจ่ายเบี้ยหวัดประจำปี นายทหารและพลทหารต่างเข้าไปในพระราชวังเพื่อไปรับเบี้ยหวัด พระเจ้าตากจึงทรงรับสั่งว่า "จะเอาเบี้ยหวัดให้แก่คนเข้ารีตจะมีประโยชน์อะไร เรามีงานพระราชพิธีอย่างใดพวกนี้ไม่ยอมช่วยจนครั้งเดียว จนที่สุดในวันนักขัตฤกษ์ พวกนี้ก็ไม่ยอมมาเล่นเครื่องดนตรีให้เราฟัง" จึงรับสั่งเป็นคำขาดว่า "ถ้าสังฆราช กับบาทหลวงยังอยู่ตราบใด ไม่ต้องให้เบี้ยหวัดแก่พวกเข้ารีตเลย" แล้วรับสั่งให้เตรียมเนรเทศท่านสังฆราชและบาทหลวงไปกับเรือ เมื่อถึงฤดูมีเรือไปเมืองบาตาเวีย การที่ทรงกริ้วคราวนี้เป็นไปไม่นาน เพราะในเดือนสิงหาคม ก็มีรับสั่งให้พระราชโอรสองค์ใหญ่ เป็นพระธุระในการจ่ายเบี้ยหวัดให้แก่พวกทหารเข้ารีต "และการที่ทรงพระดำริจะไล่สังฆราชและบาทหลวงให้ออกไปนอกพระราชอาณาเขตนั้น ดูเป็นเรื่องที่สายไปแล้ว" นี่เป็นจดหมายเหตุของท่านสังฆราชเลอบอง แต่รายงานของบาทหลวงคูเด้เขียนไว้อีกอย่างหนึ่งว่า "พวกเราได้อยู่ในเมืองไทยโดยสุขสบายจนถึงเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๗๗๙ ในระหว่างนั้นช้า ๆ นาน ๆ พระเจ้าตากก็กริ้วเราบ้างเป็นครั้งเป็นคราว แต่ไม่ช้าก็หายกริ้วอีก พระเจ้าตากไม่ได้รับสั่งให้เราเข้าเฝ้ากว่าปีหนึ่งแล้ว **ในระหว่างนั้นก็ทรงสวดมนต์บ้าง อดพระกระยาหารบ้าง จำศีลภาวนาบ้าง เพื่อเตรียมพระองค์สำหรับเหาะเหิรเดินอากาศต่อไป....**พวกพระสงฆ์ได้กราบทูลว่า ถ้าเราอยู่ในพระราชอาณา

เขตตราบใด ก็จะทรงเหาะเหิรเดินอากาศไม่ได้....ครั้นถึงวันที่ ๑ เดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๗๙ พระเจ้ากรุงสยามได้มีรับสั่งให้เจ้าพระยาพระคลังมาบอกให้เราออกไปพ้นพระราชอาณาเขต..... เราจึงได้ลงเรือในเวลากลางคืน ครั้นถึงวันที่ ๑ เดือนธันวาคม เรือก็แล่นไปออกจากเมืองไทยไปเกาะมะละกา...."

เป็นอันว่าท่านสังฆราชเลอบองได้เข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี แต่ ค.ศ. ๑๗๗๑ ลงเรือออกไปนอกพระราชอาณาเขต ในปลาย ค.ศ. ๑๗๗๙ แล้วเลยเดินทางกลับไปยุโรป "เพราะท่านไม่มีแรงพอที่จะทนความเหน็ดเหนื่อยได้" ส่วนบาทหลวง ๒ ท่านที่ถูกโบยและจองจำพร้อมกับท่านสังฆราช คือบาทหลวงคูเด้และบาทหลวงกาโนต์ (Garnaulet) เดินทางไปเมืองปอนดีเชรี ในประเทศอินเดีย แล้วหาโอกาสกลับเข้ามาอยู่เกาะภูเก็ต ครั้นเมื่อผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ มีพระราชโองการตำรัสว่า มีพระราชประสงค์จะให้สังฆราช และบาทหลวงซึ่งเจ้าตากได้ไล่ไปนั้นให้กลับเข้ามาอยู่ในเมืองไทยอีก บาทหลวงคูเด้ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นท่านสังฆราชจึงเดินทางเข้ามายังพระนคร ดังปรากฏในจดหมายของท่านลงวันที่ ๒๖ มษายน ค.ศ. ๑๗๘๒ ว่า "ข้าพเจ้าได้กลับเข้ามาอยู่ในเมืองไทยอีกตามเดิม.... ข้าพเจ้าไม่ต้องการไปอยู่ที่อื่น นอกจากอยู่ในเมืองไทย....เราจะยอมตายในเมืองนี้...." (ส่วนบาทหลวงกาโนต์ก็ได้รับแต่งตั้งเป็นท่านสังฆราช ประจำเกาะปีนัง) ท่านสังฆราชคูเด้ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

จุฬาโลก และได้รับพระบรมราชานุญาตให้ประกอบศาสนกิจของท่านตามสะดวกเสร็ จ ท่านเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี แต่วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๗๓ ถูกเนรเทศออกไปใน ค.ศ. ๑๗๗๙ และกลับเข้ามายังพระนครในต้นแผ่นดินใหม่ และถึงมรณภาพที่เมืองตะกั่วทุ่ง เมื่อวันที่ ๘ มกราคม ค.ศ. ๑๗๘๕ ท่านสังฆราชกาโนต์จึงได้เข้ามารับหน้าที่ในพระนครแทนต่อไป และถึงมรณภาพที่เมืองจันทบุรี ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อวันที่ ๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๑๑ เป็นอันว่าท่านทั้งสอง 'ยอมตายในเมืองไทย' สมจริงตามปณิธาน

ในการประมวลเหตุการณ์ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี เห็นมีปรากฏเป็นข้อความสั้น ๆ แต่รัดกุมลึกซึ้งอยู่ในจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีอยู่ตอนหนึ่งว่า **"เมื่อต้นแผ่นดินเห็นด้วยพระบารมีชุ่มพื้นชื้นผลจนมีแก่น ปลายแผ่นดินแสนร้อนรุมสุมรากโคนโค่นล้มถมแผ่นดิน ด้วยสิ้นพระบารมีแต่เพียงนี้."** สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงวิจารณ์ข้อความนี้ว่า "เป็นสำนวนเก่าดี กล่าวด้วยความสังเวชและความเคารพ" และทรงพระราชทานทัศนะส่วนพระองค์ เกี่ยวกับพระเจ้าตากว่า "อยู่ข้างพลุ่งพล่ัง แต่ไม่ใช่บ้า" ส่วนท่านสังฆราชเลอบองแสดงความเห็นไว้ว่า "ในเวลานี้จะต้องถือว่าพระเจ้าตากล้ำมนุษย์ในโลกนี้เสียแล้ว" ส่วนบาทหลวงกูเด้เป็นเพียงรายงานว่า "ทรงสวดมนต์บ้าง อดพระกระยาหารบ้าง จำศีลภาวนาบ้าง เพื่อเตรียมเหาะเหิรเดินอากาศต่อไป"

หมายเหตุเกี่ยวกับหลักฐาน

หลักฐานต่าง ๆ ที่นำออกแสดงไว้ในเรื่องนี้ ปรากฏในหนังสือ Histoire de la Mission de Siam คือประวัติคณะเผยแผ่ศาสนาคริสตังในประเทศสยาม ตีพิมพ์ที่กรุงปารีสใน ค.ศ. ๑๙๒๐ ผู้ประมวลหลักฐานตั้งแต่ ค.ศ. ๑๖๖๒ ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ติดต่อเรื่อยมาจนถึง ค.ศ. ๑๘๑๑ ในรัชกาลสมเด็จพุทธเลิศหล้านภาลัย คือ บาทหลวง Adrien Launay หอพระสมุดวชิรญาณได้สั่งซื้อเข้ามา มี ๓ เล่มจบ และได้มอบให้ผู้เชี่ยวชาญทางภาษาแปลเป็นไทย ตีพิมพ์ออกเผยแพร่ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๘–๒๔๗๐ รวมเป็น ๖ ภาค ในชุดหนังสือประชุมพงศาวดาร คือ ภาคที่ ๓๒, ๓๕, ๓๖, ๓๗, ๓๘ และ ๓๙

ในการแปลออกเป็นภาษาไทย สังเกตดูมีการข้ามการเว้นไม่แปลเสียหลายตอน ทั้งนี้เพราะผู้กำหนดให้แปลคงไม่เห็นความสำคัญของตอนนั้น ๆ ผู้แปลจึงจำต้องแปลเฉพาะตอนที่ถูกกำหนดให้เท่านั้นส่วนต้นฉบับซึ่งเป็นภาษาฝรั่งเศส บาทหลวงโลเนคงจะต้องใช้เวลาอุตสาหะอย่างมากในการที่จะประมวลมาเป็นรูป ๓ เล่มจบ เป็นการรวบรวมเอกสารซึ่งมีความสำคัญในเรื่องต่างๆ ของบ้านเมืองไทยตลอดระยะเวลาร่วม ๑๕๐ ปี นับแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ เรื่องเร้นลับต่าง ๆ ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารของเรา เช่น เรื่อง พ่อลคอน และเรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี ก็ปรากฏอยู่ในเอกสารเหล่านี้ ซึ่งผู้แต่งผู้เขียนทำรายงานเสนอไปให้ผู้บังคับบัญชาที่กรุงปารีสทราบเป็นระยะ ๆ และ

เอกสารเหล่านี้หอสมุดของคณะเผยแพร่ศาสนาก็เก็บรักษาไว้ ไม่เปิดเผยจน ค.ศ. ๑๙๒๐ โลเน ได้ประมวลและตีพิมพ์ขึ้น เสียดายอยู่อย่างหนึ่งว่า ผู้กำหนดให้แปลเป็นภาษาไทยได้เว้นไม่ให้แปลไปเสียหลายแห่งหลายตอน ผู้เชี่ยวชาญภาษาฝรั่งเศสและสนใจในวิชานี้จึงน่าจะตรวจสอบเทียบเคียงต้นฉบับกับคำแปล และแปลส่วนที่ข้ามที่เว้นออกเป็นภาษาไทยให้บริบูรณ์ จะเป็นประโยชน์แก่อนุชนคนรุ่นใหม่ต่อไป

จาก 'ชุมนุมจุฬา' ฉบับ เดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๕

วันสำคัญของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสินกรุงธนบุรี ดูจะเกี่ยวข้องกับวันที่ ๗ เมษายน ถึง ๓ ครั้ง คือ วันสมภพ (๗ เมษายน พ.ศ. ๒๒๗๗) วันกรุงแตก (๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๑๐) และวันสิ้นพระชนม์ (๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕) ส่วนวันกอบกู้กรุงศรีอยุธยานั้น ยังหาหลักฐานไม่ได้ว่าตรงกับวันที่เท่าใด หลักฐานเท่าที่พบกล่าวแต่ว่าเป็นเดือน ๑๒ ข้างขึ้น แต่จะขึ้นกี่ค่ำเป็นกำหนดแน่นอนผู้เขียนยังค้นไม่พบ เห็นมีผู้กล่าวไว้ว่า วันกอบกู้กรุงศรีอยุธยาตรงกับวันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๑๒๙ เมื่อเทียบกับวันตามสุริยคติก็ตรงกับวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ หรืออีกนัยหนึ่งไทยเราเสียกรุงในเดือนเมษายน แล้วกอบกู้กลับคืนมาได้ในเดือนพฤศจิกายนปีเดียวกัน คือเสียกรุงเพียง ๗ เดือนก็กอบกู้กลับคืนมาได้ แต่ทั้งนี้ได้หมายความว่าไทยเราเสียเอกราชหรืออิสรภาพ ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น เราเพียงแต่เสียกรุงคือเมืองหลวง แต่บรรดาหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงยังคงตั้งต่อสู้ศัตรู (และกันเอง) อยู่เสมอมา การกอบกู้กรุงศรีอยุธยากลับคืนมาได้ภายใน ๗ เดือน จึงนับว่าเป็นวีรกรรม

อันยิ่งใหญ่ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ถ้าเรามีหลักฐานเช่นจดหมายเหตุโหรหรือการบันทึกของคนในเวลานั้นยืนยันว่าวันขึ้น ๑๕ ค่ำว่าเป็นวันกอบกู้กรุงศรีอยุธยา ก็จะทำให้วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นวันสำคัญของชาติขึ้นได้อีกวันหนึ่ง

เกี่ยวกับวันสมภพที่ว่าพระองค์สมภพ เมื่อวันที่ ๗ เมษายน นั้น ข้อนี้ผู้เขียนไม่กล้ายืนยันเพราะลอกเอาของคนอื่นมาและท่านเหล่านั้นก็ไม่ได้แสดงหลักฐานอะไรให้ไว้ เห็นแต่หนังสือ **"อภินิหารบรรพบุรุษ"** กล่าวไว้ว่า พระองค์สมภพเมื่อจุลศักราช ๑๐๙๖ ปีขาล ฉศก แต่ไม่ได้บอกว่าเดือนอะไร ขึ้นแรมกี่ค่ำ หนังสือ **"อภินิหารบรรพบุรุษ"** นี้ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ฉบับเดิมเป็นสมุดข่อย และในฉบับเดิมนี้ระบุว่าพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสินในขณะทรงพระเยาว์ **พระอาจารย์ชื่อทองดี เจ้าอาวาสวัดโกษาวาส กรุงเก่า** จดหมายเหตุบอกไว้ อันที่จริงแม้แต่วัดชื่อ "โกษาวาส" นี้ ปัจจุบันจะอยู่ที่วัดไหน จะใช่วัดสมณโกษหรือไม่ ก็ยังเป็นที่เคลือบคลุมอยู่ แต่เชื่อว่าวัดโกษาวาสหรือวัดของเจ้าพระยาโกษาเหล็ก โกษาปาน คงจะต้องเป็นวัดสำคัญเทียบเท่าวัดภูเขาทอง ทั้งนี้เพราะผู้ที่เข้ามาพร้อมกับคณะทูตฮอลันดาในต้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา **(ซึ่งแคมเฟอร์)** บันทึกลงไว้พร้อมทั้งแสดงแผนผังรายละเอียดไว้ให้ด้วย ขอเชิญผู้สนใจในเรื่องวัดโบราณช่วยสอบค้นดูให้แน่ว่าวัดโกษาวาส คือวัดใดในปัจจุบัน

เมื่อเชื่อกันว่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน สมภพเมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ในจุลศักราช ๑๐๙๑ วันสมภพดังว่าจึงตรงกับวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๒๗๗ บิดาของท่านชื่อว่าจีนไหฮอง เป็นขุนพัฒน์นายอากรบ่อนเบี้ย นี่ก็ว่าตามหนังสือ "**อภินิหารบรรพบุรุษ**" แต่ชื่อไหฮองนี้มีเสียงค้านออกมาว่าตรงกับชื่อตำบล ๆ หนึ่งในจังหวัดแต้จิ๋ว ประเทศจีน ซึ่งข้อนี้สอบดูไม่ยาก แต่ชื่อคนจะตรงกับชื่อตำบลที่ตนถือภูมิลำเนาเดิมก็ไม่ขัดข้องอะไร แต่ก็ทำให้เกิดสงสัยว่า หรือไหฮองจะไม่ใช่ชื่อของท่าน เพียงแต่มีรกรากภูมิลำเนาเดิมที่ตำบลไหฮองกระมัง หนังสือ "อภินิหารบรรพบุรุษ" ยังได้กล่าวความต่อไปอีกว่า บิดาของพระองค์ท่านนำมามอบให้เป็นบุตรบุญธรรมเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก บิดาบุญธรรมจึงตั้งชื่อท่านว่า "สิน" ส่วนท่านจะมีพี่น้องท้องเดียวอีกกี่คน หนังสือ "อภินิหารบรรพบุรุษ" ไม่กล่าวไว้ให้เลย พิจารณาพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี เราจะพบพี่น้องชายหญิงของท่านอีกหลายคน เช่น เจ้าแสง และน้องหญิงไม่ทราบชื่ออีกหลายคน (ซึ่งมีกล่าวไว้ในจดหมายความทรงจำของ กรมหลวงนรินทรเทวี) ส่วนพวกหลานเธอ ซึ่งประสูติจากพี่น้องชายหญิง ของพระองค์ท่านก็มีหลายองค์ด้วยกัน เช่น เจ้านราสุริวงษ์ เจ้ารามลักษณ์ เจ้าประทุมไพจิตร เจ้าจุ้ย เป็นต้น พี่น้องของพระองค์ท่านมีด้วยกันหลายองค์เช่นนี้ แต่หนังสือ "อภินิหารบรรพบุรุษ" มิได้กล่าวไว้ให้เลย ดูเจาะจงเล่าพระประวัติของพระองค์ท่านแต่เท่านั้น

ว่าเมื่อพระองค์ทรงพระชนม์ได้ ๙ ขวบ เจ้าพระยาจักรีก็นำตัวไปฝากพระอาจารย์ทองดีวัดโกษาวาสให้สั่งสอนอบรม ข้อที่สะดุดใจก็คือว่า เจ้าพระยาจักรีเป็นที่สมุหนายก เป็นขุนนางบุญหนักศักดิ์ใหญ่ เหตุใดจึงไม่มีวัดของตระกูลท่าน กลับเอานายสินไปฝากให้ร่ำเรียนที่วัดของตระกูลอื่น ความมันขัดกันเช่นนี้ จึงทำให้เกิดข้อสงสัยร่ำไป หนังสือ "อภินิหารบรรพบุรุษ" เล่าความต่อไปว่าเมื่อนายสินอายุได้ ๑๓ ปี เจ้าพระยาจักรีให้ทำบุญตัดจุกแล้วนำตัวไปถวายเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ ในระหว่างนี้นายสินได้ร่ำเรียนภาษาต่างประเทศหลายภาษาจนพูดได้ทั้งภาษาจีน ญวน และแขก ครั้นเมื่อนายสินอายุครบ ๒๑ ปี เจ้าพระยาจักรีจึงให้บวชอยู่ที่วัดโกษาวาส ท่านเจ้าพระยาจักรีผู้นี้นัยว่าอยู่ในตำแหน่งยืดยาวมาก คืออยู่มาจนนายสินได้เลื่อนจากยกกระบัตรเมืองตากขึ้นเป็นเจ้าเมือง กล่าวคือ ท่านต้องอยู่ในตำแหน่งตั้งแต่นายสินเกิดจนได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาตากคือราว ๓๐ ปี แต่เหตุใดเราจึงไม่ทราบเรื่องราวของท่านสมุหนายกผู้นี้ในพระราชพงศาวดารเสียเลย หนังสือ "อภินิหารบรรพบุรุษ" ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ สมุดข่อยของเดิมจะเขียนขึ้นครั้งใดเราไม่มีทางทราบ หลักฐานที่ว่าเรื่องราวของพระเจ้าตากสินในประถมวัยพระอาจารย์ทองดีวัดโกษาวาสจดหมายเหตุไว้ ก็ไม่ปรากฏว่าต้นฉบับนั้นอยู่ที่ไหน ความเก่า ๆ เกี่ยวกับเหตุการณ์บ้านเมืองหรือประวัติบุคคลสำคัญของเราจึงเป็นเรื่องที่เลื่อนลอยเหลือเกิน

เกี่ยวกับพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีได้ให้ไว้ ๒ แห่ง แห่งหนึ่งคือ คำพยากรณ์ของพระมหาโสภิต เจ้าอธิการวัดใหม่ (ไม่บอกว่าวัดใหม่จังหวัดไหน) และอีกแห่งหนึ่งในตอนพระองค์เสด็จไปนมัสการพระพุทธปฏิมากรวัดดอยเขาแก้วจังหวัดตาก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๗

เกี่ยวกับคำพยากรณ์ของพระมหาโสภิต ฯ นั้น คือเมื่อเสร็จศึกอะแซหวุ่นกี้แล้ว พระมหาโสภิต ฯ เจ้าอธิการวัดใหม่เขียนคำพยากรณ์ใส่ใบตาลไปถวาย เป็นทำนองพุทธทำนายว่า "ตระกูลเสนาบดีจะได้เป็นกษัตริย์ ๔ พระองค์ เสวยราชสมบัติในกรุงศรีอยุธยาและพระองค์ที่สุดนั้นพม่าจะยกมาย่ำยี พระนครจะเสียแก่พม่า แล้วจะมีบุรุษพ่อค้าเกวียนจะได้เป็นพระยาครองเมืองทิศใต้ชายทะเลชื่อเมืองบางกอก พระยาองค์นั้นจะได้สร้างเมืองเป็นราชธานีขึ้นได้ ๗ ปี ในที่สุด ๗ ปีนั้นพม่าจะยกมาพยายามกระทำสงครามอยู่ ๓ ปี ในพระพุทธศักราชล่วงได้ ๒๓๒๐ จุลศักราชได้ ๑๑๓๙ พระนครบางกอกจะเสียแก่พม่าข้าศึก ให้เสด็จขึ้นไปอยู่ ณ เมืองละโว้ คือเมืองลพบุรี อันเป็นที่ชุมนุมพระบรมธาตุ ตั้งอยู่ท่ามกลางแผ่นดินไทย ข้าศึกศัตรูจะทำร้ายมิได้เลย" คำทำนายของพระมหาโสภิตนี้ เมื่อพระเจ้าตากสินทรงอ่านแล้ว จึงดำรัสว่า *"ซึ่งจะละเมืองบางกอกเสียนั้นมิได้ แต่ปากสงฆ์พราหมณ์ว่าแล้ว จำจะทำตามจะไปอยู่เมืองลพบุรีสัก ๙ วัน พอเป็นเหตุ"* คำพยากรณ์นี้ระบุ

ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็น "บุรุษพ่อค้าเกวียน" ไม่ใช่มหาดเล็กของสมเด็จพระเจ้าบรมโกษฐ จึงทำให้คิดไปอีกทางหนึ่งว่า ถ้าแต่เดิมพระองค์เป็นพ่อค้าธรรมดาสามัญคนหนึ่ง คุมสินค้าไปขายตามต่างจังหวัด เหตุที่จะได้บำเหน็จความชอบจนถึงกับได้เป็นเจ้าเมืองตาก มูลเหตุความชอบนั้นจะต้องใหญ่หลวง เช่น เมื่อคราวศึกอลองพญา พระองค์คุมผู้คนออกตัดกองเสบียงของข้าศึกหลายต่อหลายครั้ง มีชัยชนะเป็นความชอบมากมายพอเพียงถึงกับได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองชายแดน มิฉะนั้นไหนเลยพ่อค้าธรรมดาจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง ในตำแหน่งและความรับผิดชอบถึงเพียงนั้น แต่นั่นแหละนี่เป็นเพียงความนึกคิด เรายังไม่มีหลักฐานว่าพระองค์ได้ทรงประกอบวีรกรรมเบื้องต้นในคราวคุมเกวียนไปค้าขาย หรือหลักฐานสักอย่างหนึ่งคงมีซุกซ่อนอยู่ มีอาลักษณ์จดหมายเหตุไว้แต่ยังมิได้นำออกมาตีพิมพ์เผยแพร่ก็เป็นได้

อีกแห่งหนึ่งเมื่อพระองค์ทรงคุมทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว พ.ศ. ๒๓๑๗ ขณะที่พระองค์ทรงรีบรุดลงมาพระนครเพื่อนำทัพไปล้อมค่ายพม่าที่เมืองกาญจนบุรี ขณะที่ทรงดำเนินทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่มาถึงเมืองตาก พระองค์เสด็จไปนมัสการพระพุทธปฏิมากร ณ วัดกลาง วัดดอยเขาแก้ว แล้วตรัสถามพระสงฆ์ว่า "พระผู้เป็นเจ้าจำได้หรือไม่ เมื่อโยมยังอยู่บ้านแห่งนี้ โยมยกระฆังแก้วขึ้นชูไว้ กระทำสัตยาธิษฐานเสี่ยงบารมีว่า ถ้าจะได้

ตรัสแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณในอนาคตกาลเป็นแท้แล้ว โยมจะตีระฆังแก้วเข้าบัดนี้ ขอจงให้แตกเฉพาะที่จุกจะได้ทำเป็นพระเจดีย์ฐาน บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ครั้นอธิษฐานแล้วจึงตีเข้าระฆังแก้วก็แตกที่จุกอธิษฐานนั้น เป็นอัศจรรย์ให้ประจักษ์พระสงฆ์ถวายพระพรว่าจริงดังกระแสพระราชดำรัสนั้น" ข้อความที่คัดมาลงไว้นี้ ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี จึงเป็นพยานหลักฐานว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินเคยประทับที่จังหวัดตาก และพระตำหนักเดิมนั้นมีชื่อว่า **"พระตำหนักสวนมะม่วง บ้านระแหง"**

เรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าตากสิน เราจะกำหนดได้ว่าพระองค์ทรงนำไพร่พลประมาณหนึ่งพันตีฝ่าวงล้อมพม่าออกไปจากกรุงเมื่อวันที่ ๓ มกราคม ค.ศ. ๒๓๐๙ คือก่อนกรุงแตกประมาณ ๓ เดือนเศษ ทรงตีได้เมืองจันทบุรีเมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๑๐ หลังกรุงแตกประมาณ ๒ เดือน ครั้นแล้วพระองค์ทรงใช้เวลาราว ๕ เดือน ในการทรงสะสมผู้คนและศาสตราวุธพร้อมทั้งทรงให้ต่อเรือจนได้จำนวนเพียงพอแล้ว จึงทรงคุมทัพเรือเข้ามาถึงปากน้ำในเดือน ๑๒ ปีชวด รุ่งขึ้นก็ตีได้เมืองธนบุรี "แล้วตรัสให้รีบยกพลหาญไปในเพลากลางคืน" วันรุ่งขึ้น "เพลาเช้าสามโมงเศษเข้าตีค่ายโพธิ์สามต้นฟากตะวันออกหนึ่งเข้าค่าย จึงตรัสให้ทำบันไดจะเข้าตีค่ายด้านตะวันตก.... ครั้นพระนายกองสะดุ้งตกใจ จึงคิดอ่านให้พระยาธิเบศร์ผู้เป็นพระยาศรีธรรมราช

ออกมาถวายบังคมสวามิภักดิ์เป็นข้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท" นับแต่วันที่เสด็จนำทัพเข้ามาถึงปากน้ำ จนกอบกู้กรุงศรีอยุธยาคืนกลับมาได้ พระองค์ทรงใช้เวลาเพียง ๒ วัน ๒ คืนเท่านั้น การทรงจู่โจมโหมกำลังเข้ารบศัตรูเช่นนี้ เป็นคุณลักษณะประการหนึ่งของสมเด็จพระเจ้าตากสิน

ดังได้กล่าวไว้แล้ว วันทรงกอบกู้กรุงศรีอยุธยาได้ในครั้งนั้น เราไม่มีหลักฐานว่าเป็นวันอะไร ทราบแต่ว่าเป็นเดือน ๑๒ แต่เมื่อได้กำหนดกันว่าเป็นเดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ ก็ขอให้ผ่านไปก่อน

พระราชกรณียกิจประการแรกคือ "ตรัสสั่งมิให้ทหารกระทำอันตรายเบียดเบียนแก่ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวง ครั้นตรัสเห็นขัตติยวงศ์บูราณ เสนาบดีซึ่งอนาถาได้ความทุกข์เวทนาลำบาก ก็พระราชทานทรัพย์เสื้อผ้าต่าง ๆ แก่พวกนายกอง แลเสนาบดีผู้ใหญ่น้อยเป็นอันมาก แล้วจึงเชิญเสด็จพระบรมศพพระนั่งสุริยามรินทร์แห่แหนมา ณ โพธิ์สามต้น ถวายพระเพลิงแล้ว พระราชทานฐานาศักดิ์แก่เสนาบดี ให้คงที่อยู่กับ พระนายกองดังเก่า อนึ่งแต่งให้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อม ณ เมืองลพบุรีสำเร็จแล้วให้รับบูราณขัตติยวงศาซึ่งได้ความลำบากลงมาทำนุบำรุง ณ เมืองธนบุรี" ถ้าเราจะกะเวลาว่าพระองค์ตีค่ายโพธิ์สามต้นจนลงมาตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรี เราจะกะเวลายาวนานสักเท่าใด ? จะเป็นเวลาร่วมเดือนหรือไม่ ? ในปัจจุบันมีการกำหนดวันปราบดาภิเษก

สมเด็จพระเจ้าตากสินว่าตรงกับวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๐ กล่าวคือ สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงกู้กรุงศรีอยุธยาได้ในวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ การมีผู้กำหนดวันปราบดาภิเษกว่าตรงกับวันที่ ๒๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๑ คือห่างระยะกันกว่า ๑๔ เดือน เช่นนี้พังดูชอบกล คือถ้าจะห่างกันเพียงเดือนเศษ ๆ ก็พอพังได้ แต่เหตุใดจึงไปกำหนดวันปราบดาภิเษกให้ล่าช้าถึง ๑๔ เดือนก็ยังมองไม่เห็นเหตุผลหลักฐาน ว่ากันว่า หลักฐานวันปราบดาภิเษก อยู่ในโคลงยอพระเกียรติ ฯ นายสวนมหาดเล็กแต่ง ก็ยังมองไม่เห็นว่าอยู่ในโคลงบทที่เท่าใด พิจารณาหนังสือซึ่งนายทองอยู่ พุฒพัฒน์ ตีพิมพ์แจกพร้อมทั้งให้ผลการคำนวณจากจันทรคติมาเป็นสุริยคติโดยพระยาบริรักษ์เวชชการ นายกสมาคมโหรแห่งประเทศไทย ก็พอจะมองเห็นได้ว่าเหตุใดจึงมีการคำนวณขึ้นเช่นนั้น คือคำนวณจากวันเสียกรุงและวันยึดเมืองจันทบุรีว่าเป็นปีกุน และวันกู้เอกราชว่าเป็นปีชวด (ผู้ให้วันจันทรคติเป็นผู้รับผิดชอบ ไม่ใช่ท่านเจ้าคุณ ฯ) เมื่อเหตุการณ์ปีกุนเป็น พ.ศ. ๒๓๑๐ เหตุการณ์ปีชวดก็ต้องเป็น พ.ศ. ๒๓๑๑ อันที่จริงวันเสียกรุงวันตีเมืองจันทบุรี วันตีค่ายโพธิ์สามต้นเป็นเหตุการณ์ปีชวดในเดือน ๕ เดือน ๗ และเดือน ๑๒ ด้วยกันทั้งสามเหตุการณ์ ถ้าจุลศักราช ๑๑๓๐ ปีชวดตรงกับ พ.ศ. ๒๓๑๑ เหตุการณ์เสียกรุง ตีเมืองจันทบุรี วันกู้กรุงศรีอยุธยา และวันปราบดาภิเษกก็น่าจะเป็นปี พ.ศ. ๒๓๑๑ ด้วยกันทั้ง ๔ เหตุการณ์

คือวันปราบดาภิเษก ถ้าเป็นไปได้ชวดด้วยกัน ก็ควรจะห่างวันกอบกู้กรุงศรีอยุธยาเพียงเดือนเศษ ๆ เท่านั้น ไม่ใช่ ๑๔ เดือน

เกี่ยวกับเรื่องราวที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงลงมาตั้งราชสำนักอยู่ที่กรุงธนบุรีนั้นว่า ทรงพระสุบินนิมิตว่าพระมหากษัตริย์แต่ก่อนทรงมาขับไล่เสียไม่ให้อยู่ จึงเสด็จลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรี ข้อความเช่นนี้ ปรากฏเป็นครั้งแรกในฉบับพิมพ์ของหมอบรัดเล ตีพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ แต่ฉบับที่ผู้เขียนได้มาจากบริติชมิวเซียม ซึ่งเชื่อว่าเป็นฉบับเดิมมิได้กล่าวไว้เช่นนั้น คือฉบับของเดิมนั้นกล่าวว่า "ทอดพระเนตรเห็นอฐิกเทวระคนทั้งปวงอันถึงวิบัติฉิบหาย.... สุมกองอยู่ดุจหนึ่งภูเขา แลเห็นประชาชนซึ่งลำบากอดอยากอาหารมีรูปร่างประดุจหนึ่งเปรตผีปีศาจพึงเกลียด ทรงพระสังเวชประดุจมีพระหฤทัยเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติจะเสด็จไปเมืองจันทบูรณ์ จึงสัมฌพราหมณาจารย์ เสนาบดี ประชาราษฎรชวนกันกราบทูลอาราธนาวิงวอน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมหน่อพุทธางกูร ตรัสเห็นประโยชน์ในอันจะเป็นปัจจัยแก่พระปรมาภิเศกสัมโพธิญาณนั้นก็รับอาราธนา จึงเสด็จยับยั้งอยู่ ณ พระตำหนักเมืองธนบุรี" การที่พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับเดิมกล่าวไว้เช่นนี้ ดูเรื่องราวที่ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงปรารถนาแต่พระสัมโพธิญาณ มิได้ปรารถนาในราชสมบัติ การที่ต้องทรงนำทัพเข้ากอบกู้กรุงศรีอยุธยา ก็เป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องกระทำขึ้น แต่เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรเห็นซากศพและความ

ชำรุดวิบัติของบ้านเมือง ก็ทรงพระสังเวชเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติ "จะเสด็จไปเมืองจันทบูรณ์" การที่ต้องเสด็จยับยั้งอยู่ ณ พระตำหนักเมืองธนบุรีหาใช่พระประสงค์เดิมไม่ เหตุที่ทรงยินยอมรับอาราธนา ก็เพื่อเป็นปัจจัยให้บรรลุถึงพระสัมโพธิญาณดังกล่าวเท่านั้น อันที่จริงจดหมายของท่านสังฆราชฝรั่งเศส ระบุไว้ว่าถึงแม้ประชาชนจะถวายพระนามพระองค์ว่าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่พระองค์ก็ยังเรียกพระองค์ว่า **ผู้รักษากรุง** เท่านั้น

นับแต่วันทรงยับยั้งอยู่ ณ พระตำหนักเมืองธนบุรี ในปีชวด จุลศักราช ๑๑๓๐ จนถึงวันทรงผนวชครั้งพระยาสรรค์ล้อมพระราชวังในปีฉลู จุลศักราช ๑๑๔๓ นับเวลาได้ ๑๓ ปี กับ ๔ เดือน แต่จดหมายความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีทรงบันทึกไว้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงอยู่ในราชสมบัติ ๑๔ ปี กับ ๔ เดือน อย่างไรก็ดีเมื่อพระองค์ออกทรงผนวชเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๒๔ รัชกาลของพระองค์ควรจะสิ้นสุดลงวันนี้ และถ้าเราคำนึงถึงว่าพระองค์ทรงเริ่มรัชกาลเมื่อวันกอบกู้กรุงศรีอยุธยาได้ในวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๑๐ จนถึงวันออกทรงผนวชเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๒๔ รัชกาลของพระองค์ก็จะรวมได้ ๑๔ ปีกับ ๔ เดือน ดังกรมหลวงนรินทรเทวีทรงบันทึกไว้ จะมีเศษก็อีก ๔ วัน คือรวมเป็น ๑๔ ปี ๔ เดือน กับ ๔ วัน

ในเรื่องออกทรงผนวชในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเลตีพิมพ์ไว้ว่า "ฝ่ายพระเจ้าแผ่นดินทราบว่า ข้าศึกยกมาล้อมพระราชวัง พระยาสรรค์ซึ่งใช้ให้ไปจับพวกขบถนั้นกลับเป็นนายทัพยกลงมา..... จึงให้ออกไปนิมนต์พระสังฆราช พระวันรัตและพระรัตนมุนีเข้ามา แล้วให้ออกไปเจรจาความเมืองกับพระยาสรรค์ รับสารภาพผิดยอมแพ้ขอแต่ชีวิตไว้จะออกบรรพชา พระยาสรรค์ก็ยอม ในวันนั้นค่ำลงเพลายามเศษพระเจ้าแผ่นดินจึงออกทรงผนวช ณ พระอุโบสถวัดแจ้งภายในพระราชวัง เสด็จดำรงราชอาณาจักรอยู่ในราชสมบัติได้สิบห้าปีก็เสียพระนครแก่พระยาสรรค์ พระยาสรรค์จึงจัดพลทหารให้ไปตั้งล้อมพระอุโบสถวัดแจ้งไว้แน่นหนา มิให้เจ้าแผ่นดินซึ่งบรรพชานั้นหนีไปได้ แล้วให้จับกรมขุนอนุรักษ์สงครามพระเจ้าหลานเธอและวงศานุวงศ์ทั้งปวงมาจำไว้ในพระราชวังทั้งสิ้น"

เรื่องราวตอนนี้กรมหลวงนรินทรเทวี ทรงจดข้อความไว้ว่า พระยาสรรค์ให้นิมนต์พระราชาคณะให้ถวายพระพรให้ทรงบรรพชาชำระพระเคราะห์เมือง ๓ เดือน ทรงพระสรวลตบพระเพลาว่า เอหิภิกขุมาถึงแล้วให้เชิญพระกรรบิดออกไป เพลา ๓ โมงเข้าทรงบรรพชา ณ เดือน ๔ แรม ๑๒ ค่ำ พระองค์อยู่ในราชสมบัติ ๑๔ ปี ๔ เดือน ทรงผนวช" การที่พระยาสรรค์ล้อมพระราชวังไว้แน่นหนาจะให้พระราชาคณะ ซึ่งอยู่นอกพระราช

วังเข้าไปได้อย่างไร และการที่พระราชพงศาวดาร (ฉบับหมอบรัดเล) ใช้ถ้อยคำว่าพระองค์ **"รับสารภาพผิดยอมแพ้ขอแต่ชีวิตจะออกบรรพชา"** ดูไม่สมลักษณะของสมเด็จพระเจ้าตากสินเลย การที่พระองค์ทรงสรวลตบพระเพลาว่าเอหิภิกขุมาถึงแล้ว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชวิจารณ์ไว้ว่า "สมสำนวนเจ้ากรุงธนมาก"

อันที่จริงพระดำรัสของพระเจ้าตากสินมีปรากฏในจดหมายรายวันการทัพอีกแห่งหนึ่ง เป็นพระราชดำรัสที่ควรจะนำมาพิจารณาไว้ในที่นี้ด้วย เพราะเป็นการแสดงน้ำพระทัยของพระองค์ในเรื่องผู้จะสืบราชสมบัติ และในเรื่องพึงพระราชประสงค์แต่พระสัมโพธิญาณเท่านั้น คือคราวเสด็จนำทัพไปตีกรุงกัมพูชาและเมืองพุทไธมาศเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔ พระราชดำรัสนี้ อาลักษณ์จดไว้ในจดหมายรายวันการทัพฉบับเดิมเป็นสมุดข่อย อยู่ในหอพระสมุดวชิรญาณ ความว่า:-

"ผู้จะเป็นกษัตราธิราช ทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎรแลแผ่นดินให้สมบูรณ์นั้น (ถ้า) มิได้ตั้งอยู่ในขนบธรรมเนียมพระราชบัญญัติทางอุเบกขา ผิดแลมิกระทำโทษชอบ และมิให้บั่น บ้านเมืองนั้นก็เสียไป แลอ้ายมีชื่อ ๕ คนกระทำบัดนี้ผิดดุจประเวณีอันเป็นธรรมดุจพระยาเอลาราชก็เป็นอย่างอยู่ ใช่ว่าจะมิ่นไว้ยเลยงมาจะไม่รักใคร่นั้นหามิได้ มาทว่าไพร่คนหนึ่งอันเป็นข้าขอบขันธเสมาเสียไปนั้น ก็มีความรักประดุจชีวิต จึงทรงพระสัตยาธิษฐาน

สาบาน ต่อหน้าพระอาจารย์วัดเทริงหวายพระสงฆ์หลายรูป ว่าเป็นความสัจแห่ง ฯ ข้า ฯ ๆ ทำความเพียรมิได้คิดแก่กายและชีวิตทั้งนี้ จะปรารถนาสมบัติพัสถานอันใดหามิได้ ปรารถนาแต่จะให้สมณะชีพราหมณ์ สัตว์โลกเป็นสุข อย่าให้เบียดเบียนกัน ให้ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติเพื่อจะเป็นปัจจัยแก่โพธิญาณสิ่งเดียว ถ้าแลผู้ใดอาจสามารถจะอยู่ในราชสมบัติ ให้สมณพราหมณ์ประชาราษฎรเป็นสุขได้ จะยกสมบัติทั้งนี้ให้แก่บุคคลนั้นแล้ว ฯ ข้า ฯ จะไปสร้างสมณธรรมแต่ผู้เดียว ถ้ามิฉะนั้นจะปรารถนาศีรษะและหทัยวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็จะให้แก่ผู้นั้น ถ้าแลมีสัจฉะนี้ ฯข้าฯ มุสาวาท ขอให้ตกไปยังอบายภูมิเถิด เมื่อแลคนทั้งปวงกระทำโทษผิดฉะนี้ ครั้นจะมิเอาโทษ ก็จะเสียขนบธรรมเนียมบ้านเมืองไป ครั้นมิให้บัดนี้เล่าเจ้าพระยาแลงพระยาพระหลวงมาขอเป็นอันมากเป็นมิรู้ที่จะคิด"

สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงผนวชเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๒๔ พระองค์สิ้นพระชนม์ (ตามหลักฐานของสังฆราชฝรั่งเศส) ในวันที่ ๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕ ดังนั้นพระองค์จึงทรงครองผ้ากาสาวพัตร์อยู่เพียง ๒๖--๒๗ วันเท่านั้น การเชื่อเช่นนี้ผู้เขียนยังไม่พบหลักฐานว่าพระองค์ทรงลาผนวชวันใด จึงนับวันสิ้นพระชนม์เป็นวันทรงลาผนวช • อนึ่ง พระราชดำรัสครั้งสุดท้ายคงไม่ใช่ ดังที่ พระราช พงศาวดาร ฉบับหมอ บรัดเล ตีพิมพ์ ให้ไว้ คือ "ตัวเราก็สิ้นบุญ จะถึงที่ตายแล้วช่วยพาเราแวะเข้าไปหาท่าน

ผู้สำเร็จราชการ จะขอเจรจาด้วยสักสองสามคำ" คำกล่าวเช่นนี้เป็นการเขียนขึ้นของท่านซึ่งเกิดภายหลัง ถ้าผู้รู้เห็นเหตุการณ์ในขณะนั้นคือสมเด็จพระวันรัตวัดโพธิ์จะเขียนขึ้นไว้ เราก็จะได้หลักฐานของผู้รู้เห็น แต่นี่คดีโลกไม่ใช่กิจของสมณะ สมเด็จพระวันรัตวัดโพธิ์ท่านเขียนหนังสือขึ้นก็เป็นภาษาบาลีเสียหมดและก็เป็นเรื่องพระศาสนาเสียเป็นส่วนใหญ่ เราจึงจำต้องพึ่งจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีซึ่งทรงบันทึกไว้ว่า ขณะที่เกิดศึกกลางเมืองพระยาสรรค์ปล่อยเจ้ารามลักษณ์ออกไปสู่กรมพระราชวังหลัง เจ้ารามลักษณ์ตรงไปที่โบสถ์วัดแจ้งทูลสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ทรงผนวชว่า "ประจุออกเถิด" คือขอให้ทรงลาผนวชออกทรงสู้ศึกกลางเมือง พระองค์ท่านตรัสว่า "สิ้นบุญเราแล้ว อย่าทำเลย" พระราชดำรัสอันเป็นบัจฉิมนี้ สมพระลักษณะของพระองค์ที่ทรงเหน็ดเหนื่อยหน่ายในราชสมบัติและทรงปรารถนาแต่พระสัมโพธิญาณ จึงควรนับเป็นพระดำรัสสุดท้ายของพระองค์

❋ เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าตากสิน มีอยู่เรื่องหนึ่งซึ่งควรจะพิจารณาให้แตกหักไปเสีย กล่าวคือท่านผู้ใหญ่เขียนไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงนำทัพออกต่อสู้ข้าศึกโดยพระองค์เองเพียงชั่วระยะหนึ่งในรัชกาล คือประมาณ ๗–๘ ปีเท่านั้น หลังจากนั้นพระองค์เสด็จอยู่แต่ในพระนคร ส่วนการศึกการนำทัพออกสู้ข้าศึกนั้น พระองค์ทรงมอบให้เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพ เป็นความจริงที่ว่าเมื่อเสร็จศึก

อะแซหวุ่นกี้แล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินมิได้เสด็จนำทัพด้วยพระองค์เองอีกเลย แต่ศึกอะแซหวุ่นกี้นั้นเสร็จสิ้นในปีไหน ? พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีทั้งเก่าใหม่ทุกฉบับต่างลงข้อความไว้ว่า คำพยากรณ์ของพระมหาโสภิต ฯ ดูจะมีความสำคัญเป็นอันมากที่ทำให้พระทัยของพระองค์ทรงหวั่นไหว เกรงจะต้องเสียเมืองบางกอกตามคำพยากรณ์นั้น คำพยากรณ์ของพระมหาโสภิต ฯ เป็นเรื่องราวของปีวอก จุลศักราช ๑๑๓๘ เมื่อพระองค์ได้ทรงทราบคำพยากรณ์นี้แล้ว พระองค์ก็ยังทรงควบคุมให้ทัพไทยไล่ต้อน ขับไล่พม่าไปจนสิ้นปีวอก และเริ่มตั้งแต่ปีระกา พระองค์ก็มิได้เสด็จนำทัพออกอีกเลย ถ้าเรามาพิจารณาดูว่า เหตุที่จะให้ศึกอะแซหวุ่นกี้เสร็จสิ้น และกองทัพอะแซหวุ่นกี้ต้องรีบถอย กลับสู่กรุงอังวะนั้น เป็นเพราะพระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ และจิงกูจาราชบุตรได้ราชสมบัติในปีวอก อัฐศกจุลศักราช ๑๑๓๘ ศักราชนี้ตรงกับศักราชฝรั่ง ค.ศ. ๑๗๗๖ ซึ่งเป็นปีที่พงศาวดารพม่าว่า Singu ราชบุตรองค์ใหญ่ของ Hsinbyushin ได้ขึ้นครองราชสมบัติพม่า ข้อกล่าวที่ว่า สมเด็จพระเจ้าตากทรงนำทัพออกต่อสู้ข้าศึกเพียงถึงปี ค.ศ. ๑๗๗๖ ก็เป็นเวลา ๙ ปี แต่การทรงเป็นธุระให้ไล่ต้อนขับกองทัพย่อย ๆ ของพม่าให้ออกไปพ้นพระราชอาณาเขตก็กินเวลาอยู่ แม้กระนั้นก็ควรจะกินเวลาถึงปลาย ค.ศ. ๑๗๗๖ หรือล้ำเข้ามาจนถึง ค.ศ. ๑๗๗๗ ความเข้าใจดังว่าจึงดูจะสมจริง แต่เรามีหลักฐานของผู้ที่อยู่รู้เห็นเหตุการณ์ใน

กรุงธนบุรีว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินยังมิได้เสด็จกลับจากการทัพจนเดือนมิถุนายน ค.ศ. ๑๗๗๙ คือหลักฐานของท่านสังฆราชคูเด้ ลงวันที่ ๑๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๗๗๙ ความว่า "เมื่อพระเจ้าตากได้เสด็จกลับมาจากทัพ ดูพระกิริยาเชื่อมซึมและดูจะไม่สบายพระทัย เพราะทรงเกรงว่าพม่าข้าศึกจะยกเข้ามาถึงกรุง ถ้าพม่าเข้ามาตีกรุงคราวนี้ เมืองไทยก็เป็นอันสูญชื่อกันคราวนี้เอง" ท่านสังฆราชมีเหตุที่ควรยินดีในการเสด็จกลับจากการศึกครั้งนี้ เพราะในเดือนกันยายน ค.ศ. ๑๗๗๙ นั่นเอง ท่านสังฆราชก็ได้รับการปลดปล่อยให้พ้นโทษ หลักฐานการบันทึกของท่าน โดยระบุที่เจ้าตากเสด็จกลับจากการทัพ จึงสำคัญแก่ประเด็นของเราและควรเป็นที่ยุติได้ว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงเสด็จในการทัพด้วยพระองค์เองจนถึง ค.ศ. ๑๗๗๙ กล่าวคือ จนถึงปีที่ ๑๒ ในรัชกาลของพระองค์

สมเด็จพระเจ้าตากสิน ฯ ทรงกอบกู้กรุงศรีอยุธยา ยิ่งกว่านั้นพระองค์ยังทรงรวบรวมหัวเมืองใหญ่น้อยที่แตกกัก แตกเหล่าให้กลับสู่สภาพเดิมเป็นราชอาณาจักรอันหนึ่งอันเดียวกันดุจแต่ก่อนนี้ เราไม่ทราบว่า คำพยากรณ์ของพระมหาโสภิต ฯ จะมีผลวุ่นวายในพระทัยของพระองค์เพียงใด แต่ก็น่าจะเป็นมูลเหตุให้พระองค์ทรงเสด็จอยู่แต่ในพระนคร ใน ๒ ปีหลังแห่งรัชกาลของพระองค์ พระราชกรณียกิจตอนปลาย ก็คือการสมโภชพระแก้วมรกต และการเสด็จออกบรรพชา เป็นการเสด็จออกสร้าง

สมณธรรมแต่ผู้เดียว สมพระราชประสงค์ดังได้ทรงตรัสไว้หลายครั้ง แม้ว่าพระองค์จะมีรกรากในทางสกุลรุนชาติมาจากพ่อค้าธรรมดา พระองค์ก็ได้ทรงเป็นผู้ประกอบวีรกรรมให้แก่ชาติบ้านเมือง ซึ่งเราต่างพากันคำนึงว่าใหญ่หลวง แต่พระองค์เองนั้นกลับทรงคำนึงว่าเป็นเพียงบั่จจัยเพื่อนำไปสู่พระสัมโพธิญาณ ขอวิญญาณของพระองค์จงไปสู่พระสัมโพธิญาณนั้นเทอญ

จาก "ชุมนุมจุฬา" ฉบับ เดือนกุมภาพันธ์ ๒๕๐๖

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

อัจฉริยะของขุนหลวงตาก
(พิจารณาจากผลการรบที่เมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๓๑๙)

อัจฉริยะของขุนหลวงตาก อยู่ในการรบพุ่ง เรื่องนี้คงไม่มีใครคัดค้าน แต่อัจฉริยะในทางพลเรือน พระองค์ท่านจะไม่มีบ้างหรือ ?

ท่านเป็นผู้ทรงตรัสได้หลายภาษา ความข้อนี้เห็นได้ตอนที่ท่านทรงนำทัพไปตีเมืองพุทไธมาศ ปรากฏในจดหมายเหตุรายวันทัพ "*ตรัสประภาษให้โอวาทพระสงฆ์ญวน โดยภาษาญวน พระสงฆ์จีนโดยภาษาจีน*"[๑] ท่านยังทรงความสามารถในการจับยามและอนุมานด้วยญาณว่า ข้าศึกจะยกมาหรือไม่ เห็นได้จากเมื่อทรงอ่านหนังสือบอกราชการมาแต่เมืองกาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๔ "จึงทรงจับยาม และอนุมานด้วยญาณ..... จึงตรัสแก่บริษัททั้งปวงว่า พม่าจะยกมานั้นหามิได้"[๑] การทรงสามารถในการจับยาม ถ้าจะอธิบายในความรู้ปัจจุบัน ก็จำต้องอธิบายว่า ท่านทรงรอบรู้สถานการณ์บ้านเมืองของประเทศเพื่อนบ้าน มีพม่าและญวนเป็นต้น เรื่องการบ้านเมืองด้านพม่านั้น พระองค์คงทรงทราบว่าติดศึกกับจีนเป็นศึก

---

๑. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕ หน้า ๒๕๑ และหน้า ๒๓๘

ใหญ่ และใน พ.ศ. ๒๓๑๔ นั้น ถึงศึกจีนจะได้ยุติแล้ว แต่พม่าก็ยังไม่พร้อมที่จะรุกรานไทย เมื่อได้ใบบอกจากด่านกาญจนบุรี ว่าเมืองเมาะตะมะยังสงบอยู่ ก็ทรงอนุมานได้ว่าพม่ายังมิได้ยกลงมาเมืองเมาะตะมะ เมืองเมาะตะมะจึงยังสงบอยู่ เพราะฉะนั้นยังไม่ถึงคราวที่ กรุงบางกอกจะต้องเตรียมรับศึกพม่า ในด้านเมืองญวนนั้น พระองค์ทรงพิจารณาเรือรบและยุทธวิธีการรบของญวน ว่า เรือรบญวนอุ้ยอ้ายกว่าเรือรบไทย ถ้าอยู่ห่างตัว เรือรบญวนจะได้เปรียบ เพราะฉะนั้นจึงทรงสั่งสอนให้แม่ทัพนายกองว่า เมื่อจะรบญวน ให้เร่งเรือเข้าไปให้ประชิดตัว ด้านละ ๕ ลำ ๑๐ ลำ แล้วกระหน่ำยิง อย่าอยู่ห่าง จะเสียที และก็ได้ลงพระราชอาชญาแก่แม่ทัพนายกอง ที่ไม่เชื่อฟังพระองค์ท่าน รบแล้วเสียเรือเสียผู้คนเป็นหลายครั้ง แต่นี่ก็เป็นความรู้ความสามารถในการทัพศึกมากกว่าในทางพลเรือน

ความสามารถของพระองค์ในทางกึ่งพลเรือน กึ่งการยุทธเห็นจะเป็นการเลือกเมืองบางกอกเป็นราชธานี ทำไมพระองค์จึงทรงเลือกเมืองบางกอก ไม่ทรงเลือกเมืองอื่น เช่น จันทบุรีเป็นราชธานี ความข้อนี้เราไม่มีเอกสารหลักฐาน ที่จะบอกให้เราทราบว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น การที่ทรงเลือกเมืองบางกอกเป็นราชธานี เหตุผลที่เห็นได้คือ

๑) เมืองบางกอกตั้งอยู่ใกล้ทะเล มีป้อมปราการทั้งสองฟากแม่น้ำอยู่แล้ว คือ ป้อมวิไชยประสิทธิ์ และป้อมวิไชเยนทร์ พระองค์เพียงลงมาก็เข้าประทับอยู่ได้เลย

๒) เมืองบางกอกตั้งปิดทางเข้าออกของกรุงสยาม และอยู่ในทำเลน้ำลึก ศัตรูจำต้องมีเรือรบจึงจะทำร้ายพระองค์ได้ จะอาศัยแต่ทัพบกล้ำพังอย่างเดียว จะทำอะไรพระองค์ไม่ได้

๓) เมืองบางกอกสะดวกแก่ทางหนีทีไล่ สะดวกแก่การสะสมอาวุธ และลำเลียงพล และแม้ในที่สุดจะป้องกันไว้ไม่ได้ ก็ยังสะดวกแก่พระองค์ที่จะเสด็จไปประทับอยู่เมืองจันทบุรี หรือเมืองชายทะเลอื่น ๆ ได้

๔) เมืองบางกอกยังสะดวกแก่การขยับขยาย ในชั้นแรกพระองค์มีกำลังผู้คนน้อย ก็ประทับอยู่ทางป้อมวิไชยประสิทธิ์ ต่อมาเมื่อพระองค์มีกำลังรี้พลมากขึ้น ก็ยังสามารถขยับขยายมาทางฟากตะวันออก คือฟากป้อมวิไชเยนทร์ และในประการหลังนี้ พระองค์ก็ได้ทรงดำเนินการจริง ๆ โดยกะเกณฑ์ผู้คนให้มาระดมขุดคู สร้างกำแพง จนแล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๓๑๖ potential ในการขยายพระนครนี้สำคัญมาก และไร่นาจะเพาะปลูกข้าวปลาอาหารก็ใกล้และสะดวก คือนาทางกระทุ่มแบนและนครชัยศรี และนาทาง "ทะเลหลวง" ทุ่งพญาไทเป็นต้น

นี่ว่าตามเหตุผลที่พวกเราคนชั้นหลังพอมองเห็นได้ แต่พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีไม่ได้ให้เหตุผลเช่นนี้ บอกแต่ว่า "พระมหากษัตริย์ในอดีตมาเข้าสุบินขับไล่พระองค์ ไม่ให้อยู่กรุงศรีอยุธยา" เป็น "การขับไล่" ที่องค์ผู้นิพนธ์ "ไทยรบพม่า" ทรงวิจารณ์ว่า "ขับไล่ด้วยไมตรีจิตร"[๑] เพราะในขณะนั้น ขุน

---

๑. พระนิพนธ์ "ไทยรบพม่า" หน้า ๔๐๕ (สำนักพิมพ์คลังวิทยา ฉบับรวมเล่ม)

หลวงตากมีกำลังรี้พลไม่พอที่จะปฏิสังขรณ์ฟื้นฟูอยุธยาให้เป็นที่ประทับได้ ปู่อมวิไชยประสิทธิ์ทางฝั่งธนบุรีจึงเหมาะสมด้วยกำลังรี้พล และความสามารถของพระองค์ในขณะนั้นที่จะทรงเลือกเป็นที่ประทับ

ส่วนอัจฉริยะในทางรบพุ่งทำสงครามนั้น ขุนหลวงตากทรงมีอย่างพร้อมมูล เสียดายแต่ผู้แต่งพงศาวดารกรุงธนบุรี เขียนเรื่องราวก่อน พ.ศ. ๒๓๑๖ ได้อย่างหนึ่ง และหลัง พ.ศ. ๒๓๑๖ ไว้อีกอย่างหนึ่ง ตอนแรกเขียนอย่างปลอดโปร่ง จากปากกาของผู้นิยมเลื่อมใสในพระองค์ท่าน แต่ตอนหลังกลายเป็นปากกาของรู้หวาดระแวงราชภัย เรื่องราวของขุนหลวงตากในตอนหลังนี้จึงดูคล้ายพระองค์ทรงพลุ่งพล่าน เสียพระสติเป็นครั้งเป็นคราวและก็เขียนไว้อย่างสับสนด้วย เรื่องสำคัญที่ควรจดควรบันทึกก็ปล่อยว่างไว้ เช่น เรื่องสร้างกำแพง ขุดคูด้านฝั่งตะวันออกของกรุงธนบุรี เรื่องนี้ไม่มีในพงศาวดารกรุงธนบุรี (มีแต่ให้ขุดคูก่อกำแพงทางฝั่งตะวันตก) แต่มาปรากฏในฉบับราชหัตถเลขา ซึ่งเป็นการชำระซ่อมเสริมในภายหลัง ข้อความสมบูรณ์กว่ากันมาก แม้กระนั้นศักราชก็ลงไว้ผิดกันกับสารตราหมายรับสั่งเกณฑ์ผู้คนมากระทำการ (หมายรับสั่งเป็นปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖ ฉบับราชหัตถเลขาเป็นปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔—ฉบับบริติชมิวเซียม เป็นปีขาล พ.ศ. ๒๓๑๓—ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕ หรือฉบับพันจันทนุมาศเหมือนฉบับบริติชมิวเซียม)

เรื่องการรบพุ่งที่เวทีเมืองพิษณุโลก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๘—๒๓๑๙ เป็นการรบพุ่งที่สำคัญที่สุดในรัชกาลนี้ แต่พระราช

พงศาวดารกรุงธนบุรีก็เขียนไว้อย่างน่าเสียดาย ประการแรกเมืองพิษณุโลกเสียเมื่อใด ก็ว่าไว้ต่างกันเสียแล้ว[๑] ประการที่สอง อะแซหวุ่นกี้ ได้เมืองนานเท่าใด จึงได้รับสารตราให้ถอยทัพ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีตอบว่า "ขณะนั้น" ฉบับราชหัตถเลขาว่าความไว้อีกหน่อยหนึ่งคือ อะแซหวุ่นกี้ให้จุดเพลิงเผาบ้านเรือนและอารามใหญ่น้อยทุกตำบล แล้วจึงออกประกาศว่า ไทยบัดนี้ผีมือเข้มแข็งนัก ไม่เหมือนไทยแต่ก่อน.... พอเข้ากรุงอังวะให้ม้าใช้ถือหนังสือมา.... ให้หากองทัพกลับไปกรุงอังวะ คือ อะแซหวุ่นกี้ได้เมืองเพียงคืนเดียวหรือสองคืน ก็ได้รับคำสั่งให้ถอยทัพ ประการที่สาม อะแซหวุ่นกี้ถอยทัพโดยสะดวกหรือ ? ขุนหลวงตากไม่ได้ทรงซ้ำเติมอะไรสักอย่างหรือ? พระราชพงศาวดารทั้งสองฉบับเงียบเชียบในเรื่องนี้ และประการสุดท้าย กองทหารพม่าที่แตกกระจัดกระจาย จนขุนหลวงตากทรงจัดส่งกำลังไปโจมตีตั้งแต่ เดือน ๕ จนถึงเดือน ๑๐ ใน พ.ศ. ๒๓๑๙ กองทหารพม่าเหล่านี้แตกกระจัดกระจายไปได้อย่างไร? มีการรบพุ่งกัน จนรู้แพ้รู้ชนะ ระหว่างอะแซหวุ่นกี้–และกองทัพขุนหลวงตากหรือ กองทหารพม่าจึงแตกกระจัดกระจายออกเป็นหลายกองเช่นนั้น ปัญหานี้ก็เช่นกัน พงศาวดารทั้งสองฉบับไม่ได้ให้เหตุผลอะไรเลย มีแต่เรื่องขุนหลวงตากทรงจัดกำลังออกโจมตีจับเชลย

---

๑. พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (ประชุม ฯ ภาค ๖๕)–หน้า ๑๐๔ ว่า เดือน ๕ ข้างขึ้น, ฉบับราชหัตถเลขา. ว่า 'วันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ' (เล่มเดิม หน้า ๑๓๑) 'ไทยรบพม่า' ว่า ตามฉบับราชหัตถเลขา แต่มีจดหมายเหตุเจาะจงไว้ว่า 'วันพฤหัสบดี, เดือน ๖, ขึ้น ๑๕ ค่ำ, เวลา ๒ ยามเศษ (อยู่ในเชิงอรรถ, หน้า ๑๐๔ ประชุมภาค ฯ ๖๕)

พม่าเท่านั้น แสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งพงศาวดารกรุงธนบุรีเขียนเรื่องราวอย่างคนไม่มีจิตใจอยู่กับตัว และเมื่อมามีการชำระซ่อมเสริมในรัชกาลที่ ๔ กาลเวลาก็ผ่านไปได้ ๘๐–๙๐ ปีแล้ว เอกสารข้อมูล จดหมายเหตุรายวันทัพของสงครามพิษณุโลกไม่หลงเหลืออยู่แล้ว จะทรงซ่อมเสริมอย่างไร เรื่องราวก็ยังขาดตอนเป็นช่องว่าง เพราะฉะนั้นการจะทราบเรื่องราวในตอนสำคัญของรัชกาลขุนหลวงตาก ว่ามีอะไรเกิดขึ้น เราจำต้องอาศัยพงศาวดารหลวงของพม่า (ที่เรียกกันว่าฉบับหอแก้ว) และถ้าความตอนใดยังสับสนวกวน ก็จะต้องอาศัยหลักฐานหรือหนังสืออื่นต่อไป

การศึกอะแซหวุ่นกี้เป็นการศึกหลังที่พม่ากับจีน ได้ทำสัญญาสันติภาพ เมื่อธันวาคม พ.ศ. ๒๓๑๒ เป็นการศึกยืดเยื้อถึง ๔ ปี เริ่มแต่ พ.ศ. ๒๓๐๙–๒๓๑๐–๒๓๑๑ และ ๒๓๑๒ ตลอดสงครามป้องกันประเทศทั้ง ๔ พ.ศ. นั้น อะแซหวุ่นกี้ (มหาสีหสุระ) รับมอบจากพระเจ้ามังระให้เป็น ผู้บัญชาการรบป้องกันประเทศ และเมื่ออะแซหวุ่นกี้บัญชาการรบ จนทัพจีนต้องถอยทั้ง ๔ ครั้ง และครั้งที่ ๔ มีการทำสัญญาสันติภาพกันเช่นนี้ ชื่อเสียงของอะแซหวุ่นกี้จึงขจรขจายไปทั่วทุกทิศ คนพม่าต่างปลาบปลื้มในความเก่งกล้าสามารถของแม่ทัพผู้นี้ และยิ่งผยองลำพองไปตาม ๆ กันอีกนานปี “แม่ทัพจีนของจักรพรรดิเชียนหลง” พม่ายังปราบได้ สำมะหาอะไรกับทัพอังกฤษ” นี่เป็นความเห็นของราชสำนักพม่าก่อนจะเกิดรบพุ่งกับอังกฤษ ในรัชกาลพระเจ้าจัก

กายแมง ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ คำโวของยุพราชพม่า[๑] กล่าว หลังจากศึกอะแซหวุ่นกี้ถึง ๕๗ ปี ตามถ้อยคำทำนองนี้ แสดงว่าพม่าหยิ่งผยองลำพองตนจากการชนะศึกจีนครั้งนั้นนานปี จนเป็นผลให้พลเมืองเรียกร้องให้ทำสงครามกับอังกฤษ โดยหวังว่าจะชนะโดยง่าย ผลกลับปรากฏเป็นตรงกันข้าม พม่าพ่ายแพ้ยับเยิน เสียค่าปรับเสียดินแดนและเสีย "พระศรีสวัสดิ์" แก่ข้าศึก จนพระเจ้าจักกายแมงเสียพระสติ ต้องถูกถอดออกจากราชบัลลังก์ เพราะว่าราชการแผ่นดินผันแปรไป เป็นข้อคิดที่น่าใคร่ครวญว่าความสำเร็จครั้งหนึ่ง คราวหนึ่ง อาจทำให้หยิ่งผยองลืมตัวจนต้องประสบความปราชัยในเวลาต่อมา และถ้ายังขืนดื้อดึงไม่ปรับตัวไม่ยอมรับความจริง ผลที่ได้รับก็จะเลวร้ายยิ่งขึ้นด้วยพม่าต้องตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษในที่สุด

เมื่อเสร็จศึกจีน พระเจ้ามังระก็ได้ทราบข่าวว่า พญาตากลงมาตั้งเมืองบางกอกเป็นราชธานีขึ้นใหม่ จึงทรงวางแผนปราบปรามโดยใช้ยุทธวิธีเดิม เหมือนเมื่อคราวมาตีอยุธยาได้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ คือทรงจัดส่งมา ๒ ทัพ ให้มีหัวหาดที่เชียงใหม่ทัพหนึ่ง และที่เมืองเมาะตะมะอีกทัพหนึ่งแล้วให้ยกทัพกระหนาบเข้ามาหากันแบบคีมหนีบหรือ pincer movement

---

๑. ยุพราชพม่าผู้นี้คือ เจ้าสุราวดีแมง ต่อมาขึ้นราชบัลลังก์ได้ เป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อจากจักกายแมง คำโวของพระองค์ท่าน ปรากฏอยู่ในรายงานที่ส่งไปให้รัฐบาลอังกฤษที่แคว้นเบงกอล (Journal of Burma Research Society, Vol. XXVII, I, 1937–W.S. Desai: Events at the Court and Capital of Ava pp. 1–14)

สำหรับเชียงใหม่ ทรงมอบให้เนเมียวมหาสีหบดี ผู้ได้รับยกย่องเชิดชูเป็น "อโยธยาหวุ่น" เพราะตีได้อยุธยาเมื่อ ๖ ปีก่อน นำกำลังพล ๕,๐๐๐ ม้า ๕๐๐ ยกออกจากกรุงอังวะ ให้เกณฑ์ผู้คนทางหัวเมืองฝั่งตะวันออก ของแม่น้ำสาละวินรวมทั้งเชียงใหม่ และเวียงจันทน์เข้าในกองทัพ แล้วให้ยกพลลงมาตีเมืองบางกอก ทัพเนเมียวมหาสีหบดี ออกจากกรุงอังวะในวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๑๖

ส่วนหัวหาดทางใต้นั้น มีเรื่องขลุกขลักอยู่บ้าง คือเจ้าเมืองเมาะตะมะถึงแก่กรรม จึงรับสั่งให้เจ้าเมืองพุกามย้ายลงมาเป็นเทศา ฯ ปกครองแคว้นเมืองเมาะตะมะ มะริด ทวาย ให้รวบรวมไพร่พลจากหัวเมืองเหล่านี้ ยกทัพเข้าทางด้านไทรโยค กาญจนบุรี เป็นการเสริมทัพเนเมียวมหาสีหบดี เพื่อปราบปรามพญาตากให้ราบคาบ

เนเมียวมหาสีหบดีนั้น พงศาวดารโยนกเรียกชื่อว่า โปสุพลา เมื่อมาถึงเชียงใหม่ ก็มาทราบข่าวเรื่องยุ่งยากระหว่างเจ้าเมือง คือ โปมะยุ่งวนกับพญาจ่าบ้าน พญาจ่าบ้านรวมทั้งพญาสามล้าน พญาสามหลวงของเชียงใหม่ และพญากาวิละเจ้าเมืองลำปาง เคยไปช่วยราชการศึกจีนที่กรุงอังวะ มีความชอบพระเจ้าอังวะจึงพระราชทานสิทธิอำนาจ ให้ปกครองผู้คนเหมือนก่อน[๑] แต่โปมะยุ่งวน (พงศาวดารพม่าเรียก Thado Mindin)

---

๑. นิ่วาตามพระราชพงศาวดารฉบับหอแก้ว (สยามสมาคม: Relationship with Burma part 2 p. 76)

ไม่ไว้ใจเจ้านายพวกนี้ ครั้นพญาจ่าบ้านมาถึงเมืองเชียงใหม่ก็ให้น้องชายนำเอกสารตราตั้งไปวาง ณ ที่บัญชาการ โปมะยุง่วนเล่นแง่ว่า พญาจ่าบ้านต้องนำมายื่นด้วยตนเอง จะใช้ผู้อื่นมาแทนไม่ได้เพราะเป็นการหลู่เกียรติพระเจ้าแผ่นดินพม่า พญาจ่าบ้านก็ไม่ยอมไป โปมะยุง่วนจึงใช้กำลังบังคับ จึงเกิดรบพุ่งกันขึ้นในเมืองเชียงใหม่ น้องพญาจ่าบ้านตาย แต่คนของโปมะยุง่วนก็ตายหลายคน พญาจ่าบ้านจึงนำครอบครัวไปไว้ในที่ปลอดภัย แล้วตัวเองรีบไปหาเนเมียวมหาสีหบดีที่เมืองเวียงจันทน์ เล่าเรื่องให้ฟัง แล้วเลยขอฝากตัวอยู่กับเนเมียวมหาสีหบดี

เมื่อเนเมียวมหาสีหบดีเกณฑ์ผู้คนเมืองเวียงจันทน์ เข้าทัพพร้อมแล้ว จึงนำทัพมาเชียงใหม่ มาเอาคนเชียงใหม่เสริมในกองทัพด้วยตามรับสั่ง แล้วมอบหน้าที่ให้พญาจ่าบ้านและพญากาวิละเป็นทัพหน้าคุมกำลังลงมา โปมะยุง่วนจึงมาเรียกจะเอาตัวพญาจ่าบ้านและพญากาวิละ แต่เนเมียวมหาสีหบดีไม่ยอมอ้างว่าจะเสียฤกษ์พิธี เมื่อไม่ตกลงกันได้ระหว่างคนพม่าทั้งสอง โปมะยุง่วนก็ใช้ม้าเร็วถือหนังสือไปกรุงอังวะเพื่อขอคำสั่ง พระเจ้ามังระแว่เรื่องอยู่ก่อนจึงทรงบัญชาให้ส่งตัวพญาทั้งสองไปกรุงอังวะ แต่เนเมียวมหาสีหบดีก็ไม่ยอมอีก อ้างว่าเป็นการเพ็ดทูลความข้างเดียวของโปมะยุง่วน การจะเอาทัพหน้าไปจากกองทัพเป็นการเสียพิธีชัยสงครามหมด เมื่อโปมะยุง่วนไม่ได้ตัวพญาทั้งสองแต่โดยดี ก็ส่งกำลังทหารมาบังคับ จึงเกิดรบพุ่งกันขึ้น ทหารของโปมะยุง่วนแตกพ่ายถอยไป โปมะยุง่วนจึงสั่งจับครอบครัวพญา

ทั้งสองจะส่งไปกรุงอังวะ พญาทั้งสองทราบข่าว ก็รีบรุดเข้าเมืองเชียงใหม่ในคืนวันนั้น แก้ครอบครัวออกจากที่คุมขังได้ แล้วรุดลงมานำความขึ้นทูลสมเด็จพระเจ้าตากสิน และทูลขอให้พระองค์เสด็จยกทัพขึ้นไปเอาเมืองเชียงใหม่ เพราะโอกาสดีเช่นนี้จะไม่มีอีกแล้ว พระเจ้าตากจึงทรงนำทัพ ๔–๕ หมื่น[๑] เร่งรุดขึ้นไปได้รบกับทัพเนเมียวมหาสีหบดี ทัพเนเมียวมหาสีหบดีแตกถอยหนีไปทางเมืองหางและเมืองนาย พระเจ้าตากจึงเข้าตีเมืองเชียงใหม่ได้เมืองเชียงใหม่ โปมะยุง่วนนั้นหนีไปอาศัยอยู่เมืองเชียงแสน

นี่ข้าพเจ้าเขียนตามพงศาวดารฉบับหอแก้วว่าไว้ โดยเชื่อว่าพงศาวดารพม่าเล่าเรื่องสมเหตุสมผลกว่าฉบับกรุงธนบุรี และไม่มีเรื่องหยุมหยิมต่าง ๆ คอยพัวพัน พงศาวดารพม่าสรุปในเรื่องนี้ว่า "นี่แหละเป็นบทเรียนว่าการปฏิบัติตนอย่างไว้อำนาจของโปมะยุง่วน ไม่รู้จักผ่อนหนักผ่อนเบา ทำให้การของแผ่นดินต้องเสียไป การคิดจะปราบปรามอโยธยาจึงล้มเหลว[๒]

ส่วนทางด้านเมืองเมาะตะมะ เมื่อเจ้าเมืองพุกามลงมาถึงจึงส่งข่าวลงไปให้ เจ้าเมืองทรวาย เจ้าเมืองมะริด รวบรวมคนเมืองทวาย เมืองมะริดแล้วให้ไปสมทบ ทัพเนเมียวมหาสีหบดีทางด้านเมืองตากเพราะท่านเชื่อว่า เนเมียวมหาสีหบดี ยกพลลงมาจากเชียงใหม่แล้ว ตัวเจ้าเมืองพุกาม จะนำผู้คนเมืองเมาะตะมะเข้ามาทางด้านไทรโยค แล้วสั่งให้พญาเจ่งเป็นทัพหน้า นำพล

---

๑ นี่ว่าตามพงศาวดารหอแก้ว เล่มเดียวกันหน้า ๗๘

๒. เล่มเดียวกันหน้า ๗๘

๒,๐๐๐ คน เข้าทางไทรโยค เมื่อทัพพญาเจ่งถึงตำบลสมิ ก็ได้ข่าวว่า ครอบครัวทหารของตนถูกทหารพม่าข่มเหงรังแก จึงอดใจอยู่ไม่ได้ โดยกล่าวว่า "ศัตรูพวกเราไม่อยู่ข้างหน้า และกลับอยู่ข้างหลัง" แล้วจึงนำพล ๒,๐๐๐ มุ่งหน้ามาเมืองเมาะตะมะถึงในตอนกลางคืน ก็เข้าจู่โจมฆ่าฟันทหารพม่า ทำความเสียหายให้อย่างใหญ่หลวง ทหารพม่าสู้ไม่ได้ ก็รีบหนีไปเมืองร่างกุ้ง พญาเจ่งก็ตามตีไปถึงเมืองร่างกุ้ง ได้รบกันพักหนึ่ง เกือบจะได้เมืองร่างกุ้งอยู่แล้ว ก็พอดีมีกำลังของพม่าเข้ามาเสริม พญาเจ่ง และ "rajadewa"[๑] จึงคุมพลและครอบครัวเข้ามาสวามิภักดิ์ขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารขุนหลวงตาก

พงศาวดารพม่าเล่าถึงความการล้มเหลวในแผนของพระเจ้ามังระที่จะมาปราบปรามพระเจ้าตากสินไว้เช่นนี้ เทียบกับที่เราได้อ่านจากพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ข้าพเจ้าเห็นว่า ของพม่าเขาน่าฟังกว่า รายละเอียดปลีกย่อยบางตอนอาจจะขัดแย้งกัน แต่เรื่องราวส่วนใหญ่กระจ่างกว่าของเรา ซึ่งนอกจากพัวพันสับสนแล้ว ศักราชยังผิดไป ๒–๓ ปี จากความเป็นจริง

ที่ว่าศักราชที่เขียนไว้ในพงศาวดารกรุงธนบุรี ผิดไปจากความเป็นจริงนั้น เห็นได้จากเรื่องโปรดให้ขุดคูเมืองและสร้าง

---

๑. คำนี้ไม่ทราบว่าหมายถึงใคร ถ้าเขียนเป็น "ราชเทวี" ก็พอจะเดาได้ คือ เทวีของพญาเจ่งเมืองเมาะตะมะ พระยาเจ่งนี้ คือ เจ้าพระยามหาโยธาในรชกาลที่ ๓ เป็นต้นสกุล 'กซเสนี' เจ่ง ในภาษามอญแปลว่าช้าง

กำแพงล้อมพระนครฟากตะวันออก (คือฟากสนามหลวงทุกวันนี้) เพราะสำเนาท้องตราที่ลงไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาค ๖๕ หน้า ๑๓๗–๑๔๑ เกณฑ์ให้ผู้คนหัวเมืองมาขุดคูเลนพระนคร มีปรากฏอยู่ ๔ ฉบับ ทุกฉบับลงศักราชปีมะเส็ง เดือน ๓ จุลศักราช ๑๑๓๕ หรือ พ.ศ. ๒๓๑๖ แต่เมื่อมาเขียนเป็นเรื่องราว ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี กลับลงศักราชเป็นปีเถาะ จุลศักราช ๑๑๓๓ พ.ศ. ๒๓๑๔ คือ:

(ตัวอย่างที่เชิญมาลง เพราะฉบับพันจันทนุมาศ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๕ ต้นฉบับไม่สมบูรณ์ จึงขอยกตัวอย่างจากฉบับพระราชหัตถเลขา) "ฝ่ายข้างกรุงไทยในปีเถาะ ตรีศก นั้นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริพิจารณาเห็นว่า กรุงธนบุรียังไม่มีกำแพงที่มั่น จะได้ป้องกันราชศัตรูหมู่ปัจจามิตร ยังหาเป็นภูมิราชธานีไม่ จึงทรงพระกรุณาให้เกณฑ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวง ตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้นล้อมพระนครทั้งสองฟากน้ำ และให้เกณฑ์ไพร่พลในกรุง พลหัวเมืองมาระดมกันทำค่ายฝ่ายฟากตะวันตก.... และฟากตะวันออกก็ให้ตั้งค่ายรอบเหมือนกัน ให้ขุดคูคลองเป็นคูข้างหลังเมือง ตั้งแต่ตัวเมืองเก่าท้ายป้อมวิไชเยนทร์ ขึ้นไปจนถึงศาลเทพารักษ์หัวโขดออกแม่น้ำทั้งสองข้าง..... แล้วให้คนไปรื้อเอาอิฐกำแพงเมืองเก่า ณ เมืองพระประแดง และกำแพงค่ายพม่า ณ โพธิสามต้น และสีกุดบางไทรทั้งสามค่าย ขนบรรทุกเรือมาก่อกำแพงและป้อม ตามที่ถมเชิงเทินดินสามด้านทั้งสองฟากและ

กระทำการฐาปนาพระนครขึ้นใหม่ ครั้งนั้น ๖ เดือนก็สำเร็จบริบูรณ์[๑]

นี่เป็นเรื่องการสร้างกำแพงเมืองทั้งสองฟากแม่น้ำ และขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมืองเก่า ท้ายป้อมวิไชเยนทร์ จนออกแม่น้ำทั้งสองข้าง ดังที่สมาคมอนุรักษ์ศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อมเรียกว่า "เกาะรัตนโกสินทร์" ตามเอกสารหรือสำเนาท้องตรา เวลานั้นเป็นเรื่องราวปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖ แต่เมื่อเขียนเป็นเรื่องราวขึ้นกลับเป็นเรื่องราวของปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๑๔ ผิดกันไป ๒–๓ ปี เราต้องเชื่อตามเอกสารหลักฐาน จะเชื่อตามที่เขียนขึ้นขัดกับเอกสารหลักฐานไม่ได้ และเดือน ๓ พ.ศ. ๒๓๑๖ ตามสำเนาท้องตราก็ตรงกับเดือนมกรา–กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๗๗๔ แล้ว

ใน ค.ศ. ๑๗๗๔ (พ.ศ. ๒๓๑๗) พงศาวดารพม่าลงเรื่องราวว่า พระเจ้ามังระ ครั้นทรงทราบความล้มเหลวเกิดขึ้นทางด้านเชียงใหม่ และด้านเมืองเมาะตะมะ จึงโปรดให้จัดกำลัง ๖๑ กองพัน รวมผู้คน ๓๕,๐๐๐ ม้า ๒,๕๐๐ ทรงมอบให้หวุ่นก์มหาสีหสุระเป็นผู้บัญชาการ นำทัพเข้ามาตีอโยธยา ทางเมืองเมาะตะมะและเมืองไทรโยค ทัพอะแซหวุ่นก์ ออกจากเมืองอังวะ วันที่ ๕ พฤศจิกายน ค.ศ. ๑๗๗๔ หรือ พ.ศ. ๒๓๑๗

การทัพอะแซหวุ่นก์นำทัพลงมา เมื่อเดือนพฤศจิกายน ๒๓๑๗ พอดีกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ทรงสร้างกำแพงพระนคร

---

๑. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ฉบับโอเดียนสโตร์) เล่ม ๒ ตอน ๒ หน้า ๔๕–๔๗

ทั้งสองฟากแม่น้ำสำเร็จ ศึกอะแซหวุ่นกี้จะสิ้นสุดเอาตอนพระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ คือ ๑๑ มิถุนายน ๒๓๑๙ เป็นเรื่องราวเหตุการณ์ ๓ พ.ศ. คือ ๒๓๑๗, ๒๓๑๘, และ ๒๓๑๙ เวทีการรบก็มี ๒ เวที คือ กาญจนบุรีและพิษณุโลก (โดยตัดเวทีเชียงใหม่ออกไปเพราะพงศาวดารพม่าไม่ได้กล่าวถึงอีกในตอนนี้)

มีเรื่องยกฉัตรพระเจดีย์ชเวดากอง ที่เมืองร่างกุ้งมาแทรกอยู่หน่อยหนึ่ง คือพระเจ้ามังระเสด็จออกจากกรุงอังวะ วันที่ ๘ มกราคม ๒๓๑๗ และเสด็จกลับกรุงอังวะ วันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๓๑๘ ระยะเวลาที่พระองค์เสด็จประทับที่เมืองร่างกุ้ง ข้าราชการพม่าคงต้องอยู่ถวายงานตามพระราชประสงค์ แต่อะแซหวุ่นกี้เวลานั้นอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ และเมื่อทรงยกฉัตรเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระองค์ทรงให้ประหารพระเจ้าหงสาวดี ผู้ตกเป็นเชลยแต่คราวอลองพญา มาตีเมืองหงสาวดีได้ ใน พ.ศ. ๒๓๐๑ การที่พระเจ้าหงสาวดีต้องตกเป็นเชลยศึก ๑๗–๑๘ ปี และถูกนำตัวมาประหารที่เมืองร่างกุ้งในครั้งนี้ โดยมูลเหตุมาจากเรื่อง พญาเจ่งกับพวกพาครัวมอญมาสวามิภักดิ์ที่กรุงบางกอก ความมุ่งหมายก็คงจะขู่ขวัญคนมอญให้ครั่นคร้าม มิกล้าคิดขบถต่อไป แต่การที่นำเชลยคือพระเจ้าหงสาวดี และอุปราชมาประหารหลังจากทรงทำบุญยกฉัตร พังดูแล้วไม่เหมาะเลย (เป็นการทำบุญเสร็จหยกๆ ก็ทำทารุณกรรมต่อชีวิตผู้คน) พงศาวดารพม่ากล่าวอ้างว่า ที่ให้ทำการประหารเพราะพระเจ้าหงสาวดี “กล่าวถ้อยคำตอบโต้พระเจ้ามังระอย่างไม่สุภาพเหมาะสม เป็นการไม่ระวังวาจาเท่าที่ควร”

เมื่อทรงฟังผิดหู ก็เลยกริ้วไห้นำตัวไปประหารทันที พระกรณียกิจเป็นผู้ทรงหุนหัน พิโรธง่ายให้ประหารคนง่ายเช่นนี้จะเปรียบกับขุนหลวงตากก็จะพอดีกัน แต่จะเปรียบกับบุเรงนอง ซึ่งพระเจ้ามังระทรงพยายามยกพระองค์เทียบเท่า (โดยเฉพาะในการสร้างกรุงอังวะให้โก้หรูเทียบเท่ากรุงหงสาวดีของบุเรงนอง) เห็นว่ายังห่างไกลบุเรงนองนัก

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ก็กล่าวเรื่องพระเจ้ามังระ เสด็จมาเมืองย่างกุ้งกระทำการยกฉัตรยอดพระเจดีย์เกศธาตุ ส่วนเรื่องพระเจ้าหงสาวดี พระยาอุปราชาและตละเก้งรามัญทั้งปวงก็กล่าวไว้ว่าถูกประหาร แต่เป็นการประหารที่กรุงอังวะ "เพราะเห็นว่าเสด็จไม่อยู่ (กรุงอังวะ) จะยกเข้าปล้นเอาเมืองข้างหลัง" พลความ ต่างกันแต่เรื่องถูกประหารตรงกัน ที่ว่าตามฉบับพระราชหัตถเลขาเพราะฉบับพันจันทนุมาศ (ประชุม ฯ ภาคที่ ๖๕) อธิบายว่า ความตอนนี้ขาดไป

พระราชพงศาวดาร (ฉบับพระราชหัตถเลขา) กล่าวต่อไปว่า ให้ข้าหลวงมาเร่งกองทัพอะแซหวุ่นกี ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองเมาะตะมะนั้นให้ยกตามมอญกบฏ เข้าไปตีเอาเมืองไทยให้ได้ อะแซหวุ่นกีจึงให้ งุยอคงหวุ่น (หรือฉบับกุงโบ่) เป็นแม่กองทัพหน้า กับนายทหารอีก ๖ นายคือ พลห้าพันยกล่วงหน้ามาก่อน แล้วให้ตะแคงมรหน่อง เป็นเชื้อวงศ์พระเจ้าอังวะกับหม่องจ่ายิดถือพลสามพันอีกทัพหนึ่งยกหนุนมา

พงศาวดารพม่ากล่าวว่า เมื่อจะเสด็จคืนกรุงอังวะ พระเจ้ามังระได้มอบทหารอีก ๑๒ กองพัน ให้เข้าสมทบทัพอะแซหวุ่นกี้เข้าตีอโยธยาให้ได้ ทหารของอะแซหวุ่นกี้เดิมมี ๖๑ กองพันได้เพิ่มอีก ๑๒ กองพัน รวม ๗๓ กองพัน อะแซหวุ่นกี้จึงมอบให้ฉับกุงโป่คุมทัพ ๓,๐๐๐ เข้าทางไทรโยค ได้ปะทะกับทัพไทย ทัพไทยถอยฉับกุงโป่ก็รุกล้ำเข้ามาจนถึงตำบลหนึ่ง พม่าเรียกว่า Sakadan ก็ถูกล้อมไว้ อะแซหวุ่นกี้ส่งทัพ ๔,๐๐๐ มาช่วยแก้ฉับกุงโป่ แต่ทัพนี้ก็โดนตีแตกถอยไป การพยายามกู้ทัพฉับกุงโป่ไม่สำเร็จ ต้องตกเป็นเชลยแก่ไทย อะแซหวุ่นกี้จึงให้ถอยกองหน้าทั้งหมดไปเมืองเมาะตะมะ ให้พักฟื้นตลอดฤดูฝน แล้ววางแผนจะเข้าทางด่านระแหงเมื่อสิ้นฝนแล้ว[๑]

พม่ายอมรับว่าเขาช่วยแก้ฉับกุงโป่ไม่ได้ แต่เขาก็สามารถทำให้ทัพไทยด้านเมืองกาญจน์ถอยจนได้ ที่เขาไม่ตามตีมาทางด้านนี้เพราะ อะแซหวุ่นกี้แม่ทัพมีความเห็นว่า ทางแคบหาอาหารก็ยากจึงถอยไปพักฝนที่เมืองเมาะตะมะ

ฝ่ายพระราชพงศาวดาร ของเรา กล่าวอ้าง จับเชลย ๑,๓๒๘ คน จากค่ายเขาชงุ้ม แขวงกาญจนบุรีได้ เขาชงุ้มของเรากับ Sakadan ของเขาจะหมายถึงที่เดียวกันหรือไม่ ถ้าเป็นที่เดียวกันเชลยที่เราจับมาได้กว่าพันคนคงเป็นหลักฐานพยานได้ดี และ

---

๑. พงศาวดารฉบับหอแก้วเล่มเดียวกัน, หน้า ๘๕ จากหน้า ๘๒–๘๕ พงศาวดารพม่ากล่าวเรื่องวกวนบ้างแล้ว และก็ทุกครั้งที่การรบพ่ายแพ้ก็ต้องมีเรื่องมาแทรกให้วกวนเสมอ

ในเรื่องเสียฉับกุงโบ่และไพร่พล พงศาวดารพม่าก็ยอมรับอยู่แล้ว แม้กระนั้นก็ยังกล่าวอ้างว่า ไทยต้องถอยทัพด้านกาญจนบุรีเพราะเขาลอบโจมตีเอาตอนกลางคืน (นี่เท่ากับเป็นการกล่าวแก้หน้าเพื่อทูลเจ้านายของเขา)

การรบที่เวทีกาญจนบุรี โดยทัพหน้าพม่าและกองทัพไทยเป็นเหตุการณ์หลังพระเจ้าอังวะเสด็จกลับกรุงอังวะแล้วคือ หลังเดือนพฤษภาคม ๒๓๑๘ เมื่ออะแซหวุ่นกี้เรียกกองหน้ากลับจากเวทีเมืองกาญจน์ เพื่อพักฝนอยู่ที่เมืองเมาะตะมะ ก็เป็น พ.ศ. ๒๓๑๘ ครันสันฝน อะแซหวุ่นกี้จึงนำทัพเข้าทางด้านเมืองระแหง ซึ่งหลักฐานไทยเรียกว่าด่านเมืองตาก ที่ว่าพเจ้ากล่าวว่า เรื่องราวที่พงศาวดารของเรากล่าวไว้สับสน ก็เพราะเรื่องเวทีการรบที่เชียงใหม่ พงศาวดารพม่ากล่าวว่า พระเจ้าตากตีได้ก่อนอะแซหวุ่นกี้ จะได้รับแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพคุมกำลังออกจากเมืองอังวะในวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๓๑๗ แล้ว แต่ในการรบพุ่งที่เมืองกาญจน์ใน พ.ศ. ๒๓๑๘ นั้น พงศาวดารของเรายังนำเรื่องปราบพม่าที่เชียงใหม่ มาพัวพันอยู่ตลอดเวลา ดูไม่จบไม่สิ้นเรื่องเชียงใหม่เสียเลย และเราก็เปรียบเสมือนผู้บัญชาการรบของเราพระสติอยู่ข้างจะพลุ่งพล่านชอบกล

ในการศึกเมืองพิษณุโลก เมื่อสันฝน พ.ศ. ๒๓๑๘ อะแซหวุ่นกี้นำทัพเข้ามาทางด่านเมืองระแหง ยึดได้เมืองระแหงเมืองสุโขทัย, เมืองธานี. เมืองสวรรคโลก และเมืองพิษณุโลก พงศาวดารพม่ากล่าวอย่างรวบรัด ไม่มีรายละเอียดปลีกย่อย ดังในพระราชพงศาวดารของเรา

เมื่อได้เมืองพิษณุโลกแล้ว กองทัพของอะแซวุ่นกี้ปะทะกับทัพพระเจ้าตากสิน ณ ที่แห่งหนึ่งซึ่งเป็นที่บรรจบของแม่น้ำ ๒ สาย "at the junction of two rivers" ทัพไทยพยายามล้อมทัพพม่า แต่ในเวลากลางคืนอะแซหวุ่นกี้จัดส่งกองทหารให้ลงไปซุ่มอยู่ทางด้านหลังทัพไทย และเมื่อเกิดรบพุ่งกันขึ้นทัพไทยจึงตกอยู่ในศึกกระหนาบจึงจำต้องถอยร่น อะแซหวุ่นกี้จึงส่งให้นายกองคุมกำลังออกติดตามเป็น ๓ ทัพ ในตอนนี้เอง อะแซหวุ่นกี้ได้รับสารตราจากกรุงอังวะ เรียกกองทัพกลับโดยด่วน อะแซหวุ่นกี้จึงจัดส่งม้าใช้ ให้ไปบอกแม่กองที่คุมกำลังติดตามรบพุ่งให้ทราบถึงสารตรา เรียกให้ทุกคนกลับกรุงอังวะ ตัวอะแซหวุ่นกี้กรีบนำกองทัพกลับกรุงอังวะโดยพลัน นี่ว่าตามพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว[๑]

พงศาวดารพม่าไม่ได้บอกว่า สารตราเรียกทัพกลับนั้นมีเรื่องอื่นเรื่องสำคัญอะไรอีกบ้าง แต่พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (ประชุม ฯ ภาค ๖๕) เขียนไว้เละเทะเป็นประวัติการณ์ คือเขียนว่า : "ขณะนั้นพอข้างกรุงอังวะให้ม้าใช้ถือหนังสือมาถึงอะแซหวุ่นกี้แม่ทัพว่า กรุงอังวะเกิดเหตุร้ายพระเจ้ามองระทิวงคต ได้ครองแผ่นดินอยู่ ๙ ปี จิงจิกูซึ่งเป็นราชบุตร พระชนม์ ๒๕ ปี คิดฆ่า มังโปอาเสีย แล้วก็ถึงซึ่งขัตติยาภิเษก *ในศักราช ๑๑๔๓ ปี จึงเสด็จไปนมัสการพระมุเตา ณ กรุงหงสาวดี ฝ่ายมองหม่องซึ่งเป็นโอรสมังลอกนั้นเป็นกบฏขึ้นฆ่าจิงกูเสีย ชิงเอาเศวตฉัตร*

---

๑. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๐๔

ได้เป็นใหญ่ในกรุงอังวะ และจิกูได้ราชสมบัติอยู่ ๗ ปี อะแซหวุ่นกรูเหตุนั้นจึงให้ถอยทัพไป"

ที่ข้าพเจ้าว่า พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (ฉบับคุรุสภา หน้า ๑๐๕) เขียนไว้เละเทะเป็นประวัติการณ์ก็เพราะว่า หมายรับสั่งให้เรียกทัพกลับกรุงอังวะ ไม่ควรจะมีเรื่องอื่นกำกับมาด้วย การแจ้งเรื่องพระเจ้าอังวะสิ้นพระชนม์แล้วจิงกูจา ราชโอรสได้ราชสมบัตินั้น สมควรแล้ว แต่ยังมีเรื่องพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่คิดฆ่ามังโป ผู้เป็นอาว์กำกับมาด้วย แล้วจึงถือหนังสือมาเรียกทัพกลับยังงั้นหรือ[๑] แต่นี่เละเละสั้นดีก็คือ เมื่อจิงกูจาได้ราชาภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว "ในศักราช ๑๑๔๓ ปี จึงเสด็จไปนมัสการ พระมุเตา ณ กรุงหงสาวดี ฝ่ายมองหม่อง ซึ่งเป็นโอรสมังลอกนั้นเป็นกบฏ ชิงฆ่าจิงกูเสีย ชิงเอาเศวตฉัตรได้เป็นใหญ่ในกรุงอังวะ และจิกูได้สมบัติอยู่ ๗ ปี อะแซหวุ่นกรูเหตุนั้นจึงให้ถอยทัพไป"

ถ้าจะถามว่า อะแซหวุ่นกรูให้ถอยทัพไปเมื่อรู้เหตุนั้น เหตุนั้นคือเหตุอะไร ? คงไม่ใช่เหตุจิงกูจาได้ราชสมบัติ ๗ ปี แล้วถูกมังหม่องเป็นกบฏแย่งราชสมบัติเป็นแน่ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น อะแซหวุ่นกรูต้องรออยู่ ๗ ปี จึงจะถอยทัพหรือ คนแต่ก่อนของเราเขียนเรื่องราวเละเทะเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงสมัครพึ่งพงศาวดารของพม่า เพราะเรื่องราวที่เขาเขียนสมเหตุสมผลกว่า

---

๑. พ.ศ. ๒๓๒๔ พงศาวดารพม่าระบุการประหาร มังโปพระเจ้าอาว์ ในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๓๒๐ คือหลังพระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ถึง ๑๕ เดือน (เล่มเดียวกัน หน้า ๑๐๕)

ข้อความในพระราชหัตถเลขาในเรื่องเรียกทัพอะแซหวุ่นกี้กลับอังวะ ได้ตัดข้อความเละเทะเหล่านี้ออก คือ "ในศักราช ๑๑๔๓ ปี จึงเสด็จลงไปนมัสการพระมุเตา (จนถึง) แล้วจึงกูได้ราชสมบัติอยู่ ๗ ปี" แต่ข้อความ "แลัวฆ่ามังโปอนาวิงต่อ ซึ่งเป็นอาว์นั้นเสีย" ยังคงให้ปรากฏในหมายรับสั่งพระเจ้าจิงกูจา (เป็นอันว่า ม้าใช้ต้องขอให้จิงกูจาประหารพระเจ้าอาว์เสียก่อน คือรออีก ๑๕ เดือน จึงจะเดินทางมาส่งสารตราเรียกทัพกลับ)

พงศาวดารพม่าตอนนี้ เขียนเรื่องให้สับสนชอบกลเหมือนกัน เพราะเมื่ออะแซหวุ่นกี้สั่งคนไปบอกนายกอง ๓ กองที่รุกรบติดตามทัพพระเจ้ากรุงธน ฯ ว่า มีหมายรับสั่งให้กลับอังวะ ม้าใช้ตามพบทหารพม่ากองหนึ่งที่เมืองอ่างทอง ตามพบอีกกองหนึ่ง ณ ที่ "แม่น้ำสองสายมาบรรจบกัน" ส่วนกองที่ ๓ ม้าใช้ติดตามไม่พบ ไม่ทราบว่าไปอยู่ ณ ที่ใด ได้ความภายหลังว่า นายกองที่ ๓ ถูกล้อมรบหลายแห่ง แต่ก็แหวกวงล้อมออกไปได้ทุกที และหนีรอดออกทางลานช้าง เชียงใหม่ และกลับกรุงอังวะได้ โดยสวัสดิภาพในที่สุด

ถึงตรงนี้เราควรจะหยุดเรื่อง และวาดภาพว่าอะไรเกิดขึ้นให้ชัดเจนเสียสักครั้ง เพราะเป็นตอนสำคัญของเรื่อง คือเรื่องทัพอะแซหวุ่นกี้ปะทะกับทัพพระเจ้าตากสินตามที่พงศาวดารพม่าว่าไว้

เมื่ออะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลกแล้ว ได้ปะทะกับทัพพระเจ้ากรุงอโยธยา "ณ ที่แม่น้ำทั้งสองประสบกัน" (at the junction of two rivers)" แม่น้ำพิษณุโลกหรือแม่น้ำน่าน

จะประสบกับแม่น้ำยมที่อำเภอบางมูลนาค จังหวัดพิจิตร เป็นเมืองโบราณเรียกว่าเมืองปากยม กองทัพทั้งสองปะทะกันที่เมืองปากยมหรือ ? เพราะเป็นที่ใกล้พิษณุโลกกว่าที่อื่น เช่นที่แม่ปิงและแม่วังประสบกันที่เหนือเมืองตาก ก็ยังไกลหรือที่แม่น้ำ ๒ สายประสบกันอีกแห่งหนึ่งก็คือที่ปากน้ำโพ แต่นี่ยิ่งไกลออกไปอีก เราลองเลือกที่เมืองปากยม ว่าเป็นที่ ๆ ทัพทั้งสองปะทะกัน และทัพพระเจ้าอโยธยาต้องถอยร่นไป อะแซหวุ่นกี้จึงส่งทหาร ๓ กองออกติดตาม แล้วท่านเองรีบกลับกรุงอังวะตามหมายรับสั่ง (พึ่งดูคล้ายอะแซหวุ่นกี้หนีเอาตัวรอด ปล่อยให้คนของตนอยู่เบื้องหลังโดยลำพัง ถึงแม้จะอ้างหมายรับสั่งก็ตามที) การที่พงศาวดารพม่าว่า อะแซหวุ่นกี้จัดทหาร ๓ กอง ออกติดตามทัพพระเจ้ากรุงธนพึ่งดูก็ชอบกล เพราะทหาร ๓ กองเป็นทหารกองย่อย ๆ มีกำลังกองละไม่เท่าใด จะราวกองละ ๒–๓ พัน ส่วนทัพพระเจ้ากรุงธนเป็นกองทัพใหญ่ มีกำลังรี้พลเป็นหมื่น กองทหารจำนวนพันจะรุกรบติดตามกองทัพมีทหารเป็นหมื่น ๆ ข้าพเจ้าจึงว่าพึ่งดูชอบกล และก็เป็นวิสัยของพม่าเขา ตอนรบแพ้จะต้องมีเรื่องสับสนมาแทรกทุกที คล้าย ๆ ที่เราเรียกกันว่า โมเมชั่น

แต่เมื่ออะแซหวุ่นกี้กลับไปถึงกรุงอังวะเข้าเฝ้าพระเจ้าจิงกูจาแล้ว พงศาวดารพม่ากล่าวไว้ชัดเจนว่า he showed himself to be a poor disciplinarian and a bad strategist in the invasion of Yodaya[๑] จึงถูกถอดจากตำแหน่ง "หวุ่นกี้"

---

๑. เล่มเดียวกันหน้า ๑๐๕

โดนเนรเทศให้ไปอยู่ที่เมืองจักกาย (ตรงข้ามกรุงอังวะ) ไม่ได้ยุ่งเกี่ยวกับราชการงานเมืองอีกตลอดรัชกาล

การที่แม่ทัพผู้ยิ่งใหญ่เช่นอะแซหวุ่นกี้ เมื่อกลับจากการรบพุ่งที่เมืองพิษณุโลกต้องถูกถอด ถูกเนรเทศ ไม่ให้เกี่ยวข้องเกี่ยวกับราชการงานเมืองตลอดรัชกาลพระเจ้าจิงกูจา เช่นนี้เป็นเรื่องแปลกมาก เพราะความผิดของท่าน ถึงพงศาวดารพม่าจะระบุไว้ว่า "บังคับบัญชาผู้คนไม่เด็ดขาด มียุทธวิธีรบพุ่งที่เลว" ก็ยังไม่ระบุความผิดถึงขั้นอุกฤษ ซึ่งสมควรกับการถูกถอดถอนออกจากตำแหน่งหน้าที่อันยิ่งใหญ่ ท่านจะต้องทำผิดอย่างใดอย่างหนึ่งที่เห็นได้ชัด จึงถูกลงโทษขนาดหนักเช่นนั้น และเมื่อพงศาวดารพม่าบอกความอ้อมแอ้ม ไม่กระจ่าง เราก็ต้องแสวงหาความกระจ่างจาก Surce อื่น (แต่ไม่ใช่จาก Saurce ไทย เพราะพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เขียนไว้ตรงข้ามกับข้อเท็จจริง คือเขียนไว้ว่า

"ครั้นกองทัพอะแซหวุ่นกี้ยกกลับไปถึง จึงเข้าเฝ้าทูลแถลงการซึ่งไปตีหัวเมืองไทยฝ่ายเหนือได้ทั้งสิ้น พระเจ้าจิงกูจาก็พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่อะแซหวุ่นกี้ และนายทัพนายกองทั้งปวงโดยสมควรแก่ความชอบ..."[๑]

Source ที่จะให้ความกระจ่างในเรื่องความผิดของอะแซหวุ่นกี้คือหนังสือ History of Burma โดย Sir Arthur

---

๑. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับโอเดียนสโตร์ เล่ม ๒ ตอน ๒ หน้า ๑๔๕

Phayre ท่านเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำพม่าใต้ (British Burma) อยู่หลายปี ท่านรู้ภาษาพม่า ได้ตรวจพิจารณาเรื่องราวที่พม่าเขียนขึ้นและเขียนความเห็นในเรื่องนี้ว่า :– "เมื่อสิ้นฝน มหาสีหสุระก็นำทัพเข้าทางด้านระแหง ได้พบการต่อสู้ไม่เข้มแข็งเท่าใดนัก แต่เกิดการขัดแย้งกันขึ้นในกองทัพพม่า แม่ทัพรอง Zeya Kyo ไม่เห็นด้วยกับแผนการรบ แต่มหาสีหสุระก็ปฏิบัติไปตามแผนของท่าน ท่านตีได้เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย แล้วก็ประสบความพ่ายแพ้อย่างใหญ่หลวง ต้องถอยทัพกลับสู่พรมแดนอย่างแสนอัปยศ" นี่เป็นคำของเซอร์อาเธอร์แฟร์ และกล่าวต่อไปว่า "ทัพต่าง ๆ ของพม่าในเขตแดนไทยทางลุ่มน้ำเจ้าพระยาและเชียงใหม่ ต่างอยู่ไม่ได้โดยปลอดภัย ก็โปรดให้เรียกกลับทุกทัพ นายทหารหลายคนถูกลงโทษประหารชีวิต ตัวมหาสีหสุระเองถูกถอดจากยศตำแหน่ง ได้รับความอัปยศยิ่งนัก"[๑]

เซอร์อาเธอร์แฟร์ เขียนไว้อย่างชัดเจน ในเรื่องที่พงศาวดารพม่ากล่าวอ้อม ๆ แอ้ม ๆ คืออะแซหวุ่นกี้พ่ายแพ้ ในการรบกับสมเด็จพระเจ้าตากสิน กองทัพถูกตีแตกอย่างควบคุมกันไม่อยู่ เมื่อกลับไปถึงกรุงอังวะ จึงถูกถอดจากตำแหน่ง "หวุ่นกี้" คือเสนาบดีผู้ยิ่งใหญ่ และพงศาวดารพม่ายังระบุว่า ถูกเนรเทศให้ไปอยู่เมืองจักกาย ตลอดรัชกาลพระเจ้าจิงกูจา

---

๑. พงศาวดารฉบับหอแก้ว (เล่มเดียวกัน) หน้า ๑๐๒

ถ้าความจริงเป็นเช่นนั้น เราก็น่าจะฟื้นหลักฐานภาษาไทยฉบับหนึ่งให้มีชีวิตชีวาขึ้นใหม่ เพราะเป็นหลักฐานที่เกี่ยวกับการรบพุ่งที่เมืองพิษณุโลก หลักฐานนั้นมีว่า

"ปีมะโรง เมืองมัตมะแตก พระยาเจ่งพาครัวหนีมาพึ่งพระบารมี พระยาจ่าบ้านแข็งเมืองอยู่ไม่ลงมา เสด็จขึ้นไปตีไม่ได้ ถอยล่าทัพยั้งอยู่เนิน ร้อกลับขึ้นไปตีเชียงใหม่ กลับลงมา *ณ ปลายปีพม่ายกไล่หลังมา ๕ ทาง ล้วนทัพหมื่นแต่สู้รบกันอยู่เป็น ๓ ปี เสียพิษณุโลก กลับขุดอุโมงค์เข้าไปตีค่ายพม่าแตกออกจากค่าย ร้อตั้งล้อมกลางแปลง จับได้พม่าแม่ทัพใหญ่ ได้พม่าหลายหมื่น พม่าแตกเลิกทัพไป*"

[จดหมายเหตุความทรงจำ หน้า ๗ ฉบับนายขจร สุขพานิช พิมพ์แจก ๒๕๑๖]

เซอร์อาเธอร์แฟร์ เขียนเล่าเรื่องอะแซหวุ่นกี้มาประสบความพ่ายแพ้ ครั้งมาตีเมืองพิษณุโลก แต่ท่านก็เขียนขึ้นจากการตรวจพิจารณาจากเอกสารพม่า แต่จดหมายเหตุความทรงจำนี้ ถึงแม้ท่านผู้แต่งจะอยู่ในรั้วในวัง ไม่ได้ออกไปทำศึกสงครามกับเขา ก็ยังจดจากปากคำผู้เข้าสู้รบรู้เห็นในครั้งนั้นเล่าให้ฟังการเสียเมืองพิษณุโลก ทุกเสียงรับตรงกันว่าจริง แต่การ "*กลับขุดอุโมงค์เข้าไปตีค่าย พม่าแตกออกจากค่าย ร้อตั้งล้อมกลางแปลง*" นี่ซิที่เราจะหาอ่านจากที่อื่นใดไม่ได้ และการที่เจ้าพระยาทั้งสองเสียเมืองพิษณุโลก เพราะขาดอาหารก็เป็นสิ่งที่พอมอง

เห็นความจำเป็นที่ท่านทั้งสองต้องทำเช่นนั้น แต่เมื่ออะแซหวุ่นกี้ได้เมืองแล้ว ก็ได้แต่เมืองเปล่า ไม่มีเสบียงอาหารหลงเหลืออยู่เลย การที่พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีกลับเขียนว่า "ทรงพระโทมนัสน้อยพระทัยแก่ข้าศึกยิ่งนัก" แล้วก็พูดเรื่อง "พุทธทำนายมหาโสภิต" ดังกับพระองค์ทรง "งอมืองอเท้า" ไม่จัดการสิ่งใดกับอะแซหวุ่นกี้ ดูไม่สมพระลักษณะของสมเด็จพระเจ้าตากสินเลย เมื่อศัตรูโถมเข้ามาเต็มตัวเข้าไปอยู่ในเมืองพิษณุโลก การที่พระองค์ *"กลับขุดอุโมงค์เข้าไปตีค่าย"* แทนที่จะทรงงอมืองอเท้า "เสียพระทัย" นี่ชิสมพระลักษณะของพระองค์ และในการสู้รบโจมตีพม่าในเมืองพิษณุโลกครั้งนั้น พระองค์คงต้องเกณฑ์เจ้าพระยาทั้งสองและแม่ทัพนายกองอื่น ๆ ระดมเข้าสู้รบอย่างสุดกำลัง *"พม่าแตกออกจากค่าย ล้อตั้งล้อมกลางแปลง"* นี่คงรบกันนอกเมืองพิษณุโลกแล้ว "จับได้พม่าแม่ทัพใหญ่ ได้พม่าหลายหมื่น"

ข้าพเจ้าเขียนมาถึงตอนนี้ จำต้องขอกล่าวถึงพระราชวิจารณ์ของในหลวง ร. ๕ เกี่ยวกับจดหมายเหตุความทรงจำตอนนี้ด้วย เพราะพระองค์ทรงวิจารณ์ไว้เป็นข้อ ๆ

เกี่ยวกับข้อความที่อัญเชิญมาลงไว้ จากจดหมายเหตุความทรงจำ และเรื่องจับแม่ทัพพม่าและเชลยได้หลายหมื่น พระองค์ทรงพระราชวิจารณ์ เป็นการรบพุ่งที่เขาชงุ้ม กาญจนบุรีไปเสีย ไม่ใช่การรบพุ่งที่พิษณุโลก และเชลยที่ได้จากเขาชงุ้ม เราก็มี

ตัวเลขแน่นอนแล้ว คือ ๑,๓๒๘ คน แต่ที่เมืองพิษณุโลก เป็นการรบพุ่งต่าง พ.ศ. ต่างเวที และเสริมสร้างสอดคล้องกับที่เซอร์อาเธอร์แฟร์เขียนไว้ ข้อความในจดหมายเหตุความทรงจำจึงเป็นทั้งส่งเสริม สนับสนุน ข้อความของเซอร์อาเธอร์แฟร์ ด้วยเหตุนี้ การที่พงศาวดารพม่าลงไว้ว่า อะแซหวุ่นกี้ถูกถอดจากเสนาบดี ถูกเนรเทศไปอยู่เสียที่เมืองน้อย ตลอดรัชกาลพระเจ้าจิงกูจา จึงรับกันเป็นเหตุเป็นผลน่าฟังยิ่งนัก

ข้าพเจ้าขอจบเรื่อง "อัจฉริยะของขุนหลวงตาก" แต่เพียงนี้ ขอเชิญท่านผู้สนใจได้พิจารณาทดสอบได้โดยสะดวกใจ ในเรื่องการสู้รบระหว่างอะแซหวุ่นกี้กับสมเด็จพระเจ้าตากสิน ซึ่ง "ไทยรบพม่า" ลงความเห็นในที่สุดว่า "เป็นการเสมอกัน" ไม่มีฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด ได้เปรียบเสียเปรียบต่อกันนั้น พงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว ยอมรับว่า อะแซหวุ่นกี้ ถูกถอดจากตำแหน่งเสนาบดี และถูกเนรเทศเพราะบัญชาการสงครามผิดพลาด เซอร์อาเธอร์แฟร์ ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่า เพราะอะแซหวุ่นกี้แตกทัพอย่างยับเยิน นายทัพหลายคนถึงกับโดนลงโทษประหาร ตัวอะแซหวุ่นกี้เพราะเคยมีความชอบมาก่อนจึงเพียงถูกถอด แต่ก็ถูกเนรเทศไม่ให้เกี่ยวข้องกับราชการต่อไป จดหมายเหตุความทรงจำของเราเขียนให้เห็นภาพการที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงให้ขุดอุโมงค์ เข้าไปรบกับอะแซหวุ่นกี้ในเมืองพิษณุโลก พม่าแตกออกจากเมือง

รี้อค่ายล้อมทหารพม่ากลางแปลง จับได้นายทัพและเชลยเป็นจำนวนหมื่น ด้วยหลักฐานเหล่านี้ ข้าพเจ้าจึงมีความเห็นว่า ทัพไทยภายใต้การนำของสมเด็จพระเจ้าตากสิน สนับสนุนด้วยสองเจ้าพระยาและแม่ทัพนายกอง *รบศึกชนะอะแซหวุ่นกี้จนอะแซหวุ่นกี้ต้องถูกถอด ถูกเนรเทศ และเมื่อเข้ามามีบทบาทใหม่อีกครั้งหนึ่ง* ในตอนพระเจ้าปดุงขึ้นยึดอำนาจเป็นพระเจ้าแผ่นดิน *พระเจ้าปดุงก็ให้ประหารจิงกูจา มังหม่องรวมทั้งอะแซหวุ่นกี้ด้วยใน พ.ศ. ๒๓๒๕*

อัจฉริยะของขุนหลวงตาก พิจารณาจากผลสงครามเมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๓๑๙ ผลสงครามครั้งนั้น อะแซหวุ่นกีถูกถอดจาก "หวุ่นกี้" ถูกเนรเทศไปอยู่เมืองจักกาย (Sagaing) นี่เป็นหลักฐานที่พงศาวดารพม่าฉบับหอแก้วให้ไว้เอง พระราชพงศาวดาร (ฉบับพระราชหัตถเลขา) ของเรา กลับไปเขียนว่า พระเจ้าจิงกูจาพระราชทานรางวัลแก่อะแซหวุ่นกี้ และแม่ทัพนายกอง เป็นการตอบแทนความดีความชอบ ทำไมจึงเขียนข้อเท็จจริงตรงกันข้ามกันเสียเช่นนี้ และผู้ชนะศึก "ปราบผู้ปราบทัพจีน" คือ สมเด็จพระเจ้าตากสิน พระราชพงศาวดารของเรากลับเขียนไปให้ผู้อ่านเข้าใจเอาว่า พระองค์เริ่มจะเสียพระสติแต่ พ.ศ. ๒๓๑๙ ปีเสียเมืองพิษณุโลกนั้นแล้ว

สิ่งดีมีคุณมีประโยชน์ ที่บรรพบุรุษของชาติได้สร้างไว้ เราก็จำต้องยกย่องสดุดี ให้ความเป็นธรรมแก่ท่าน สมเด็จพระเจ้า

กรุงธน ทรงเป็นอัจริยะในการรบพุ่ง ในส่วนอื่นท่านก็มีส่วนเสีย จนในที่สุดว่าราชการไม่ได้ และคนอาสัตย์สอพลอ ทำให้การแผ่นดินของพระองค์เสียไป กลับมาเป็นผู้เขียนพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีเช่นนั้น เราจะหาความเป็นธรรมได้จากไหน ?

ข้าพเจ้าเสนอเรื่องนี้ขึ้นมา ให้นักศึกษาทั้งหลาย ได้พิจารณา เพราะเราจะพึ่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีไม่ได้ แม้แต่พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ก็มีข้อความบางตอนตรงกันข้ามกับข้อเท็จจริง เช่นอะแซหวุ่นกี้โดนถอด กลับเขียนว่าอะแซหวุ่นกี้ได้รับพระราชทานรางวัลเป็นต้น แต่เราไม่โทษท่าน แต่ก่อนที่พยายามแก้ไขสิ่งบกพร่องใน พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีให้ดีขึ้น เพราะในเวลานั้น (คือใน ร. ๔) เครื่องมือทดสอบยังมีไม่พอ พงศาวดารพม่าฉบับหลวงหรือฉบับหอแก้ว คนพม่าแต่มารับราชการอยู่ในรัฐบาลสยาม คือ ออง์เทียนและมองต่อ แปลเป็นภาษาอังกฤษ ตามพระประสงค์ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๖๐ คำแปลภาษาอังกฤษได้นำลงทยอยตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม และใน ค.ศ. ๑๙๕๙ สยามสมาคมได้นำมารวมเป็นเล่ม ตีพิมพ์ใหม่เป็น ๒ ภาค ยังมีจำหน่ายที่สยามสมาคมในขณะนี้ (แต่ก็มีเหลือไม่มากแล้ว)

คำแปลพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้วนี้ ใช้ทดสอบเรื่องราวที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และฉบับพระราชหัตถเลขาได้ดีทีเดียว

เรื่องของขุนหลวงตาก นักศึกษามากหลายยังคลางแคลงสงสัยในบางเรื่องจนปัจจุบัน การที่พระองค์ล่วงลับไปเกือบ ๒๐๐ ปี ไม่ทำให้ความสนใจของคนรุ่นหลังคลายลง เป็นนิมิตว่าพระองค์ยังทรงเป็น hero ของคนอีกเป็นอันมาก แท้จริงการที่พระองค์เกิดเป็นคนธรรมดา ไม่มีพวกพ้อง สร้างตัวขึ้นจากลำแข้งและยังช่วยกู้บ้านกู้เมืองเช่นนี้ ใคร ๆ อ่านแล้วก็ย่อมยอมรับพระองค์เป็น hero ของเขาอย่างสุดหัวใจ เพราะฉนั้น คำถามคำแรกที่คนปัจจุบันยังสงสัยกันอยู่คือ พระองค์เป็นบ้าจริงหรือไม่ และถ้าพระองค์เป็นบ้าจริง ทำไมจึงไม่อภัยให้ท่าน กลับนำท่านไปประหาร ผู้ถามถามออกมาจากจิตใจความนิยมพระองค์ท่านว่าถ้าท่านเป็นบ้าจริงแล้วก็ไม่ควรถือโทษท่าน เราไม่มีภาษิตอยู่หรือว่า "อย่าถือคนบ้า อย่าว่าคนเมา"

การจะเอาปัญหาเกือบ ๒๐๐ ปีมาถาม คนรุ่นหลัง เช่นนี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่มีใครตอบได้ดอก แต่ก็มีแนวให้พิจารณาว่าในแผ่นดินของขุนหลวงตาก พระองค์เองก็ให้ประหารชีวิตผู้คนมานักต่อนัก ส่วนมากก็เป็นผู้เหยาะแหยะในการสงคราม มีเรื่องประหารด้วยเหตุผลทางการเมือง คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ เจ้านายองค์สุดท้ายของกรุงศรีอยุธยา ในพระราชพงศาวดาร ก่อนจะมีการชำระ ก็ไม่ได้ให้เหตุผลอะไรเลย บอกแต่ว่า "ให้สำเร็จโทษด้วยท่อนจันทร์ตามประเพณี"[๑] แต่ก็มีเรื่องส่วนพระองค์กับเจ้าพระยาจักรี ซึ่งยังไม่ได้รับการพิจารณาคือเรื่อง "นางห้าม

---

๑. ฉบับบริติชมิวเซียม สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า, ๖๗๐

ประสูติเจ้า" พระองค์ให้ประหารทั้งแม่ทั้งลูก และเจ้าพระยาจักรีซึ่งเป็นบิดาของนางห้าม และเป็นตาของเจ้าองค์เล็ก ตามที่ปรากฏในจดหมายเหตุความทรงจำ ก็ยังถวายธิดาองค์ที่สอง ดังปรากฏในหนังสือ "ราชสกุลวงศ์" ว่าทรงพระนาม ฉิมใหญ่ พระมารดาของ เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ การที่ขุนหลวงตากทรงให้ประหาร "นางห้าม ประสูติเจ้า" นี้ดูจะเป็นเรื่องลึกลับชอบกล ดูประหนึ่งผู้ร่วมราชสกุลวงศ์ ในชั้นหลังคงอยากลืม หรืออยากปล่อยให้เรื่องเลือนลางหายไปเอง

หนังสือ ราชสกุลวงศ์ ยังไม่รับพิจารณาว่า "นางห้าม" คือธิดาองค์โตของเจ้าพระยาจักรี เพราะเมื่อมีการประมวลมาตีพิมพ์เป็นเล่มให้ปรากฏ เฉพาะราชธิดาองค์ใหญ่ ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีข้อความอธิบายว่า "สมเด็จเจ้าฟ้าหญิงไม่ปรากฏพระนาม สันพระชนม์แต่ครั้งกรุงเก่ายังไม่เสีย"[๑] คือไม่รับพิจารณาว่า "นางห้าม ประสูติเจ้า" ในจดหมายเหตุความทรงจำ จะใช่เจ้าฟ้าหญิงองค์ใหญ่นี้หรือไม่ ? เรื่องส่วนพระองค์ระหว่างขุนหลวงตาก และ ร. ๑ ยังมีอีกมาก เสียดายที่หอพระสมุดวชิรญาณ ไม่อนุญาตให้นำออกมาตีพิมพ์

เมื่อขุนหลวงตากถูกพิจารณาพิพากษาโทษ ถึงขั้นประหาร พระองค์ยังอยู่ในผ้ากาสาวพัตร เมื่อปริวัตรออกมาและถูกนำตัวไปสำเร็จโทษ มีพวกถูกประหารด้วยในครั้งนั้น คือพวกโจทย์

---

๑. ราชสกุลวงศ์ ฉบับตีพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๗ หน้า, ๖

ระบุไว้ในพระราชพงศาวดาร[๑] มีจำนวนถึง ๓๓๓ คน นี่ว่าตามฉบับบริติชมิวเซียม ซึ่งยังไม่มีการชำระ

๔ ในการพิจารณาว่า เมื่อขุนหลวงตากมีความผิดจริง ปกครองแผ่นดินให้ร้อนเป็นไฟ การแผ่นดินผันแปรไปต่าง ๆ เมื่อเกิดขบถมีผู้ยกกำลังมาล้อมพระราชวัง พระองค์ก็ทรงเวนราชสมบัติให้แต่โดยดี แล้วออกบวชอยู่ที่วัดแจ้ง แต่พระองค์บวชอยู่ได้เพียง ๒๔ วัน ก็เกิดรบพุ่งเป็นศึกกลางเมืองกันเสียแล้ว ไม่รอให้เจ้าพระยาจักรียกทัพกลับมาถึงกรุงเสียก่อน ก็เมื่อชตาชีวิตของพระองค์ดูจะคล้ายกรมหมื่นเทพพิพิธ คือจะอยู่ต่อไป ก็รังแต่จะก่อความเดือดร้อนรบพุ่งกันไม่มีที่สิ้นสุด การที่รัฐบาลใหม่จะพิจารณาส่งพระองค์ให้ไปอยู่ห่างไกลพระนคร (ดังเช่นที่พวกฝรั่งจัดส่งนโปเลียน โบนาปาร์ตไปอยู่เกาะเฮเลนา ข้างฝั่งแอฟริกาตะวันตกอีก ๓๓ ปีต่อมา โดยปล่อยให้พระองค์ดำเนินชีวิตห่างไกลความจอแจ และสิ้นพระชนม์ไปเองตามปกติวิสัย) จึงไม่มีโอกาสให้พิจารณาได้ ดังนั้น เพื่อขจัดปัญหาความยุ่งยากซึ่งอาจมีต่อไปและปัญหามากหลาย ทางด้านพม่าซึ่งจะมีมา รัฐบาลใหม่จึงต้องจัดการอย่างเด็ดขาดต่อพระองค์

และไหน ๆ พระองค์เองก็ทรงรับสั่งว่า "สิ้นบุญเราแล้ว" โดยไม่พึงประสงค์จะลาบวช ออกมารบพุ่งในศึกกลางเมืองนั้น เราก็ควรยุติเรื่องราวของพระองค์ได้แล้วว่า พระองค์ทรงยอม

---

๑. ฉบับบริติชมิวเซียม เล่มเดียวกัน หน้า ๗๓๓

“สิ้นบุญ” โดยดุษณียภาพ ไม่พึงประสงค์จะก่อกรรมทำเข็ญอีกต่อไป

สิ่งใดที่มนุษย์ทำ ถ้าสิ่งนั้นดีมีคุณ เชื่อได้ว่าคนรุ่นหลังจะไม่ลืมพระองค์ท่าน ถ้าสิ่งนั้นผิดมีโทษ ท่านก็ได้รับผลกรรมทันตาเห็นอยู่แล้ว เพราะฉะนั้น ปล่อยให้พระองค์สถิตย์อยู่ในสุขคติภพเถิด

สัพเพ สัตตา อเวรา โหนตุ

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

หมายเหตุท้ายเรื่อง
ใครคือผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี?
ปัญหา Historiography

พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ ที่พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๕ การตีพิมพ์ไม่สมประกอบ เพราะมีข้อความขาดตอนไปบ้าง แต่ในฉบับบริติชมิวเซียม มีครบบริบูรณ์ เป็นงานที่เขียนขึ้นในรัชกาลที่ ๑ สมัยรัตนโกสินทร์ แต่เพราะผู้แต่งมิได้ลงชื่อกำกับไว้ จึงยังเป็นปัญหาจนบัจจุบันว่าใครคือผู้แต่งกันแน่

เมื่อเทียบข้อความฉบับบริติชมิวเซียมกับฉบับพระราชหัตถเลขา จะเห็นข้อความตามฉบับหลังแตกต่างออกไปมากมาย ความใดไม่ชัดเจนก็ชัดจนขึ้น ความใดขาดความสมบูรณ์ก็สมบูรณ์ขึ้น และความใดไม่ปรากฏในฉบับประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕ และฉบับบริติชมิวเซียม ก็มีเพิ่มพูนขึ้นอีกหลายเรื่อง เช่นเรื่องนายขนมต้ม และเรื่องละแซหว่านกขอดูตัวเจ้าพระยาจักรีเป็นต้น

ปัญหาในที่นี้ ก็คือ *ใครคือผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี?*

ข้าพเจ้าขอเสนอเพื่อเป็น Working hypothesis ของนักศึกษาผู้สนใจในวิชา Historiography ว่า ผู้แต่งชื่อแก้วเป็นอาลักษณ์ในสมัยกรุงธนบุรี ออกบวชในรัชกาลนั้นจนได้สมณศักดิ์เป็น พระรัตนกวี ได้ถวายพระพรในปัญหา คฤหัสถ์ที่ลุ

ไสดาบัน เป็นที่กราบไหว้ของภิกษุสงฆ์จะได้หรือไม่ ? เมื่อขุนหลวงตากปฏิบัติความตามคำถวายพระพรนั้น ท่านถึงกับเสียผู้เสียคนจนเสียแผ่นดินในที่สุด

เมื่อผลัดเปลี่ยนรัชกาล พระรัตนกวีถูกสึก ร. ๑ ทรงเสียดายความรู้จึงทรงแต่งตั้งให้เป็นอาลักษณ์ตามเดิม ทั้งที่วังหน้าทรงทักท้วง ตรัสว่า เป็นคนอาสัตย์ สอพลอ และได้เป็นจางวางกรมราชบัณฑิตใน พ.ศ. ๒๓๒๗ ได้บรรดาศักดิ์เป็นพระยาธรรมปโรหิต ท่านผู้นี้จะถึงอนิจกรรมในปีใดไม่ปรากฏ

การที่ข้าพเจ้าเชื่อว่า ท่านคือผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี (รวมทั้งเป็นผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา) นั้น ก็เพราะมีสำนวนหนึ่ง ปรากฏในรัชกาลพระเจ้าอู่ทอง และมามีปรากฏอยู่หลายครั้ง ในจดหมายเหตุรายวันทัพ ในแผ่นดินขุนหลวงตาก สำนวนนั้นคือ "เสียพระศรีสวัสดิ์" แก่ข้าศึก สำนวนนี้มีผู้ตีความหมายต่างกันเป็นตรงกันข้าม คือระหว่าง Le C'lere ผู้แต่ง พงศาวดารกัมพูชา กับ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียนไว้ในหน้า ๕ สยามรัฐ (ฉบับ ๙ ตุลาคม ๒๕๑๕) แต่เมื่อได้พิจารณาสำนวนนี้ในสมัยพระเจ้าอู่ทองประกอบ *กับสำนวนนี้ในจดหมายเหตุรายวันทัพ ในแผ่นดินขุนหลวงตาก* (ตีพิมพ์อยู่ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๕) จะเห็นว่า การตีความของทั้งสองท่านข้างบนนี้ผิดไป เพราะผู้ใช้สำนวนประสงค์เพียงว่า *เสียพระเกียรติ* ไม่ใช่เสียบุคคลดังที่ท่านทั้ง ๒ ตีความหมายไว้

เสียพระศรีสวัสดิ์ คือ เสียพระเกียรติ

นี่คือสำนวนเฉพาะตัวของอาลักษณ์ ในแผ่นดินขุนหลวงตากและเพราะสำนวนนี้ร่วมกับเหตุผลอีกข้อหนึ่ง คือการเป็นคน 'อาสัตย์ สอพลอ' ตามพระมติของวังหน้า ทำให้ข้าพเจ้าเชื่อว่าท่านเป็นผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี

ในเหตุผลข้อ ๒ ข้าพเจ้าขออธิบายดังนี้ คือ เมื่อต้นรัชกาลขุนหลวงตากผู้แต่งยกย่องพระองค์เสียเลิศลอย เปรียบพระองค์ดุจ 'หน่อ พระพุทธเจ้า' การใช้สำนวนก็เพริศแพร้ว เช่น 'ตรัสทราบด้วยญาณ' 'เดชะบรมโพธิสมภาร' 'ปัจจัยแก่พระปรมาภิเษก-สมโพธิญาณ' เป็นสำนวนคนแก่วัด แต่สวามิภักดิ์ต่อขุนหลวงตากอย่างสุดหัวใจ แต่พอมาถึงตอนสำคัญ คือตอนศึกเมืองพิษณุโลก กลับเขียนไปเสียประหนึ่งขุนหลวงตากจะเสียพระสติแต่ครั้งนั้น

เพราะเมื่อเจ้าพระยาทั้งสอง พาทหารฝ่ากองทัพพม่าหนีออกจากเมืองพิษณุโลกนั้น กองทัพขุนหลวงตากถอยมาตั้ง ณ ตำบลบ้านข้าวตอก ใต้เมืองพิษณุโลก ครั้นเมื่ออะแซหวุ่นกี้ได้เมืองพิษณุโลก ผู้เขียน ๆ ว่า ก็พอดีม้าใช้ถือรับสั่งมาจากกรุงอังวะให้ถอยทัพ และผู้เขียนก็เขียนว่า อะแซหวุ่นกี้ถอยทัพไปโดยสะดวก ขุนหลวงตากไม่ได้ขัดขวางแต่ประการใด

ยิ่งกว่านั้น ผู้เขียนยังเขียนประหนึ่งพระองค์เสียพระสติ

เช่น 'พระองค์ทรงน้อยพระทัยในข้าศึกยิ่งนัก' และนำเรื่องพุทธทำนายมหาโสภิตเข้ามาใส่ตอนนี้

ก็ทัพหลวงยังอยู่ที่บ้านข้าวตอก ใต้เมืองพิษณุโลกเมื่อทัพอะแซหวุ่นกี้ถอยทัพไป ทัพเจ้าพระยาทั้งสอง เมื่อหนีออกจากเมืองพิษณุโลกแล้ว ก็หายไปอีกทัพหนึ่ง ไม่มีใครทำอะไรเลย ปล่อยให้ทัพอะแซหวุ่นกี้ถอยไปได้อย่างลอยชาย เช่นนี้ ข้าพเจ้ามีความเห็นว่าผู้แต่ง ถ้าไม่เสียสติเอง จิตใจก็ไม่อยู่กับตัวไปเสียแล้ว

แล้วก็มากล่าวขุนหลวงตากทรงจัดกองทหารให้ติดตามรบพุ่งเป็นหลายกอง ตั้งแต่เดือน ๕ ถึงเดือน ๑๐ ในปีนั้น มีการได้รบพุ่งจับเชลยพม่าได้ที่เมืองสุพรรณบุรี, นครสวรรค์, เพชรบุรี, พิษณุโลก ซึ่งแสดงว่า พม่าแตกออกเป็นหลายหมู่ หลายกอง (จากจุดรบที่เมืองปากยมจังหวัดพิจิตร) การจัดทหารไปติดตามจึงต้องเป็นหลายหมู่หลายกองเช่นกัน

ถ้าจะถามว่า ทหารพม่าหลายกองเหล่านี้ ไม่ได้ติดตามกองทัพอะแซหวุ่นกี้กลับกรุงอังวะหมดแล้วหรือ? ทำไมจึงมาเพ่นพ่านอยู่ในบ้านเมืองของเราอีก นี่คือ gap คือช่องว่างในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ซึ่งเมื่อไม่เขียนไว้ในตอนนั้น ต่อมาอีก ๘๐–๙๐ ปี ตอนมีการชำระตามที่ปรากฏในฉบับพระราชหัตถเลขา กาลเวลาผ่านมานาน และเอกสารข้อมูล รวมทั้งจดหมายเหตุ รายวันทัพเกี่ยวกับ สงคราม เมืองพิษณุโลกก็หาไม่ได้

ฉบับราชหัตถเลขาจึงต้องมีช่องว่างเช่นเดียวกัน และเมื่อในไทยรบพม่ามีการทรงแต่งขึ้นว่า *อะแซหวุ่นกี้ขาดเสบียงอาหาร จึงใช้กองทหารหลายกองออกไปล่าเสบียง*[๑] เหตุผลตามนี้น่าฟังแต่ก็ไม่ตรงกับข้อมูลที่พงศาวดารพม่ากล่าวไว้ คือมีการรบพุ่งนอกเมืองพิษณุโลก ทัพอะแซหวุ่นกี้แตก คุมกันไม่อยู่จึงเกิดการจัดกำลังผู้คนออกตามตี จับเชลยได้ในทิศต่าง ๆ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดาร ข้าพเจ้าจึงสงสัยว่า เวลานั้น ผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี กำลังอยู่ในสภาพจิตใจอย่างไร จึงปล่อยให้ช่องว่างเกิดขึ้นเช่นนั้น ?

ข้าพเจ้าคิดว่า ท่านอาจยังกลัวราชภัย เพราะคำที่วังหน้าตรัสว่า ท่านเป็นคนอาสัตย์ สอพลอ ท่านจึงคอยระวังตัว ไม่กล้าเขียนไม่กล้าทำอะไรที่จะทำให้ตัวท่านอาจถูกปลด ถูกถอดหรือถูกราชภัยอย่างอื่น ด้วยเหตุนี้กระมังที่พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ตอนศึกพิษณุโลก จึงพึ่งพาอาศัยไม่ได้

ทำไมพระนิพนธ์ "ไทยรบพม่า" จึงไม่แก้ไขเรื่องราวของอะแซหวุ่นกี้ ให้ถูกต้อง (จากที่ฉบับราชหัตถเลขาได้ทรงไว้)

คณะผู้จัดพิมพ์ เมื่อได้รับต้นฉบับบทความนี้ไปอ่าน ถามข้าพเจ้ามาว่า เมื่อฉบับราชหัตถเลขา ลงเรื่องราวของอะแซหวุ่นกี้

---

๑. "ไทยรบพม่า" เล่มเดียวกัน หน้า ๕๑๘

ผิดเป็นตรงกันข้ามกับพงศาวดารพม่าว่าไว้ และท่านผู้นิพนธ์ "ไทยรบพม่า" ก็ทราบจากคำแปลภาษาอังกฤษของ อองเทียน และมองต่อ ว่าพงศาวดารพม่าจดเรื่องราวของอะแซหวุ่นกี้ไว้อย่างไรเหตุใดพระองค์ท่าน จึงไม่ทรง แก้ไขข้อความ ที่ปรากฏในฉบับราชหัตถเลขาให้ถูกต้อง ? ขอข้าพเจ้าได้ช่วยแก้ข้อข้องใจนี้ด้วย

คำถามเช่นนี้ ถ้าถามในขณะที่พระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ก็จะดี จะได้ส่งคำถามไปถวายขอพระกรุณาให้ช่วยแก้ข้อข้องใจ แต่เมื่อมาถามผู้อื่นหลังจากพระองค์ล่วงลับไปแล้ว (แต่ พ.ศ. ๒๔๘๖) กว่า ๓๐ ปี ข้าพเจ้าก็ได้แต่ตอบตามข้อมูลที่พอหาได้

คำแปลของมองต่อและอองเทียน จากพงศาวดารพม่า ฉบับหอแก้ว แปลเมื่ออองเทียนลงชื่อในคำแปลว่า นายเทียน ส่งตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคม เป็นตอน ๆ ตอนแรกตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๙๐๘ ตอน ๒ ตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๙๑๒ ตอน ๓ ตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๙๑๘ และตอน ๔ ตีพิมพ์ใน ค.ศ. ๑๙๑๙ ในการตีพิมพ์คำแปลตอน ๔ นายเทียนได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงไพรสณฑ์สาลักษณ์แล้ว จึงปรากฏนาม หลวงไพรสณฑ์สาลักษณ์ (เทียน) ว่าเป็นผู้แปล (ส่วนที่กล่าวว่ามองต่อเป็นผู้ร่วมในการแปลนั้น เชื่อตามที่ปรากฏในคำนำหนังสือ "ไทยรบพม่า" คือ เชื่อตามที่สมเด็จ ฯ ทรงเขียนไว้)

พวกเราคนรุ่นปัจจุบัน เมื่อจะหาคำแปลนี้มาอ่านทดสอบกับข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ก็ไม่จำเป็น

ต้องไปแสวงหาจากวารสารสยามสมาคม ๔ ตอนดังกล่าว เพราะใน ค.ศ. ๑๙๕๙ สยามสมาคมได้นำคำแปลทั้ง ๔ ตอนนั้นมาพิมพ์ไว้เป็นเล่ม โดยแบ่งเป็น ๒ ภาค เพื่อความสดวกแก่พวกเราคนรุ่นปัจจุบัน

ข้าพเจ้าเกริ่นเรื่องไว้เช่นนี้ ก็เพื่อจะแสดงข้อมูลพื้นฐานในการตอบปัญหาดังกล่าวข้างต้นในแง่ที่ว่า ท่านผู้นิพนธ์ "ไทยรบพม่า" จะทรงทราบความพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้วว่าไว้เกี่ยวกับอะแซหวุ่นกี้ ตามคำแปลเป็นภาษาอังกฤษ ของออง-เทียนและมองต่อดังตีพิมพ์ไว้ในวารสารสยามสมาคมหรือไม่ ? และถ้าพระองค์ทรงทราบ พระองค์จะทรงมีความสะดวกสบายในการทรงหยิบมาทดสอบข้อความที่เคลือบคลุม หรือขัดแย้งกับที่ปรากฏในฉบับราชหัตถเลขาหรือไม่ ? เพราะฉบับที่สยามสมาคมนำมาตีพิมพ์รวมไว้เป็นเล่มเพื่อสะดวกแก่การทดสอบ สยามสมาคมทำขึ้นหลังจากพระองค์สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ๑๖ ปี (คือตีพิมพ์เป็นเล่มใน ค.ศ. ๑๙๕๙)

ด้วยการอาศัยข้อมูลนี้เป็นเกณฑ์วินิจฉัย ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ท่านผู้นิพนธ์ "ไทยรบพม่า" "แบ่งเป็น ๒ ตอน พิมพ์ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ทั้ง ๒ เล่ม" คงไม่ทรงมีเวลาทดสอบพอเพียง เพราะวารสารสยามสมาคม ตีพิมพ์ตอน ๔ ของคำแปลใน ค.ศ. ๑๙๑๙ และการตีพิมพ์ "ไทยรบพม่า" ตีพิมพ์เสร็จใน ค.ศ. ๑๙๒๐ (พ.ศ. ๒๔๖๓)

คำแปลตอน ๔ ก็คือ การรบพุ่งในสมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงเทพฯ อันเป็นเรื่องเกี่ยวกับอะแซหวุ่นกี้ทำสงครามกับขุนหลวงตาก

และเมื่อ "ไทยรบพม่า" เป็นพระนิพนธ์ฉบับสมบูรณ์แต่ พ.ศ. ๒๔๖๓ การจะตีพิมพ์ครั้งต่อ ๆ มาก็คงไม่ได้แก้ไข เปลี่ยนแปลงความสำคัญใด ๆ เมื่อข้อความในฉบับ พ.ศ. ๒๔๖๓ มีอย่างไร ก็นำมาตีพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒,๓,๔,๕ ดังฉบับ พ.ศ. ๒๔๖๓

ข้าพเจ้ามีความเห็นดังนี้ กล่าวคือ ท่านผู้นิพนธ์ "ไทยรบพม่า" ไม่ได้ทรงตรวจสอบข้อความในพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว โดยเฉพาะในเรื่องการรบระหว่างอะแซหวุ่นกี้และขุนหลวงตาก เพราะไม่ทรงมีเวลาพอ คำแปลตอน ๔ ตีพิมพ์ในวารสารสยามสมาคมใน ค.ศ. ๑๙๑๙ และ "ไทยรบพม่า" ฉบับสมบูรณ์ มีข้อความบรรจุไว้ถึง ๘๐๗ หน้า ตีพิมพ์เสร็จใน ค.ศ. ๑๙๒๐ หนังสือ "ไทยรบพม่า" เป็นหนังสือขนาดใหญ่ คนธรรมดาจะต้องใช้เวลาเขียนหนังสือขนาดนี้ ๔–๕ ปี ก็ยังไม่ทราบว่าจะเขียนได้ดีถึงขนาด ดัง "ไทยรบพม่า" หรือไม่ ก็เมื่อ "ไทยรบพม่า" ตีพิมพ์เสร็จหลังคำแปลตอน ๔ ของอองเทียนเพียง ๑ ปี ข้าพเจ้าจึงเชื่อว่า พระองค์คงไม่มีเวลามาทดสอบข้อมูลใด ๆ อีก หรือจะขอยืมคำของท่านนักวิเคราะห์ในยุคจรวดมาแสดงไว้คือ

"สภาวะบีบบังคับที่พระองค์ท่านต้องทรงเผชิญ.. .ย่อมเป็นการ

ยากที่จะทรงให้เวลา เพียงพอแก่บั่ญหาลึกซึ้งของ ประวัติศาสตร์ได้ (กอบเกื้อ สุวรรณทัต-เพียร : "การศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลดำรงราชานุภาพ" *อักษรศาสตร์พิจารณ์* ฉบับพฤศจิกายน ๒๕๑๗ หน้า ๓๒)

ดังนั้นเรื่องราวที่อะแซหวุ่นกี้ ทำการรบพุ่งกับขุนหลวงตาก ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี คนแต่งเขียนไว้อย่างคนใจลอยหรือหวาดระแวงราชภัย ฉบับพระราชหัตถเลขาทรงแก้ไขให้ดีขึ้นหลายเรื่องหลายตอน แต่ในตอนสำคัญนี้กลับทรงไว้ประหนึ่งว่า อะแซหวุ่นกี้ชนะศึก เป็นข้อมูลที่ตรงกันข้ามกับพงศาวดารพม่าว่าไว้ เมื่อมาถึงสมัยท่านผู้นิพนธ์ "ไทยรบพม่า" ผลการสงครามระหว่างอะแซหวุ่นกี้กับขุนหลวงตาก พระองค์แก้ข้อความจาก ฉบับราชหัตถเลขา หน่อยหนึ่งคือทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ผลของการสงครามครั้งนี้ควรลงเนื้อเห็นเป็นยุติว่า ไม่ได้ชัยชนะกันทั้ง ๒ ฝ่าย"[๑] ส่วนการที่อะแซหวุ่นกี้ถูกถอด ถูกเนรเทศ พระองค์มิได้ทรงไว้แต่ประการใด ประหนึ่งว่าพระองค์จะไม่ทรงทราบข้อความที่พงศาวดารพม่าว่าไว้ หรือพระองค์อาจทราบแต่ไม่มีพระประสงค์จะคัดเลือกมากล่าว บั่ญหานี้เกินสติบั่ญญาของข้าพเจ้าที่จะวินิจฉัยได้

เป็นอันว่าเมื่อมาถึงสมัยคนรุ่นบั่จจุบันที่จะให้ความเป็นธรรม

---

๑ ไทยรบพม่า-ฉบับรวมเล่ม คลังวิทยา พ.ศ. ๒๕๐๕ หน้า ๕๒๗

แก่ขุนหลวงตาก ตามศักดิ์และสิทธิที่พระองค์พึงได้รับ การจะวินิจฉัย และวิเคราะห์เรื่องราวตามหลักฐานที่มีอยู่ว่า "ใครเป็นผู้ชนะศึกพิชญุโลก พ.ศ. ๒๓๑๙ กันแน่?" จึงอยู่ในมือของเรา ท่านทั้งหลายที่จะมีศรัทธาวินิจฉัยทดสอบ

ภูมิหลังของ เซอร์ อาเธอร์ แฟร์

เซอร์ อาเธอร์ แฟร์ เกิด ค.ศ. ๑๘๑๒ เข้ารับราชการในกองทหารราบที่แคว้นเบงกอล ค.ศ. ๑๘๒๘ ประจำกองตำรวจที่ตะนาวศรี ค.ศ. ๑๘๓๕ ว่าการเป็นนายอำเภอแคว้นยะไข่ ๑๕ ปี ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๓๗–๕๒ ได้รับแต่งตั้งเป็นพันตรี นายทหารคนสนิทของ Lord Dalhousie ค.ศ. ๑๘๕๒ ได้เป็นข้าหลวงแคว้นหงสาวดี ๑๐ ปี ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๕๒–๑๘๖๒ เลื่อนขึ้นเป็นข้าหลวงใหญ่ British Burma ๕ ปี ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๖๒–๖๗

ท่านแต่งหนังสือ History of Burma ตีพิมพ์ ค.ศ. ๑๘๘๓

ท่านเป็นราชทูตเข้าไปเฝ้าพระเจ้ามินโดน ๒ ครั้ง ครั้งแรกอุปทูตที่ไปด้วย คือพันเอก Henry Yule ประมวลเรื่องราวการเฝ้าพระเจ้ามินโดนใน ค.ศ. ๑๘๕๕ ไว้ เป็นหนังสือน่าอ่านอย่างยิ่ง

ท่านได้ดีในราชการ ก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว เพราะความรู้ภาษาและขนบธรรมเนียมของชาวพม่าเป็นทุนเดิม

ท่านถึงแก่กรรม ค.ศ. ๑๘๘๕

จาก D. J. M. Tate : The Making of South-East Asia, Oxford University Press, 1971 หน้า ๔๒๓ เชิงอรรถ ๔๕

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

นโยบายผูกมิตร ของ ร. ๑ เกี่ยวกับญวน-ยังผลไปจนถึง ร. ๕

การที่ ร. ๑ ทรงเออเฟื่อเกื้อหนุนองเชียงสือ ตั้งแต่ที่ท่านเข้ามาพักพิงอยู่ในบางกอก จนหนีออกจากกรุงเทพฯ โดยมิได้ทูลลาจนองเชียงสือตีเมืองไซ่ง่อน, เว้และฮานอย ได้ในที่สุด ปราบดาภิเศกเป็นพระเจ้ายาลองว่างเต้ ตั้งศักราชยาลองปีที่ ๑ ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ ตลอดระยะเวลา ๒๐ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเออเฟื่อเกื้อหนุนองเชียงสือนานานัปการ จนพระเจ้ายาลองว่างเต้ก่อนสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ได้ให้จารึกถ้อยคำการเป็นหนี้พระคุณกรุงศรีอยุธยาไว้ที่ หอไท้เบยว เป็นที่บูชา .. และมีหนังสือฉบับหนึ่งเป็นหนังสือข้างที่ รับสั่งแก่พระราชโอรสและพระราชนัดดาว่า.... *บุตรและนัดดาแห่งเราต่อไปข้างหน้าแล้ว อย่าได้คิดทรยศต่อพระเจ้ากรุงสยามเลยเป็นอันขาด*"[๑] และในแผ่นดินที่ ๔ ตือดึกว่างเต้ ทรงส่งคณะทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรียังกรุงเทพมหานคร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คณะทูตได้เข้าเยี่ยมคำนับเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ

---

๑ เวียตนามสือกีหรือพงศาวดารญวน ฉบับแปลและเรียบเรียงโดยนายหยอยและเทียนวรรณ ฉบับ ร.พ. มกุฎวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๐๙ หน้า ๗๕๕ - ๗๕๖

และได้เข้าเฝ้าถวายพระราชสาส์น มีพระบรมราชดำรัสปฏิสันถานตามธรรมเนียมแล้ว คณะทูตได้ไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ไปเที่ยวดูวัดญวนที่คลองผดุงกรุงเกษม และตำบลบ้านบางโพ อันเป็นวัดญวนเก่าแก่สร้างมาแต่สมัยองเชียงสือยังอยู่ในกรุง[๑] เสียดายแต่ว่าผู้เรียบเรียงคือเทียนวรรณ มิได้เรียบเรียงคำแปลพระราชสาส์นตอบ ที่ผู้แปลได้แปลไว้เพราะผู้เรียบเรียงเห็นว่า "ไม่ควรกล่าว"[๒] แต่นี่ก็พอเพียงแล้วที่แสดงให้เห็นว่า นโยบายการต่างประเทศเกี่ยวกับญวนของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ยังผลยืดยาวต่อไปร่วม ๑๐๐ ปี โดยทางฝ่ายญวนไม่ได้ถือเป็นเรื่องใหญ่โตถึงกับตัดมิตรไมตรีในเรื่องเจ้าพระยาบดินทร์เดชาไปรุกรบที่ไซ่ง่อน และเวียงจันทน์ในรัชกาลที่ ๓ เพราะเมื่อตีกว่างเต๊ เลิกรบพุ่งกับฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗ แล้ว อยู่ต่อมาพระองค์ก็ได้ทรงทราบว่า พระเจ้ากรุงสยามรัชกาลที่ ๕ ทรงมอบให้พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พุก) ส่งขุนนางญวนที่กองทัพไทยจับได้ที่เมืองเชียงขวาง กลับไปส่งยังกรุงเวียดนาม เป็นการแสดงพระราชอัธยาศัยไมตรี พระองค์จึงแต่งราชทูต จำทูลพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการมาถวาย ขอเป็นพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาดังแต่ก่อน ข้อความประการหลังนี้ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ ยังไม่มีใครเขียนไว้ จึงไม่เป็นที่ทราบกันแพร่หลาย จึงเป็นนิมิตรดีที่เรา

---

๑. เล่มเดียวกัน หน้า ๘๓๑–๘๓๔

๒. เล่มเดียวกัน หน้า ๑๓๖

ยังพอทราบได้จากหนังสือเวียดนามสือกี อันเป็นพงศาวดารญวน แปลเป็นไทย (แปล พ.ศ. ๒๔๔๖ เรียบเรียงเสร็จ พ.ศ. ๒๔๔๕) ไว้ด้วยภาษาสละสลวย บัดนี้เราจึงมีพงศาวดารพม่าฉบับหอแก้ว แปลเป็นภาษาอังกฤษและพงศาวดารญวนแปลเป็นไทย ไว้เป็นเครื่องมือทดสอบเรื่องราว ข้อความในพระราชพงศาวดารของเรา

อันที่จริงเรื่ององเชียงสือ ปราบขบถไกเซินได้สำเร็จ และปราบดาภิเศกเป็นพระเจ้า เกียลอง หรือยาลอง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕ มีหนังสือฝรั่งพากันกล่าวยกย่องเกียรติคุณสังฆราชฝรั่งเศส ชื่อ บิ่ญ เดอ เบแฮง หรือสังฆราชแห่งอาดรัง ว่ามีบทบาทช่วยเหลือองเชียงสือจนเกินความจริง ตัวท่านสังฆราชได้รับบ่าวองเชียงสือว่าจะไปทูลขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ นั้นจริง และท่านก็ได้ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ จริง แต่ความช่วยเหลือนั้นไม่ได้มาสมความปรารถนา เพราะฝรั่งเศสเกิดปฏิวัติรัฐประหารครั้งมโหฬาร จนพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ เอง พระมเหษีและเจ้านายในราชวงศ์บูร์บอง ถูกสำเร็จโทษเป็นระนาว กำลังความช่วยเหลือที่สังฆราชนำมาในภายหลังก็ว่าไว้ต่างกัน แต่เวียดนามสือกี ระบุเพียงเรือชาติฝรั่งเศส ๓ คน ซึ่งองเชียงสือก็รับไว้ให้ช่วยราชการ ไม่มีบทบาทพิศดารดังหนังสือฝรั่งว่าไว้ และก็เป็นวิสัยใจแคบของคนฝรั่ง ที่จะต้องเป็นหนึ่งเป็นเดียวในทุกเรื่อง ดังเรื่องสังฆราชแห่งอาดรังแต่ผู้เดียว ได้ช่วยเหลือองเชียงสือจนปราบขบถไกเซินสำเร็จ หนังสือพงศาวดารของเรา ก็กล่าวไว้ไม่ชัดเจนนัก สำเนาพระ

ราชสาส์นโต้ตอบระหว่างสยาม และ ญวนในเรื่องนี้ ที่มีเหลืออยู่บ้างก็ล้วนเป็นภาษาไทย[๑] เราไม่มีหนังสือภาษาญวนไว้เป็นหลักฐานอ้างอิงเลย จึงเป็นโชคดีไม่น้อยที่นายหยอยคนญวนสังกัดทหารบื้นใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ ไปได้เวียตนามสือกี้มาแปลเป็นไทย และเทียนวรรณเป็นผู้เกลาสำนวนให้สละสลวย และตีพิมพ์เป็นรูปเล่มให้พวกเราคนรุ่นหลังได้อ่านได้ศึกษา และในหนังสือพงศาวดารญวนเล่มนี้ (เป็นหนังสือแปดหน้ายก ๘๖๓ หน้า) ระบุความช่วยเหลือของสังฆราชแห่งอาดรัง (ปรากฏในชื่อ บ้าดาลก) ไว้ และเมื่อท่านมรณภาพ พระเจ้ายาลองก็ "ทองให้บ้าดาลกเป็นขุนนางผู้ใหญ่....แล้วให้....(ราชโอรส) นุ่งดำห่มดำไว้ทุกข์ให้บ้าดาลก แล้วให้ยกศพไปฝังตามธรรมเนียมขุนนางผู้ใหญ่ ที่ฝังศพบ้าดาลกแวงเมืองไซง่อนยังปรากฏอยู่ทุกวันนี้"[๒] ก็เพียงเท่านี้เอง

แต่ความช่วยเหลือที่ องเชียงสือได้รับจาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น หนังสือเวียตนามสือกระบุไว้มากมาย เฉพาะตอนที่องเชียงสืออยู่ที่เมืองบางกอก ได้อาสาศึกเป็นทัพหน้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ครั้งเสด็จไปรบศึกที่เมืองชัยนาท (ตอนกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปรับศึกที่กาญจนบุรี) และเมื่อกลับมาแล้ว ยังได้เข้าร่วมกองทัพสมเด็จกรมพระราชวังบวร ฯ

---

๑ มีอยู่ด้วยกัน ๔๑ ฉบับตีพิมพ์ไว้ในภาคผนวกในหนังสือ "จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทรเทวี และพระวิจารณ์ของ ร. ๕ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๘

๒. เล่มเดียวกันหน้า ๕๑๕

ไปรบทางเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ส่วนเรื่องเมืองพุธไธมาศหรือฮาเตียนนั้น องเชียงสือได้รบพุ่งพวกขบถไกเซินที่เมืองนี้มาแล้วหลายครั้งหลายหน และชนะศึกเมืองฮาเตียนก่อนจึงไปได้เมืองไซ่ง่อน เมืองฮาเตียนอยู่ในความปกครองขององเชียงสือมากว่า ๒๐ ปี พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ระบุว่า พอสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ สวรรคตลง องเชียงสือก็เริ่มแสดงลวดลาย อันที่จริงพงศาวดารญวนเขาก็เขียนไว้ละเอียด แต่ไม่ได้ระบุเรื่องการขอเมืองฮาเตียนเลย แต่ถ้าจะมีการทูลขอต่อรัชกาลที่ ๒ จริงก็คงเป็นเพื่อมารยาทเท่านั้น เพราะตามความเป็นจริง เขายึดครองได้จากพวกไกเซินมานานแล้ว

นักศึกษาคนใดอยากทราบเรื่องราวญวน ควรหาอ่านจากพงศาวดารญวนเล่มนี้ เพราะเขียนไว้ละเอียดตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจบเอาในรัชกาลที่ ๑๐ ของราชวงศ์องเชียงสือ ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ตอนพระเจ้าทั่นท้ายรับสั่งว่า “เมืองไซ่ง่อนนี้ญวนไม่มีแล้ว” (หน้า ๘๖๓)

ในเรื่องขบถไกเซิน องเชียงสือเองหรือองญวนผู้ใหญ่ ๒ ท่านในคณะองเชียงสือก็ทำท่าจะไม่ทราบว่าเกิดในปีใด เพราะในพระราชพงศาวดารของเรา นำเรื่องราวภูมิหลังขององเชียงสือขึ้นทูลเกล้าถวาย นำลงไว้มีข้อความว่า “ครั้นอยู่มาจะเป็นปี เดือน วันใดมิได้ปรากฏ อ้ายอยากเป็นโจรบ่าอยู่แดนเมืองกุยเยิน อ้ายอยากมีน้องชาย ๒ คน ชื่ออ้ายบาย อ้ายดาม....เกลี้ยกล่อม

ผู้คนได้มาก ปรึกษากันคิดจะชิงเอาราชสมบัติเมืองเว้ ถ้าวัน เดือนเรื่องขบถไกเซินจำไม่ได้ ปีเกิดเหตุการณ์ก็ควรจะจำได้ เพราะเกิดขึ้นก่อนองเชียงสือจะหนีมาลี้ภัยเพียง ๖ ปีเท่านั้น แต่เนื่องญวนผู้ใหญ่ในคณะองเชียงสือ และตัวองเชียงสือเองก็จำไม่ได้เสียแล้ว

อนึ่ง ปฐมวงศ์ขององเชียงสือที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารก็กำกวม เขียนไว้ดูประหนึ่งปฐมวงศ์ขององเชียงสือได้ครองเมืองเว้มา ๖ ชั่วเจ้าเมืองแล้ว และในชั่วที่ ๖ ยัง "เป็นเอกราช" ไม่ขึ้นกับเมืองตังเกี๋ยด้วย องเชียงชุนที่เข้ามาพึ่งโพธิสมภารขุนหลวงตากเป็นชั่วที่ ๗ และเป็นอาว์องเชียงสือ ซึ่งเป็นชั่วที่ ๘ อันที่จริง *ปฐมวงศ์ขององเชียงสือก็เป็นขุนนาง เทียบเท่าปฐมวงศ์ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ* แต่เป็นขุนนางที่ลงมามีอำนาจปกครองเมืองเว้ภายใต้กษัตริย์ราชวงศ์เล และราชวงศ์เลปกครองประเทศญวนมาจนถึงเกิดขบถไกเซิน และเจ้าแผ่นดินองค์สุดท้ายเสด็จลี้ภัยไปสู่ประเทศจีน และทูลขอให้จีนส่งทัพมาช่วยปราบขบถไกเซิน ทัพจีนบุกลงมาใน ค.ศ. ๑๗๘๗ ในขณะที่องเชียงสือยังพำนักอยู่ที่เกาะในอ่าวสยาม น้องที่ ๓ ของพวกหัวหน้าขบถ จึงรุกรบขับไล่กองทัพจีนแตกพ่ายไป และปราบดาภิเศกขึ้นเป็นกวางตรุ้งว่างเว้ ใน ค.ศ. ๑๗๘๘[๒] องเชียงสือก่อนจะลี้ภัยมาสู่บางกอก

---

๑. พระราชพงศาวดาร ร. ๑ ฉบับคุรุสภา หน้า ๕๕–๕๖

๒. Helen B. Lamb : *Vietnam's Will to Live*, New York & London, 1972, p. 58

เคยเป็นเจ้าเมืองไซ่ง่อน แต่ก็เป็นในฐานะข้าราชการของราชวงศ์เล หาใช่เป็นกษัตริย์มีเอกราชไม่ ข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารของเรา มีข้อความที่กำกวมเช่นนี้ แม้ในพงศาวดารญวนเองก็มีข้อความกำกวมเช่นกัน ไม่เขียนให้กระจ่างชัดเจนดังเช่นการวิเคราะห์สังเคราะห์ของนักศึกษาสมัยใหม่เช่น ดร. เฮเลน บี. แลมบ์ ที่เขียนไว้ ราชวงศ์เลปกครองประเทศญวนมาแต่ ค.ศ. ๑๔๒๘ โดยมีราชธานีอยู่ที่กรุงฮานอย มีตระกูลขุนนาง ๒ ตระกูล แข่งอำนาจวาสนากัน คือตระกูลตรินห์และตระกูลเหงวียน (Nguyen) ตระกูลตรินห์ เคยเป็นผู้สำเร็จราชการในพระนามาภิไธยของกษัตริย์ ก็สืบอำนาจเป็นผู้สำเร็จราชการต่อ ๆ กันมา คล้ายโชกุนของจักรพรรดิญี่ปุ่น ส่วนตระกูลเหงวียนเคยมาเป็นอุปราชครองเมืองเว้ก็ได้ตำแหน่งอุปราชครองเมืองเว้ต่อ ๆ กันมา สองตระกูลนี้ขับเคี่ยวแข่งอำนาจกันมาแต่ ค.ศ. ๑๖๐๐ จนเกิดขบถไกเซินใน ค.ศ. ๑๗๗๖ (คือกว่า ๑๕๐ ปี) เมืองไซ่ง่อนซึ่งตระกูลเหงวียนแย่งชิงจากกัมพูชา ได้ใน ค.ศ. ๑๖๙๑ ถูกพวกขบถไกเซินตีได้ใน ค.ศ. ๑๗๗๖[๑] และเมื่อองเชียงสือเข้ามาลี้ภัยพำนักอยู่ในราชสำนักบางกอกใน พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น พระราชพงศาวดาร ร. ๑ มีข้อความที่ไม่ปรากฏในหนังสืออื่น คือบอกไว้ว่า "อายุองเชียงสือได้ ๓๓ ปี" "พระราชทานเบี้ยหวัดองเชียงสือปีละ ๕ ชั่ง" และให้องเชียงสือกับครอบครัวไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่

---

๑. เล่มเดียวกันหน้า ๕๕

ใต้บ้านต้นสำโรง ซึ่งภายหลังพระราชทานให้กงสุลโปรตุเกสอยู่มาจนทุกวันนี้ (พระราชพงศาวดาร ร ๑ ฉบับคุรุสภา หน้า ๔๙–๕๐)

เฉพาะบ้านเรือนให้ครอบครัวองเชียงสือไปอยู่นั้น พงศาวดารญวนขยายความอีกหน่อยหนึ่งว่า "จึงรับสั่งให้กระทรวงโยธาธิการไปก่อติกก๊วนที่ตำบลโคกหลวง ให้พระเจ้ากาว ว่างเหงวียง จั๊ว ประทับอยู่ที่นั่น" (พงศาวดารญวนฉบับดังกล่าวหน้า ๔๓๘) คือ พงดาวดารญวนเขียนยกย่ององเชียงสือเป็นกษัตริย์ ก่อนจะเสด็จ มาลี้ภัยมาสู่เมืองบางกอกเสียอีก และบ้านเรือนที่ ร. ๑ พระราชทานให้อยู่ ก็เขียนว่า 'เป็นติกก๊วน" แต่ให้ข้อมูลภูมิศาสตร์เป็นการเปรียบเทียบไว้ คือ บ้านต้นสำโรงในพระราชพงศาวดารของเรากับตำบลโคกหลวง ในพงศาวดารญวนของเขา จะเป็นที่เดียวกันหรือไม่ อีกแห่งหนึ่งในข้อมูลภูมิศาสตร์ คือ บ้านพักองเชียงชุนที่ถนนพาหุรัด พงศาวดารญวนระบุชื่อไว้ว่า "หนองระโห็น" ตำบลบ้านหม้อ ถนนพาหุรัด ปัจจะบัน (หน้า ๔๒๗) ชื่อแรก คือ หนองระโห็น ไม่ทราบว่าจะมีปรากฏในทำเนียบภูมิศาสตร์ของเมืองบางกอกแถวบ้านหม้อ พาหุรัดหรือไม่ ?

ส่วนท่านสังฆราชแห่งอาดรัง พงศาวดารญวนระบุว่า ก่อนองเชียงสือจะเข้าลี้ภัยอยู่ในบางกอก ขณะที่ท่านยังพักอยู่ เกาะกูเกว๊กช่องเสม็๗ (ใกล้เมืองฮาเตียน) ท่านสังฆราชลี้ภัย จากไซ่-ง่อนมาอยู่จันทบุรี องเชียงสือจึงจัดให้นายทหารถือหนังสือไปยังเมืองจันทบุรี เชิญท่านสังฆราชมาพบและขอให้ท่านสังฆราชไป

กรุงปารีส เพื่อขอให้พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสเห็นแก่ทางไมตรี "ส่งกองทัพมาช่วยข้าพเจ้าปราบปรามพวกข้าศึก ได้บ้านเมืองคืนมาแล้ว อันพระคุณของพระเจ้ากรุงปารีสและตัวท่านก็จะมีอยู่แก่ข้าพเจ้าหาที่สุดมิได้" (พงศาวดารญวนหน้า ๔๑๓) และมอบบุตรชายอายุ ๔ ขวบให้เป็นตัวจำนำไปกรุงปารีสกับสังฆราชด้วย แปลกที่ชื่อสังฆราชเขียนเป็น *บ๊าดาลก* และว่าเคยไปมาค้าขาย ณ เมืองพนมเป็ญแล้วลงมาเมืองไซ่ง่อน เป็นคนมีอัธยาศัยคุ้นเคยกับองเชียงสือ ที่เขียนว่า สังฆราชแห่งอาดรังเป็นคนค้าขายนี่แปลกดี หรือท่านจะปลอมตัวเป็นคนค้าขาย ไป ๆ มา ๆ ระหว่างเมืองไซ่ง่อนและเมืองพนมเป็ญกระมัง

สังฆราชแห่งอาดรังผู้นี้ หนังสือของ ดร. แลมบ์ (เล่มที่กล่าวถึง) กล่าวว่า เป็นผู้มีจิตใจเข้มแข็งไม่ย่อมละความพยายามง่าย ๆ (Strong-willed and indomitable) ได้ลงนามแทนองเชียงสือกับรัฐบาลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ใน ค.ศ. ๑๗๘๗ เป็นหนังสือสัญญาว่า ถ้าองเชียงสือได้รับความช่วยเหลือทางทหารและอาวุธยุทธภัณฑ์จนได้เมืองญวนแล้ว จะยอมยกเมืองดานังและเกาะปูโล คอนดอร์ให้ฝรั่งเศส แต่รัฐบาลฝรั่งเศสก็ไม่ได้ช่วยเหลืออะไรตามสัญญา (เพราะเกิดการปฏิวัติ) และเมื่อสังฆราชกลับมาถึงเมืองไซ่ง่อนใน ค.ศ. ๑๗๘๙ องเชียงสือตีได้เมืองไซ่ง่อนแล้ว (พงศาวดารญวนหน้า ๔๘๙-๔๙๐) แต่ฝรั่งก็ยังเขียนว่า "ด้วยความช่วยเหลือของท่านสังฆราช เหงวียนอันจึงตีได้เมืองไซ่ง่อน"[๑] ในค.ศ. ๑๗๘๘

---

๑. Helen B. Lamb, เล่มเดิม, หน้า ๕๘

การที่สังฆราชกลับจากฝรั่งเศสถึงไซ่ง่อนใน ค.ศ. ๑๗๘๙ เมื่อ องเชียงสือตี ได้เมืองไซ่ง่อนแต่ปีที่แล้วเช่นนี้ ดร. แลมบ์ไม่น่าเขียนผิดพลาดเลย หรือมุ่งแต่ จะยกย่องพวกฝรั่งด้วยกันก็ ไม่ทราบได้

แต่มีปัญหาที่ควรจะหาข้อมูล ให้กระจ่างอยู่ข้อหนึ่ง คือเมื่อ องเชียงสือจะหนีออกจากเมืองบางกอกโดยมิได้ทูลลาตามธรรมเนียมนั้น ท่าน ได้รับการ ติดต่อจาก รัฐบาล ฝรั่งเศส หรือท่าน สังฆราช อย่างใดหรือไม่ ที่เป็นเหตุให้องเชียงสือตัดสินใจ ไม่หวังพึ่งความช่วยเหลือจากราชสำนักบางกอก เหมือนเมื่อเคย ตั้งใจ ไว้เมื่อตอนแรกเข้ามาลี้ภัย ในพงศาวดารญวนระบุ ข้อความหนึ่งชัดเจนว่าดังนี้ “ครั้น ณ วันเดือนสาม ปลายปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๔๘ (ตรงกับเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๗๘๗) พระเจ้ากรุงปารีสใช้ให้อันตอนรอยฝรั่งชาติปอตุเกส นำราชสาส์นกับบื้นคาบศิลากับกระสุนดินดำและผ้าของเทศหลายร้อยหีบมาช่วย (องเชียงสือ) ..... อันตอนรอยจึงตามเข้ามายังกรุงเทพมหานคร ได้พบ (องเชียงสือ) ใจความในพระราชสาส์นมีว่า พระเจ้ากรุงปารีสได้เตรียมเรือไว้ที่เมืองโดว่า (ไม่ทราบว่าที่ไหน เสียงคล้ายโดเวอร์) ๕๐ ลำ จะยกมาช่วย (องเชียงสือๆ) ได้ทรงทราบในพระราชสาส์นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสดังนั้นแล้ว ก็มีพระทัยโสมนัสยินดีฝ่ายอันตอนรอยก็เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรุงสยาม รัชกาลที่ ๑ ทูลขอ (องเชียงสือ) กลับออกไปทำสงครามกับพวกไกเชิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามเห็น (องเชียงสือ) คบหาชาวยุโรปดังนั้น พระองค์ทรงมีความระแวงสงสัย ไม่วางพระทัยต่อไป ฝ่าย (องเชียงสือ) รู้สึกใน

พระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามดังนั้น จึงตรัสเล้าโลมอันตอนรอยให้กลับออกไปก่อน แล้วพระองค์จึงจะตามออกไปต่อภายหลัง[๑]

ถ้าความจริงเป็นเช่นนี้ เราก็พอสรุปความได้ว่า พระราชสาส์นฉบับนั้นของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ และปืนคาบศิลาและกระสุนดินดำไม่ระบุจำนวน[๒] คงเป็นปัจจัยสำคัญที่กระตุ้นให้องเชียงสือตัดสินใจหวังพึ่งน้ำบ่อหน้า คือ "เรือ ๕๐ ลำ (ที่) จะยกมาช่วย" แทนที่จะรอรับ ความช่วยเหลือจาก ราชสำนัก บางกอก และเมื่อองเชียงสือตัดสินใจเล็ดลอดออกไปพำนักที่เกาะกูด (เกาะไผ่ ตามพงศาวดารญวน) เพื่อรอเรือ ๕๐ ลำของฝรั่งเศส และเรือดังว่าก็ไม่มาสักที ด้วยเหตุนี้กระมังที่ องเชียงสือจึงต้องตัดสินใจ อีกครั้งหนึ่งในการพึ่งตัวเอง พร้อมทั้งทูลขอความ เออ.ฟ้อเกอกูลจาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รายละเอียดที่ทรงเกอกูลอุดหนุนปรากฏในพระราชพงศาวดาร)[๓] และเป็นด้วยโชคชะตาแห่งชีวิตองเชียงสือและราชวงศ์ของท่านจะรุ่งเรืองต่อไป องเชียงสือจึงตีได้เมืองไซ่ง่อน เมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๘ และเมืองเว้ เมืองฮานอย ในที่สุด

เกี่ยวกับการหนีออกจากเมืองบางกอกขององเชียงสือ พระราชพงศาวดาร ร. ๑ เขียนไว้อย่างไม่กระจ่าง ความกระจ่างถึงวิธีการปรากฏอยู่ในพงศาวดารญวน กล่าวคือ พระราชพงศาวดาร

---

๑. พงศาวดารญวน, เล่มเดิม, หน้า ๔๕๔-๓

๒. มาระบุจำนวนในหน้า ๔๘๕ (พงศาวดารญวน) ว่า "หลายพันกระบอก"

๓. คือก่อนได้เมืองไซ่ง่อน ๓ ครั้ง ในหน้า ๑๖๕ ๑๖๗, ๑๗๕ เป็นปืนและกระสุนดินดำทั้ง ๓ ครั้ง

เขียนไว้ว่า "ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมด้วยกันแล้ว ก็เขียนหนังสือกราบถวายบังคมลาไว้ที่โต๊ะบูชา จึงสั่งให้องกว้านองญี่ เอาเรือใหญ่เดิมของตัวไปคอยอยู่ที่เกาะสีชัง.. ...แล้วองเชียงสือกับพวกญวนเก่าที่กรุงเทพฯไป....ลงเรือถอนสมอรีบแจว ในเวลากลางคืน วันนั้นเรือ ๔ ลำ คนประมาณ ๑๕๐ เศษ.... ในเวลากลางคืนวันนั้น พวกชาวบ้านซึ่งอยู่ใกล้เคียง ทราบความจึงขึ้นมาแจ้งแก่พระยาพระคลัง ๆ จึงนำความขึ้นกราบถวายบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และกรมพระราชวังบวรสถานมงคลให้ทรงทราบ กรมพระราชวัง-บวรฯ ทรงขัดเคืองเป็นอันมาก เร่งรีบขี่พายลงเรือพระที่นั่งและเรือข้าราชการได้มาพอสมควรแล้ว ก็รีบตามลงไปโดยเร็ว พอรุ่งสว่างแลเห็นเรือองเชียงสือที่ปากอ่าว" (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโก-สินทร์ ร. ๑ ฉบับคุรุสภา หน้า ๑๔๖–๘)

แต่พงศาวดารญวนเขียนไว้ว่า "เมื่อทรงดำริดังนั้นแล้ว จึงหยิบกระดาษกับดินสอมา ทรงพระอักษร เป็นตัวไทย ภาษาไทย เป็นใบทูลลาวางไว้บนโต๊ะ (พระเจ้ากาว ว่าง เหงวียง จั๊ว เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร อยู่ในกรุงเทพพระมหานครหลายปี ทรงฝึกหัดหนังสือไทยรู้ชัดเจน จึงเขียนหนังสือไทยและภาษาไทยได้ด้วยพระองค์เอง ก็นับว่าเป็นกษัตริย์อันประเสริฐสามารถพระองค์หนึ่งในประเทศอันนั้น) ครั้นทรงพระอักษรทูลลาวางไว้บนโต๊ะแล้วจึงรับสั่งให้เหงวียน วัง หั่น กับ เหงวียน เลียม กลับล่วงหน้า ไปยังเมืองห้าเตียงก่อน แล้วให้ผ่ามวังเญริงออกไปยังเกาะ ไผ่ เตรียมเรือใหญ่มาคอยรับนอกปากน้ำเจ้าพระยา มีกำหนดนัดวันจะเสด็จออกจาก

กรุงเทพมหานคร ผ่ามวังเญริงครั้นได้รับสั่งแล้วดังนั้น ก็รีบออกไปยังเกาะไผ่คุมเรือใหญ่มาคอยรับ นอกปากน้ำ เจ้าพระยา ตามรับสั่งทุกประการ ฝ่ายพระเจ้า กาว ว่าง เหงวียง จั๊ว ครั้นให้ผ่ามวังเญริงไปแล้ว พระองค์จึงให้นายทหารลงเรือ *ให้พลทหารแจวเรือออกปากน้ำเจ้าพระยาแล้วแจวกลับเข้ามา แต่แจวเรือเข้าออกอยู่ด้วยดังนั้น หลายเวลา* ครั้นถึงกำหนดนัดผ่ามวังเญริงก็คุมเรือมาจากเกาะไผ่ คอยพระเจ้ากาว ว่าง เหงวียง จั๊วอยู่นอกปากน้ำเจ้าพระยา พระเจ้ากาว ว่าง เหงวียง จั๊วกับนางว่างท้ายโห่ว พระราชมารดา และนางว่าง โห่ว มเหษี เวลากลางคืนก็เสด็จลงเรือเล็ก พลทหารก็แจวออกจากปากน้ำเจ้าพระยาไปถึงเรือใหญ่ที่ผ่ามวังเญริงมาคอยรับนั้น พระเจ้ากาว ว่าง เหงวียง จั๊ว กับขุนนางนายทหารหลายนายลงเรือใหญ่ พร้อมกันแล้วก็ถอนสมอใช้ใบไปพักอยู่ที่เกาะไผ่ (พงศาวดารญวนเล่มเดียวกัน หน้า ๔๕๕–๖)

การที่พงศาวดารญวนเขียนไว้ว่า องเชียงสือ *ให้พลทหารแจวเรือออกปากน้ำเจ้าพระยา แล้วแจวกลับเข้ามา แต่แจวเรือเข้าออกอยู่ดังนั้นหลายเวลา* ทั้งนี้ก็เพื่อให้คนเห็นเป็นธรรมดา ไม่ก่อความ ระแวง สงสัยว่า องเชียงสือจะหนี ครั้น ตกค่ำ ใกล้ เวลา นัด องเชียงสือจึงพามารดาและภรรยาลงเรือเล็กเพียง ๓ คน ให้ทหารแจวออกปากน้ำเจ้าพระยา ไปลงเรือตามนัด ข้าพเจ้าเห็นว่า ผู้แต่งพงศาวดารญวนแต่งได้แนบเนียนกว่าข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารของเรา ซึ่งแต่งว่า องเชียงสือพร้อมด้วยครอบครัวของพระองค์และญวนเก่าในกรุงจำนวน ๑๕๐ คน ลงเรือ ๔ ลำ

แจวออกไป ในเวลา กลางคืน *การที่คน ๓ คนจะหนีลงเรือเล็กย่อมไม่กระโตกกระตากเบ็นโกลาหลเช่นคน ๑๕๐ คน และเรือใหญ่ ๔ ลำ* และข้อความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

"ฝ่ายเรือองเชียงสือ ออกปากอ่าว เมืองสมุทรปราการขัดลม ใช้ใบ ไม่ได้ องเชียงสือจุดธูปเทียนเผากระดาษบูชาเทวดา แล้วตั้งอธิษฐานว่า ถ้าองเชียงสือออกไปจะกระทำศึก คืนเอาบ้านเมืองได้ สมความปรารถนาแล้ว ขอให้มีลมพัดส่งให้ได้ไป โดยคล่องสะดวก ลมยังไม่ทันพัดมา องเชียงสือแลเห็นเรือพระที่นั่งข้าราชการออกไปเป็นอันมากก็ตกใจ องเชียงสือก็เร่งให้แจวเรือหนี เรือพระที่นั่งเป็นเรือพายก็กระชั้นเข้าไปทุกที องเชียงสือว่าถ้าหนีไม่พ้น ไทยจับไปได้ครั้งนี้คงจะฆ่าเสีย ถ้า ไม่ฆ่าคงจะจำตายในคุก เราเป็นคนไม่มีวาสนาแล้วจะอยู่ไปไยให้หนักแผ่นดิน ว่าแล้วก็ชักดาบออกจะเชือดคอตายเสีย อาภูเวกระโดดเข้าชิงดาบในมือองเชียงสือ ไว้ จนปลายดาบบาดปากอาภูเว ๆ จึงว่า ท่านจะมาทำ ตัวตายก่อนไม่สมควร เมื่อจะหนีก็ได้อธิษฐานเสี่ยงทายดูแล้ว ก็แจ้งชัดว่าจะไปได้สำเร็จความปรารถนา บารมีท่านก็ถึงที่จะ ได้เป็นเจ้าแผ่นดินแล้ว ฤดูนี้ก็เป็นฤดูลมว่าวพัด มีแต่จะพัดส่งออกไปอย่างเดียว เดี๋ยวนี้ยังเป็นเวลาเช้านักลมยังสงบอยู่ สายสักหน่อยก็จะมีลม พอว่าขาดคำ ลมว่าวก็พัดมา เรือพวกญวน ๔ ลำทั้งแล่นใบ ทั้งแจว ก็ห่างเรือพระที่นั่งออกไป แลไปเห็นเรือพระที่นั่งข้าราชการกลับ องเชียงสือก็มีความยินดีใช้ใบไปถึงเรือใหญ่ที่เกาะสีชัง....."

ข้อความที่คัดมาแสดงนี้ เป็นเรื่องราวที่พงศาวดารญวนไม่กล่าวถึงเลย เพราะเขาว่า องเชียงสือลงเรือเล็กให้ทหารแจวไปพร้อมด้วยมารดาและภรรยาเพียง ๓ คน แต่พระราชพงศาวดารของเราเมื่อเขียนว่า คืนนั้นองเชียงสือพาผู้คน ๑๕๐ คนลงเรือใหญ่ ๔ ลำ ถอนสมอรีบแจวออกไป และมีเรือพระที่นั่งกรมพระราชวังบวรและเรือขุนนาง แจวตามออกไปในคืนนั้น เมื่อเห็นกันที่ปากน้ำในตอนเช้า อะไร ๆ ที่เกิดขึ้นในเรือองเชียงสือ ตลอดจนคำพูดขององเชียงสือ และคำกล่าวของนายทหารญวน ไม่ทราบว่าผู้แต่งพระราชพงศาวดารไปทราบได้อย่างไรจึงมาเขียน เป็นตุเป็นตะเช่นนั้น นี่ถ้าเป็นละครหรือนวนิยาย ข้าพเจ้าจะไม่ทักท้วงติงประการใดเลย จะชมเชยเสียอีกว่า ละครหรือนวนิยายแสดงเรื่องได้ถึงใจ แต่นี่เป็นพระราชพงศาวดาร การจะใช้มโนคติมาเขียน (ดังเรื่องพระมหาอุปราชาแต่งพระองค์และอำลาพระชายาอย่างไรในเตลงพ่าย) เช่นนี้ไม่เป็นการยึด historical data มาเขียนเลย

เกี่ยวกับหัวหน้าขบถไกเซิน ๓ พี่น้อง เมื่อทำการขบถสำเร็จกวาดล้างขุนนางตระกูลตรุนห์และตระกูล เหงวียนสำเร็จแล้ว ก็ยังยกย่องกษัตริย์ราชวงศ์ เล ให้เป็นเจ้านายแห่งตน แต่ก็เป็นแต่ในนามเท่านั้น พี่น้อง ๓ คนแบ่งแยกเขตแดนกันปกครอง พี่ใหญ่ยึดเมืองเว้ น้องคนกลางมาปกครองไซ่ง่อน ส่วนน้องเล็กไปปกครองเมืองฮานอย และน้องคนเล็กนี่เองเมื่อได้ชัยชนะกองทัพจีน ขับไล่ออกไปจากกรุงฮานอยใน ค.ศ. ๑๗๘๘ แล้ว กวางตรุงว่างเต้ใน ค.ศ. ๑๗๘๘ บี่ที่องเชียงสือโหมกำลังโจมตีเมืองไซ่ง่อนได้

กวางตรุ่งว่างเด๊ได้อภิเษกสมรสกับราชธิดาของ กษัตริย์ ราชวงศ์ เล ทั้งนี้เพื่อให้ฐานะที่พระองค์ ปราบดาภิเษก เป็น ว่างเด๊ได้ ศักดิ์สิทธิ สมบูรณ์ขึ้น แต่พระองค์ก็ดำรงพระชนม์อยู่ ได้เพียง ๔ ปีก็สิ้น พระชนม์ (ใน ค.ศ. ๑๗๙๒) ส่วนพี่ทั้ง ๒ ชีวิตก็ดับสูญในเวลา ใกล้เคียงกัน คือใน ค.ศ. ๑๗๙๓[๑]

เมื่อองเชียงสือตี ได้เมืองไซ่ง่อนใน ค ศ. ๑๗๘๘ นั้น กวาง-ตรุ่งว่างเด๊มีพระราชสาส์นให้ขุนนาง ๗ คนนำมาถวายพระบาทสม-เด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เรา ไม่มีต้นฉบับหรือคำแปลพระราช สาส์นฉบับนี้เหลืออยู่ มีแต่พระราชสาส์นตอบของ พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (ไม่ปรากฏวันเดือนปี ในพระราชสาส์น ตอบ) ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นเอกสารสำคัญจึงได้นำสำเนาพระราชสาส์น ตอบฉบับนี้ลงไว้ให้ในหมายเหตุท้ายเรื่อง

พิจารณาจากพระราชสาส์นตอบ ฉบับนี้ ตอนแรก เป็นเรื่อง เมืองเวียงจันทน์ เมืองพวน ซึ่งกองทัพญวนจากเมืองเงอานยกมารบ และทัพไทยยกขึ้นไปแต่ไม่ทัน กัน เพราะ ญวน ถอย ทัพ เข้า เขต ของเขาไปเสียก่อน เป็นเรื่องพระเจ้าเวียงจันทน์องค์เก่าถึงพิราลัย และกรุงเทพฯ ตั้งเจ้า นันทเสน ผู้เป็น ราชบุตร ให้ขึ้น ครอง เมือง เวียงจันทน์ต่อไป แต่ตอนสอง ของ พระ ราช สาส์น ตอบ เป็น เรื่อง องเชียงสือผู้ซึ่ง กวางตรุ่งว่างเด๊ ขอให้ "ช่วยจับกุมส่งให้เจ้าตังเกี๋ย จะตอบแทนสนองคุณ" เป็นการเกี่ยวพันถูกมิตรหาพวกพ้อง ของ เจ้าตังเกี๋ย แต่พระองค์ทรงตอบไปอย่างน่าฟังว่า "เจ้าตังเกี๋ยกับ

---

๑. Helen B. Lamb, เล่มเดิม หน้า ๕๕

องเชียงสือเป็นข้าศึกกัน ถ้าจะให้ระงับว่ากล่าวทั้งสองฝ่ายพอจะเจรจาได้ อนึ่งซึ่งว่าจะขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุธยาแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายแดนนั้น จะยากอะไรมี แต่ทั้งกองทัพองเชียงสือและกองทัพเมืองเว้เมืองเง้ (อาน) ก็เป็นญวนเหมือนกัน ฝ่ายไทยมิได้กำหนดรูปพรรณสัญญาเกลือกจะเกิดอริวิวาทรบพุ่งกัน ก็จะหมองพระราชไมตรีไป... ..” และ “ถ้าองเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมส่งให้เจ้าตังเกี๋ย จะตอบแทนสนองคุณนั้น ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเป็นมิรู้ที่จะเจรจาเลย ด้วยเหตุที่ว่าเป็นคุณแล้วจะให้กลับเป็นโทษดังนี้ ผิดราชประเพณีธรรมประการหนึ่ง กิติศัพท์จะลือไปนานาประเทศ เมือง ใหญ่น้อยทั้งปวงว่า กรุงพระมหานครศรีอยุธยาเห็นแก่ลาภการเมืองตังเกี๋ยเท่านั้น.....”

พระราชสาส์นตอบของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฉบับนี้ เป็นเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญยิ่ง แสดงถึงหลักและวิธีปฏิบัติวิเทโศบายของพระองค์ ซึ่งยังผลให้สืบต่อมายาวนานเป็นร้อยปี จนถึง รัชกาล พระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เป็นมิตรไมตรีระหว่างสองนคร ที่เรื่องขลุกขลัก เกี่ยวกับ เมืองเวียงจันทน์และเมืองเขมรในรัชกาลที่ ๓ ไม่สามารถเป็นอุปสรรคหยุดยั้งได้ เพราะเมื่อรัชสมัยตือดีกว่างเด๊องค์ที่ ๔ ในราชวงศ์องเชียงสือมิตรไมตรีก็เริ่มกระชับสัมพันธ์อีกครั้งหนึ่งแต่คราวนี้ โชคชตาของบ้านเมืองญวน มีมรสุมการเมืองเข้ามาบดบัง ทำให้กรุงเว้ต้องศูนย์เสียเอกราชอธิปไตย ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ และใน สัญญา พ.ศ. ๒๔๒๘ ระหว่างฝรั่งเศสและจีนโดยจีนยอมสละสิทธิใด ๆ

เหนือญวน (relinguished its traditional ties to Vietnam)[๑] เป็นการดับอิสรเสรีและเอกราชของญวนอีกครั้งหนึ่ง หลังจากเป็นอิสรเสรีจากจีนเมื่อปีก่อน

เรื่ององเชียงสือเข้ามาลี้ภัยอยู่ในเมืองบางกอก ได้รับความช่วยเหลือจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯให้จัดทัพไปรบขบถไกเซินก็ไม่ได้ชัยชนะ องเชียงสือกลับเข้ามาบางกอกครั้งที่สองแล้วได้อาสาไปรบศึกพม่าที่เมืองชัยนาท และเข้าในกองทัพ สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ รบพม่าทางปักษ์ใต้ คือเมืองนครศรีธรรมราช และเพราะได้รับพระราชสาส์นพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ ว่า จะส่ง "เรือ ๕๐ ลำ" มาช่วยกู้บ้านเมืองจึงลอบหนีไปโดยไม่ได้ทูลลา เพื่อรอกำลังช่วยจากพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ กำลังช่วยก็ไม่มาตามนัด จึงตัดสินใจเข้าโจมตีไซ่ง่อนในขณะที่เมืองไซ่ง่อนเกิดแตกแยกระหว่างพวกไกเซินด้วยกัน ก็ได้เมืองไซ่ง่อนใน ค.ศ. ๑๗๘๘ ตั้งแต่องเชียงสือหนีออกจากบางกอกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ได้ทรงทัดทานสมเด็จพระอนุชาธิราชมิให้ยกทัพไปตามจับ ตรัสว่า "เรามีคุณแก่เขา เขียนด้วยมือแล้วจะลบด้วยเท้ามิบังควร" (หน้า ๑๕๑) ได้ทรงพระราชทานเรือและเครื่องอาวุธช่วยองเชียงสือเนือง ๆ แม้ กวางตรุ้งว่างเด็ทางฮานอยจะเกี่ยวพาราศรีให้ พระองค์เป็น ปฏิปักษ์ต่อองเชียงสือ พระองค์ก็มิได้นำพา ทรงตอบพระราชสาส์นไปว่า "เจ้าตังเกี๋ยกับองเชียงสือเป็นข้าศึกกัน ถ้าจะให้ระงับว่ากล่าวทั้งสองฝ่ายพอจะเจรจาได้....." และ "ถ้า

---

๑. Helen B. Lamb, เล่มเดียวกัน หน้า ๒๐๑

องเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมส่งให้เจ้าตังเกี๋ย..... .. ฝ่ายกรุงพระ-มหานครศรีอยุธยา เป็นมิรู้ที่จะเจรจาเลย ด้วยเหตุที่ว่าเป็นคุณแล้วจะให้กลับเป็นโทษดังนี้ผิดราชประเพณีธรรม . ...” เรื่องต่าง ๆ เหล่านี้มีปรากฏเป็นหลักฐานอยู่แสดงว่านโยบายของ ร.๑ เกี่ยวกับญวนเป็นนโยบายผูกมิตร เออเฟือเกื้อกูล โดยไม่เปลี่ยนแปลง ยังให้เกิดความซาบซึ้งในพระคุณต่อพระเจ้ากรุงสยามต่อ ๆ มาอีกหลายรัชกาล จนราชวงศ์องเชียงสือตกเป็นเจ้าใต้อาณัติการปกครองของฝรั่งเศส ข้าพเจ้าเสนอบทความนี้มาก็เพื่อเกริ่นให้พวกเราคนบ่จุบันได้ทราบถึง อัจฉริยะ ของ พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยเฉพาะ ในพระ ปรีชา สามารถ ในการทำ ดำเนิน วิเทโศบายที่แน่วแน่ไม่เปลี่ยนไหว เป็นการผูกมิตรต่อเพื่อนบ้าน มีผลสืบมาชั่วลูก หลาน เหลน สมควรที่พวกเราคนรุ่นหลังจะได้ศึกษาให้ได้เรื่องราวที่ชัดแจ้งไม่เคลือบคลุมต่อ ไป และเรื่องราวของญวนนับแต่สมัยมินมางเถียวตรี และตือดึกองค์สุดท้ายผู้ส่งคณะทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ในพ.ศ. ๒๔๒๐ แล้ว อีก ๓๐ ปีต่อมาญวนก็ตกอยู่ในปกครองของฝรั่งเศส มีเจ้านายญวน ปกครองบ้านเมือง แต่ในนาม ต่อจากตือดึกว่างเว้อีก ๖ องค์ [๑] รวมเวลาตั้งแต่องเชียงสือประกาศใช้ปีขาลอง จนปีสิ้นราชวงศ์องเชียงสือนับได้ ๑๐๕ ปี

๓๑ ธันวาคม ๒๕๑๗

---

๑ ต่อจากตือดึกว่างเว้ อีก ๖ องค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินญวนภายใต้การบัญชาของฝรั่งเศสคือ หยุกดึก, เหียบว่า, เดียงเพือก, ห้ามง, ด่งดั้น และทั้นท้าย (พงศาวดารญวน, หน้า ๘๕๔และ๘๖๒) อวสานของราชวงศ์องเชียงสือ คือ พ.ศ. ๒๔๕๐ ปีที่ไทยกับฝรั่งเศสทำสัญญาครั้งสุดท้าย (ค.ศ. ๑๕๐๗) เกี่ยวกับพรมแดน

หมายเหตุท้ายเรื่อง

ขอเสนอเอกสารเพียง ๓ ฉบับ จากจำนวน ๔๑ ฉบับ ที่มีปรากฏในภาคผนวก หนังสือ "จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๙

ฉบับที่ ๑ พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๑ ตอบพระราชสาส์นของเจ้าตังเกี๋ย (กวางตรุ้งว่างเด็) อันเป็นเอกสารบ่ระวัติศาสตร์ที่สำคัญยิ่ง และเพราะพระราชสาส์นของเจ้าตังเกี๋ยที่มีมา เราไม่มีต้น-ฉบับหรือ คำแปล หลงเหลืออยู่เลย และ พระราชสาส์นตอบ ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ไม่ปรากฏศักราชกำกับให้ไว้

จึงจำต้องอนุมาน วัน เดือน ปี (dating) ของพระราชสาส์นมีไปมาระหว่างพระองค์ทั้งสองว่าคงตกอยู่ในระหว่าง ค.ศ.๑๗๘๘ ปีปราบดาภิเษกของเจ้าตังเกี๋ย และ ๑๗๙๒ ปี สิ้นพระชนม์ของเจ้าตังเกี๋ยองค์นั้น

ฉบับที่ ๒ พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาปราบดาภิเษกใหม่ (ร. ๒) จำเริญพระราชไมตรีมาแจ้งแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียตนาม ด้วยพระบาทสมเด็จพระบารถบรม-บพิตร พระพุทธเจ้าหลวง (คือ ร. ๑) .....เสด็จสู่สวรรคต ฯลฯ พระราชสาส์นมา ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๒ คำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก (ตรงกับวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๕๒)

ฉบับที่ ๓ พระราชสาส์นพระเจ้ามินมาง คำนับมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้ทราบ ด้วย เตียนวั่งเต๊ ผู้บิดา (คือ องเชียงสือ) สิ้นพระชนม์ไป เมืองพ่ำ.....และ เตียนวั่ง กับสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระองค์ก่อน เป็นทางพระราชไมตรีสนิทยิ่งนัก จึงแต่งให้ (ราชทูตและคณะ) เข้ามาแจ้งให้ทราบ พระราชสาส์นมา ณ วัน เดือนห้า ขึ้น สี่ค่ำ มินมางบีต้น (ตรงกับวันที่ ๑๘ มีนาคม ค.ศ ๑๘๒๐)

ฉบับที่ ๑ พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๑ ถึงเจ้าตังเกี๋ย – เครื่องหมาย ก

ฉบับที่ ๒ พระราชสาส์นรัชกาลที่ ๒ ถวายพระเจ้ากรุงเวียตนาม (องเชียงสือ) – เครื่องหมาย ข

ฉบับที่ ๓ พระราชสาส์นพระเจ้ามินมาง ถวายรัชกาลที่ ๒ – เครื่องหมาย ค

จากหนังสือ 'พระราชวิจารณ์' ร. ๕ เรื่อง 'จดหมายความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี' ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๕๙

(ก) พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยาจำเริญทางพระราชไมตรี มาถึงพระเจ้านครตังเกี๋ย

ด้วยแต่งให้ จัวแหว้ จัวเชียง จัวเกวียน จัวถด จัวมัญ จัวทงควร } จำทูลพระราชสาส์นคุมขนจามจุรี

เปนเครื่องราชบรรณาการ มาจำเริญทางพระราชไมตรีแล ไมตรีถามข่าวกล่าวความสุขสวัสดิมงคลนั้น ขอบพระไทยเจ้าตังเกี๋ยหนักหนา แลซึ่งว่าแต่ก่อน เมืองเวียงจันท์ เมืองพวน เมืองคำเกิด เมืองนคร ๔ เมืองนี้ เคยขึ้นแก่เมืองตังเกี๋ยแล้วมิได้ไปขึ้น ความข้อนี้ ถึงกรุงมหานครศรีอยุทธยา ยกไปตีได้เมืองเวียงจันท์ เมืองพวน แลเมืองลาวทั้งปวงมาเปนข้าขอบขัณฑเสมาพระเจ้าเวียงจันท์องค์เก่าถึงแก่พิราไลยแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุทธยามีความเมตตากรุณามิให้เสียราชประเพณีทำนุบำรุงปลูก

เลี้ยงตั้งเจ้านันทเสนผู้เปนราชบุตร ให้คืนมาครองเมืองเวียงจันท บุรีสืบตระกูลสุริยวงษ์ต่อไป แลกรุงพระมหานครศรีอยุทธยา จะได้กำหนดห้ามปรามเมืองลาวทั้งปวงให้ละขนบธรรมเนียมประเพณีบุราณเสียหามิได้ แลเมืองพวนกับเมืองเวียงจันท์เกิดอริวิวาทรบพุ่งกัน แล้วเมืองเวียงจันท์แต่งกองทัพไปตีเมืองพวนอิก แลกองทัพเมืองเงอานยกมารบกับกองทัพเมืองเวียงจันท์ แล้วยกมาตีเมืองเวียงจันท์ก็ดี ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาหาแจ้งเหตุผลไม่ ต่อมีศุภอักษรเจ้านันทเสนบอกลงไป ว่าเจ้าตังเกี๋ยแต่งกองทัพมาตีเมือง เวียงจันท์ จึ่งแจ้ง เหตุให้ กองทัพยกขึ้นไปหวังจะ ใคร่พบกับกองทัพตังเกี๋ย เจรจาดูให้รู้เหตุผลเปนประการใด ครั้นไปถึงเมืองเวียงจันท์ ก็หาทันกองทัพเมืองตังเกี๋ยไม่ ต้องยกไปถึงเมืองพวน ครั้นจะติดตามไปเล่า เกรงว่าจะล่วงเกินขัณฑเสมาราชธานี จึงยกกองทัพกลับมา ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุทธยานี้ ดำรงทศพิธราชธรรมอันเสมอมิได้คิดเบียดเบียนแก่บ้านเมืองใหญ่น้อยลูกค้าวานิชนานาประเทศมีแต่เมตตาเปนต้น อุปมาดุจดังเขาพระสุเมรุราชแลมหาสาครสมุทอัน เปนที่พำนักนิ์อาไศรยแก่เทวามนุษย์แลฝูงมัจฉาชาติทั้งปวง มิดังนั้นเสมือนหนึ่งมหาพฤกษาชาติต้นใหญ่เปนที่อาไศรยแก่ฝูงนกทั้งปวงอันเข้าพึ่งพักกระทำรวงรังพักไข่ ครั้นสกุณโปฎกขนปีกหางบริบูรณ์แล้วก็บินไปทั่วทิศานุทิศ โดยความปราถนาผาศุกแห่งตน แลซึ่งครั้งก่อนองเชียงสือแตกจากเมืองโลกหน่ายหนีเข้ามาพึ่งกรุงพระมหานครศรีอยุทธยา ก็ทำนุบำรุงเลี้ยงให้เปนศุขโดยตระกูลกระษัตริย์สุริยวงษ์ แล้วกลับคืนไปเมือง

โลกหน่าย อุปไมยเหมือนสกุณะปักษาอันมีขนปีกหางบริบูรณ์แลบินไปสู่ประเทศแห่งตนโดยปราถนาหาไภยอันตรายมิได้ ก็เปนที่ยินดีแห่งกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาโดยกรุณาหารังเกียจมิได้ แลซึ่งว่าองเชียงสือไม่อยู่แต่เมืองโลกหน่าย ยกกองทัพไปรุกรบตีบ้านน้อยเมืองใหญ่ จนแดนเมืองตังเกี๋ย ๆ แต่งกองทัพต้องเชียงสือแตกคืนมานั้น ความข้อนเปนระยะท่าทางไกล ยังหาแจ้งเหตุผลตระหนักไม่ แลซึ่งว่ากองทัพเมืองตังเกี๋ยจะยกมาตีองเชียงสือ ขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายด่านแดน ถ้าองเชียงสือแตกมาให้ช่วยจับกุมส่งให้เจ้าตังเกี๋ย จะตอบแทนสนองคุณนั้น ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาเปนมิรู้ที่จะเจรจาเลย ด้วยเหตุทว่าเปนคุณแล้วจะให้กลับเปนโทษดังนี้ ผิดราชประเพณีธรรม ประการหนึ่งกิติศัพท์จะฦๅไปนานาประเทศเมืองใหญ่น้อยทั้งปวงว่ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยาเห็นแก่ลาภสการเมืองตังเกี๋ยเท่านั้น ช่วยจับกุมองเชียงสือส่งไปให้ ไม่มีความเมตตากรุณาเลย จะคะระหาติเตียนข้อนี้ปรากฏอยู่ฟ้าดินดูมิบังควร อันกรุงพระมหานครศรีอยุทธยาจะ ประพฤติการจะทำได้ก็แต่โดยคลองทศพิธราช-ธรรมตามประเพณี เจ้าตังเกี๋ยกับองเชียงสือเปนข้าศึกกัน ถ้าจะให้รงับว่ากล่าวทั้งสองฝ่ายพอจะเจรจาได้ อนึ่งซึ่งว่าขอให้กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาแต่งกองทัพไปตั้งอยู่ปลายแดนนั้น จะยากอะไรมี แต่ทว่ากองทัพองเชียงสือแลกองทัพเมืองเว้เมืองเง้ก็เปนญวนเหมือนกัน ฝ่ายไทยมิได้กำหนดรูปพรรณลัญญาเกลือกจะเกิดอริวิวาทรบพุ่งกัน ก็จะหมองคลองพระราชไมตรีแลไมตรีไป อัน

ประเพณีกระษัตราธิราชเมืองใหญ่น้อยทั้งปวง ก็ย่อมรู้จักกำหนดชอบขัณฑเสมาราชธานีเขตรแดนซึ่งกันแลกันอยู่สิ้น เจ้าตังเกี๋ยก็ทรงบัญญาดำรงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ให้ดำริห์จงชอบนั้นเถิด ทางพระราชไมตรีแลไมตรีทั้งสองพระนครจะได้วัฒนาการมั่นคงสืบไป

(ข) วัน ๑๒ ๖๗๑๑ ค่ำจุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมเสงเอกศก เพลาเช้าโมง บาท ได้ฤกษ์ชุบพระราชสาส์นกระดาษน้ำส้มเส้นหมึกไปกรุงเวียดนาม

พระยาโกษา
พระยาอุไทยธรรม์
พระยาทิพโกษา
พระอาลักษณ์
พระอไภยพิพิธ
ขุนสารประเสริฐ
ขุนมหาสิทธิ
พระราชมนตรีญวน
} นั่งพร้อมกันณหอพระมณเฑียรธรรม

หมื่นเทพไมตรีชุบ แล้วปิดตราประจำพระราชสาส์นอักษรไทยตีตราโลโตดวง ๑ พระราชสาส์นคำหับอักษรจีนตีตราโลโตดวง ๑ แล้วเชิญตราพระครุธพาห์ประจำผนึก ๒ ดวง แล้วใส่กล่องไม้กลึง แล้วใส่ถุงโหมด

พระราชสาส์นไป ณ วัน ๑๒ ๖๗๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเสงเอกศก

๏ พระราชสาส์น สมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานคร ศรีอยุทธยาปราบดาภิเศกใหม่ จำเริญพระราชไมตรีมาแจ้งแก่ สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนาม ด้วยพระบาทสมเด็จบรมนารถบรม บพิตรพระพุทธเจ้าหลวงผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ เสด็จปราบ ดาภิเศกครองราชสมบัติ ทำนุบำรุงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสมณชี พราหมณ์เสนาบดี แลพระบรมวงษานุวงษ์ เปนศุขสืบมาได้ยี่ สิบแปดปี ครั้นถึง ณ เดือนหกปีมเสงเอกศกทรงพระประชวร แพทย์ได้ประกอบพระโอสถถวายต่าง ๆ พระโรคนั้นมิได้คลาย ณ เดือนเก้าแรมสิบสามค่ำเพลาสามยามเจ็ดบาทเสด็จสู่สวรรคต ได้ จัดแจงเครื่องต้นสำหรับกระษัตริย์ทรงพระบรมศพแล้ว เชิญเสด็จ เข้าสู่พระบรมโกษฐทองคำประดับพลอย ตั้งกระบวนแห่แต่พระ มหามณเฑียร เชิญมาสถิตย์ไว้ ณ พระที่นั่งดุสิดามหาปราสาท ประดับด้วยเครื่องสูง มีพระมหาเสวตรฉัตรครบเครื่อง บูชาเฉลิม พระเกียรติยศตามราชประเพณีพระมหากระษัตราธิราชเจ้าสืบมา แต่ก่อน ครั้นเพลาเช้าแลเย็นได้ ไปถวายบังคมกระทำสักการบูชา พระบรมศพเปนนิจมิได้ขาด แลพระวงษานุวงษ์ทั้งปวงก็พร้อม มูลกัน จัดแจงแต่งพระบรมศพฉลองพระเดชพระคุณเปนปรกติอยู่ แต่เจ้าเหม็นผู้หลานที่เปนบุตรเจ้าตากแผ่นดินหลัง ซึ่งสมเด็จพระ พุทธเจ้าหลวงทรงพระเมตตาชุบเลี้ยง ให้เปนเจ้าฟ้ากรมขุน กระษัตรานุชิตนั้น หามีกระตัญญูรู้พระเดชพระคุณไม่ คบคิดกัน พี่น้องที่ร่วมบิดาเดียวกันทั้ง ๓ คน แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ไทยมอญเปนขบถ พิจารณาได้ความเปนสัจ จึงให้เสนาบดีปฤกษา

เห็นว่าเปนคนหามีความสัจกตัญญูไม่ เลี้ยงไว้จะเปนเสี้ยนสัตรูแผ่นดิน จึงให้ประหารชีวิตรเสียแต่ ณ เดือนสิบขึ้นห้าค่ำแล้ว กรุงพระมหานครศรีอยุทธยาทุกวันนี้ก็ราบคาบปรกติเหมือนแต่ก่อน อย่าให้สมเด็จพระเจ้ากรุงเวียดนามทรงพระวิตกเลย แลซึ่งการพระเมรุพระบรมศพ ต่อ ณ เดือนห้าข้างขึ้นสิ้นเทศกาลฝนจึงจะได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพ บัดนี้แต่งให้

พระยาศรีสุริยพาหะ	ราชทูต
พระราชเสนา	อุปทูต
หลวงจิตรเสน่ห์	ตรีทูต
ขุนศรีเสนา	ล่าม
หมื่นหาญชลาไลย	ล่าม

จำทูลพระราชสาส์นออกมาเปนอักษร ไทยฉบับ ๑ จีนฉบับ ๑ ญวนฉบับ ๑ } ข้อความต้องกัน

พระราชสาส์นมาณวัน ๑๒ ๖๗๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมเสง เอกศก

(ค) พระราชสาส์นพระเจ้ากรุงเวียดนาม คำนับมายังสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยาให้ทราบ ด้วยเดียนวั่งได้ผู้บิดาทำการศึกเที่ยวปราบปรามหัวเมือง ในแว่นแคว้นเมืองญวนประมาณร้อยครั้ง จึงสิ้นเสี้ยนหนามคืนได้บ้านเมืองดังเก่า จึงได้ตั้งเปนกฎหมายอย่างธรรมเนียม แล้วตั้งแต่งขุนนาง อาณาประชาราษฎร จึงได้อยู่เย็นเปนศุขสืบมา จนถึงยาลอง ๑๘ ปี

เดือนยี่ทรงพระประชวรลง หมอประกอบยาถวายก็หาชอบโรคไม่ ข้าผู้น้อยกับขุนนางทั้งปวง เข้าไปพยาบาลอยู่ทั้งกลางวันแลกลางคืน จนถึง ณ วันเดือนสามขึ้นสิบเอ็ดค่ำ ข้าผู้น้อยแลขุนนางฝ่ายทหาร พลเรือน อยู่พยาบาลพร้อมกัน จึงมีรับสั่งให้ช่วยกันรักษาบ้านเมือง แลสั่งสอนแก่ข้าผู้น้อยทุกประการ ครั้นณวันเดือนสามแรมสี่ค่ำเพลาเช้าสี่โมงเศษ เตียนวังเด็สิ้นพระชนม์ไปเมืองฟ้า ขุนนางแลอาณาประชาราษฎรมีความทุกข์โศกอาไลยยิ่งนัก แล้วก็ช่วยกันจัดแจงไว้พระศพตามอย่างตามธรรมเนียม แล้วเชิญพระศพเข้าไว้ในที่นั่งว่างยินเดียน ข้าผู้น้อยกับเจ้าน้องเจ้าหลานแลขุนนางทั้งปวงนุ่งขาวห่มขาวอยู่ในระหว่างทุกข์ กว่าจะครบสามปีแล้วสั่งให้เหลโบ่ทำหนังสือรับสั่งแจกไปทุกเมือง แลการพระศพนั้นยังให้ขุนนางผู้ใหญ่จัดแจงเครื่องพระศพอยู่ ต่อเมื่อได้จัดครบแล้วจึงจะได้เชิญพระศพไปผั่ง แลเตียนวั่งเด้กับสมเด็จพระเจ้ากรุงพระมหานครศรีอยุทธยาพระองค์ก่อน เปนทางพระราชไมตรีสนิทยิ่งนัก จึงแต่งให้เหลโบ่ตำ ทำตรีมินดิกห้าวราชทูต พิโนยกว่านทีกล้ากายเกอกรุงเลืองห้าวอุปทูต กงใบเทียมซือหายหยุ่นห้าวตรีทูต เข้ามาแจ้งความให้ทราบ

พระราชสาส์นมา ณ วันเดือนห้าขึ้นสี่ค่ำ มินมางปีต้น

ราชวงศ์องเชียงสือ

หนังสือเวียตนามสือกี้ ระบุพระนามพระเจ้าแผ่นดินญวนในราชวงศ์ยาลองไว้ ๑๐ องค์ องค์สุดท้าย คือ พระเจ้าทั่นท้าย ผู้ตรัสว่า "เมืองไซ่ง่อนนี้ญวนไม่มีแล้ว" ใน พ.ศ. ๒๔๔๐

แต่จากหนังสืออื่นเช่น Joseph Buttinger, *The Smaller Dragon*, Frederick A Praeger, New York 1958 ระบุว่า พระเจ้าทั่นท้ายโดนปลดออกจากบัลลังก์ ใน ค.ศ. ๑๙๐๗ และโอรสทรงพระชนม์ ๗ พรรษาได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ ทรงพระนามดุยตัน (Duy Tan) เป็นองค์ที่ ๑๑ ในราชวงศ์นี้ (หน้า ๔๒๗)

หนังสือเล่มเดียวกันนี้ ระบุต่อไปว่า ใน ค.ศ. ๑๙๑๖ พระเจ้าดุยตันถูกเนรเทศ และฝรั่งเศสทูลเชิญเจ้าไคดินห์(Khai Dinh) ขึ้นเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๑๒ พระองค์สิ้นพระชนม์ใน ค.ศ. ๑๙๒๕ โอรสคือ พระเจ้าเบาได๋ จึงได้ขึ้นครองเป็นกษัตริย์องค์ที่ ๑๓ (หน้า ๔๓๕)

ในวันที่ ๒๔ สิงหาคม ค.ศ. ๑๙๔๕ พระเจ้าเบาได๋สละราชบัลลังก์ (หน้า ๔๔๕) เพื่อให้รัฐบาลฮานอยของโฮชีมินปกครองบ้านเมืองต่อไป เป็นอันว่า ราชวงศ์องเชียงสือมีกษัตริย์ ๑๓ องค์ ปกครองบ้านเมืองญวนนับแต่ ค.ศ. ๑๘๐๒ ถึง ค.ศ. ๑๙๔๕ รวมเวลา ๑๔๓ ปี

เรื่องเบ็ดเตล็ดในรัชกาลองเชียงสือ

ข้อมูลเกี่ยวกับสังฆราชแห่งอาดรัง มีความสำคัญอยู่บ้าง เพราะหนังสือฝรั่งแต่งมักจะยกย่องตัวท่านและความช่วยเหลือของฝรั่งเศสที่องเชียงสือได้รับ มากมายเกินความจริง ปัญหาแรกคือ ท่านนำกำลังมาช่วยองเชียงสือเมื่อใด ? เมื่อองเชียงสือตีได้เมืองไซ่ง่อนหรือยัง ?

องเชียงสือตีได้เมืองไซ่ง่อน ตามหนังสือที่ส่งมาถวาย ร. ๑ (พระราชพงศาวดาร ร. ๑ ฉบับคุรุสภา หน้า ๑๘๑) เมื่อเดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ บี่วอก ตรงกับวันสุรคติ ๕ กันยายน ค.ศ. ๑๗๘๘

ขณะนั้นสังฆราชแห่งอาดรังกลับจากปารีส มาอยู่ที่เมืองปอนดีเชอรี ในอินเดียแล้ว ยังรอคำสั่งจากปารีสให้เจ้าเมืองจุดเรือ, ทหารมาช่วยองเชียงสือ คำสั่งมาถึงมือท่านสังฆราชในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๗๘๙ ว่าทางฝรั่งเศสไม่สามารถจะช่วยเหลือได้ตามหนังสือสัญญาซึ่งได้ลงนามไว้ ท่านสังฆราชจึงตัดสินใจช่วยตัวเอง โดยบอกบุญเรี่ยไร และซื้อเรือได้ ๒ ลำ ชักชวนใครต่อใครที่สมัครมาเสี่ยงโชคในเมืองญวนได้จำนวนหนึ่งแล้ว ก็ออกเดินทางมาไซ่ง่อน ถึงไซ่ง่อนเมื่อปลายเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๗๘๙ คือ*หลังจากองเชียงสือตีได้เมืองไซ่ง่อนได้ ๑๐ เดือน* (Buttinger, เล่มเดิมหน้า ๒๓๙,๒๔๐)

นี่คงพอเพียงที่จะตอบปัญหาว่า สังฆราชได้กำลังฝรั่งเศสมาช่วยองเชียงสือตีเมืองไซ่ง่อนทันหรือไม่ !

ปัญหาเบ็ดเตล็ดอีกปัญหาหนึ่ง คือ กำลังที่สังฆราชนำมาจากเมืองปอนดีเชอรีมีจำนวนมากน้อยเพียงไร ?

ปัญหานี้ มีผู้ตอบขัดแย้งกันอยู่บ้าง คือจากจำนวนนายทหารและไพร่พล ๓๖๙ คนและอีกสำนวนหนึ่ง นายทหาร ๑๔ ไพร่พล ๘๐ รวม ๙๔ คน (Buttinger โน้ต ๘๗ หน้า ๒๖๖) แต่ Buttinger กล่าวว่า ต่อมา ๒–๓ ปี ไพล่พลพวกนี้ถอนตัวกลับหมดเหลือเพียง "a handful" คือนับได้ไม่เกิน ๕ คนที่ยังรับ

ใช้องเชียงสืออยู่ (หน้า ๒๔๑) และระบุชื่อไว้ให้ ๔ คน (โน้ต ๙๔, หน้า ๒๖๘ หนังสือเล่มเดียวกัน)

หนังสือแต่งโดย Joseph Buttinger, *The Smaller Dragon* นับเป็นหนังสือน้อยเล่มที่พยายามเขียนเรื่องเมืองญวนโดยยึดหลักฐานข้อมูล ความลำเอียงเข้าข้างฝรั่งเศสไม่ค่อยจะปรากฏ ยกเว้นความลำเอียงในทางศาสนาคริสต์ เป็นการเขียนเรื่องราวของสังฆราชแห่งอาดรังสมบูรณ์กว่าเล่มอื่น ๆ นับแต่สังฆราชมาอยู่ที่เมืองฮาเตียนในปีกรุงแตก (พ.ศ. ๒๓๑๐) โดนจับใส่ตารางแล้วหนีไปอินเดีย กลับมายังฮาเตียนอีก ใน พ.ศ. ๒๓๑๘ ได้รู้จักกับองเชียงสือที่ไซ่ง่อน จนรับปากองเชียงสือเดินทางไปกรุงปารีส เพื่อขอกำลังรัฐบาลฝรั่งเศสมากู้บ้านกู้เมือง และด้วยโชคไม่บันดาล ไม่ได้รับความช่วยเหลือสมปรารถนา แต่ก็ยังนำกำลังพอจะหาได้มาช่วยเหลือจนมรณภาพใน ค.ศ. ๑๗๙๙ ตอนองเชียงสือยังไม่ได้เมืองเว้ คุณความดีของท่านมีอยู่ องเชียงสือก็ตอบแทนโดย ให้ "หอง" ศพของท่านเป็นขุนนางผู้ใหญ่ จารึกความดีของท่านไว้ให้ปรากฏชั่วลูกชั่วหลาน

แต่คนฝรั่งเศส พยายามจะตีความหมายการกระทำของท่านเพื่อประโยชน์ทางการเมือง จึงสดุดียกย่องเสียอย่างเลิศลอยเกินความจริง

หมอบรัดเล และ มิชชันนารีอเมริกัน

พวกเราเคยได้อ่าน ได้ฟัง กิจกรรมของพวกหมอมิชชันนารีอเมริกันกันมาบ้างแล้วว่ามีความสำคัญ ในด้านวิทยาการ แผนใหม่ เช่นการแพทย์ การตั้งโรงเรียน และการพิมพ์หนังสือซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นของใหม่ เป็นอารยธรรมตะวันตก ซึ่งพวกเรา ใน รัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) ยังไม่มีใครรู้จัก คุณประโยชน์ของพวก มิชชันนารี ซึ่งนำ วิทยาการ เหล่านี้ มาเผยแพร่. นับแต่รัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เป็นสิ่งที่ประจักษ์กันได้อยู่ทุกวันนี้ โดยวัตถุพยานอย่างมากมาย ทั่วพระราชอาณาจักร จนเป็นที่กล่าวได้ว่าประเทศไทยยอมรับการเจริญทางพระราชไมตรี และสนธิสัญญาการค้าขายกับมหาอำนาจฝ่ายตะวันตก โดยมีพวกมิชชันนารีเป็นผู้กรุยทางและเตรียมจิตใจให้ หาจำเป็นที่มหาอำนาจเหล่านั้น จะต้องส่งเรือรบหรือยกกองทัพมาบังคับให้ประเทศไทยเจริญทางพระราชไมตรี เหมือนกับที่ทำกับประเทศจีน และญี่ปุ่นไม่

ก็ในจำพวกมิชชันนารีอเมริกันผู้บุกเบิกทางให้เกิดสัมพันธภาพกับ นานาชาติโดยสันติวิธี และมีประวัติพอ ค้นคว้าหาอ่านได้จนทุกวันนี้ ก็มี "หมอกุสลาพ" เป็นคนแรก เข้ามาเผยแพร่

ศาสนา และรักษาโรคอยู่ในกรุงเทพฯ แต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ อันเป็นปีที่ ๔ ในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาก็มีหมอโยนส์กับบุตร บุญธรรม คือเด็กชาย สมิธ ซึ่งต่อมาเป็นที่รู้จักกันว่า "หมอสมิธ" ถัดมาก็คือหมอบรัดเล หมอหัสกัน หมอจันทเล หมอเหา และหมอมัททูน พวกหมอสอนศาสนาเหล่านี้เข้ามาในเมืองไทยในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น บางคนก็เป็นหมอสอนศาสนาเท่านั้น แต่บางคนยังเป็นนายแพทย์ เป็นนักวิทยาศาสตร์ เป็นครูบาอาจารย์ เป็นนักหนังสือพิมพ์อีกด้วย เพราะฉะนั้นคนไทยเราจึงเรียกพวกมิชชันนารีว่า "หมอ" และเรียกพวกพระโรมันคาทอลิกว่า "บาทหลวง" ทั้งนี้เพราะพวกบาทหลวงถือตัวเป็นพระขะมักเขม้นแต่ในการแพร่ศาสนาเป็นข้อใหญ่ ไม่ค่อยเออในวิทยาทานแผนใหม่ เหมือนพวกมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งวางตัวเป็นครูเป็นหมอประกอบกับการสอนศาสนาด้วย จะมีข้อยกเว้นก็แต่ท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ผู้ถวายภาษาลาตินแด่ทูลกระหม่อมพระเจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อครั้งเสด็จประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาสแต่ผู้เดียว

พวกมิชชันนารีอเมริกันที่เข้ามาแพร่ศาสนาและวิทยาการในแผ่นดิน สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีอยู่ ๓ คณะด้วยกัน คือ คณะบัปติสต์ ประกอบด้วยหมอโยนส์ หมอสมิธ และหมอจันทเล คณะอเมริกันมิชชันนารี ประกอบด้วย หมอบรัดเลและหมอหัสกัน และคณะเปรสไบเตเรียน ประกอบด้วย หมอเหาและหมอมัททูน ส่วนหมอกุสลาฟผู้บุกเบิกเมืองไทยด้วยวิทยาการฝรั่งคนแรก เป็นคนเชื้อชาติเยอรมันขึ้นอยู่กับคณะมิชชันนารีฮอลันดา เข้ามาเมืองไทย

ด้วยทุนส่วนตัว อยู่ได้ ๓ ปี แหม่มก็เสียชีวิตลงประกอบกับทั้งทนอากาศไม่ไหว จึงออกไปประจำอยู่ ณ ประเทศจีน แต่ก่อนไปได้รายงานกิจการและความหวังต่างๆ ไปยังคณะอเมริกันมิชชันนารีที่กรุงนิวยอร์คคณะอเมริกันมิชชันนารีจึงได้ส่งคนมาเผยแพร่ศาสนาและมิชชันนารีผู้มีประวัติศึกโครมที่สุด มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับเจ้านายขุนนางไทยที่สุด และได้นำคุณประโยชน์ให้แก่เมือง ไทยมากที่สุดก็คือ หมอบรัดเล นี่เอง ความสำคัญของ หมอสอนศาสนาทั้ง ๓ คณะกล่าวโดยย่อ ๆ ก็คือว่า หมอหัสกัน (Caswell) ได้เป็นพระอาจารย์ถวายวิชาภาษาอังกฤษให้แด่ทูลกระหม่อมพระ เจ้าฟ้ามงกุฎ ณ วัดบวรนิเวศ และเจ้านายขุนนางไทยเป็นเวลาเกือบ ๓ ปี หมอสมิธ ได้เป็นล่ามของ คณะทูตอเมริกัน . ซึ่งเข้ามา เจริญทางพระราชไมตรีตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ และยังเป็นผู้ตั้ง โรงพิมพ์ใหญ่ทันสมัย อยู่ที่บางคอแหลม จวบจนปลายแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมอโยนส์ได้ มีโอกาสสนองพระเดชพระคุณพระนั่งเกล้าในฐานะผู้แปลพระราชสาส์นของพระนางเจ้าควีนวิคตอเรีย ซึ่งราชาบรูค (Sir James Brooke) เป็นอัครราชทูตอัญเชิญ มาถวาย หมอเหา (Dr. House) และ หมอ บรัดเล (Dr. Bradley) เป็นนายแพทย์ นักวิทยาศาสตร์ และนักหนังสือพิมพ์ก็ได้โปรดปรึกษา วิทยาการ ทั่วไป ส่วนหมอ มัททูน (Mr. Mattoon) ได้เป็นกงสุลอเมริกันคนแรก และหมอจันทเล (Mr. Chandler) ได้เป็น กงสุล อเมริกัน คนที่สอง และ เป็น

พระอาจารย์ถวาย วิชาภาษาอังกฤษ แด่เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เมื่อครั้งแหม่มลิโอโนเวนส์กลับออกไปแล้ว อนึ่งในตอนต้นรัชกาลสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้แหม่ม โยนส์ แหม่มบรัดเล แหม่มเหา เข้าไปถวายพระอักษรและขนบธรรมเนียมฝรั่งแก่เชื้อพระวงศ์ฝ่ายในเป็นเวลาถึง ๓ ปี ก่อนที่จะทรงจ้างแหม่มลิโอโนเวนส์ ให้เข้ามาถวายพระอักษรในราชสำนักแด่เจ้าฟ้าและบรรดาพระเจ้าลูกเธอทั้งหลายถึง ๑๐ ปี ฐานะของหญิงไทย คงจะได้รับการยกย่องเป็นครั้งแรกในครั้งนี้

ข้อที่ว่าหมอบรัดเล เป็นผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยมากที่สุด ในบรรดาพวกมิชชันนารีสมัยนั้นก็เพราะเป็นผู้นำวิชาหมอแผนใหม่ มาเผยแพร่อย่างแพร่หลายเป็นคนแรก เป็นผู้จัดตั้งโรงพิมพ์พิมพ์หนังสือ เป็นคนแรก ได้พิมพ์ประกาศ ทางราชการฉบับแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๓ เรื่องห้ามนำฝิ่นเข้ามาในประเทศสยาม และยังเป็นผู้เผยแพร่ประวัติตำนาน ไทยขนบธรรมเนียม ไทย ความรู้ในภาษาไทยและศาสนา ประเพณีไทยให้กลุ่มชน ชาวต่างประเทศได้รู้จัก ทั่วถึงกัน และยังเป็นผู้นำขนบธรรมเนียมประเพณีศาสนาและข่าวสารการเมืองการค้าของต่างประเทศ มาเผยแพร่ให้เป็นที่รู้ทั่วกันในหมู่เจ้านายขุนนางไทยอีกด้วย ซึ่งก่อให้เกิดความเข้าใจในขนบธรรมเนียมประเพณีของกันและกัน ช่วยการติดต่อคบค้าสมาคมระหว่างกันสะดวกสบายขึ้นเป็นอันมาก ในด้านวิชาการแพทย์หมอบรัดเลได้เริ่มการผ่าตัดครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙ โดยมีอุบัติเหตุ

เกิดขึ้น ในการฉลองวัดประยูรวงศ์ ในปีนั้น ด้วยพระสงฆ์ในวัดบาดเจ็บเพราะปืนแตก หมอบรัดเลก็ทำการผ่าตัดสำเร็จจึงได้มีบันทึกไว้ว่าเป็นการผ่าตัดครั้งแรกในเมืองไทย ส่วนวิชาการหนังสือพิมพ์ หมอบรัดเลได้จัดออกหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์รายเดือนเป็นภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ และจัดออกอีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ ยังหาอ่านได้ที่หอสมุดแห่งชาติจนทุกวันนี้

ในกิจการด้านโรงพิมพ์และแท่นพิมพ์ โดยเฉพาะหมอบรัดเลเป็นผู้นำแท่นพิมพ์แท่นแรก มาจากเมืองสิงคโปร์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ แท่นพิมพ์ที่หมอบรัดเลนำมาจากสิงคโปร์นั้น เป็นสมบัติเดิมของมิชชันนารีคณะบัปติสต์ ตามหลักฐานของคณะบัปติสต์ปรากฏว่าหมอยัดสัน (Judson) มิชชันนารีคณะนี้สอนศาสนาประจำอยู่ประเทศพม่า ได้พบปะคนไทยในประเทศพม่าเป็นอันมาก ที่โดนกวาดต้อนออกไปเป็นเชลยศึกเมื่อครั้งกรุงแตก จึงได้ร่ำเรียนภาษาไทยกับคนไทยที่นั่น และได้แปลพระคัมภีร์เป็นภาษาไทยสร้างแท่นพิมพ์และหล่อตัวพิมพ์ไทยขึ้นที่เมืองอินเดียและพิมพ์พระคัมภีร์เป็นภาษาไทย ออกแจกจ่ายคนไทยในประเทศพม่า แท่นพิมพ์แท่นนี้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๒ ก่อนหมอยอนครอเพ็ดจะมาเจริญทางพระราชไมตรีถึง ๕ ปี และได้ส่งไป ให้คณะบัปติสต์ประจำสิงคโปร์

---

๑. เมื่อราว ๒๐ ปีมาแล้ว คุณสงบ สวนสิริ ได้นำฝรั่ง USIS มาหาข้าพเจ้าที่บ้านตรอกพิกุลเพื่อถามว่า วัด Phra Klang เกี่ยวกับหมอบรัดเลย์ ทำการผ่าตัดครั้งแรกในประเทศไทยนั้น คือวัดอะไร เพราะ USIS จะทำภาพยนตร์เรื่อง 'พระจอมเกล้า' ข้าพเจ้าตอบว่า วัด Phra Klang ใน script ก็คือวัดพระคลัง หรืออีกนัยหนึ่ง วัดประยูรวงศาวาส เพราะสมเด็จองค์ใหญ่ว่าที่พระคลังอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ฝรั่งจึงจดว่า วัดพระคลัง

ใช้เมื่อหมอกุสลาฟ หมอทอมลิน หมอโยนส์เข้ามาเมืองไทยในเวลาต่อมา ก็ได้เรียนภาษาไทยแปลพระคัมภีร์เป็นไทย แล้วไปว่าจ้างให้คณะบัปติสต์ที่สิงคโปร์พิมพ์จากแท่นนี้ ต่อมาหมอบรัดเลซึ่งอยู่ในคณะมิชชันนารีอเมริกัน ได้มาซื้อแท่นพิมพ์นี้เป็นสมบัติของคณะของท่าน และนำติดตัวมากรุงเทพ ฯ ด้วย ฉะนั้นเกียรติคุณในการสร้างแท่นพิมพ์และหล่อตัวอักษรไทย จึงควรเป็นของหมอยัดสัน [๑] ส่วนหมอบรัดเลนั้น ได้เป็นผู้แก้ไขดัดแปลงแท่นพิมพ์เก่าให้ทันสมัย และสั่งจากอเมริกาให้สร้างขึ้นใหม่อีกหลายเครื่อง และได้ใช้แท่นพิมพ์สมัยใหม่นี้ ที่สำนักงานคลองบางกอกใหญ่ในภายหลัง

ในข้อที่ว่าหมอบรัดเลสนิทสนมใกล้ชิดกว่าฝรั่งอื่นกับเจ้านายขุนนางไทยนั้น จะเห็นได้จากจดหมายเหตุของหมอบรัดเลเอง ประกอบกับหนังสือซึ่งผู้อื่นแต่งขึ้นในสมัยไล่เลี่ยกัน เช่นแหม่มลิโอโนเวนส์เล่าไว้ตอนหนึ่งว่า แหม่มต้องมีภารกิจคัดพระราชหัตถเลขาของในหลวงให้เป็นตัวหนังสือที่อ่านได้ง่าย พระราชหัตถเลขาส่วนมากเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง แต่ในบางครั้งก็เกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ ซึ่งโปรดพระราชทานไปตีพิมพ์ในหนังสือ บางกอกรีคอร์เดอร์ ของหมอบรัดเล ตอนหนึ่งแหม่มเขียนว่า "หมอบรัดเลเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่ ค.ศ. ๑๘๓๕ ได้เป็นที่สนิทสนมกับ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาแต่ครั้งยังทรงผนวชอยู่ แต่ท่านผู้เฒ่าที่น่านับถือ

---

๑. เรื่องนี้ปรากฏอย่างละเอียดพิศดารอยู่ในบทความเรื่อง 'กำเนิดแท่นพิมพ์และตัวพิมพ์ภาษาไทย' เป็นการขัดแย้งกับข้อเสนอที่ว่า ร้อยเอก โลว์ เป็นผู้ให้กำเนิด

ทั้งคู่นี้มักจะโต้แย้งแสดงคารมกันในหน้าหนังสือพิมพ์เนือง ๆ เช้าวันนี้ได้ทรงพระราชนิพนธ์โต้แย้งเรื่องมนุษย์เราเกิดมามีบาปติดตัวของหมอบรัดเล ขณะที่แหม่มกำลังคัดพระราชหัตถเลขาเพื่อจะส่งไปตีพิมพ์นั้น พระองค์ท่านทรงสำราญพระราชหฤทัยเป็นอันมาก เพราะทรงพระราชดำริว่า คราวนี้หมอบรัดเลคงจะต้องยอมจำนนต่อเหตุผลของพระองค์ท่านเป็นแน่"

หมอบรัดเลเป็นชาวเมืองบอสตัน เกิดร่วมสหชาติกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ มีอายุครบ ๓๑ ปี คือเมื่อวันที่ ๑๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๓๕ อันเป็นปีที่ ๑๒ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทูลกระหม่อมพระก็ทรงผนวชจำพรรษาอยู่ ณ วัดบวรนิเวศได้ ๑๒ พรรษา แต่แรกก็พักอยู่ที่วัดเกาะร่วมกับมิชชันนารีในคณะของท่านในสมัยนั้น ไม่มีฝรั่งอื่นมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพ ฯ นอกจากพ่อค้าอังกฤษ ชื่อโรเบิร์ตฮันเตอร์ (ต่อมาได้บรรดาศักดิ์เป็นหลวง) และกงสุลโปรตุเกสชื่อซิสเวียรา (หลวงอภัยวานิช) พอมาถึง หมอบรัดเลก็เปิดโรงหมอขึ้นที่บ้านพัก แจกจ่ายยารักษาโรคโดยไม่คิดมูลค่า และเรียนภาษาไทยกับครูและกับคนไข้ ในจดหมายเหตุตอนนี้ หมอบรัดเลบันทึกว่า "๒๑ กรกฎา (๑๘๓๕) นายฮันเตอร์ได้มาหา และพาฉัน และแหม่มไปเยี่ยมคำนับ พระยาศรีพิพัฒน์ (เจ้าคุณชายทัต บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้า ท่านเจ้ากรมอายุประมาณ ๓๕ ปี (อันที่จริงอายุ ๔๔ ปี) ได้ถามฉันว่าเข้ามาอยู่ในเมืองไทย มีความประสงค์อันใด นำวัคซีน แก้ผีดาษ

มาด้วยหรือเปล่า จะรักษาไข้ทรพิษและอหิวาตกโรคได้ไหม ผ่าตัดได้ไหม ฯลฯ ซึ่งฉันก็ตอบโต้ไปอย่างดีที่สุด ท่านบอกว่าเสียดายเหลือเกินถ้าหมอมาถึงกรุงเทพ ฯ ก่อนหน้านี้สักหน่อย ก็จะมีโอกาสถวายพระโอสถแด่เจ้านายไทย ซึ่งประชวรและสิ้นพระชนม์เมื่อเร็ว ๆ นี้" (ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บันทึกไว้ว่า พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าลักขณาประชวรไข้ป่วง สิ้นพระชนม์เมื่อ ๑๗ พฤษภาคม)..... ฉันมิได้ไปเยี่ยมคำนับเจ้าพระยาพระคลัง (เจ้าคุณชายดิศ บุนนาค) และหลวงนายสิทธิ (เจ้าคุณชายช่วง บุนนาค) บุตร ของท่าน เพราะได้ทราบว่าท่านเจ้าพระยาพระคลังไปอยู่จันทบุรี เพื่อเสริมสร้างกำแพงเมือง และหลวงนายสิทธิก็กำลังต่อเรืออยู่จันทบุรีเช่นเดียวกัน ....." หมอบรัดเลในเวลานั้นยังไม่ได้ยินกิตติศัพท์ของสยามหนุ่มอีกผู้หนึ่ง คือคุณชายขำ บุนนาค ซึ่งเวลานั้นเป็นจมื่นราชามาตย์และกำลังสร้างปืนอยู่ที่จันทบุรีเช่นเดียวกัน จึงมิได้บันทึกไว้ในจดหมายเหตุวันนั้น

หมอบรัดเล เปิดโรงหมอที่วัดเกาะได้ ไม่ถึงเดือนกิตติศัพท์ก็แพร่หลายไปทั่วกรุงเทพ ฯ ว่า มีหมอฝรั่งเข้ามารักษาคนไข้อีกผู้หนึ่งแล้ว ทั้งนี้ก็เป็นเพราะว่าเมื่อ ๗ ปีก่อน หมอฝรั่งมาทำการรักษาโรคคือหมอกุสลาฟ แต่อยู่ได้ ๓ ปีก็อำลาเมืองไทยไป คนไทยในครั้งนั้นคงยังไม่เลื่อมใส ในวิชา แพทย์แผนใหม่ เพราะจดหมายเหตุของหมอบรัดเลกล่าวว่า วันหนึ่ง ๆ แจกยารักษาคนไข้ประมาณ ๗๐–๘๐ คนแต่ส่วนมากเป็นคนจีน ในจดหมายเหตุ

ลงวันที่ ๑๒ สิงหาคม มีบันทึกย่อ ๆ ว่า "เย็นวันนี้ได้ถวายปฏิสันถารต้อนรับเจ้าฟ้าน้อย" และลงวันที่ ๑๕ สิงหาคมว่า "ฉันได้ไปถวายคำนับเจ้าฟ้าน้อย ที่วังของ พระองค์ท่าน ตามนัดหมาย พระองค์ท่าน โปรดศึกษาภาษา และขนบธรรมเนียมฝรั่ง ประดับวังด้วยเครื่องเรือนซึ่งทรงสั่งซื้อมาจากอังกฤษ ประทับและเสวยพระกระยาหารอย่างคนยุโรป คือใช้มีดและส้อมช้อน โปรดกีฬาต่าง ๆ เช่นล่าสัตว์ เป็นต้น ดังจะเห็นได้จากหนังเสือ หนังหมีซึ่งฟอกแล้ว และประดับอยู่ในวังเป็นอันมาก พระองค์ท่านเป็นนายพลทหารบกใหญ่และทรงกำกับการฝึกหัดทหาร ตามแบบอังกฤษด้วย" เจ้าฟ้าน้อยซึ่งหมอบรัดเลได้ถวายปฏิสันถารดังกล่าวคือเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

แต่ในเดือนตุลาคมนั้นเอง หมอบรัดเลก็จำต้องย้ายบ้านจากวัดเกาะไปอยู่ที่พักใหม่ที่ตุ๊กจีน และเปิดโรงหมอรวมทั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่นั่น อยู่ได้ ๓ ปีก็ย้ายข้ามคลอง (กรมรังวัด) ไปอยู่ในบ้านปลูกใหม่ซึ่งหมอบรัดเลบันทึกไว้ว่า "ท่านเจ้าพระยาพระคลังได้กรุณาปลูกบ้าน สองหลัง แบบยุโรป ให้คณะเราเช่าอยู่ และท่านยังอนุญาตให้เราปลูกเพิ่มเติมเอาเองได้ ในที่ของท่าน และคณะก็ยินดีชำระค่าเช่าที่และ บ้านให้แก่ท่าน เป็นรายเดือน เดือนละ ๖๕ บาท" หมอบรัดเลอาศัยอยู่ที่บ้านหลังนี้กว่า ๑๕ ปี จวบจนเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ก็ทรงพระราชทานที่ให้อยู่ใหม่ คือที่คลองบางกอกใหญ่ หมอบรัดเลและคณะจึงย้ายโรงหมอและโรง-

พิมพ์มาอยู่ที่คลองบางกอกใหญ่นี้ จวบจนมรณภาพ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๑๖ อันเป็นปีที่ ๖ ในรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เมื่อย้ายมาอยู่กุฎีจีนใหม่ ๆ พอดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทอดพระกฐินทางชลมารคมีขบวนเรือแห่แหนอย่างครั้งครั้ง แต่ครั้งนั้นยังไม่โปรดให้ราษฎรได้เฝ้าชมพระบารมีอย่างเปิดเผย หมอบรัดเลจึงขึ้นไปอยู่บนเรือสินค้าในแม่น้ำและแอบดูขบวนเรือหลวงและชมพระบุญบารมีบนเรือสินค้านั้น ในจดหมายเหตุลงวันที่ ๒๓ ตุลาคม หมอบรัดเลบันทึกข้อความเป็นข้อสำคัญว่า "วันนี้ ข้าราชการหนุ่มผู้หนึ่งได้แวะมาเยี่ยมเยียน รู้สึกว่าเป็นคนสงบเสงี่ยมและมีอัธยาศัยดีมาก แต่ก็ไม่ได้แนะนำตัวเองว่าเป็นใคร ได้ออกปากเชิญข้าพเจ้าและแหม่มให้ไปเยี่ยมเยียนท่านที่บ้านในวันรุ่งขึ้น ก่อนจะลาไปขุนนางหนุ่มผู้นี้ได้กล่าวว่า ตัวท่านพึ่งนำเรือต่อใหม่มาจากจันทบุรี แต่บิดาของท่านยังอยู่ที่นั่น เมื่อลาไปแล้วเราจึงได้รู้ว่าขุนนางหนุ่มผู้นี้คือหลวงนายสิทธิ บุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยาพระคลัง.....๒๔ ตุลา แหม่มและฉันเพิ่งกลับมาจากบ้านหลวงนายสิทธิ ซึ่งปลูกอยู่ไม่ไกลจากบ้านเราเท่าใดนักเป็นบ้านปลูกตามแบบยุโรป และประดับด้วยเครื่องเรือนอย่างยุโรปทั้งสิ้น ที่หน้าบ้านมีป้ายใหญ่ เขียนเป็นภาษาอังกฤษว่า This is Luang Nai Sit's house. Welcome friends. เราได้พบปะเพื่อนฝูงของท่านเป็นอันมากที่นั่น และเจ้าของบ้านก็ได้ต้อนรับขับสู้ด้วยน้ำใจอันดียิ่ง เราเห็นน้ำใจเจ้าบ้านและชมเครื่องเรือนแล้วทำให้อดคิดถึงบ้านของพวกเราในอเมริกาไม่ได้....

๒๖ ตุลา วันนี้ได้ขึ้นไปชมเรือบริค (เรือใบสองเสา) ชื่อแอเรียล (เรือแกล้วกลางสมุทร) ซึ่งเป็นเรือบริคลำแรกที่ได้ต่อขึ้นในเมืองไทย และผู้ต่อได้นำมาจากจันทบุรีเมื่อสองสามวันนี้ เพื่อถวายพระเจ้าแผ่นดิน ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่คนไทยต่อเรือตามแบบยุโรป เมื่อพิจารณาดูแล้ว ประกอบกับความคิดที่ว่า แบบที่ขุนนางผู้นี้ใช้อยู่ก็เห็นจะไม่สู้ดีนักและความรู้ในวิชาการต่อเรือของท่าน ก็คงเก็บเอาที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง ข้าพเจ้าจึงขอยอมรับว่า เรือบริคลำนี้เป็นวัตถุพยานแสดงให้เห็นอัจฉริยะในการช่างของขุนนางหนุ่มผู้นี้ว่ามีเหนือผู้อื่นทั้งหมดในเมืองไทย และถ้าจะเอาท่านไปเทียบกับคนฝรั่งก็จำต้องยอมนับท่านเข้าในจำพวกคนยุโรปผู้เฉียบแหลมผู้หนึ่ง ท่านผู้นี้กำลังต่อเรือแบบใหม่อยู่ที่จันทบุรีหลายลำ มีระวางบรรทุกตั้ง ๓๐๐–๔๐๐ ตันทั้งนั้น เมื่อคนชั้นปกครองในเมืองไทยมีความกระหายที่จะเรียนรู้ความเจริญแบบยุโรปเช่นนี้ ก็ย่อมทำให้พวกเราเกิดมีใจมุมานะที่จะอยู่ และปฏิบัติกิจการของเราต่อไปเป็นอันมาก..... ภรรยาของ หลวงนายสิทธิมา แวะเยี่ยม ภรรยา ของฉัน ขณะที่ฉันขึ้นไปชมเรือและเพิ่งลากลับไป เธอมีคุณสมบัติน่าเลื่อมใสหลายประการ และมีนิสัยชอบคบค้าสมาคมกับคนยุโรปและอเมริกันเช่นเดียวกับสามีของเธอ" เจ้าคุณชายช่วง บุนนาค ในเวลานั้นอายุได้ ๒๗ ปี (อ่อนกว่าหมอบรัดเล ๔ ปี) ได้เป็นจมื่นไวยวรนารถภักดีศรีสุริยวงศ์ มีตำแหน่งราชการช่วยท่านเจ้าพระยาพระคลังผู้บิดา ซึ่งได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมด้วย แต่พวกฝรั่งมักจะเรียกติดปากว่าหลวงนายสิทธิ อันเป็นบรรดาศักดิ์เดิมของท่านแต่ต้น

วัชกาลที่ ๓ แม้แต่ตอนปลายแผ่นดินพระนั่งเกล้าเมื่อเวลาหมอเหา และหมอมัททูนมิชชันนารีคณะเปรสไบเตเรียน เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในเมืองไทย เจ้าคุณชายช่วง บุนนาค ได้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กแล้ว แต่หมอเหาก็ยังเรียกท่านว่าหลวงนายสิทธิติดปากเช่นกัน

ในเดือนพฤศจิกายนปีนั้น หมอบรัดเลเกิดป่วยเป็นบิด และประกอบกับหลวงนายสิทธิเชิญหมอยอนสันให้ไปจันทบุรี โดยมีข้อตกลงให้หมอยอนสันสอนภาษาอังกฤษให้แก่ท่าน และท่านก็จะอนุญาตให้ได้แพร่ศาสนาแก่ชาวจีนที่จันทบุรี หมอบรัดเลจึงได้ติดตามเป็นแขกไปจันทบุรีด้วย ในการไปจันทบุรีครั้งนี้ หมอบรัดเลได้มีโอกาสไปแวะเยี่ยมเยือนทำความรู้จักคุ้นเคยกับท่านเจ้าพระยาพระคลังที่นั่นด้วย ซึ่งเป็นโอกาสต่อมา ที่หมอบรัดเลได้เข้านอกออกใน ในบ้านเจ้าพระยาพระคลังสะดวกสบายกว่าฝรั่งคนอื่น ๆ ในครั้งนั้น การที่ หลวงนายสิทธิได้เรียน ภาษา อังกฤษ กับหมอยอนสัน ได้เจรจากับพวกมิชชันนารีโดยไม่ต้องมีล่าม ย่อมแสดงให้เห็นว่าท่านรู้ภาษาอังกฤษจนเรียกว่าใช้ได้แต่ครั้งนั้น และการที่อนุญาตให้พวกหมอสอนศาสนา แพร่ศาสนาของตน เป็นการแลกเปลี่ยนความรู้ภาษาอังกฤษในปีนั้น ต่อมาอีก ๑๐ ปี ทูลกระหม่อมพระ เจ้าพี่มงกุฎ ก็ได้ทรงพระราชทานวโรกาสแก่หมอหัสกันให้ถวายวิชาภาษาอังกฤษแด่พระองค์ท่านและพระสงฆ์ ณ วัดบวรนิเวศ ตามจดหมายเหตุของหมอหัสกัน* บันทึกไว้ว่า "มิถุนายน

---

*จดหมายเหตุของหมอหัสกัน หรือ Diary of Dr. Caswell ข้าพเจ้าได้เปิดอ่านและคัดลอกมาจาก ห้องสมุด Nelson Hayes ถนนสุรวงศ์

๑๔ (๑๘๔๕) ฉันได้รับพระราชหัตถเลขาจากเจ้าฟ้าใหญ่ ทรงพระราชทานห้องในเขตวัดให้ฉันสอนศาสนาและแจกหนังสือ โดยมีข้อไขว่าฉันต้องถวายวิชาภาษาอังกฤษ แด่พระองค์ท่าน เป็นการตอบแทน.....พระองค์ท่านตรัสว่า พระสงฆ์ที่เกาะลังกามีจดหมายมาทูลเป็น ภาษาอังกฤษ และชาวลังกา ก็เริ่มเรียน ภาษาอังกฤษกันมาก แต่บาทหลวง[๑] กราบทูลว่า ถ้าจะทรงศึกษาภาษาอังกฤษแล้ว จะทรงตรัสภาษาลาตินผิดเพี้ยนไป.....๑ กรกฎาคม ฉันเริ่มถวายภาษาอังกฤษแด่พระองค์ท่าน และมีพระสงฆ์ ๕ รูป และเจ้านายขุนนางไทยอีก ๑๐ ท่าน เรียนอยู่ด้วย สอนทุกวันจันทร์ อังคาร พฤหัส ศุกร์ ครั้งละ ๑ ชั่วโมง ตั้งแต่ ๙.๐๐ น. ถึง ๑๐.๐๐ น." ดังนี้ หมอหัสกันถวายวิชาภาษาอังกฤษได้สามปีก็ล้มป่วยและถึงแก่มรณภาพ ทูลกระหม่อมพระก็เสด็จในงานพั่งศพ[๒] และพระราชทานเงินให้แก่แหม่ม ๑,๕๐๐ เหรียญอเมริกัน

เมื่อกลับจากจันทบุรีแล้ว หมอบรัดเลได้เข้าเฝ้าถวายเยี่ยมคำนับเจ้าฟ้าน้อยหลายครั้งหลายคราว และยังได้รับพระราชทานวโรกาส ให้เข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวัสสา ซึ่งประชวรด้วยโรคชรา แต่สมเด็จพระพันวัสสาไม่โปรดในวิชาแพทย์แผนใหม่ หมอบรัดเลจึงไม่ได้รับพระราชทานวโรกาสถวายพระโอสถ กิตติศัพท์ของหมอบรัดเลตอนนี้ ได้กระจายไปทั่ว ตั้งแต่อยุธยา สามโคก ปากลัด และปากน้ำ และแม้แต่ในรั้วในวังหรือตามวัดวาอาราม

---

๑. บาทหลวงใหญ่ในที่นี้คงหมายถึง สังฆราชปาลเลอกัวซ์

๒. ศพของหมอ Caswell ฝังอยู่ที่บ้าช้าฝรั่ง ถนนตก

ด้วย เพราะฉะนั้นจึงปรากฏในจดหมายเหตุลงวันที่ ๗ เมษายน ปีต่อมาว่า "เจ้าฟ้าใหญ่พระอนุชาธิราชและมีสมณศักดิ์สูง เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศ ประชวร มีรับสั่งให้ฉันไปเฝ้าที่วัดบวรนิเวศ เพื่อถวายพระโอสถ ฉันจึงถือโอกาสพาแหม่มไปด้วย ฉันครุ่นคิดไปตลอดทางว่า การที่จะพาผู้หญิงให้เข้าไปในพระราชฐาน จะเป็นการผิดราชประเพณี แต่พระองค์ท่านกลับทรงต้อนรับปฏิสันถารเราเป็นอันดี โปรดให้แหม่มและฉันนั่งเก้าอี้ และพระองค์เสด็จประทับอยู่ตรงข้าม.....๒๓ เมษายน เจ้าฟ้าน้อยโปรดส่งเรือมารับฉัน เพื่อให้ตามเสด็จไปถวายพระโอสถแด่เจ้าฟ้าใหญ่ ซึ่งยังทรงพระประชวรอยู่ เจ้าฟ้าใหญ่ประทับบนพระเก้าอี้ และโปรดให้ฉันนั่งเก้าอี้อีกตัวหนึ่ง ส่วนเจ้าฟ้าน้อยและข้าราชบริพารหมอบเฝ้าอยู่ ฉันตรวจพระอาการแล้วรู้สึกว่าประชวรมาก พวกหมอแผนโบราณบอกว่าเป็นโรคลม ฉันกราบทูลถึงสมุฏฐานแห่งโรค แล้วโปรดให้ฉันรักษาถวาย.....๖ พฤษภาคม เจ้าฟ้าใหญ่ทรงพระอักษรมาว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดส่งหมอหลวงไปถวายพระโอสถ พระองค์ท่านไม่เห็นทางที่จะขัดพระราชหฤทัยได้ จึงขอหมออย่าได้น้อยใจเลยที่ทรงต้องกลับไปรับการรักษาแบบเก่าอีก....."

ข้อความอีกตอนหนึ่ง ในจดหมายเหตุลงวันที่ ๑๓ มิถุนายน ปีเดียวกัน หมอบรัดเลบันทึกว่า "เย็นวันนี้ฉันกำลังนั่งเรียนหนังสือไทยเงียบ ๆ อยู่ในห้องแต่ผู้เดียวก็ได้ยินเสียง ฝรั่งร้องทักมาจากระเบียงหน้าบ้านว่า "Hello Doctor! How do you do?"

ฉันลุกขึ้นไปดู อยากรู้ว่าคนอังกฤษที่ไหนที่มาแสดงเป็นกันเองกับฉันเช่นนี้ ก็แลไปเห็นชายหนุ่มผู้หนึ่งรูปร่างสันทัดแต่ผิวคล้ำ แต่งกายด้วยชุดนายทหารเรืออังกฤษใหม่เอี่ยม ห้อยกระบี่ด้ามทองยืนท่าทางผึ่งผายอยู่ที่ระเบียงหน้าบ้าน ฉันเดินเข้าไปหาและกล่าวคำปฏิสันถาร แต่นายทหารเรือผู้นี้กลับหัวเราะลั่นด้วยความชอบใจ ฉันจึงจำได้ว่ามิใช่คนอังกฤษใครอื่นเลยที่แท้คือ เจ้าฟ้าน้อย นั่นเอง พระองค์ท่านทรงชุดนายทหารเรืออังกฤษ ซึ่งทรงสั่งจากนอกมาถึงใหม่ ๆ และรีบเสด็จมาเยี่ยมฉันทันที ทรงสนทนาปราศรัยกันอยู่พักใหญ่แล้วจึงเสด็จกลับ"

หมอบรัดเลเข้ามาอยู่เมืองไทยยังไม่ครบปี ก็เริ่มพูดไทยในที่ชุมนุมชน ดังท่านได้บันทึกไว้ลงวันที่ ๒ พฤษภาคมปีเดียวกันว่า "วันนี้ฉันได้แวะไปเยี่ยมท่านเจ้าพระยานคร (ศรีธรรมราช) ที่จวนของท่านอีกครั้งหนึ่ง ได้ถามได้ความว่ายาถ่ายซึ่งฉันได้มอบให้ไว้แต่วันก่อน ท่านยังไม่ได้รับประทาน เพราะเกรงจะเป็นยาพิษ ฉันจึงพยายามชี้แจงว่าเป็นยามีสรรพคุณในทางรักษาท้อง ไม่มีพิษอันใดเลยท่านจึงเรียกคนของท่านที่ล่ำสันออกมาผู้หนึ่ง และให้กินยาถ่ายนั้นต่อหน้าฉัน และบอกฉันว่า ถ้าคนของท่านไม่เป็นอันตรายแต่อย่างใด ท่านจึงจะรับประทานยาต่อภายหลัง วันนี้ฉันเริ่มพูดไทยเป็นครั้งแรกต่อหน้าคนเจ็บป่วยหลายคนในบ้านเจ้าพระยานคร ชี้แจงถึงสรรพคุณยาแผนใหม่เป็นอันมาก....."

เมื่อได้คัดจดหมายเหตุของหมอบรัดเลมาเพียงนี้ ก็พอเป็นเครื่องสังเกตได้ว่า หมอบรัดเลได้เริ่มติดต่อแต่เริ่มแรกกับเจ้านาย

สำคัญ ๆ ของไทยเรา คือเจ้าฟ้ามงกุฎและเจ้าฟ้าจุฑามณี ซึ่งในแผ่นดินต่อมาคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสองพระองค์ ส่วนข้าราชการไทยหมอบรัดเลก็มีความสนิทสนมกับเจ้าพระยาพระคลัง (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ ๔) พระยาศรีพิพัฒน์เจ้ากรมพระคลังสินค้า (คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติในรัชกาลที่ ๔) พระยาศรีสุริยวงศ์ (คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๔ และเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ ๕) ส่วนคุณชายขำ บุนนาค ซึ่งในเวลานั้นได้เป็นจมื่นราชามาตย์ (คือเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดีในรัชกาลที่ ๔ และได้รับพระราชทานศักดินาและเครื่องยศอย่างสมเด็จเจ้าพระยา ในรัชกาลที่ ๕) คงจะได้รู้จักคุ้นเคยกับหมอบรัดเล ในเวลาต่อมา เพราะปรากฏชื่อ หมอบรัดเล ในหนังสือ "กิจจานุกิจ" ของท่านว่า เคยแสดงปุจฉาวิสัชนาในเรื่องศาสนามาแต่รัชกาลที่ ๓ และในรัชกาลที่ ๔ ท่านก็ได้เขียนบทความโต้แย้งความเห็นหมอบรัดเล ในหน้ากระดาษหนังสือพิมพ์บ่อย ๆ คือหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์ ประจำปี ค.ศ. ๑๘๖๕ ขุนนางไทยทั้งสิ้นเมื่อเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ ก็ได้เป็นกำลังสำคัญสนองพระเดชพระคุณ จัดการเปลี่ยนระเบียบการปกครองแบบใหม่ตามพระบรมราโชบายซึ่งโปรดให้เปิดเมืองท่า ยกเลิกการผูกขาดสินค้า โปรดให้มีการค้าขายโดยเสรีและท่านทั้งสิ้นได้เป็นคณะกรรมการร่วมกับ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ในการทำ

สัญญาทางพระราชไมตรีตัวอย่าง กับประเทศอังกฤษซึ่งเซอร์ยอน-เบาว์ริง เป็นอัครราชทูตอัญเชิญพระราชสาส์นของพระนางเจ้าควีนวิคตอเรีย เข้ามาขอทำสนธิสัญญาการค้าขายและการเดินเรือ และด้วยพระบรมราโชบายอันสุขุมล้ำเลิศ เซอร์ยอนเบาว์ริง ต่อมากลับได้สนองพระเดชพระคุณ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยโปรดให้เป็นอัครราชทูตไทยไปเจริญทางพระราชไมตรี และสนธิสัญญาการค้าขายกับประเทศเบลเยี่ยม อิตาลี นอร์เวย์ และสวีเดน จนสำเร็จสมพระราชประสงค์ทุกประการ จึงโปรดพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยาสยามนุกูลกิจสยามมิตรมหาอำมาตย์ เป็นอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน และมีหน้าที่ควบคุมดูแลราชกิจทั่วประเทศทั้งหลายทั้งมวลในทวีปยุโรป ซึ่งมีสนธิสัญญาการค้าขายกับประเทศไทยอีกโสดหนึ่งด้วย

ในข้อที่ว่า หมอบรัดเลเป็นมิชชันนารีที่มีประวัติครึกโครมโด่งดังที่สุดในเวลานั้น ก็เพราะในฐานะเป็นผู้ประพันธ์บทความและผู้พิมพ์โฆษณาหนังสือบางกอกรีคอร์เดอร์ ต้องตกเป็นจำเลยคดีหมิ่นประมาทกงสุลฝรั่งเศส ชื่อ ม. โอบาเรต์ กงสุลอังกฤษในครั้งนั้น คือมิสเตอร์นอกซ์ รับเป็นทนายให้แก่หมอบรัดเล และกงสุลอเมริกัน ชื่อมิสเตอร์ฮูดเป็นผู้พิพากษาในศาลกงสุล ศาลกงสุลในรัชสมัยพระจอมเกล้า ฯ เป็นอภิสิทธิ์ที่พวกฝรั่งเรียกร้องตามสัญญาทางพระราชไมตรี และกว่าจะยกเลิกไปในตอนปลายรัชสมัยพระจุลจอมเกล้า ฯ ประเทศไทยต้องเสียดินแดนพระตะบองและเสียมราฐให้แก่ฝรั่งเศส และสี่รัฐมลายูให้แก่อังกฤษ เป็นการ

แลกเปลี่ยน เกี่ยวกับศาลกงสุลนั้นมีหลักปฏิบัติอยู่ว่า ถ้าคนในบังคับกงสุลใดต้องตกเป็นจำเลย โจทก์ก็ต้องฟ้องร้องจำเลยในศาลกงสุล ซึ่งจำเลยอยู่ในบังคับ แต่ถ้าจำเลยเป็นคนไทย ก็จำต้องฟ้องร้องยังศาลต่างประเทศ ซึ่งมีหม่อมราโชไทยเป็นอธิบดีศาล เพราะฉะนั้นในกรณีที่หมอบรัดเลต้องตกเป็นจำเลย โจทก์คือกงสุลฝรั่งเศส จึงต้องนำเรื่องขึ้นฟ้องร้องยังศาลกงสุลอเมริกัน และเพราะกงสุลของประเทศมหาอำนาจ ๓ ประเทศมีบทบาทร่วมอยู่ด้วย และข้อความซึ่งหมอบรัดเลประพันธ์ และ ม. โอบาเรต์ ฟ้องว่าเป็นการหมิ่นประมาทท่าน ก็เกี่ยวเนื่องมาจากความประพฤติซึ่ง ม. โอบาเรต์ บังอาจแสดงหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงเป็นคดีที่ครึกโครมที่สุดในสมัยนั้น

เรื่องย่อ ๆ มีอยู่ว่า บาทหลวงฝรั่งเศส เจ้าอาวาสวัดญวนสามเสน เกิดข้อวิวาทกับลูกวัด ซึ่งเป็นข้าราชการไทยชื่อพระยาวิเศษ บาทหลวงไปฟ้อง ม. โอบาเรต์ ว่าคนไทยดูถูกคนฝรั่งเศสและศาสนาของประเทศฝรั่งเศส จึงเป็นการดูถูกประเทศฝรั่งเศสด้วย ม. โอบาเรต์ จึงมีหนังสือกราบทูลขอให้ในหลวงลงโทษถอดถอนพระยาวิเศษเสียจากตำแหน่งขุนนาง ในหลวงไม่โปรด แต่โปรดเกล้า ฯ ให้ศาลต่างประเทศพิจารณาคดี ขณะที่ศาลกำลังสอบถามข้อเท็จจริงจากปากคำโจทก์จำเลย ทั้งบาทหลวงและพระยาวิเศษ ต่างโต้เถียงกันว่าอีกฝ่ายหนึ่งพูดโกหก และศาลยังไม่ได้ตัดสินประการใด บาทหลวงโกรธรีบออกจากศาลตรงไปฟ้อง ม. โอบาเรต์ ม. โอบาเรต์ก็โกรธเป็นฟืนเป็นไฟ มีหนังสือไปกราบ

ทูลว่า ไม่มีความจำเป็นที่จะให้ศาลพิจารณาแล้ว เพราะพระยาวิเศษได้ดูถูกบาทหลวงต่อหน้าศาล ซึ่ง ม. โอบาเรต์ ถือว่าเป็นการหลู่เกียรติชาติฝรั่งเศสด้วย จึงขอได้โปรดถอดถอนพระยาวิเศษและลงโทษให้จงหนัก กับทั้งขอ.สนอให้แต่งตั้งคนฝรั่งเศส ชื่อ ม. ลามาชขึ้นแทนตำแหน่งพระยาวิเศษด้วย และมอบให้ ม. ลามาชถือหนังสือเข้าไปเฝ้าแต่คืนนั้น ม. ลามาชแวะดื่มสุราเพื่อปลุกกำลังใจเป็นอันมาก และได้เข้าไปในพระราชฐานประมาณตี๑ ของคืนนั้น ม. ลามาชรับราชการอยู่แล้วเป็นผู้ฝึกหัดทหารรักษาพระองค์ จึงเข้าไปในพระราชฐานได้แม้ในยามวิกาล แต่เพราะเมามายมาก ประกอบกับมีนิสัยกักขฬะหยาบช้า และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงประชวรมาหลายเวลาเพิ่งทุเลา และกำลังประทับพักผ่อนสงฆ์แสดงธรรม จึงขอให้ ม. ลามาชกลับไปก่อนจะโปรดสอบสวนให้ในตอนเช้า แต่ ม. ลามาชไม่ยอมทูลลา กลับขึ้นเสียงแสดงอำนาจต่าง ๆ ต่อพระองค์ จึงโปรดให้ทหารเอาตัวออกไป ม. ลามาชได้รับความอับอายขายหน้า ก็รีบไปพ้องต่อเติมกับ ม. โอบาเรต์ กงสุลฝรั่งเศสก็ทำหนังสือถวายในหลวงทันที มีความว่า เขาจะกลับประเทศฝรั่งเศส เพื่อกราบทูลแด่พระจักรพรรดินโปเลียนให้ทรงทราบ และขณะที่เขาไม่อยู่นี้ จะขอให้นายพลเรือฝรั่งเศสประจำไซ่งอ่น มาดูแลรักษาผลประโยชน์ของคนฝรั่งเศสในกรุงเทพ ฯ ต่อมาอีก ๒–๓ วัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมอบให้หม่อมราโชทัยเป็นผู้ไปชี้แจงเหตุการณ์

---

๑. ตีสี่ดังปรากฏนี้ ข้าพเจ้าไม่มีเอกสารทดสอบ ว่าจะเป็นตีสี่จริงหรือจะเป็นสี่ทุ่มคือ ๒๒ น. เรื่องนี้เขียนขึ้นกว่า ๒๐ ปีแล้ว จึงขอปล่อยเลยตามเลย

ที่เกิดขึ้นในศาลต่าย ม. โอบาเรต์ แต่หม่อมราโชทัยไม่มีโอกาส เพราะเริ่มพูดไม่ได้กี่คำ ม. โอบาเรต์ ก็ขว้างเครื่องยศของหม่อมราโชทัยตกไปแตกกระจายหมดและจิกผมหม่อมราโชทัยฉุดกระชากและเหวี่ยงให้กลิ้งตกกระไดไปทันที (หม่อมราโชทัยถึงอนิจกรรมในปีต่อมา)

หมอบรัดเลได้ทราบข่าวนี้ ก็เขียนบทความลงในหน้าหนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์เดอร์ ตำหนิติเตียนการกระทำอันต่ำช้าของ ม. โอบาเรต์ เป็นอันมากว่า ม. โอบาเรต์ เป็นทูตของพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงปรีชาญาณเป็นเลิศทั่วทั้งทวีปยุโรป และถ้าทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณเข้าเมื่อใด ก็จะทรงกริ้ว ม. โอบาเรต์ เป็นแน่ และในกรณีพิพาทระหว่างบาทหลวงและลูกวัด ก็เป็นอำนาจหน้าที่ ของบาทหลวงจะ ลงโทษทางศาสนา แก่ลูกวัดของตนเอง หาใช่กิจของทูตจะเข้าไปเกี่ยวข้องไม่ และการที่ ม. โอบาเรต์ ขอให้โปรดถอดถอนข้าราชการไทยนั้น ม. โอบาเรต์ อาศัยอำนาจข้อใดในสนธิสัญญา ส่วนการกระทำเยี่ยงสัตว์ป่าต่อหม่อมราโชทัย ผู้ซึ่งเคยอยู่ในคณะทูต ไปจำเริญทางพระราชไมตรี ณ ราชสำนักควีนวิคตอเรีย เป็นที่เคารพนับถือแก่ชนทุกชั้นทั้งไทยและเทศ เป็นผู้ที่ดำรงความเป็นธรรมและซื่อสัตย์สุจริตจนได้รับยกย่อง และเห็นชอบจากสถานกงสุลต่าง ๆ ให้เป็นอธิบดีศาลต่างประเทศ และผู้ซึ่งยังเป็นเชื้อพระวงศ์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นนี้ เป็นความประพฤติซึ่งมีแต่คนฝรั่งเศสเท่านั้นที่สามารถแสดงออกมาได้

หมอบรัดเลจบบทความเรื่องนี้ว่า "แต่สิ่งที่แปลกประหลาดที่สุดในเรื่องนี้ก็คือว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์กลับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ ม. โอบาเรต์ เข้าเฝ้า เพื่อทูลลากลับไปยังประเทศฝรั่งเศส และยังทรงพระกรุณามอบของขวัญเป็นที่ระลึกพระมหากรุณาธิคุณ แก่ ม. โอบาเรต์ อีกด้วย ทั้งนี้ส่อให้เห็นว่า คนไทยช่างมีจิตใจอ่อนไหวได้ง่ายเหลือเกิน และพร้อมที่จะผันแปรไปจากทางที่ถูกที่ควร"

ม. โอบาเรต์กลับไปประเทศฝรั่งเศสยังไม่ทันกว่า ก็กลับมา โดยเป็นทูตอัญเชิญพระราชสาส์น ของพระเจ้าจักรพรรดินโปเลียนมาถวาย พร้อมทั้งพระแสงกระบี่มีอักษรจารึกว่า "ของเอมเปอเรอฝรั่งเศส ถวายพระเจ้าแผ่นดินสยาม" และพระแสงอันย่อมถวายเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ มีอักษรจารึกว่า "ของพระยุพราชกุมารฝรั่งเศส ถวายพระยุพราชกุมารสยาม" เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปีที่แล้ว ดูประหนึ่งจะเงียบหายไปเฉย ๆ แต่หลังฉากนั้น ข้าพเจ้าได้ค้นพบจดหมายฉบับหนึ่ง เขียนโดยเซอร์ยอนเบาว์ริงจากอังกฤษถึงแหม่มลิโอโนเวนส์ ลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน ๑๘๖๗ ความว่า "....เกี่ยวกับเรื่องกักขพัะหยาบช้าของ ม. โอบาเรต์นั้น ข้าพเจ้าไม่สงสัยเลยว่า เอมเปอเรอจะไม่ทรงกริ้วและคาดโทษ ม. โอบาเรต์แล้ว ข้าพเจ้าได้กราบทูลให้ทรงทราบนานแล้ว เพราะฉะนั้น ม. โอบาเรต์ก็ดี หรือคนฝรั่งเศสคนอื่น ๆ ก็ดี คงจะไม่กล้าประพฤติหยาบช้าให้ทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณอีกเป็นแน่ .. ....การที่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะโปรด แต่งตั้งขุนนางไทย

แทนพระราชดำริเดิมที่จะทรงตั้งข้าพเจ้า ให้เป็นทูตไปจำเริญทางพระราชไมตรี กับราชสำนักของเอมเปอเรอนั้น ข้าพเจ้าก็กล่าวได้แต่เพียงว่า การที่ข้าพเจ้าได้รับพระกรุณาธิคุณให้เข้าถึงพระเนตรพระกรรณของเอมเปอเรอได้นั้น เป็นคุณสมบัติส่วนตัว ซึ่งจะโอนหรือมอบให้ผู้อื่นเป็นการยาก แต่ทว่าเมื่อใดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะโปรดใช้สอยข้าพเจ้าในราชกิจอื่น ๆ ในภายหน้า ก็ขอแหม่มได้กราบทูลเถิดว่า "ราชกิจนั้น ๆ ของพระองค์ จะไม่เสื่อมเสียไปโดยมือของข้าพเจ้าเป็นแน่แท้" พิจารณาดูพระราชกุศโลบาย ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และการที่พระองค์โปรดเลือกใช้คนที่เหมาะ ที่สมกับโอกาสเช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดถึงพระปรีชาญาณอันล้ำเลิศ ของพระองค์

ในปีนั้นมีเรื่องสะสางบั๊กบั่นดินแดน ซึ่งติดต่อกับอาณานิคมฝรั่งเศส ทางประเทศอินโดจีน ม. โอบาเรต์มีความประสงค์ที่จะขอให้โปรดถอดถอนกรรมการผู้หนึ่งออกเสีย คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหกลาโหม เพราะ ม. โอบาเรต์มาสำนึกได้ว่าท่านผู้นี้เป็นก้างขวางคอ และเป็นภัยต่อผลประโยชน์ของประเทศฝรั่งเศสในเรื่องพรมแดนเป็นอันมาก ก็ไม่โปรด ม. โอบาเรต์หาโอกาสเข้าเฝ้า เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยอมตามความประสงค์ของตน จึงสั่งให้ ม. ลามาชคอยรายงานพระอิริยาบถมาให้ทราบ วันหนึ่งขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากพระอารามหลวงจะเข้าวัง ทอดพระ

เนตรเห็น ม. โอบาเรต์ กำลังยืนดู ม. ลามาชหัดทหารอยู่ จึงทรงพระราชดำรัสถามว่า มีกิจธุระอันใดจึงมายืนเกร่อยู่หน้าพระบรมมหาราชวังเช่นนี้ ม. โอบาเรต์ฉวยโอกาสยื่นข้อเสนอขอให้โปรดถอดถอนเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ออกจากกรรมการปักปันพรมแดน และยังได้บังอาจกราบทูลด้วยว่า ถ้ามิโปรดให้เป็นไปตามความประสงค์ของเขาแล้ว เกรงว่าสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างสองประเทศอาจขาดสะบั้นลง และสงครามอาจเกิดขึ้นได้เป็นแท้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้ตรัสตอบประการใด รีบเสด็จเข้ายังพระบรมมหาราชวัง

หมอบรัดเลสืบทราบเรื่อง จึงเขียนบทความกระทุ้ง ม. โอบาเรต์หลายอย่างหลายประการ และยังได้ลงความเห็นว่า "เมื่อพิจารณาการกระทำผิดวิถีทางทูตของ ม. โอบาเรต์ครั้งนี้ เราจะไม่รู้สึกประหลาดใจเลยว่า ม. โอบาเรต์จะไม่พยายามอย่างที่สุดที่จะผันแปรเรื่องให้เป็นว่า ในหลวงได้ทรงหยามพระเกียรติของพระเจ้าจักรพรรดิเข้าให้แล้ว ซึ่งจะเป็นสาเหตุอ้างเพื่อทำสงครามกับประเทศสยาม เพื่อฝรั่งเศสจะได้ส่งกองทัพมาขับไล่ถอดถอนท่านเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดีให้ออกไปพ้นทาง และจะเป็นเหตุอ้างเพื่อยึดครองประเทศสยามต่อไป.... ก็การที่ ม. โอบาเรต์ขอต่อในหลวงที่หน้าพระบรมมหาราชวังนั้น เปรียบได้ชัด ๆ เหมือนกับการขอตัดแขนขวาของรัฐบาลออก มิหนำซ้ำยังเป็นการขอให้ควักลูกตาขวา และอุดหูทั้งสองข้าง ของรัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรวมกันอีกด้วย"

ต่อจากเหตุการณ์หน้าพระบรมมหาราชวัง วันนั้น ม. โอบาเรต์ ก็ไม่ได้กระทำการขัดขวางคณะกรรมการอย่างใดอีก เมื่อรัฐบาลได้พิจารณาเรื่องปั่กปั่นพรมแดนเสร็จแล้ว คณะทูตไทยประกอบด้วยพระยาสุรวงศ์ ไวยวัฒน์ (คุณชายวร บุนนาค) จางวางมหาดเล็ก และเป็นบุตรคนใหญ่ของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ก็ได้เป็นราชทูต อัญเชิญพระราชสาส์นไปเฝ้าเอมเปอเรอนโปเลียน ณ ประเทศฝรั่งเศส ก็ได้ผลสมพระราชประสงค์ทุกประการ คือประเทศไทยยังได้ครอบครองดินแดน พระตะบองและเสียมราฐ มาจนปลายแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่หมอบรัดเลผู้เขียนบทความกระทุ้ง ม. โอบาเรต์ ต้องตกเป็นจำเลย กงสุลอังกฤษรับอาสาเป็นทนายให้แก่จำเลยพวกผ่รั่งในกรุงเทพ ฯ สมัยนั้นก็เอาใจช่วยจำเลย แต่ไม่โปรดให้เป็นเรื่องต่อความยาวสาวความยืด จึงทรงห้ามมิให้ข้าราชการผู้ใดไปเบิกตัวเป็นพยานว่า ได้รู้เห็นเหตุการณ์ที่หน้าพระบรมมหาราชวังนั้น หมอบรัดเลไม่มีพยานที่จะพิสูจน์ให้ศาลเห็นได้ว่า เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นจริงมิได้เป็นการกลั่นแกล้งปั้นเรื่องด่าโจทก์ มิสเตอร์ฮูดกงสุลอเมริกันผู้เป็นผู้ผู้พิพากษา ก็ปรับไหมให้จำเลยชดใช้เกียรติคุณของ ม. โอบาเรต์ ที่ต้องเสื่อมเสียไปเป็นเงิน ๔๐๐ เหรียญอเมริกัน ชาวไทยและเทศต่างก็พากันสงสารหมอบรัดเลและเรี่ยไรเงินค่าปรับไหมจ่ายให้โจทก์ไป ก็เป็นอันยุติคดีหมิ่นประมาท เมื่อเรื่องราวสงบแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็โปรดพระราชทานเงิน ๒,๐๐๐ เหรียญอเมริกัน

ให้แก่หมอบรัดเล ในฐานะที่ได้โปรดใช้สรอยให้ถวายยารักษาพระโรคต่าง ๆ แก่บรรดาพวกข้าราชการฝ่ายใน เมื่อหมอบรัดเลถึงแก่กรรมในปีที่ ๖ แห่งรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น อายุได้ ๖๙ ปี ได้แสดงบทบาทนานาประการในเมืองไทยมาถึงสามรัชกาล.

จาก 'ชุมนุมจุฬา' ฉบับ ๒๔๕๕

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

เอกสารการทูต
เกี่ยวกับ เซอร์ เยมส บรูก

เมื่อปีจอ พุทธศักราช ๒๓๙๓ ซึ่งเป็นปีสุดท้ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สหรัฐอเมริกาและอังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญา ทูตอเมริกันชื่อโยเซฟ บัลเลสเตียร์ เดินทางเข้ามายังพระนครก่อน (เมื่อวันที่ ๔ เมษายน) เจรจาไม่ได้ผลสำเร็จสมความมุ่งหมายจึงกลับออกไป (เมื่อวันที่ ๒๗ เดือนเดียวกัน) ต่อมาอีก ๔ เดือน ทูตอังกฤษชื่อ เซอร์ เยมส บรูก จึงเดินทางเข้ามายังพระนคร เมื่อวันที่ ๒๒ สิงหาคม เจรจาไม่ได้ผลเช่นเดียวกัน จึงกลับออกไปเมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๓ ทูตทั้ง ๒ คณะนี้ไม่ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เข้าเฝ้าด้วย เหตุการณ์ในพระนครในปีจอนั้นสับสนวุ่นวายชอบกล และสังเกตจากบันทึกรายวันของพวกหมอสอนศาสนาก็พอจะได้เค้าว่า ความสับสนดังเครียดครั้งนั้นเนื่องมาจากเหตุ ๓ ประการ คือ เซอร์ เยมส บรูก ขุ่นเคืองที่เข้ามาเจรจาความเมืองไม่สำเร็จประการหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร เสด็จออกขุนนางไม่ได้ประการหนึ่ง และปัญหาว่าท่านผู้ใดจะได้สืบรัชทายาทเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่อีกประการหนึ่ง ข้อเท็จจริง

เกี่ยวกับ เซอร์ เยมส บรูก จะมีประการใด ขอเสนอจากสมุดบันทึกรายวันและรายงานลับของเซอร์ เยมส บรูกเอง เอกสาร ๒ ชิ้นนี้จะเสริมความรู้ของเรานอกเหนือไปจากที่ทราบในพระราชพงศาวดาร และจดหมายเหตุการทูต ซึ่งเรามีอยู่แล้วในหอสมุดแห่งชาติ

ในชุมนุมจุฬา ฯ ฉบับมิถุนายน ๒๕๐๓ ท่านข้าหลวง ชลอ วนภูติ ได้เอาเรื่องราวของพระยารัษฎา ฯ มาเขียนเล่าสู่กันฟัง ผู้เขียนเองก็ได้รับปากสาราณียกรว่าจะส่งเรื่องให้ทันฉบับ ๒๓ ตุลา สักเรื่องหนึ่ง เมื่อมาตรวจดูหลักฐานเอกสารประวัติศาสตร์หลายร้อยชิ้นที่ได้ทำ ไมโครฟิล์ม มาจากต่างประเทศ เห็นว่าสมุดบันทึก และรายงานลับของเซอร์ เยมส บรูก ยังเป็นสิ่งเร้นลับอยู่ และก็เป็นเรื่องใกล้เคียงกับเรื่องราวของพระยารัษฎา ฯ จะก่อนหน้ากันก็ไม่นานนัก จึงได้ขออนุญาตหอสมุดแห่งชาตินำเอกสารนี้มาเปิดเผย ท่านที่ใส่ใจในความรู้เรื่องเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓, ๔ และ ๕ ท่านจะขอตรวจค้นได้ที่หอสมุดแห่งชาติ ผู้เขียนแน่ใจว่าท่านจะได้รับความสะดวกและความรู้ใหม่ ๆ แปลกออกไปจากที่ทราบ ๆ กันมาไม่น้อยทีเดียว

เซอร์ เยมส บรูก หลักฐานของไทยเขียนชื่อท่านไว้ต่าง ๆ กันว่า เซอร์ เยียมบรุก ก็มี เซอร์ เชมส บรุก ก็มี เซอร์ เชมส บรุก ก็มี เซอร์ เยม สับรุก ก็มี บางแห่งเรียกเพี้ยนไปว่า เย สัปบุรุษก็ยังมี แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็ยังเรียกได้ใกล้เคียงชื่อของท่านที่ออกเสียงในภาษาอังกฤษ ไม่เหมือนชื่อฝรั่งคนอื่น ๆ ใน

รัชกาลที่ ๓ เช่น หันแตร หันรี การผัด ฤทธิ์ชอน เสมียนยิ้ม หมอเหา ฯลฯ ซึ่งหนังสือราชการของเราเรียกไว้เพี้ยนไปมาก

เซอร์ เยมส บรูก เป็นทูตรัฐบาลอังกฤษ เข้ามาขอแก้ไขสนธิสัญญากับรัฐบาลไทย เมื่อปลายรัชกาลที่ ๓ เหตุที่ผู้เขียนว่าปลายรัชกาลที่ ๓ นั้น ก็เพราะต่อมาอีก ๖ เดือนก็สิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงครอบครองบ้านเมืองถึง ๒๖ ปี ๘ เดือนกับ ๑๐ วัน จึงเป็นโชคดีประการหนึ่งที่เหตุการณ์นี้มาเกิดขึ้นตอนไม่กี่เดือนสุดท้ายในรัชกาลของพระองค์

ถ้าท่านหยิบพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ มาตรวจดู จะเห็นได้ว่าผู้แต่งพระราชพงศาวดารบันทึกเหตุการณ์นี้ไว้สั้น ๆ และอ้อมแอ้มเต็มที คือบันทึกไว้ว่า : “ครั้นถึงเดือน ๑๐ ศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศก เซอร์ เยียม บรุก เข้ามาขอทำสัญญาที่กัปตันหันรี บารนี เข้ามาทำไว้แต่ก่อน เวลานั้นทรงพระประชวรอยู่ไม่สบายพระองค์ จึงไม่ได้เข้าเฝ้า ไม่ได้ทำหนังสือสัญญาต่อกัน” ผู้แต่งพระราชพงศาวดารเป็นผู้รู้เห็นเหตุการณ์นี้ผู้หนึ่ง มีบทบาทในการต้อนรับทูตผู้นี้และร่วมประชุม คณะเสนาบดีไทยเจรจาตอบโต้ จนทูตต้องกลับออกไปด้วยความผิดหวังขุ่นเคือง ในปลายรัชกาลที่ ๓ ท่านมีบรรดาศักดิ์เป็นจมื่นราชามาตย์ ในรัชกาลที่ ๔ ท่านได้เป็นเจ้าพระยามหาวิวงศ์มหาโกษาธิบดี ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศเกือบตลอดรัชกาล และเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ ถึงแม้ท่านจะเจ็บป่วยทุพลภาพลาออกจากราชการแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงไว้วางพระราชหฤทัย

ทรงมอบให้เป็นผู้แต่งพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๔ งานนอกราชการของท่านจึงยังเป็นตำราที่พวกเราได้อาศัยเป็นหลัก Objective writing มาจนบัดนี้ เสียดายที่ปราชญ์เช่นท่านไม่ได้จดเหตุการณ์เป็นสมุดบันทึกส่วนตัวไว้ดังเช่น หมอบรัดเล หมอเฮาส์ หมอคาสแวลได้ทำไว้ นามเดิมของท่านว่า ขำ เกิดในตระกูล บุนนาค เมื่อพิราลัยได้รับพระราชทานโกศเทียบเท่าสมเด็จเจ้าพระยา

ถึงแม้พระราชพงศาวดาร จะไม่บันทึกเหตุการณ์นี้ให้เราทราบโดยละเอียด แต่ก็ยังบอกไว้ให้ทราบว่า รายละเอียดนั้นปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุ ขณะที่ผู้แต่งพระราชพงศาวดารบันทึกไว้เช่นนี้ เป็นต้นรัชกาลที่ ๕ จดหมายเหตุดังกล่าวยังอยู่ในรูปสมุดข่อย ต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๔) คือต้นรัชกาลที่ ๖ โบราณคดีสโมสรจึงรวบรวบรวมสมุดข่อยเหล่านี้ได้จากกระทรวงมหาดไทย ๓ เล่ม ได้จากพระยาบำเรอภักดิ์ ๑ เล่ม ได้จากพระยาไกรเพชรรัตน์อีก ๒ เล่ม รวมเป็น ๖ เล่ม นำมารวบรวมตีพิมพ์เข้าไว้เป็นจดหมายเหตุ เรียกว่า “หนังสือเรื่องเซอร์ เซมส บรุก ทูตอังกฤษเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒” การที่โบราณคดีสโมสรก็ดี กรรมการเจ้าหน้าที่ผู้ติดตามรวบรวมสมุดข่อยเหล่านี้นำมารวบรวมตีพิมพ์ไว้ก็ดี เป็นสิ่งที่ควรสดุดีสรรเสริญยิ่งนัก แต่แม้กระนั้นถ้านักเรียนนักศึกษาในปัจจุบัน ใคร่จะได้อ่านจดหมายเหตุ ฯ ดังกล่าว เขาก็คงจะไปหาอ่านได้ไม่สะดวกนัก เพราะ

จดหมายเหตุนี้เป็นหนังสือหายาก จะมีก็ที่หอสมุดแห่งชาติ และห้องสมุดมหาวิทยาลัยไม่กี่แห่ง อุปกรณ์การศึกษาของเรา โดยเฉพาะในด้านเอกสารประวัติศาสตร์ยังขลุกขลักทุลักทุเลเช่นนี้ เราจะไปโทษคนหนุ่มคนสาวของเรา ที่หันไปนิยมชมชอบอังกฤษ หรืออเมริกาได้อย่างไร ในเมื่อห้องสมุดของฝรั่งเขามีอุปกรณ์การศึกษามากมายและสะดวกสบายกว่าที่เรามีอยู่จนเทียบกันไม่ได้

ต่างว่า นักเรียนนักศึกษาของเรามีความพยายามสืบหาจนได้จดหมายเหตุดังกล่าวออกมาตรวจค้น ก็จะพบในวรรคแรก ๆ ของจดหมายเหตุนั้นว่า "วัน ๗ เดือน ๙ ขึ้น ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอ โทศก พญาพิชิตณรงค์ พญารามคำแหง บอกขึ้นมาเถิงกรุง ฯ เพลาบ่าย ๔ โมงเศษว่า กำปั่นไฟมาถึงหลังเต่า ภก ๒ ลำ ลำหนึ่งกำปั่นเล็กเข้ามาทอดอยู่หน้าด่าน กัปตันวอเล็กแจ้งว่า เซอเซมสับรุก ให้ถือหนังสือมาถึงผู้รักษาเมืองสมุทรปราการฉบับ ๑ ขอคนนำร่องให้ออกไปนำกำปั่นใหญ่เข้ามา" เรื่องตัวสกดการันต์ที่ใช้ในจดหมายเหตุจะขอข้ามไปไม่กล่าวถึง จะขอพูดแต่เฉพาะวันเดือนปีและศักราชที่นิยมใช้ในครั้งนั้น คือ วัน ๗ เดือน ๙ ขึ้น ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศก ว่าจะตรงกับวันที่เท่าใด เดือนอะไรและพุทธศักราชเท่าใด ปัญหานี้ถ้าใครไม่มีปฏิทินร้อยปีไว้เป็นคู่มือตรวจสอบก็เห็นจะเหลือเดา อย่าว่าแต่นักเรียนและนักศึกษาเลย แม้แต่ครูอาจารย์ที่สอนประวัติศาสตร์โดยตรง จะมีสักกี่คนที่ขวนขวายหาปฏิทินร้อยปีไว้เป็นอุปกรณ์การสอน ความรู้เรื่องเมืองไทยเป็นสิ่งที่หามาได้ด้วยความ

ยากลำบากเช่นนี้ เราก็น่าเห็นใจบรรดาครูบาอาจารย์ที่ ไม่สามารถให้ความรู้เรื่องเมืองไทยงอกเงยไปจากที่เคยสอนมาในปีก่อน ๆ นั้นแล้ว

ถ้าจะมีผู้ถามว่า ก็วันเดือนปีดังกล่าวจะสำคัญมากมายเชียวหรือ ถึงกับจะต้องค้นหาคำตอบที่ตรงกับความจริง คำถามเช่นนี้ถ้าเป็นเรื่องทั่ว ๆ ไปก็เห็นจะต้องตอบว่า ไม่สลักสำคัญเท่าใดนัก แต่วันเดือนปีที่ เซอร์ เยมส บรูก เข้ามาเจรจาความเมืองในครั้งนั้นสำคัญมาก สำคัญในแง่ที่ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านทรงเริ่มประชวรแต่เดือน ๑๐ ในปีนั้น ดังข้อความในพระราชพงศาวดารตอนปลายรัชกาลบันทึกไว้ว่า "สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรไม่สบายพระองค์มาแต่เดือน ๑๐ (ปีจอ โทศก) บรรทมไม่หลับ ให้ทรงคลื่นเหียน เสวยพระกระยาหารไม่ถึงประมาณตามปกติได้ ไม่สบายพระองค์ เสด็จออกได้บ้างมิได้บ้างมาหลายเดือน ครั้นรุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีเดือน ๒ ขึ้น ๗ ค่ำ (๙ มกราคม ๒๓๙๓) พระโรคมากขึ้น พระบังคนเบาก็ขุ่นค่นเป็นตะกอน...." ก็ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มประชวรแต่เดือน ๑๐ ปีจอ โทศกและคณะทูตของเซอร์ เยมส บรูก เข้ามายังกรุงเทพ ฯ แต่เดือน ๑๐ ปีจอโทศก ตามความในพระราชพงศาวดาร พวกเราบุคคลรุ่นหลังก็ยังจะอ้าง force-majeure ได้ว่าทูตอังกฤษเข้ามาเจรจาความเมืองในเวลาวิกาล จะให้ประเทศของเรารับผิดชอบได้อย่างไรในเมื่อประมุขของประเทศทรงประชวรอยู่เช่นนั้น ทีนี้จดหมายเหตุแย้งพระราช

พงศาวดารโดยจดบันทึกว่า คณะทูตมาถึงสันดอนในเดือน ๙ ข้างขึ้น เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ก็ในเดือน ๙ ข้างขึ้น ยังไม่ถึงเดือน ๑๐ คือประมุขของประเทศยังไม่เริ่มประชวร เช่นนี้ วันเดือนปีและศักราชดังกล่าวจึงมีความสลักสำคัญมากอยู่

ผู้เขียนใคร่ขออนุญาตพูดนอกเรื่องเล็กน้อย แต่ก็เกี่ยวข้องกับความสำคัญของ dating คือวัน เดือน ปี ของเหตุการณ์เหมือนกัน มีท่านผู้หนึ่งซึ่งผู้เขียนหรือใคร ๆ ก็ยกย่องว่าเป็นผู้รอบรู้ เล่าให้นักเรียนฟังว่า เมื่อครั้งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปประพาสยุโรปครั้งแรกนั้น ขณะที่พระองค์ประทับอยู่กับชาร์ นิโกลาส ก็พอดีได้รับข่าวจากกรุงเทพ ฯ ว่าฝรั่งเศสส่งเรือรบบุกเข้ามายังพระนครโดยบ่อมต่าง ๆ ที่ปากน้ำไม่สามารถหยุดยั้งได้ พระองค์จึงทรงหักพระทัย ทรงโทรเลขสั่งให้คณะเสนาบดียอมโอนอ่อนต่อข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส (ในเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒) ผู้เขียนมีโอกาสได้เข้าฟังอยู่ด้วย ก็ได้แต่นึกปรับทุกข์อยู่ในใจว่า dating นี่เห็นจะมีความสำคัญในบางโอกาสเหมือนกัน เราไม่ควรสลับเหตุการณ์ที่เกิดก่อนเกิดหลัง เพราะเมื่อฝรั่งเศสบุกเข้ามาในพระนครครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ นี่ฝรั่งเขาจดบันทึกไว้ตรงกับ ค.ศ. ๑๘๙๓ ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ยังไม่ทรงว่างในพระราชกิจแผ่นดินที่จะเสด็จออกไปประพาสถึงยุโรปได้จน ค.ศ. ๑๘๙๗ การที่พระองค์ทรงไปประทับกับพระเจ้าซาร์นิโกลาส ก็ตรงกับ ค.ศ. ๑๘๙๗ หลังข้อตกลงอันสำคัญซึ่งประเทศอังกฤษกับประเทศฝรั่งเศสได้ทำขึ้น เมื่อ

วันที่ ๑๕ มกราคม ค.ศ. ๑๘๙๖ *เป็นสัญญารับรองอิสรภาพและอธิปไตยของประเทศสยามเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยา* ถ้าพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จออกไป แปรพระราชฐานจนถึงยุโรป ก่อนสัญญาดังกล่าว คือทรงออกไปใน ค.ศ. ๑๘๙๓ (ร.ศ. ๑๑๒) เมืองไทยเราจะเหลือเป็นเมืองไทยอยู่ในขณะนี้ หรืออย่างไรก็เหลือเดา เหตุการณ์ทั้งสองผิดเวลากันถึง ๓–๔ ปี ดูไม่น่าจะสลับเหตุการณ์นั้นได้ *วันเดือนปีเกี่ยวกับเหตุการณ์วิกฤติจึงสำคัญอยู่มาก*

อีกเรื่องหนึ่งคือ ในยุคนี้ มีครูบาอาจารย์ชอบเน้นความสำคัญว่าพระเจ้าตาก ฯ ท่านทรงสร้างกรุงธนบุรี คือบ้านเมืองทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ท่านไม่มีส่วนในการสร้างกรุงเทพฯ การที่ครูบาอาจารย์กล่าวไว้เช่นนี้ ก็คงได้อาศัยตำหรับตำราที่นักปราชญ์รุ่นรัชกาลที่ ๕, ๖, ๗ เขียนเอาไว้เพื่อสดุดีเฉลิมพระเกียรติต้นราชวงศ์จักรี แต่เอกสารประวัติศาสตร์ที่หอสมุดวชิรญาณก็ยังมีอยู่ ยืนยันได้ว่าในรัชกาลพระเจ้าตากสินนั้น เจ้าพระยาจักรีได้รับพระบรมราชโองการ ฯ เป็นแม่กองควบคุมกำลังผู้คนจากประเทศลาว ประเทศเขมร ขุดคูลอกคลองทางฝั่งกรุงเทพ ฯ[๑] นี้เป็นงานสำคัญในยามว่างศึกสงคราม เจ้าพระยาจักรีต่อมาเมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าตากสินก็คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

---

๑. เรื่องสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงให้ขุดคูเมือง ก่อกำแพงเสร็จสิ้นใน พ.ศ. ๒๓๑๖ ทางฝั่งพระนคร มีปรากฏในบทความชื่อ "บางเกาะ–เกาะรัตนโกสินทร์" พ.ศ. ๒๕๑๖

เมื่อจดหมายเหตุ ฯ บันทึกไว้ว่า คณะทูตอังกฤษเข้ามาถึงปากน้ำ เมื่อวัน ๗ เดือน ๙ ขึ้น ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๑๒ ปีจอโทศก เราลองหันไปพิจารณาสมุดบันทึกรายงานของ เซอร์ เยมส บรูกดูบ้าง สมุดบันทึกนี้เป็นหนังสือสั้น ๆ กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษเก็บรักษาไว้ร่วมร้อยปี จึงมีกฎหมายบังคับให้นำมาเปิดเผย พร้อมทั้งเอกสารประวัติศาสตร์อื่น ๆ ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าไปตรวจอ่าน และถ่ายภาพมาเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติของเรา สมุดบันทึกส่วนตัวนี้ เริ่มข้อความว่า:–

"คณะทูตของเรามาถึงปากน้ำเมื่อวันที่ ๙ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๕๐ เช้าวันรุ่งขึ้น เรือกลไฟของบริษัท ชื่อเนเมซิส ก็ใช้จักรแล่นเข้าไปเมืองสมุทรปราการเพื่อนำหนังสือของข้าพเจ้าแสดงคำนับแด่ พณ ฯ พระคลัง ครั้นในวันที่ ๑๑ สิงหาคม เรือกลไฟของพระนางเจ้า ฯ ชื่อ สฟิงซ์ เมื่อพยายามใช้จักรจะเข้าปากน้ำก็เกยตื้นติดอยู่เข้ามาไม่ได้ วันรุ่งขึ้นขุนนางตำแหน่งอันคู่ควรเหมาะสม ๒ นาย ได้มาเยี่ยมเยียนคำนับข้าพเจ้า และเนื่องจากอุบัติเหตุเรือของพระนาง ฯ เกยตื้นเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงลงเรือเนเมซิสเดินทางเข้ามายังสมุทรปราการ และได้พบ พณ ฯ เจ้าพระยาพระคลัง เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๕๐ การสนทนาระหว่างเจ้าพระยาพระคลังและข้าพเจ้า เป็นไปอย่างสันถวไมตรีอันดียิ่ง ข้าพเจ้าจึงมอบศุภศาส์นของหลอดปาเมอสตัน ให้แก่ขุนนางฝ่ายไทยและศุภศาส์นนี้ เรือหลวงของรัฐบาลสยามก็ได้อัญเชิญกลับเข้ากรุงอย่างคารวะและสมเกียรติทุกประการ"

จดหมายเหตุการทูตของเรา เฉพาะการทูตคณะเซอร์ เยมส บรูกนั้น ลงไว้ละเอียดละออเป็นเรื่องพิเศษกว่าครั้งใด ๆ มีรายละเอียดการโต้ตอบระหว่างทูตอังกฤษ กับเจ้าพระยาพระคลัง เป็นลายลักษณ์อักษร มีรายละเอียดคณะเสนาบดีไทยตอบโต้ข้อเรียกร้องทูตเป็นข้อ ๆ พร้อมทั้งให้เหตุผลประกอบทุกข้อไป ยังมีกระแสพระราชดำริจดออกมาให้คณะเสนาบดี เป็นพระกระแสรับสั่งลงไว้ให้ด้วย รายละเอียดเช่นนั้น จะหาไม่พบในจดหมายเหตุการทูตครั้งอื่น (เท่าที่พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาค ๖๒ ว่าด้วยเรื่องทูตฝรั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์) จึงเป็นเรื่องน่าสรรเสริญผู้จดบันทึกและผู้รวบรวมนำมาพิมพ์ และเมื่อพิจารณาสมุดบันทึกของเซอร์ เยมส บรูก ประกอบจดหมายเหตุของเราก็เป็นอันเชื่อได้ว่า คณะทูตนี้มาถึงปากน้ำเมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๓ และเซอร์ เยมส บรูก ได้ขึ้นพบเจ้าพระยาพระคลัง ณ เมืองสมุทรปราการ เมื่อวันที่ ๑๖ สิงหาคมนั้น

สมุดบันทึกของทูตระบุว่า มีขุนนางตำแหน่งคู่ควร ๒ ท่าน ได้ออกไปเยี่ยมคำนับ ณ เรือสฟิงซ์ ขณะที่เกยตื้นอยู่ ขุนนาง ๒ ท่านนั้น จดหมายเหตุของเราบันทึกว่า คือ พระยาอุทัยธรรมราช บุตรเจ้าพระยานครศรีธรรมราช และจมื่นราชามาตย์ บุตรเจ้าพระยาพระคลัง ส่วนการเจรจาวิสาสะระหว่างเจ้าพระยาพระคลังและเซอร์ เยมส บรูก ณ เมืองสมุทรปราการนั้น จดหมายเหตุ ฯ ก็ได้บันทึกเอาไว้อย่างละเอียดด้วย จึงขอนำการสนทนานั้นมาลง

ไว้พอสังเขป เพื่อผู้อ่านจะได้ทราบแนวการสนทนาระหว่างขุนนางผู้ใหญ่ในสมัยร้อยปีก่อนว่าท่านเจรจากันด้วยข้อความอันใด

เจ้าพระยาพระคลัง. มากี่วันจึงถึง มาตามทะเลสบายดีหรือ

ทูตอังกฤษ. มาแต่เมืองวิลาศ ๒ ปี มาอยู่เมืองสรวะแล้วมาอยู่เมืองใหม่ มาจากเมืองใหม่ ๕ วัน เถิงเมืองสมุทรปราการ

เจ้าพระยาพระคลัง. เซอเซมสับรุกไม่เคยเข้ามา กำปั่นติดตื้น เจ้าพระยาพระคลังรู้ความ ไม่มีความสะบายจึงลงมา

ทูต. กำปั่นมาติดตื้นก็ดีเสียอีก จะได้รู้ใจขุนนาง ณ กรุงเทพ ฯ จะช่วยหรือไม่ช่วย ถ้าเห็นแก่ทางไมตรีก็จะช่วยมาก ๆ

เจ้าพระยาพระคลัง. เพราะรู้ความว่าเรือติดจึงลงมา ขุนนางซึ่งอยู่ที่เมืองสมุทรปราการนั้น ได้ช่วยเหลืออย่างไรบ้าง

ทูต. ได้ลงไปช่วยสมควรที่เมืองเป็นไมตรีกันแล้ว

เจ้าพระยาพระคลัง. มาอยู่อินเดีย ๒ ปีแล้ว มีหนังสือมาแต่เมืองวิลาศหรือ จึงได้ถือหนังสือเข้ามา

ทูต. มีรับสั่งเจ้าวิลาศ จะใคร่มีไมตรีกับกรุง ฯ ให้สนิท ให้ขุนนางต่อขุนนางพูดกันเสียให้ตกลงก่อน ลูกค้าวานิชไปมาค้าขาย

ถึงกันแล้ว ภายหลังจึงได้มีพระราชศาส์นไปมาเถิงกัน จึงมีรับสั่งเจ้าวิลาศ ให้ลอดไวเกา ปลมะสตัน ขุนนางผู้ใหญ่มีหนังสือเข้ามาเถิงกรมพาหุสมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาพระคลัง

เจ้าพระยาพระคลัง. ความในหนังสือมีมาประการใด จะพึ่งความในหนังสือก่อน

ทูต. ไมตรีไม่อยู่ที่หนังสือ ไมตรีอยู่ที่ใจ ใจรักจะเป็นไมตรีจึงจะได้เป็นไมตรีกัน ปากเป็นไมตรีใจไม่เป็นไมตรี ก็ไม่เป็นไมตรีกันได้

มีเรื่องหลังฉากตอนนี้ควรนำมากล่าวไว้เสียด้วย คือ เซอร์ เยมส บรูก มีหนังสือแจ้งเข้ามาแต่วันที่ ๑๑ มีนาคม ปีเดียวกันว่า ตนได้รับมอบหมายจากรัฐบาลอังกฤษให้เป็นทูตเข้ามาเจรจาความเมืองกับรัฐบาลไทย แต่เพราะเหตุว่าในขณะนั้นทางพระนครยังมีโรคอหิวาต์แพร่ระบาดอยู่ ท่านจึงเลื่อนกำหนดการเดินทางเข้ามาในพระนครเอาเดือนสิงหาคม ทางฝ่ายไทยเมื่อได้ทราบข่าวว่า เซอร์ เยมส บรูก จะเข้ามาเจรจาความเมืองในพระนคร ก็สั่งพวกพ่อค้าที่เดินทางไปมาค้าขายยังเมืองสิงคโปร์ ยะกาตา สะมารัง (จดหมายเหตุ เขียนว่าเมืองสำปะหลัง) ปาเล็มบัง (จดหมายเหตุเขียนว่า เมืองกุกัง) ให้คอยจับตาสังเกตที่ท่าและสืบสวนเรื่องราวของ เซอร์ เยมส บรูกไว้ เพราะฉะนั้น การสนทนา

เท่าที่คัดมาไว้นี้จึงมีความนัยซ่อนเร้นอยู่บ้าง เช่นเจ้าพระยาพระคลังถามมาก็วันจึงถึง ทูตตอบว่า มาแต่เมืองวิลาศ ๒ ปี มาอยู่เมืองสรวะแล้วมาอยู่เมืองใหม่ เจ้าพระยาพระคลังจึงจี้จุดให้ว่ามาอยู่อินเดีย ๒ ปีแล้ว มีหนังสือมาแต่เมืองวิลาศหรือ จึงได้ถือหนังสือเข้ามาสังเกตดูทางฝ่ายเจ้าพระยาพระคลังก็ออกจะระแวงอยู่ เพราะท่านทูตไม่ได้ถือรับสั่งมาจากกรุงลอนดอนโดยตรง แต่กลับเป็นผู้มาอยู่แสวงหาโชคลาภทางแถบนี้มานาน ตำแหน่งขุนนางก็เพิ่งได้รับก่อนหน้าเดินทางเข้ามาไม่นานนัก แท้จริงประวัติของท่านผู้นี้มีอยู่ว่า เยมส บรูก เริ่มรับราชการเป็นทหารประจำอยู่ที่อินเดีย ครั้นเกิดสงครามครั้งที่ ๑ ระหว่างอังกฤษกับประเทศพม่า เมื่อปลายรัชกาลที่ ๒ เยมส บรูก ถูกส่งตัวเข้ามาทำการรบพุ่งด้วย ได้รับบาดเจ็บถึงกับต้องลาออกจากราชการ ตั้งแต่นั้นก็ซื้อเรือได้ลำหนึ่งจึงแล่นเรือมาแสวงหาโชคลาภที่เกาะบอร์เนียวได้รับใช้สุลต่านบอร์เนียวจนเป็นที่โปรดปราน สุลต่านบอร์เนียวจึงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองซาราวัก มีสมญาว่า รายา บรูก การที่ได้รับยศขุนนางเป็นเซอร์ ก็เพราะท่านเป็นผู้มีอิทธิพลและมั่งมีเงินทองด้วย ท่านผู้อ่านที่คบค้ากับชาวอังกฤษ คงจะสังเกตข้อแตกต่างระหว่างคนอังกฤษในเมืองแม่ (คือในเกาะอังกฤษเอง) และคนอังกฤษที่มาประจำอยู่ในอาณานิคมของเขาว่า แตกต่างกันมากมายเพียงไร ทูตผู้นี้ก็จัดเข้าอยู่ในประเภทคนอังกฤษที่ผังนิสัยโฮกฮาก ติงตังกับพวกแขก พวกมลายู มาร่วม ๓๐ ปี

แล้ว การสนทนาพาทีกับเจ้าพระยาพระคลังจึงแสดงเหลี่ยมคูเล่นลิ้นชอบกล

สมุดบันทึกของทูตผู้นี้ กล่าวข้อความต่อไปว่า "ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๒๗ สิงหาคม คุณพระนายไวย ฯ บุตรชายผู้ใหญ่ของเจ้าคุณพระคลังได้ออกมาเยี่ยมคำนับข้าพเจ้า ณ เรือกลไฟ (เมื่อได้มีการตกลงกันแล้ว) จึงในวันที่ ๒๒ คณะทูตก็ลงเรือไทยหลายลำเดินทางเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ที่ปากลัด ข้าพเจ้าสังเกตเห็นว่าฝ่ายไทยได้ตระเตรียมการต้อนรับเราอย่างเป็นศัตรูทีเดียว กล่าวคือมีโซ่เหล็กขึงขวางแม่น้ำไว้ และทั้ง ๒ ฝั่ง ทั้งที่นี่และที่ปากน้ำ มีป้อมปราการสร้างขึ้นไว้เป็นอันมาก ในป้อมเหล่านั้นก็มีปืนใหญ่ประจำอยู่อย่างน้อยก็ ๒๐๐ กระบอก พร้อมทั้งทหารอีกหลายพันคน เรือไทยที่คณะทูตนั่งมาได้ถูกลากจูงเข้าคลองเล็กหรือคูซึ่งฝ่ายไทยขุดเตรียมไว้ต้อนรับเราเป็นพิเศษ ทางแยกจากแม่น้ำเข้าคลองเช่นนั้น ก็เป็นหนทางที่ไกลที่สุดในการเดินทางที่จะเข้าถึงยังกรุง"

คุณพระนายไวย ฯ ซึ่งออกไปเยี่ยมคำนับ เซอร์ เยมส บรูก ณ เรือใหญ่ในขณะนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็น พระยาศรีสุริยวงษ์ จางวางมหาดเล็ก และให้มีหน้าที่โดยตรงในการพูดจารับรองคณะทูตคณะนี้ ส่วนเรือไทยหลายลำที่นำคณะทูตขึ้นมายังพระนคร จดหมายเหตุของเราระบุรายละเอียดไว้ว่า ตัวทูตขี่เรือสำปั้นเก๋งภังปิดทองยาว ๑๑ วา ทูตที่ ๒ และที่ ๓ ขี่เรือสำปั้นเก๋งภัง ปิดทองยาว ๑๐ วา นาย

ทหารประจำคณะทูตขี่เรือสำปั้นเก๋งภังปิดทองยาว ๙ วา ส่วนทหารชิปอยและคนใช้รวม ๓๖ คน ขี่เรือแง่ทราย ๒ ลำ และมีเรือสำปั้นป้องกันมาในขบวนอีก ๒ ลำ รวมเป็น ๗ ลำด้วยกัน ส่วนเรือกลไฟของทูตทั้ง ๒ ลำนั้น คุณพระไวย ฯ ได้ขอร้องอย่าให้ขึ้นมายังกรุงเทพ ฯ เพราะเกรงราษฎรพลเมืองจะตื่นเต้นตกใจโดยใช่เหตุ การที่เซอร์ เยมส บรูก ยินยอมแต่โดยดีก็เพราะเหตุว่าเรือสพึงซ์ยังเกยตื้นอยู่ แต่ต่อมาภายหลัง แกเกิดเสียใจขึ้นที่ไม่ได้นำเรือใหญ่เข้ามาจอดในพระนคร เลยบันทึกว่าแกเสียท่าที่ขาดเครื่องมือ ซึ่งจะข่มขวัญรัฐบาลไทยไปอย่างน่าเสียดาย

คณะทูตอังกฤษคณะนี้ขึ้นมาถึงพระนครในวันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๙๗ ตรงกับวันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีจอ โทศก การที่ท่านทูตบันทึกไว้ในสมุดประจำวัน ถึงเรื่องป้อมปราการที่ปากน้ำและปากลัด ว่าที่ท่าของรัฐบาลแสดงโดยเปิดเผยว่าเป็นศัตรูกับอังกฤษ ก็ดูจะมีความหมายชอบกล แต่นั่นท่านบันทึกสิ่งที่ท่านได้เห็นกับตาเท่านั้น ท่านยังไม่มีญาณวิเศษที่จะทราบว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงตัดสินพระทัยไว้แล้วก่อนหน้าคณะทูตจะขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ เพียง ๒ วัน เพราะในจดหมายเหตุของเรา ได้นำกระแสพระราชดำริจดเป็นข้อรับสั่งออกมาให้คณะเสนาบดีไทย ฉบับแรกลงวันที่ ๑๙ สิงหาคม (วันอังคาร เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ) ฉบับที่ ๒ ลงวันที่ ๒๐ สิงหาคม (วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ) กระแส

พระราชดำริ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เราจะหาอ่านที่ไหนไม่ได้ นอกจากในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ และในจดหมายเหตุเกี่ยวกับการทูตของ เซอร์ เยมส บรูกน์ จึงขอนำมาลงไว้เป็นเอกสารประวัติศาสตร์สำหรับเหตุการณ์ ในปลายรัชกาลที่ ๓

"ความฝรั่งครั้งนี้ ควรเสนาบดีจะได้ปรึกษาหารือกัน ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสไว้แล้วแต่ข้อค่าธรรมเนียมข้อเดียว ว่าจะเข้ามาขอให้ลด จะขอน้อยที่ไหนจะขอก็จะขอมากๆ เราจะยอมลดให้ตามใจดีหรือจะไม่ยอมให้ดี เจ้าพระยาพระคลังเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่กว่าเสนาบดีทั้งปวง แล้วก็เป็นเจ้าพนักงานด้วย เจ้าพระยาพระคลังกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เขาเข้ามาโดยทางไมตรี จะขอลดค่าธรรมเนียม จะขอแล้วเห็นจะขอมากสักหน่อย เหมือนอย่างทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ครั้นจะไม่ลดให้ก็จะเสียทางไมตรีไป ถ้าลดลงให้แล้ว ต่อไปข้างหน้าถึงมาตรว่าจะมีเรือกำปั่นเข้ามาค้าขาย ก็เห็นจะไม่มากขึ้นสักกี่ลำนักหนา คงจะมีเข้ามาค้าขายแต่กำปั่นสุรัต (Surat) บุมไบ (Bombay) กับกำปั่นเมืองใหม่ (Singapore) เข้ามาบรรทุกของคนอยู่ที่นี่สักลำหนึ่งสองลำ ความข้างฝ่ายกรุงเทพ ฯ ก็ยังเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเขตแดนเมืองกระ เราจะได้ยกขึ้นว่ากับเขาบ้าง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ดำรัสว่า ยังไม่ทรงเห็นด้วยจะทรงพระราชดำริดูก่อน ถ้าลดให้จะมีคุณอย่างไร จะมีโทษอย่างไร ถ้าไม่ลดให้จะมีคุณอย่างไร จะมีโทษอย่างไร จึงโปรดเกล้า ฯ ทรงปรึกษา

พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนเดชอดิศร และพระยาศรีพิพัฒน์ พระยาพิพัฒน์โกษา พระยาจุฬาราชไมตรี จะเห็นอย่างไรบ้าง (ท่านทั้ง ๔) กราบบังคมทูลพระกรุณาต้องคำกันว่าไม่ชอบที่จะลดให้ความจึงยังเป็นแก่งแย่งกันอยู่....." (กระแสพระราชดำริโปรดพระราชทาน วัน ๓ เดือน ๙ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีจอโทศก)

ครั้นรุ่งขึ้น วัน ๔ เดือน ๙ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีจอโทศก เพลาบ่าย ๓ โมงเศษ โปรดพระราชทานกระแสพระราชดำริให้จดข้อรับสั่งออกมาว่า "เมื่อเชมสบับรุก" จะมาพูดจา จะถามว่าเชมสบับรุกเข้ามาครั้งนี้จะทำทางไมตรีฤๅ เชมสบับรุกจะพูดจาประการใดก็ตามใจเขาจะว่าไป ชอบเราจะว่า เมื่อศักราชฝรั่ง ๑๘๒๖ ปีจอ อัฐศกกัปตันบารนี[๒] เข้ามาขอทำหนังสือสัญญาไทยก็ยอมให้ทำหนังสือสัญญา ด้วยเข้าใจว่าทำไมตรีกับชาติอังกฤษ ความข้อนี้เชมสบับรุกว่ากับเราที่เมืองสมุทรปราการว่า ไมตรีที่ทำไว้ครั้งกัปตันบารนีเป็นการของเจ้าเมืองมังกล่า[๓] กับกัมปนีตอก เมืองมังกล่าเป็นเมืองน้อย อุปมาเหมือนหนึ่งเมืองนคร กรุงเทพ ฯ กับเมืองวิสาศ[๔] เป็นเมืองใหญ่ชอบจะทำไมตรีกันตามเมืองใหญ่จึงจะดี เราก็ได้ว่าเชมสบับรุกว่าดังนี้สมควรที่มีสติปัญญาเข้ามาพูดจาทางไมตรี เราจะเล่าให้ฟัง เออเมื่อครั้งกัปตันบารนีเข้ามาพูดจาทางไมตรีครั้งนั้น ก็ว่าตัวเป็นขุนนางผู้ใหญ่ สารพัดจะอวดอ้างไปต่าง ๆ ว่าเข้ามาแทนตัวเจ้าเมืองมังกล่า เราก็ได้ว่าเมือง

---

๑. James Brooke
๒. Captain Burney
๓. Bengal
๔. England

มังกล่าเป็นเมืองน้อย จะทำหนังสือสัญญาการบ้านการเมืองจะสิทธิขาดได้แล้วฤๅ กัปตันบารนีจึงว่าเมืองวิลาศอยู่ไกล ฝ่ายข้างอินเดียเจ้าวิลาศได้มอบกับเจ้าเมืองมังกล่าเป็นสิทธิขาด เจ้าเมืองมังกล่าจะต้องการสิ่งใดก็เหมือนกับเจ้าวิลาศเหมือนกัน เราจึงได้ยอมทำหนังสือสัญญากับชาติอังกฤษ เชมสับรุกเข้ามาดังนี้ดูประหนึ่งว่ากัปตันบารนีเข้ามาพูดจาไว้ก่อนนั้นฟังเอาไม่ได้ ให้ถามว่าเดี๋ยวนี้กัปตันบารนีอยู่ที่ไหน ถ้าบอกว่ากัปตันบารนียังอยู่ที่เมืองนั้น..... ให้เชมสับรุกกลับออกไป พาตัวกัปตันบารนีเข้ามาถอนหนังสือสัญญาเดิมเสียก่อน เราจึงจะยอมทำหนังสือสัญญา (ใหม่) ถ้าบอกว่ากัปตันบารนีตายเสียแล้ว ก็ให้เชมสับรุกกลับออกไปหาเจ้าเมืองมังกล่า ๆ ก็อยู่ในบังคับเมืองวิลาศ ให้เจ้าเมืองมังกล่ามีหนังสือแต่งคนเข้ามาถอนหนังสือสัญญาเดิมเสียก่อน เราจึงจะยอมทำหนังสือสัญญาตามคำเชมสับรุก ซึ่งว่าจะให้ดีด้วยกันนั้นได้ จะมาทำหนังสือสัญญาเป็นพูดจาไม่รู้แล้วอย่างนี้ หาสมควรที่จะเป็นเมืองใหญ่ทั้ง ๒ ฝ่ายไม่....."

กระแสพระราชดำริ ๒ ฉบับ จดเป็นข้อรับสั่งออกมาพระราชทานคณะเสนาบดีเช่นนี้ ย่อมจะเป็นพระบรมราชโองการ คณะทูตอังกฤษย่อมไม่มีทางจะทราบอะไรได้ เพราะยังคงอยู่นอกสันดอน การเดินทางเข้ามาถึงพระนครในวันที่ ๒๒ สิงหาคม จึงสายไปเสียแล้ว คณะทูตจะประสบความล้มเหลว เป็น fait accompli ก่อนเดินทางเข้ามาถึงพระนครเสียด้วยซ้ำ

เราคนรุ่นหลัง เมื่อทราบความตามพยานเอกสารลำดับเป็นวัน ๆ ไปเช่นนี้ ก็ย่อมอยู่ในฐานะดีกว่า เซอร์ เยมส บรูก ซึ่งแกไม่ทราบอะไรเลย เพราะฉะนั้นแกจึงบันทึกข้อความต่อไปว่า : "ครั้นวันที่ ๒๖ สิงหาคม เจ้าคุณพระคลังได้เชิญข้าพเจ้าไปหาที่จวนของท่าน ณ ที่นี้ ท่านได้แนะนำให้ข้าพเจ้าได้รู้จักกับเสนาบดีผู้ใหญ่ของไทย หลายท่านด้วยกัน ตลอดเวลาสนทนาวิสาสะกันนั้น ฝ่ายไทยได้เอาใจใส่นานาประการที่จะแสดงความสุภาพและความเป็นมิตรอันดียิ่งต่อข้าพเจ้า (ในที่สุด) เราจึงตกลงกันว่าเมื่อใดข้าพเจ้าประสงค์จะแจ้งอะไรให้รัฐบาลไทยทราบ ก็ขอให้ข้าพเจ้าทำเป็นลายลักษณ์อักษร และให้ทูตที่ ๒ คือ ร้อยเอกบรูก และทูตที่ ๓ คือนายเซนต์ ยอน นำไปมอบให้ไว้แก่ พระนายไวย ฯ"

จดหมายเหตุของเรา บันทึกการสนทนาวิสาสะครั้งนี้ไว้น่าอ่านไม่ใช่น้อย เป็นการแสดงแนวให้เห็นว่าการทูตในสมัยรัชกาลที่ ๓ ฝ่ายเราทำได้แนบเนียนสุภาพอย่างยิ่ง คือบันทึกไว้ว่า ณ วันเดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีจอโทศก เพลาบ่าย ๔ โมงเศษ พร้อมกัน ณ จวน ฯ พณ ฯ เซอ เชมสับรุก กับที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นายทหารขึ้นมาหา ฯ พณ ฯ

ฯพณฯ ถามว่า เซอ เชมสับรุกมาอยู่ที่กรุง ฯ ๓ คืนแล้ว อยู่ที่นี่กับอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ ใครจะสบายกว่ากัน

ทูตอังกฤษ อยู่ที่นี่สบายกว่าอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ

ฯพณฯ ท่านเสนาบดีทั้งปวงรู้ว่า เซอเชมสับรุกมาทางไกล ก็พร้อมกันมาต้อนรับมาด้วยความยินดี

ทูตอังกฤษ ท่านเสนาบดีมีความยินดี กับเซอเชมสับรุก ๆ ดีใจหนักหนา ขอให้ท่านเสนาบดีเป็นมิตรไมตรีกันโดยแท้โดยจริง

ท่านเสนาบดี ตอบว่า เซอเชมสับรุกว่านี้ดีแล้ว

ทูตอังกฤษ ให้เรียน ฯพณฯ ว่า ฯพณฯ ให้ขนมจีบกับทุเรียนไปนั้นมีความยินดีนัก

ฯพณฯ เซมเชมสับรุกเคยกินแล้ว แต่มิศบรุกกับขุนนาง ๔ คน เป็นคนมาแต่เมืองวิลาศใหม่ไม่เคยกิน จึงอุส่าห์หามาให้กิน จะได้รู้จักรสทุเรียน

ทูตอังกฤษ ขนมจีบมีรสหนัก

ฯพณฯ มีของสิ่งไรก็นำไปให้ อย่าถือว่ามากว่าน้อยกว่าเลย

เซอเชมสับรุกก็ก้มลงคำนับ

ในสมุดบันทึกของท่านทูต มีข้อความที่เริ่มจะแปร่งขึ้นมาบ้างแล้วในตอนนี้ คือมีข้อความว่า "หลังจากที่ข้าพเจ้าได้ไปสนทนากับคณะเสนาบดีไทย ๒–๓ วัน ข้าพเจ้าสังเกตเห็นข้าราชการไทยที่มาปรนนิบัติคณะทูตชักแสดงอาการเปลี่ยนแปลงไป คือ

ในตอนแรกก็แสดงโอภาปราศรัยอย่างมิตรสหาย แต่ตอนนี้กลับปึงชา และระแวงสงสัยในเจตนาของเรา ความเอาใจใส่ปรนนิบัติแต่แรกก็เลิกราไป และเจ้าคุณพระคลังก็ไม่แสดงที่ท่าจะมาเยี่ยมตอบข้าพเจ้า ทางฝ่ายเราใคร่จะแสดงคารวะหรือกิจธุระไปยังคณะเสนาบดี เจ้าหน้าที่เหล่านี้ก็ไม่เออเฟอจัดการให้ตามความประสงค์ ยิ่งกว่านั้นยังทำไม้มเยาะ ยั่วคณะของเราให้โกรธ เพื่อเราจะได้พูดหรือแสดงอาการที่ผิดวิสัยทูต แต่เรารู้เท่า จึงพยายามอดกลั้นไม่แสดงอะไรไม่ดีออกมา จึงมีผู้มาแจ้งเป็นความลับให้ข้าพเจ้าฟังว่า วัตถุประสงค์ของคณะทูตจะต้องล้มเหลวโดยเด็ดขาด การจะมาขอแก้ไขสนธิสัญญา ฯ โดยการเจรจาโดยไมตรีอยู่เช่นนี้จะไม่ได้ผล เพราะพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นปฏิบักษ์อย่างรุนแรงต่อฝรั่ง และว่าผู้ที่เห็นว่าควรจะทำสัญญาใหม่และผูกไมตรีให้แน่นแฟ้นกับอังกฤษ คือเจ้าคุณพระคลังและพระนายไวย ฯ แต่ท่านทั้ง ๒ ก็ไม่มีอิทธิปาฏิหาริย์สิ่งใดที่จะไปขัดพระบรมราชโองการได้ ตัวเจ้าคุณพระคลังวาสนากำลังตกอับ และพระนายไวย ฯ อาจจะต้องโทษถึงชีวิตก็ได้[๑] เพราะ

---

๑. ตามที่ทูตอังกฤษบันทึกไว้ว่า 'เจ้าคุณพระคลังวาสนากำลังตกอับ และพระนายไวยฯ อาจจะต้องโทษถึงชีวิตก็ได้' เช่นนี้ พิจารณาประกอบกับสมุด ไดอารี่ ของ หมอปลัดเล และหมอเหาจดไว้เป็นเรื่องพระราชประสงค์ของในหลวงในเรื่องบุคคลจะสืบสันตติวงศ์ และขุนนางทั้ง ๒ ท่านไม่เห็นด้วย เป็นการขัดพระราชประสงค์ วาสนากำลังตกอับ น่าจะเป็นผลของการขัดพระราชประสงค์มากกว่า เหตุผลในเรื่อง "เพราะมาเอาใจใส่เป็นธุระปรนนิบัติ" คณะทูตชุดนี้

มาเอาใจใส่เป็นธุระปรนนิบัติพวกเราอยู่ ซึ่งพระมหากษัตริย์ไม่โปรด ฯ เลย ถ้าข้าพเจ้าต้องการให้บรรลุจุดหมายดังประสงค์ ข้าพเจ้าต้องใช้กำลังขู่เข็ญบังคับจึงจะได้ แต่ครั้งใดที่ข้าพเจ้าจำเป็นมีหนังสือตอบไป ข้าพเจ้าก็ย้ำเจตนาของคณะทูตนี้อยู่เสมอว่าเรามาด้วยไมตรีเรา ไม่มีความ คิดที่จะใช้ กำลังเข้า บังคับขู่เข็ญรัฐบาลไทยแต่อย่างใด ข้าพเจ้ามาคิดดูว่าฝ่ายที่มีหนังสือมายั่วยุเราเช่นนี้คงทราบได้อย่างดีว่า เรือสพิ่งซ์ เมื่อลอยตัวหลุดจากเกยตื้นแล้วก็แล่นไปทิ้งสมอจอดรออยู่นอกสันดอน ห่างจากผั่งจนลับสายตาคนเอาทีเดียว"

การบันทึกเสียงแปร่งไปดังกล่าวนี้ ทูตคงจะบันทึกประมาณวันที่ ๒๙ หรือ ๓๐ สิงหาคม ซึ่งฝ่ายทูตยังไม่ได้ส่งหนังสือใด ๆ ให้เจ้าพระยาพระคลังตามที่ตกลงกันไว้ คือให้ทูตที่ ๒ และที่ ๓ นำไปมอบให้แก่พระนายไวยวรนารถ ครั้นต่อมาในวันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๓๙๓ เซอร์ เยมส บรูก ก็ให้ร้อยเอกบรูก และนายเซ็นต์ ยอน นำหนังสือ ๔ ฉบับไปส่งมอบแก่จมื่นไวยวรนารถ เป็นหนังสือลงวันที่ ๔ กันยายน ทั้ง ๔ ฉบับ เขียน ณ ตึกพักทูตหน้าวัดประยูรวงศ์ ฝั่งธนบุรี พร้อมทั้งเสนอร่างสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับใหม่มีข้อความ ๙ ข้อ ไปพร้อมกันด้วย พอตกถึงวันที่ ๑๐ กันยายน เซอร์ เยมส บรูก ก็นำส่งร่างสัญญาการค้าขายฉบับใหม่ พร้อมทั้งหนังสืออีก ๑ ฉบับ ลงวันที่ ๑๐ กันยายน การที่เซอร์ เยมส บรูก ส่งหนังสือ ๕ ฉบับ ร่างสัญญาทางพระราชไมตรี ๑ ฉบับ ร่างสัญญาการ

ค้าขาย ๑ ฉบับ เป็นแบบจู่โจมเช่นนี้ เราไม่มีทางทราบเจตนาของท่าน หรือท่านจะคิดส่งหนังสือและร่างสัญญาให้ฝ่ายไทยรับไว้ แล้วก็เป็นอันเสร็จภาระธุระของท่าน ส่วนทางรัฐบาลไทยจะมีเวลาพอเพียงเพื่อตรวจอ่านพิจารณาปรึกษาและโต้ตอบมาได้เพียงใดก็เป็นเรื่องของรัฐบาลไทย การที่ผู้เขียนเดาเอาไว้เช่นนั้น ก็เพราะมีข้อความจากสมุดบันทึกของท่านสนับสนุนอยู่บ้างคือท่านบันทึกไว้ว่า "ราวต้นเดือนกันยายน ข้าพเจ้าได้รับข่าวมาหลายกระแส ข่าวเหล่านี้มีท่าว่าจะร้ายแรงเอาทีเดียวถึงกับพวกอเมริกันและอังกฤษซึ่งอยู่ในกรุง ฯ หวั่นวิตกไปตาม ๆ กันว่าจะเกิดศึกกลางเมือง หรือการจลาจลและคณะทูตอาจถูกโจมตีทำร้ายเอา ข้าพเจ้ามาคิด ๆ ดู ก็หวั่นวิตกไปตามเขาจึงได้เตรียมป้องกันตัวไว้แล้วอย่างเงียบ ๆ และรีบส่งข่าวไปยังนาวาโทแช็คแวล ผู้บังคับการเรือสพีงซ์ ว่าถ้าเขาได้ข่าวว่าคณะทูตถูกโจมตีทำร้ายเมื่อใด ก็ให้เขารีบนำเรือบุกเข้ามาในพระนคร (เพื่อป้องกันชีวิตของคณะทูต) ด้วย"

หันมาพิจารณาคำตอบของเจ้าพระยาพระคลัง และของคณะเสนาบดีไทย ซึ่งมีปรากฏวันที่ชัดแจ้งในเอกสารซึ่งผู้เขียนถ่ายภาพมาจากกรุงลอนดอน ก็เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือตอบ เซอร์ เยมส บรูก รวม ๔ ฉบับ ลงวันที่ ๑๘ กันยายน ทุกฉบับ ส่วนคณะเสนาบดีไทยก็ตอบร่างสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับใหม่ ข้อความ ๙ ข้อ เป็นการตอบเป็นข้อ ๆ ไปอย่างละเอียดถี่ถ้วน ลงวันที่ ๒๔ กันยายน และตอบเกี่ยว

กับร่างสัญญาการค้าขายฉบับใหม่ ลงวันที่ ๒๕ กันยายน ซึ่งนับว่าเป็นการ ตรวจ อ่าน ปรึกษา ร่างตอบแปลเป็นอังกฤษ และเขียนบนกระดาษดี เป็นภาษาไทยและภาษาอังกฤษได้รวดเร็วอย่างมหัศจรรย์

รายละเอียดของ หนังสือโต้ตอบกัน ไปมาระหว่างเซอร์เยมส์ บรูกและเจ้าพระยาพระคลัง รวมทั้งคำตอบของคณะเสนาบดีเกี่ยวกับร่างสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขาย มีปรากฏอย่างละเอียดอยู่ในจดหมายเหตุ ฯ และประชุมพงศาวดารภาค ๖๒ นั้นแล้ว ผู้เขียนเป็นเพียงลำดับเหตุการณ์ตามวันที่ ซึ่งปรากฏชัดอยู่ในเอกสารภาษาอังกฤษที่ได้มาจากกรุงลอนดอน ถ้าท่านผู้อ่านสนใจอยากทราบรายละเอียดดังกล่าว ก็ขอให้หาปฏิทินร้อยปีเป็นคู่มือเอาไว้ตรวจจากจดหมายเหตุของเรา จะได้ทราบวันเดือนปีในหนังสือโต้ตอบภาษาไทยนั้นอย่างสมบูรณ์ ณ ที่นี้ใคร่ขอเชิญชวนท่านผู้อ่านให้มาลองพิจารณาดูว่า การที่คณะเสนาบดีไทยประกอบด้วยเจ้าพระยาพระคลังเป็นประธาน สามารถพิจารณาปรึกษา และตอบความเมืองไปได้อย่างรวดเร็วเช่นนั้น ท่านเหล่านั้นจะต้องทำงานกันอย่างหามรุ่งหามค่ำเพียงใด อีกประการหนึ่ง ผู้สันทัดจัดเจนในภาษาอังกฤษในปลายรัชกาลที่ ๓ จดหมายเหตุของเราก็ระบุพระนามและนามเอาไว้ด้วยว่า ทรงมีส่วนในการให้คำปรึกษาและแปลคำตอบจากภาษาไทยเป็น ภาษาอังกฤษท่านเหล่านี้คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมอิศเรศ-รังสรรค์ จมื่นไวยวรนารถ พระยาอุไทยธรรม พระยาสุรเสนา แต่ผู้

รับผิดชอบในการแปลภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษคนสำคัญ ผู้เขียนเชื่อว่า คือนักบวชชาวอเมริกันชื่อ Reverend John Taylor Jones ซึ่งจดหมายเหตุของเราเรียกว่าหมอยอน คนสำคัญรองลงมา คือคนอังกฤษ ชื่อ Mr. James Hayes เป็นพ่อค้า จดหมายเหตุเรียกว่า เสมียนยิ้ม คำแปลไทยเป็นอังกฤษของท่านทั้ง ๒ นี้ ปรากฏอยู่ในศุภสาส์นจากเจ้าพระยาคลัง ถึง ลอร์ด ปาเมอสตัน เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ฉบับหนึ่งเป็นภาษาไทย ฉบับหนึ่งเป็นคำแปลภาษาอังกฤษ

มีเหตุทำให้น่าขุ่นเคืองแก่ฝ่ายเสนาบดีไทยอยู่บ้าง ในการตรวจพิจารณาหนังสือทั้งหลายทั้งปวงของเซอร์ เยมส บรูก คือ เมื่อเจ้าพระยาพระคลังได้รับหนังสือของทูตอังกฤษ มีข้อความบางแห่งบางตอนไม่แจ่มกระจ่าง จึงได้ส่งข่าวมาให้ เซอร์ เยมส บรูก ทราบว่า ท่านใคร่ส่งพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดีน้องชายของท่านมาหาเพื่อขอความกระจ่างในถ้อยคำบางแห่ง แต่ล่ามผู้มาติดต่อจะพูดไปเป็นอย่างอื่นก็เป็นได้ สมุดบันทึกของทูตตอนนี้จึงปรากฏข้อความว่า "เมื่อเจ้าพระยาพระคลังได้รับหนังสือ ๓ ฉบับ และร่างสัญญาทางพระราชไมตรีของข้าพเจ้าแล้ว ก็มีเจ้าหน้าที่มารบเร้าจะให้ข้าพเจ้าไปเยี่ยมคำนับขุนนางไทย ซึ่งมียศต่ำกว่าเจ้าพระยาคลัง ทั้งนี้โดยให้เหตุผลแก่ข้าพเจ้าฟังว่าใครจะให้ข้าพเจ้าไปให้คำอธิบายข้อความบางตอนในหนังสือที่ข้าพเจ้าเขียนไป แต่ข้าพเจ้าต้องยืนกรานที่จะไม่ออกไปจากเคหสถานที่พักของข้าพเจ้าโดยเด็ดขาด เพราะข้าพเจ้าเกรงว่าขุนนาง

ไทยจะตีความเอาว่า ข้าพเจ้ายินดีลดเกียรติที่จะไปเยี่ยมคำนับขุนนางชั้นต่ำกว่าข้าพเจ้า เมื่อเจ้าหน้าที่เขามาขอร้องหลายครั้งก็ไม่ได้ผล เขาก็เลิกเซ้าซี้ข้าพเจ้า และก็เลยไม่เอาใจใส่อนุญาตขอบต่อสุขทุกข์ของพวกเราด้วย ด้วยมูลเหตุดังนี้ ข้าพเจ้าจึงขังตัวอยู่ในเรือนพักไม่ยอมออกไปไหนอีกเลย แม้กระทั่งการออกไปเดินเล่นเพื่อยืดเส้นยืดสายในลานวัดใกล้เคียงที่พักนั้น (ลานวัดประยูรวงศ์) ข้าพเจ้าก็งดเสียด้วย"

สมุดบันทึกของท่านทูตตอนนี้ บังอาจกล่าวเรื่องการเมืองภายในประเทศ ซึ่งตัวเองก็เพิ่งจะเข้ามาอยู่อาศัยยังไม่ถึงเดือน คือบังอาจกล่าวเรื่องส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องจะทรงสละราชสมบัติ เรื่องรัชทายาทเรื่องการแตกแยกในคณะเจ้านายขุนนางไทย และกล่าวข้อความอีกมากหลายซึ่งผิดวิสัยชาวต่างประเทศที่เข้ามาเป็นแขกเมือง ผู้สนใจใคร่จะทราบว่าท่านกล่าวสิ่งใดบ้าง โปรดไปขอดูที่หอสมุดแห่งชาติ และบันทึกต่อมามีข้อความว่า "ครั้นวันที่ ๑๙ กันยายน จมื่นราชามาตย์และขุนนางไทยจากพระราชวังอีก ๓ ท่าน ได้อัญเชิญห่อหนังสือจ่าหน้าซองถึงข้าพเจ้ามามอบให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ร้อยเอก บรูก และ นายเซนต์ ยอน ออกไปรับหนังสือนั้น แต่เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยไม่ยอม ว่าจะต้องมอบให้แก่ข้าพเจ้าโดยตรง ทางฝ่ายเราก็ไม่ยอม (ต่างฝ่ายต่างไม่ยอมเช่นนี้ในที่สุด) เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจึงนำหนังสือนั้นกลับไป"

หนังสือที่จมื่นราชามาตย์และข้าราชการไทย ๓ ท่าน นำมาดังกล่าวจะเป็นหนังสืออะไร จะเป็นหนังสือเจ้าพระยาพระคลัง ลงวันที่ ๑๘ กันยายน ๔ ฉบับ ตอบหนังสือเซอร์ เยมส บรูก ใช่หรือไม่ ความนี้ไม่กระจ่าง แต่เมื่อพิจารณาจากหลักฐานของฝ่ายเราฝ่ายเขา ดูจะเป็นหนังสือของเจ้าพระยาพระคลัง ลงวันที่ ๑๘ ทั้ง ๔ ฉบับนั้น เขียนตอบเซอร์เยมส บรูก เพราะหนังสือคณะเสนาบดี ลงวันที่ ๒๔ และ ๒๕ กันยายน ศุภสาส์นเจ้าพระยาคลังถึงลอร์ดปาเมอสตัน ก็ลงวันที่ ๒๕ กันยายน จมื่นราชามาตย์ และคณะจะนำมาเพื่อมอบให้ฝ่ายอังกฤษในวันที่ ๑๙ กันยายน ย่อมเป็นไปไม่ได้

เรื่องขุ่นเคืองกระทบกระทั่งจิตใจกันยังมีประปราย แต่ก็ไม่ถึงกับฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดกระทำล่วงเกินวิสัยและการต้อนรับคณะทูตสันถวไมตรี จนวันที่ ๒๓ กันยายน เซอร์ เยมส บรูก รอ ๆ อยู่เห็นฝ่ายไทยเงียบ หายไป จึงมีหนังสือมอบให้ร้อยเอกบรูก และนายเซนต์ ยอน นำไปมอบไว้แก่จมื่นไวยวรนารถ ความว่า "เซอร์ เยมส บรูก ได้ส่งร้อยเอกบรูก และนายเซนต์ ยอน มาหาคุณพระไวย ฯ เพื่อแจ้งว่า เซอร์ เยมส บรูก ใคร่ขอเรือนำส่งคณะทูตกลับออกไปยังปากน้ำ ในการที่เซอร์ เยมส บรูก ใช้ให้ร้อยเอกบรูก และนายเซ็นต์ ยอน เป็นผู้ติดต่อขอรับหนังสือ ซึ่งเจ้าคุณพระคลังมีถึงตัวท่าน เช่นนี้ ก็เพื่อจะปฏิบัติตามข้อตกลงซึ่งเราทั้งสองฝ่ายได้มีต่อกันไว้ ข้อตกลงเช่นนี้ ทางฝ่ายไทยจะมาเปลี่ยนแปลงเอาไประยะหลังเช่นนี้ไม่ได้ แต่ถ้า เซอร์ เยมส

บรูก กลับออกไปขึ้นเรือใหญ่แล้ว การจะส่งหนังสือด้วยวิธีที่ฝ่ายไทยปรารถนาก็ย่อมทำได้ (เพราะข้อตกลงนั้น ใช้ได้เฉพาะเมื่อ เซอร์ เยมส บรูก เข้ามาอยู่ในพระนคร) เพราะฉะนั้นถ้าคุณพระคลังพึงประสงค์จะส่งมอบหนังสือของท่านให้เซอร์ เยมส บรูก นอกพระนคร ทางฝ่ายเซอร์ เยมส บรูก ก็จะจัดการรับหนังสือบนเรือ เนเมซิส ที่ปากน้ำด้วยวิธีการอย่างเดียวกับทางฝ่ายไทย รับหนังสือของลอร์ด ปาเมอร์สตัน"

เขียนมาถึงตอนนี้ ผู้เขียนชักรู้สึกเห็นใจทูตขรตรีเศียรผู้นี้อยู่บ้าง ในการที่ท่านเข้ามาอยู่ในพระนคร ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่ประการใด ยิ่งกว่านั้น ท่านเข้ามาอยู่ในยามวิกาล เจ้าพระยาคลังในขณะนั้นทรงพระกรุณาโปรดให้เป็นผู้ใหญ่ ไม่สมควรจะพูดจารับรองทูต ผู้ที่พระองค์ทรงมอบหมายให้มีหน้าที่พูดจารับรองก็คือ จมื่นไวยวรนารถ ก็ยังไม่อยู่ในตำแหน่งเสนาบดี อีกประการหนึ่ง ข่าวอกุศลต่าง ๆ ก็แพร่สพัดไปทั่วกรุงว่าจะเกิดจลาจลบ้าง สงครามกลางเมืองบ้าง คณะทูตจะถูกทำร้ายบ้าง ทูตทั้งคณะก็มีด้วยกันเพียง ๔๐ คนเท่านั้น เป็นจำนวนเพียงขยุบมือเดียว ไหนเลยจะป้องกันได้นานถ้าเกิดเหตุร้ายขึ้นจริง ๆ ส่วนพิธีการทูตเล่า ในเวลานั้นทางฝ่ายเราก็ยังใหม่อยู่ ไม่สันทัดเท่าใดนัก แม้กระนั้น เราก็ไม่ได้ก่อเรื่องร้ายให้เป็นภัยแก่ฝ่ายเขา เขาจึงสามารถรายงานไปยังกระทรวงต่างประเทศได้ว่า "ข้าพเจ้ามีความสุขใจที่จะรายงานให้ ฯพณฯ ท่านทราบว่า การ

เจรจาความทั้งหลายทั้งปวงนั้น ได้กระทำไปโดยปราศจากการกระทบกระทั่งกัน และก็เป็นการเจรจาโดยน้ำเสียงที่สุภาพและการแสดงออกซึ่งความเป็นไมตรีต่อกันตลอดมาด้วย"

ในสมุดบันทึกของท่านทูต ได้ลงข้อความต่อมาว่า "แต่ถ้าหากเจ้าคุณพระคลังไม่พึงประสงค์จะนำส่งหนังสือนั้น (ซึ่งจมื่นราชามาตย์นำมาเมื่อวันที่ ๑๙ กันยายน) ข้าพเจ้าก็จะถือว่าคณะทูตสันถวไมตรีของข้าพเจ้าได้ปฏิบัติการงานลุล่วงไปด้วยดีแล้ว และข้าพเจ้าจะขอกล่าวคำอำลาต่อ ฯพณฯ ท่าน ด้วยความเชื่อมั่นว่าเมื่อข้าพได้ออกไปจากพระนครและเมื่อคณะเสนาบดีไทยได้ไตร่ตรองรอบคอบดีแล้ว คณะเสนาบดีนั้นก็จะแสดงความปรารถนาที่จะเห็นชอบกับข้อเสนอต่าง ๆ ของข้าพเจ้า โดยแต่งตั้งเอกอัครราชทูตไทย ผู้มีตำแหน่งสูงไปประจำ ณ ราชสำนักเซนต์ เยมส์."

ความที่ทูตอังกฤษบันทึกไว้เช่นนี้ ผู้เขียนรู้สึกว่าแกมาเหนื่อเมฆเอามาก ๆ มีการประชดแดกดัน ตัดสวาทขาดไมตรีอยู่ในเชิง แต่กลับมาจบประโยคในรูปใหม่เอี่ยม คล้ายกับว่าท่านเผ้าขอให้รัฐบาลไทยส่งทูตไทยไปประจำกรุงลอนดอน แต่ฝ่ายไทยดื้อดึงไม่ยินยอมฉะนั้น แล้วเรื่องร่างสัญญาทางพระราชไมตรีฉบับใหม่ และร่างสัญญาการค้าขายฉบับใหม่ทำไมจึงหายไปเฉย ๆ ไม่นำมาพูดถึง ก็ถ้าเซอร์ เยมส บรูก จะเดินทางเข้ามาเพื่อขอให้รัฐบาลไทยส่งทูตไทยไปประจำ ณ ราชสำนักเซนต์ เยมส์ ทำไมข้อความดังกล่าวจึงเพิ่งมาปรากฏตอนเขาจะตีจากไป เพราะฉะนั้นผู้เขียนจึงรู้สึกว่า รายาบรูกเขาไม่เลวเลยสมดังคำประชด

ในกระแสพระราชดำริ ฯ ที่ว่า "เชมส์บรุกสมควรที่มีสติปัญญาเข้ามาเจรจาพูดจาทางไมตรี"

สาเหตุกระทบกระทั่งซึ่งกันและกันในตอนนี้ ก็ดูจะหมดไป คณะทูตอังกฤษเมื่อเจรจาไม่ได้ผลสมความมุ่งหมาย ก็รีบร้อนจะกลับออกไป ทางฝ่ายเราก็ใคร่จะมอบหนังสือตอบให้รัฐบาลเขาได้พิจารณา จึงในวันที่ ๒๖ กันยายน หนังสือต่าง ๆ ของเจ้าพระยาพระคลัง และของคณะเสนาบดีไทย ตลอดจนศุภสาส์นถึง ลอร์ดปาเมอสตัน ทางฝ่ายไทยก็ได้มอบให้แก่คณะทูตจนเสร็จสิ้น ทางฝ่ายไทยจึงจัดเรือหลวงนำคณะทูตไปส่ง ณ เรือใหญ่ในวันที่ ๒๘ กันยายน และในเช้าวันรุ่งขึ้น คณะทูตจึงแล่นเรือออกนอกสันดอนไปโดยไม่มีเหตุร้ายเกิดขึ้นแต่อย่างใด

ข้อความในจดหมายเหตุของเรา จบลงตอนคณะทูตอังกฤษแล่นเรือออกไปนอกสันดอน แต่เอกสารฝ่ายอังกฤษยังมีข้อสำคัญต่อไปอีก คือ เมื่อ เซอร์ เยมส บรูก แล่นเรือเข้าไปถึงเมืองสิงคโปร์ในวันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๓ วันรุ่งขึ้นเขาก็รีบทำรายงานส่งไปยังลอร์ดปาเมอสตัน เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศเป็นรายงานลับลงวันที่ ๕ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๕๐ มีข้อความในรายงานนั้น ๖๘ ข้อ และมีเอกสารประกอบรายงานแนบติดไปด้วย ๔๖ เอกสาร ข้อความส่วนใหญ่เป็นการพ้องร้องให้รัฐบาลอังกฤษจัดการอย่างเด็ดขาดกับรัฐบาลไทย รายละเอียดจากรายงานลับนี้ขอท่านที่สนใจไปขอดูได้ที่หอสมุดแห่งชาติ ในที่นี้ผู้เขียนจะขอนำข้อ ๔๘ และข้อ ๑๒ ในรายงานลับนี้มาลงไว้เป็นสังเขป

(เพราะถ้านำมาลงมากกว่านี้ เกรงจะผิดข้อสัญญา ที่ผู้เขียนทำไว้กับ Public Record Office กรุงลอนดอน ซึ่งห้ามการนำเอกสารของเขามาลงพิมพ์เพื่อการโฆษณา)

ในการเจรจาทางการทูต โดยลายลักษณ์อักษรของ เซอร์ เยมส บรูก จะไม่ปรากฏข้อความในใจของเขาอยู่ในเอกสารภาษาไทยและอังกฤษเลยความในใจนี้กลับปรากฏในรายงานลับข้อ ๔๘ ซึ่งเซอร์ เยมส บรูก เขียนเสนอกระทรวงต่างประเทศ ข้อความปรากฏในข้อ ๔๘ ดังกล่าวมีใจความว่า "ข้อ ๔๘ (ขุนนางแห่งพระมหากษัตริย์จะตั้งราคาสินค้า ซึ่งมีการซื้อขายกันในท้องตลาดไม่ได้ นี่เป็นข้อที่ ๑ ในสัญญาการค้าขาย) แต่เมื่อมาพิจารณาจากหลักฐานที่ได้แนบมานี้ จะเห็นได้ว่าราคาน้ำตาลถูกกำหนดราคาขายไว้โดยเจ้าภาษี ซึ่งเป็นขุนนางของพระมหากษัตริย์ และก็เป็นสิ่งมหัศจรรย์ที่เจ้าคุณศรีพิพัฒน์ (ขุนนางตำแหน่งสูงสุด) ผู้ซึ่งร้อยเอกเบอร์นี่ระบุนามเอาไว้ว่าเป็นเจ้าภาษีตัวจริงในยุคนั้น ก็ยังคงเป็นเจ้าภาษีอยู่จนบัดนี้ โดยการตั้งเจ้าภาษีช่วงชาวจีนให้ออกหน้าดำเนินการ ข้อเดือดร้อนซึ่งร้อยเอกเบอร์นี่ร้องเรียนขึ้นมาในครั้งนั้น ก็ยังคงเป็นข้อเดือดร้อนอยู่โดยการกระทำของท่านเจ้าคุณศรีพิพัฒน์"

เจ้าคุณศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นจางวางพระคลังสินค้า ส่วนเจ้าภาษีช่วงชาวจีนนั้น เห็นจะเป็นเจ้าสัวฉิมและเจ้าสัวยง ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระสวัสดิวารี และพระพิทักษ์ทศกร คำกล่าวของ

เซอร์ เยมส บรูก ข้อนี้ ดูจะไม่ใช่ของใหม่ พ่อค้าอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ก็ได้กล่าวฟ้องร้องไปยังรัฐบาลของเขาก่อนหน้านี้ แล้วผู้เขียนพบเอกสารของรัฐบาลอังกฤษในเรื่องนี้ ระบุไว้ว่า เจ้าหน้าที่รัฐบาลอังกฤษได้พิจารณาหลักฐานข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ ไม่ลงความเห็นร่วมกับพ่อค้าว่า พระมหากษัตริย์ไทยทรงล่วงละเมิดสัญญาการค้าขายดังกล่าว การที่เซอร์ เยมส บรูก นำเรื่องนี้ขึ้นเสนอต่อเสนาบดี กระทรวงการต่างประเทศในรายงาน ลับของท่านจึงเป็นการฟ้องซ้ำซากในเรื่องเดียวกัน

มีผู้เขียนอธิบายเรื่องนี้ไว้อย่างรัดกุมว่า "ก็และในสมัยนั้นทั้งในหลวงและเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย ยังประกอบการค้าขาย ตามประเพณีซึ่งมีมาแต่กรุงเก่า พวกอังกฤษอเมริกันเมื่อมีสัญญาแล้ว กล่าวหาว่ารัฐบาลแย่งค้าขาย และตั้งพระคลังสินค้าเก็บภาษีโดยทางอ้อมไม่ทำตามสัญญา ฝ่ายข้างไทยว่าไม่ได้ทำผิดสัญญา.... การที่ทำสัญญานั้นไม่ได้หมายความว่าจะเลิกการค้าขายของหลวง หรือไม่อนุญาตให้เจ้านายข้าราชการค้าขายเป็นข้อทุ่มเถียงกันดังนี้" (หน้า ๖๗–๖๘ ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒) การที่รัฐบาลอังกฤษวินิจฉัยว่าการค้าในรูปพระคลังสินค้าไม่ผิดสัญญา จึงเป็นนิมิตรอันดีแก่เราและก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลอังกฤษเป็นผู้ใหญ่ ไม่โอนเอนเข้าข้างพวกของตัวเสมอไป

ข้อเสนอของเซอร์ เยมส บรูก อีกข้อหนึ่ง สำคัญที่เป็นเรื่องคอขาดบาดตายในการนำมากล่าวในที่นี้ ขอเรียนให้ทราบว่า

ไม่ใช่เป็นเรื่องฟันฝอยหาตะเข็บ แต่เป็นการแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลอังกฤษไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอนี้ เป็นความดีน่าสรรเสริญยิ่งนัก ข้อเสนอนี้หมายเลข ๑๒ มีใจความว่า:–

"ข้อ ๑๒ ถ้าหากรัฐบาลสยามไม่ยอมตามข้อเรียกร้องของเรา ก็ขอได้ส่งกองทหารเข้าบุกทำลายป้อมปราการในแม่น้ำและยึดพระนครไว้ เราก็จะได้กลับเข้าสู่ตำแหน่งบังคับบัญชาการต่าง ๆ สิ่งไม่ดีขัดต่อผลประโยชน์ของเราในอดีต เราก็รื้อฟื้นจัดรูปเสียใหม่ให้เป็นประโยชน์ขึ้น เราก็จะประสบสันติและเสวยสุขจากการค้าขายของประเทศนี้ ซึ่งกำลังเติบโตและสำคัญยิ่งขึ้นทุกวัน"

เซอร์ เยมส บรูก ไม่ใช่ชาวอังกฤษคนแรกที่เสนอให้รัฐบาลอังกฤษใช้กำลังบีบบังคับรัฐบาลไทย ผู้เสนอความเห็นนี้คนแรกก็คือ ยอน ครอเฟิด ต่อมาก็มีพ่อค้าชื่อ วิลเลียม ฮันเตอร์ แต่ใครจะเสนอให้ใช้กำลังบีบบังคับรัฐบาลไทย รัฐบาลอังกฤษก็ไม่เคยเห็นด้วยสักครั้ง แต่ครั้งนี้ ลอร์ด บ่าเมอสตัน บันทึกเป็นคำสั่งมาว่า รัฐบาลไม่เห็นชอบที่จะใช้กำลังหักโหมรัฐบาลสยามในขณะนี้ คำว่า "ขณะนี้" ในคำสั่งภาษาอังกฤษเขียนว่า at present เป็นคำสั่งลงวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๕๑ คือหลังจากเซอร์ เยมส บรูก รายงานไปได้ ๔ เดือน รัฐบาลอังกฤษไม่เห็นชอบที่จะใช้กำลังหักโหมรัฐบาลสยามในขณะนี้ ถ้าพูดในแง่ตรรกวิทยาก็ทำให้น่าเชื่อไปได้ว่า ต่อมา รัฐบาลอังกฤษอาจจะใช้กำลังหักโหมรัฐบาลไทยก็เป็นได้ ผู้เขียนเคยเขียนเรื่องเซอร์ เยมส บรูก มาครั้งหนึ่ง หลายปีมาแล้ว (โดยให้ชื่อว่า

"วิกฤติกาลเงียบเมื่อร้อยปีก่อน"[๑] ลงในชุมนุมจุฬา พ.ศ. ๒๔๙๖) แต่ครั้งนั้น ยังไม่มีโอกาสตรวจดูหลักฐานเอกสารทางด้าน รัฐบาลอังกฤษ บัดนี้ผู้เขียนได้ตรวจตราและรวบรวมหลักฐานดังกล่าวมาไว้ในมือ จึงขอแสดงหลักฐานนั้นไว้ในหมายเหตุท้ายเรื่อง โดยเรียงข้อความจากเอกสารนั้นตามลำดับเหตุการณ์ ซึ่งเกิดก่อนเกิดหลัง ให้เอกสารเป็นผู้บอกกล่าวกับท่านเองว่า บ้านเมืองไทยหลุดรอดจากภัยสงคราม และไม่ตกเป็นอาณานิคมเมืองขึ้นในครั้งนั้นเหมือนประเทศพม่า เพราะเหตุใด ?

รายาบรูกเป็นผู้มีนิสัยดิ้นดันหักโหม ทำอะไรไม่ได้ดังใจก็ใคร่จะใช้อำนาจเข้าข่มขู่ แต่ก็ยังมีส่วนดีอยู่ในตอนท้าย คือก่อนที่ท่านจะแล่นเรืออกไปนอกพระราชอาณาเขต ท่านได้ฝากทองคำใบ น้ำหนัก ๑๐ ตำลึง ๑ เฟื้อง จดหมายเหตุจดว่าราคา ๗๒๒ บาท เอกสารอังกฤษว่าราคา ๑๐๐ ปอนด์สเตอร์ลิง ขอให้จืนไวยวรนารถนำเข้ามากราบทูลถวาย เป็นการสมณาคุณตอบแทนการต้อนรับเลี้ยงดูคณะทูตตลอด ๓๘ วัน ที่เข้ามาอยู่ในพระนคร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด ฯ ให้ เจ้าพนักงานทำดอกบัวบูชา พระพุทธปฏิมากรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

หมายเหตุเรื่องเอกสารเล่าเหตุการณ์ต่อมา

๑. ลอร์ด ปาเมอสตัน เสนาบดีต่างประเทศอังกฤษ มีคำสั่งถึงเซอร์ เยมส บรูก ลงวันที่ ๑๘ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๔๙

---

๑. ในที่นี้ใช้ชื่อเรื่องว่า "วิกฤตกาลเงียบเมื่อร้อยยี่สิบห้าปีก่อน"

ให้เตรียมตัวเพื่อจะเดินทางเข้ามายังพระนคร โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะพัฒนาการค้าระหว่างกัน ในคำสั่งนั้น ท่านแนะให้เซอร์ เยมส บรูก แวะที่เมืองสิงคโปร์ก่อน สืบสวนเรื่องราวจากพ่อค้าอังกฤษถ่องแท้แล้ว จึงค่อยเดินทางเข้ามา "เราถือเป็นสิ่งสำคัญมากในข้อที่ว่า ถ้าท่านพยายามเจรจาแล้วไม่ได้ผล สิทธิเดิมที่เรามีอยู่เท่าใดก็ให้คงที่ไว้เช่นนั้น อย่าได้ไปก่อการทะเลาะวิวาทหรือแสดงอาการเป็นศัตรูเป็นอันขาด" นี่เป็นต้นเค้าเรื่องราวของการทูตของเซอร์ เยมส บรูก.

๑. หอการค้า ณ เมืองสิงคโปร์ ได้เสนอแนะนำเซอร์ เยมส บรูก เป็นหนังสือลงวันที่ ๑๘ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๕๐ ความว่า "หอการค้าขอแสดงความหวังว่า เซอร์ เยมส บรูก จะอยู่ในฐานะ (พร้อมด้วยเรือรบ) หนักแน่นและผึ่งผายในการเจรจากับรัฐบาลสยาม ถ้าปราศจากกำลังเรือรบ*จอดทอดลำอยู่ในแม่น้ำ (เจ้าพระยา)* แล้ว ก็มีเหตุผลที่จะเชื่อได้ว่าท่านจะพบแต่อุปสรรคต่าง ๆ นานาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด."

๓. ครั้น เซอร์ เยมส บรูก กลับออกไป ก็รีบรายงานเสนอให้รัฐบาลองกฤษใช้กำลังบู่เข็ญรัฐบาลสยามรายงานนั้นลงวันที่ ๕ ตุลาคมต่อมาท่านก็ได้รับหนังสือของ Crown Prince (แกเขียนว่าดังนี้ หมายถึงเจ้าฟ้ามงกุฎ) มีใจความว่า "เสียใจที่ไม่ได้มีโอกาสพบปะเซอร์ เยมส บรูก เพื่อจะให้คำแนะนำของฉันแก่ท่าน เพราะมีพระบรมราชโองการไม่ให้ฉันไปพบปะกับอังกฤษไม่ว่าคนใด และเจ้าคุณพระคลังและเจ้าคุณศรีพิพัฒน์ก็มาขอให้

ไปช่วยแปลและตรวจตราเอกสารให้ถูกต้อง การที่คณะทูตอังกฤษจะบรรลุผลสมความมุ่งหมายนั้น จำต้องเลื่อนพระนายไวย ฯ ให้ขึ้นเป็นอรรคมหาเสนาบดี แล้วท่านจะได้กราบทูลแนะนำ พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่ แต่ในขณะนี้ไม่มีใครจะทำอะไรได้เลย" หนังสือนี้ เป็นของเจ้าพ่ำใหญ่ มีไปถึงห้าง Hamilton, Grey & Co. ที่เมืองสิงคโปร์มีข้อความกำชับไว้ด้วยว่า "ถ้าท่านไม่สามารถไปพูดด้วยปากกับ เซอร์ เยมส บรูก ได้ จึงค่อยเอาหนังสือนี้แสดง"

เซอร์ เยมส บรูก เมื่อได้รับหนังสือดังกล่าว จึงรีบแจ้งไปยังกระทรวงต่างประเทศอังกฤษเมื่อวันที่ ๗ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๕๐ พร้อมทั้งแนบหนังสือนี้ไปด้วย

๔. ครั้นถึงปีใหม่ ลอร์ด ปาเมอสตัน จึงมีคำสั่งมายัง เซอร์ เยมส บรูก ลงวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๕๑ มีใจความเป็น ๓ ประการคือ

(๑) เห็นชอบกับการกระทำต่าง ๆ ของ เซอร์ เยมส บรูก ในขณะเข้ามาเจรจากับรัฐบาลสยาม

(๒) ไม่เห็นชอบที่จะใช้กำลังหักโหมรัฐบาล สยามในขณะนี้ และ

(๓) ให้สืบสาวเรื่องของเมืองกำปอด ซึ่งนายยอน ครอเฟิด เป็นผู้ทำข้อเสนอไปว่า รัฐบาลอังกฤษควรเข้ายึดครอง

๔. ในสมุดบันทึกประจำวันของเซอร์ เยมส บรูก มีข้อความเกี่ยวกับรัฐบาลสยามในระยะนี้ว่า "เหตุการณ์ต่าง ๆ กำลัง

ตึงเครียด พระเจ้าแผ่นดินใกล้สวรรคตอยู่แล้ว และไม่มีทางจะเยียวยาได้ เมื่อสวรรคตลงวันใด ก็ดูจะแน่นอนว่าจะเกิดปฏิวัติ ฉันเกรงว่าเจ้าฟ้าน้อยคงจะได้สืบราชสมบัติ บรรดาพวกหมอสอนศาสนาลงความเห็นว่า เรื่องนี้ไม่ต้องสงสัยละ เพราะเจ้าคุณพระคลังจะเข้าข้างท่าน ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎพระเชษฐานั้น ก็มีสมัครพรรคพวกเข้มแข็ง แต่ทว่าไม่ใช่เป็นพวกขุนนาง"

๖. ต่อมาในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ มีหนังสือจากพระยาศรีสุริยวงษ์ (พระนายไวย) ถึงเซอร์ เยมส บรูก แจ้งให้ทราบว่า "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประชวรแต่วันที่ ๗ มกราคม ครั้นถึงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พระองค์จึงพระราชทานกระแสพระราชดำรีออกมา จึงในวันที่ ๑๗ มีนาคม เจ้าฟ้ามงกุฎ และเจ้าฟ้าน้อยได้รับอัญเชิญให้ขึ้นครองแผ่นดินร่วมกัน วันที่ ๒ เมษายน เวลา ๒.๒๐ ก.ท. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเจ้าฟ้ามงกุฎจึงได้รับราชสมบัติ"

เอกสารที่ผู้เขียนถอดใจความเรียงไว้ให้เห็นเช่นนี้ ก็เพื่อผู้ติดตามอ่านเรื่องนี้มาแต่ต้น จะได้ทราบว่าอะไรเกิดขึ้นในระยะเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๓๙๓ ถึงเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ มีท่านผู้ใหญ่เขียนไว้ว่า "เมื่อ เซอร์ เยมส บรูก เสนอรายงานไปแล้ว รัฐบาลอังกฤษสั่งให้เซอร์ เยมส บรูก เข้ามาในพระนครอีกครั้งหนึ่ง คราวนี้ให้นำเรือรบเข้ามาด้วย" มีเอกสารจากกระทรวงต่างประเทศ ลงวันที่ ๒๙ สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๕๑ สั่งให้เซอร์ เยมส บรูก เดินทางเข้ามาในพระนครอีก เพื่อทำ

สัญญาการค้าขายกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ แต่เรื่องเรือรบไม่ได้พูดถึง การที่เซอร์ เยมส บรูก ไม่ได้เดินทางเข้ามาตามคำสั่งใหม่นั้น ก็เนื่องจากได้รับหนังสือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (พระนายไวย) ลงวันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๓๙๔ แจ้งว่างานพระราชทานเพลิงพระบรมศพ จะมีขึ้นในเดือนพฤษภาคม (จึงขออย่าเพิ่งเดินทางเข้ามา) ต่อมามีเรื่องยุแหย่ปั่นแบ้งปั่นขากันระหว่างนายยอน ครอเฟิดและเซอร์ เยมส บรูก ประกอบทั้งมีการเปลี่ยนตัวเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศถึง ๓ ท่าน ภายในเวลา ๒ ปี ยอนครอเฟิดก็ดี เซอร์ เยมส บรูก ก็ดี เลยอดได้เป็นราชทูตเข้ามาทั้ง ๒คน

หมายเหตุเกี่ยวกับ ฯพณฯ บริษัท British East India Co.

สมุดบันทึกของเซอร์ เยมส บรูก ระบุว่าเรือเนเมซิส เป็นของ ฯพณฯ บริษัท ส่วนเรือสฟิงซ์ เป็นของรัฐบาลอังกฤษ เกี่ยวกับทูตอังกฤษ ๒ คณะก่อนเขา คือคณะของยอน ครอเฟิด และคณะของร้อยเอก เฮนรี่ เบอร์นี่ ข้าหลวงใหญ่ประจำอินเดีย (ซึ่งจดหมายเหตุของเราเรียกว่า เจ้าเมืองมังกล่า) เป็นผู้จัดส่งให้เข้ามายังกรุงฯ ในพระนามาภิธัยของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ ข้าหลวงใหญ่ประจำอินเดีย อันที่จริงก็คือประธาน ฯพณฯ บริษัทนั่นเป็นบริษัทค้าขายทำไมจึงมีอำนาจใหญ่โต ถึงกับทำสนธิสัญญาหรือทำสงครามกับประเทศอื่นได้ เป็นข้อที่เราควรสืบสาวกระทำความเข้าใจเสียด้วย อนึ่งสัญญาการค้าขายที่เราได้ทำไว้กับบริษัทฯ

ทำไมรัฐบาลอังกฤษจึงยังส่งเซอร์ เยมส บรูก ให้เข้ามาขอเปลี่ยนแปลงแก้ไข

กล่าวโดยย่อ บริษัทค้าขายของอังกฤษนั้น พระนางอลิซาเบธ (ที่หนึ่ง) เป็นผู้ทรงแต่งตั้งให้อำนาจสิทธิขาดไว้ ตรงกับรัชกาลพระนเรศวรของเรา เวลานั้นอังกฤษ ยังไม่มีดินแดนอาณานิคม ใช้นโยบายการค้าขายนำหน้าการเมือง พ่อค้าออกมาซื้อขายในนามของบริษัท เห็นทำเลที่ใดเหมาะ ก็ใช้กำลังเข้ายึดสร้างป้อมปราการ และทำเป็นห้างค้าขายด้วยในตัว เรียกว่า Factory Factory แห่งแรกของอังกฤษในอินเดียก็คือที่ Surat อังกฤษสร้างหัวหาดนี้ได้สำเร็จในแผ่นดินพระเอกาทศรฐ และแผ่ขยายมาตั้งที่ Madras ได้สำเร็จในแผ่นพระเจ้าประสาททอง อังกฤษจึงมีอำนาจควบคุมทั้ง ๒ ฝั่งของประเทศอินเดีย ภายในระยะ ๔๐ ปีนับแต่แรกก่อตั้ง บริษัทการแผ่ขยาย อำนาจโดยยึดหัวหาดใกล้ฝั่งทะเล บริษัทยังคงทำต่อไป จึงยึดได้ Bombay และ Hugli ในแควันเบงกอลได้ ในแผ่นดินพระนารายณ์มหาราช เมื่อไทยเกิดการสู้รบยิงกับเรืออังกฤษที่เมืองมะริดในปีที่พระเพทราชาเข้ายึดอำนาจนั้น ทางอังกฤษยังไม่ได้ตั้งเมือง Calcutta ขึ้น และก็ยังไม่อยู่ในฐานะที่จะเอาเรื่อง กับรัฐบาลไทยแต่อย่างใด ในครั้งนั้น ความสำคัญของแควันเบงกอลเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นทีหลัง เมื่อประธานบริษัท ฯ หรือข้าหลวงอังกฤษย้ายมาสร้างจวนผู้ว่าราชการเอาในแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี คำว่า "เจ้าเมืองมังกล่า" จึงมาปรากฏในจดหมายเหตุของเราดูกับคำว่า "เจ้าเมืองวิลาศ" คำแรกคือประ-

ธานบริษัทและเป็นข้าหลวงใหญ่อังกฤษปกครองประเทศอินเดีย คำหลังคือ พระเจ้าแผ่นดินกรุงอังกฤษ เมื่ออังกฤษเข้ามายึดเกาะปีนังไปนั้นเป็นปีที่ ๕ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เจ้าเมืองมังกล่าในเวลานั้นคือ Lord Cornwallis

ท่านผู้อ่าน จะเห็นได้ แล้วว่า นับแต่บริษัทนี้เข้ายึดหัวหาดที่สุรัตในแผ่นดินพระเอกาทศรฐ และแผ่ขยายอำนาจเข้ามาเรื่อยจนมายึดเกาะปีนังเอาในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ บริษัทต้องใช้เวลาเกือบ ๑๘๐ ปี ตลอดเวลาดังกล่าว บริษัทต้องทำสงครามรบพุ่งกับพวกอินเดีย ปอร์ตุเกศ ฮอลันดา ฝรั่งเศส แย่งอำนาจกันอย่างเอาเป็นเอาตาย ครั้นพอปราบพระเจ้านโปเลียนสำเร็จอังกฤษก็ได้เมืองมะลักกา เมืองสิงคโปร์ และทำสงครามกับพม่า ยึดดินแดนทางตะนาวศรี มะริด ทะวาย ตลอดจนเมืองย่างกุ้ง เมืองหงสาวดี การที่บริษัท ฯ หรือเจ้าเมืองมังกล่ามีอำนาจราชสิทธิปกครองประเทศอินเดียทั้งหมด และประกาศสงครามรบพุ่งกับประเทศพม่าดังนี้ ย่อมเป็นที่ประจักษ์แล้วว่าบริษัท ฯ มีอำนาจมากมายเพียงใด

แต่มาในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัฐบาลอังกฤษโดยพระเจ้าเยมส์ที่ ๓ ได้จัดส่งคณะทูตเข้าไปเฝ้าพระเจ้ากรุงปักกิ่ง เพื่อจะขอทำสนธิสัญญาต่าง ๆ ทางฝ่ายจีนดูจะแสดงข้อรังเกียจไม่อยากค้าขายด้วย[๑] รัฐบาลอังกฤษจึงจัดการส่ง

---

๑. ราชทูตอังกฤษ ชุดแรกคือชุด Lord MaCartney ค.ศ. ๑๗๙๓ และราชทูตชุด ๒ คือชุด Lord Amherst ค.ศ. ๑๘๑๖

คณะทูตชุดที่ ๒ มาอีก แต่คณะทูตชุดนี้ไม่ได้เข้าเฝ้าด้วย เมื่อการเจรจากันไม่ได้ผลเช่นนี้ จึงเกิดสงครามขึ้นดังที่เรารู้กันว่า 'สงครามฝิ่น' อังกฤษชนะ ยึดเกาะฮ่องกงได้ รัฐบาลอังกฤษจึงจัดส่งเซอร์ เยมส บรูก ให้เข้ามาเจรจากับรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บริษัทนี้ถึงจะหมดสิทธิในการจัดส่งคณะทูตให้ไปเจรจาความเมืองดังแต่ก่อนก็จริง แต่ก็ยังมีอำนาจปกครองอาณานิคมอยู่อีก จนเกิดขบถขึ้นในกรมทหารซิปอยเอง บริษัทต้องทำการปราบปรามหลายครั้งหลายหน เจ้าเมืองมังกล่าคนสุดท้ายคือ Lord Canning ต่อแต่นั้นมา (ค.ศ. ๑๘๖๐) รัฐบาลอังกฤษ ก็เข้าเป็นผู้ปกครอง ประเทศราช อาณานิคม โดยตรง โดยตั้งกระทรวงว่าการประเทศอินเดียขึ้นที่ กรุงลอนดอนเรียกชื่อว่า India Office กระทรวงนี้มีอำนาจปกครองประเทศพม่าและรัฐต่าง ๆ ในมลายูด้วย เรื่องราวเกี่ยวกับประเทศไทย อยู่ในขอบเขตอำนาจของกระทรวงการต่างประเทศ[๑] แม้กระนั้นกระทรวงว่าการประเทศอินเดีย ก็ยังมีอิทธิพล สั่งการก้าวก่ายมาให้เกิดเรื่องจนได้ คือสั่งให้เรือรบอังกฤษระดมยิงเมืองตรังกานู ซึ่งยังอยู่ในพระราชอาณาเขต ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บริษัท ฯนี้ในเอกสารอังกฤษ เขาเรียกว่า The Honorable East India Company ผู้เขียนจึงเขียนว่าพณ ฯบริษัทฯ

---

๑. พม่าเมื่อจะติดต่อกับรัฐบาลอังกฤษ ต้องดำเนินเรื่องผ่าน Colonial office แต่รัฐบาลสยามติดต่อ Foreign office ได้โดยตรง เรื่องนี้เป็นเหตุให้รัฐบาลพระเจ้ามินโดน (ตรงกับ ร.๔) น้อยเนื้อต่ำใจเป็นอันมาก

คราวนี้ มาถึงปัญหาที่สอง คือเมื่อพณ ฯ บริษัท ฯ ได้ทำสัญญากับรัฐบาลไทยครั้งร้อยเอกเบอร์นี แล้ว ทำไมรัฐบาลอังกฤษจึงยังส่งเซอร์ เยมส บรูก ให้เข้ามาจะขอแก้ไขสัญญาอีก พระราชพงศาวดาร ของ เราเน้นว่า ทูตคณะ ใหม่นี้เข้า มาจะ ขอแก้ ไขสัญญาการค้าขายและจดหมายเหตุก็ลงไว้ด้วยว่า เขาจะขอให้ลดค่าปากเรือจาก ๑,๗๐๐ บาท ให้เหลือวาละ ๕๐๐ บาท แต่อันที่จริง ความสำคัญที่เขาจะมาแก้ ไขไม่ใช่เรื่องการค้าขายการค้าขายเป็นเรื่องรอง เรื่องเอกและสำคัญที่สุดสำหรับเขาก็คือ เรื่องจะขอตั้งกงสุล และให้คน ในบังคับอังกฤษอยู่ใต้กฎหมายอังกฤษ แต่ ท่านก็สั่งด้วยว่าถ้ารัฐบาลไทยไม่ยอมก็ช่างเถิด อย่าไปวู่วามก่อเรื่องให้กระทบความสัมพันธ์และเสียสิทธิเดิมเป็นอันขาด ความข้อนี้ ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัฐบาลไทยยอมให้ตั้งกงสุล และยอมให้คนอังกฤษ อยู่ใต้กฎหมายอังกฤษก็จริง แต่สิทธินี้อังกฤษจะได้รับก็ต่อเมื่อรัฐบาลทั้ง ๒ ให้สัตยาบันต่อกันแล้ว และมีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายในท่าเรือกรุงเทพ ฯ ถึง ๑๐ ลำเสียก่อน ขอให้ท่านผู้อ่านระลึกด้วยว่าท่านเจ้าพระยาพระคลังเองก็คาดคะเนเรืออังกฤษจะมาค้าขายเพียงปีละหนึ่งหรือสองลำเท่านั้น จึงได้ตั้งข้อแก้ ไขกับเซอร์ เยมส บรูก ว่า ให้มีเรืออังกฤษเข้ามาค้าขายจำนวน ๔ ลำเสียก่อน จึงจะให้สิทธิอังกฤษตั้งกงสุล และให้คนอังกฤษอยู่ใต้กฎหมายอังกฤษ แต่เซอร์ เยมส บรูก ไม่ยินยอมรับข้อไขนี้ ดูจะเกรงว่ากว่าเรืออังกฤษจะเข้ามาค้าขายถึง ๔ ลำ คงกินเวลานานปีกระมัง การณ์

ต่อมากลับปรากฏว่า เรืออังกฤษได้เข้ามาค้าขายมากมายเกินความคาดหมาย แล้วรัฐบาลอังกฤษก็นำสนธิสัญญากลับมาแลกเปลี่ยน เป็นการให้สัตยาบันต่อกันในปีรุ่งขึ้นด้วย กงสุลอังกฤษอังกฤษคนแรกคือ Hillier จึงได้เข้ามาตั้งกงสุลของเขาขึ้นในกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๓๙๙

ควรกล่าวด้วยว่า ฯพณฯ บริษัทนี้ ดำเนินกิจการอยู่บนรากฐานระบบการค้าแบบผูกขาดนับแต่แรกตั้งมาทีเดียว ตลอดเวลากว่า ๒๕๐ ปี พณฯ บริษัทได้ทำสงครามรบพุ่งกับศัตรูคู่แข่งในการแย่งซื้อขาย คือกับรัฐบาลปอร์ตุเกศ ฮอลันดาและฝรั่งเศสจำนวนครั้งมากมายเหลือนับ แม้กับพ่อค้าชาวอังกฤษเอง พณ ฯ บริษัทก็ไม่ยกเว้นให้ ด้วยได้ทำการจับกุม ริบเรือ ปรับไหม จำคุกพวกพ่อค้าเถื่อนเหล่านี้ (interlopers) มามากต่อมาก จึงเป็นสิ่งประหลาดที่ตัวเองกลับมาเผยแผ่นชิงชังกับผู้อื่นซึ่งนิยมค้าขายแบบผูกขาดเช่นเดียวกับตน

รัชกาลพระนางเจ้าวิกตอเรีย กับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ยอมรับกันแล้วว่า เป็นการเริ่มยุคใหม่ ซึ่งมีรากฐานอยู่บนปรัชญาและอุดมคติแห่งเสรีภาพในการค้าขายและมนุษยธรรมในการติดต่อสังสรรระหว่างชาติ เมื่อรัฐบาลทั้ง ๒ ทำสนธิสัญญาบนรากฐานใหม่นี้ ลอร์ด ปาเมอสตัน เป็นนายกรัฐมนตรีอังกฤษ และเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นเอกอัครมหาเสนาบดีไทย ท่านผู้นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสดุดีไว้ว่าเป็น "มหาบุรุษรัตโนดม"

ซึ่งภาษาบัจจุบัน เห็นจะต้องใช้ว่า รัฐบุรุษหรือ รัฐบุรุษอาวุโส กระมัง

เมื่อ อังกฤษ พึง ประสงค์จะเริ่มเปิด สัมพันธภาพ บนรากฐาน สมภาพและมนุษยธรรม และฝ่ายไทยก็ยินยอมรับสนองข้อประสงค์นั้น รัฐบาลยังไม่มีเครื่องมือที่จะประกาศกฎหมายหรือคำสั่งราชการให้ราษฎรได้รู้ทั่วถึงกัน (ราชกิจจานุเบกษายังไม่ได้ออกจน พ.ศ. ๒๔๑๗) เมื่อรัฐบาลมีข้อห้ามหรือข้อแนะนำสิ่งใดก็ต้องให้สัสดี และทลวงพั่นเดินตีฆ้องร้องป่าวบอกตามหมู่ตามกองราษฎรในพระนครรู้ไม่ทั่วถึงกัน ยิ่งราษฎรตามแขวงอำเภอนอกพระนครกว่าจะทราบความตามประกาศก็เนิ่นช้าไม่ทันการเสียแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงมีเรื่องทะเลาะเบาะแว้งหยุมหยิมเกิดขึ้นกับชาวต่างประเทศไม่เว้นแต่ละสัปดาห์ (แต่เคราะห์ดีที่เรื่องไม่ลุกลามใหญ่โตไปจนถึงกับร้าวรานทางพระราชไมตรีได้) ราชฎรยังไม่พร้อม ขุนนางยังไม่พร้อม แม้แต่รัฐบาลเองก็ยังขลุกขลักไม่พร้อมก็หลายเรื่อง ในการที่จะปฏิบัติให้ครบถ้วนตามสนธิสัญญานั้น เฉพาะในเรื่องราชทูตไทยซึ่ง เซอร์เยมส บรูก กล่าวหวังไว้แต่พุทธศักราช ๒๓๙๓ นั้น กว่ารัฐบาลไทยจะพร้อมจัดส่งไปประจำราชสำนักเซนต์ เยมส์ ได้ ก็ล่วงเลยมาจนพุทธศักราช ๒๔๒๔ ราชทูตไทยคนแรกที่ได้รับเกียรติอันยิ่งใหญ่นั้น คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าปฤษฎางค์ ในพระบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีห-วิกรม ต้นตระกูล ชุมสาย

จาก 'ชุมนุมจุฬา' ฉบับ ตุลาคม ๒๕๐๓

พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับ ท่านสังฆราช ปาลเลอกัวซ์

ฝรั่งคนแรกซึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์พงษาธิศวรกษัตริย์บัตติยราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ได้ทรงรู้จักรักใคร่ชอบพอเห็นจะได้แก่ท่านสังฆราชยวงบัปติสต์ ปาลเลอกัวซ์ เมื่อครั้งพระองค์ท่านทรงผนวชประทับอยู่ที่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) ขณะที่ท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์เป็นเจ้าอธิการวัดคอนเซ็ปซีออง (วัดบ้านเขมร) ในรัชกาลแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ได้ทรงคุ้นเคยชอบพอกับท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ในครั้งนั้น เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งซึ่งได้ช่วยให้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการบ้านเมือง โดยเฉพาะการเจรจาความเมืองกับประเทศฝรั่งเศสได้แนบเนียนสมพระราชประสงค์ ในรัชสมัยเมื่อพระองค์ท่านได้เสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติแล้ว พระราชกรณียกิจดังกล่าวนี้ได้เป็นเครื่องเพิ่มพูนพระเกียรติคุณ และพระปรีชาญาณเป็นที่น่าแซ่ซร้องสรรเสริญตลอดกาลนาน

ตามข้อความในพระราชพงศาวดาร และเอกสารสำคัญอื่น ๆ ปรากฏหลักฐานเป็นยุติต้องกันว่า ในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้า-

มงกุฎ ฯ ทรงพระชนมายุครบอุปสมบท ก็ทรงผนวชเมื่อวันที่ ๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ (ค.ศ. ๑๘๒๔) ต่อมาได้ไม่กี่วัน พระบาทสมเด็จ พระราชบิดาทรง พระประชวร และสวรรคตลง แต่วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ปีเดียวกัน ก็ทรงผนวชตลอดรัชกาลพระบาทสม-เด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่แล้วก็ทรงลา ผนวชเมื่อวันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ (ค.ศ. ๑๘๕๑) เมื่อเสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรวมเวลาทรงผนวชได้ถึง ๒๗ พรรษา ห้าพรรษาแรกประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุ ทรงศึกษาทางคันถธุระพระบาลี จนได้รับพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญเอก ๙ ประโยค แล้วจึงเสด็จมาครองวัดสมอรายรวม ๗ พรรษา ฟื้นฟูพระศาสนาตามคติธรรมยุติกับทั้งเสด็จธุดงควัตร ศึกษาโบราณคดี เจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ ครั้น พ.ศ. ๒๓๗๙ ก็ได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเสมอเจ้าคณะรอง ลำดับยศอยู่ต่อพระพิมลธรรม และได้เสด็จไปครองวัดบวรนิเวศ เมื่อประทับอยู่วัดบวรนิเวศนี้ พระองค์ท่านได้ทรงจัดวางระเบียบการคณะสงฆ์ การปกครองวัด ตลอดจนการสั่งสอนสัตบุรุษให้บริบูรณ์ตามคติธรรมยุติ อนึ่งในตอนปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ ก็ทรงได้รับมอบการสอบพระปริยัติธรรมทั่วราชอาณาจักร เป็นสิทธิขาดแต่พระองค์ท่านมาจนตลอดรัชกาลพระเชษฐาธิราช ตลอด ๒๗ พรรษา ซึ่งทรงผนวชอยู่นั้นพระองค์ท่านเป็นที่รู้จักทั่วกันในพระนาม "ทูลกระหม่อมพระ" บ้าง "เจ้าฟ้าใหญ่" บ้าง ตามแต่ชาวไทยหรือเทศจะขนานนามพระองค์

เมื่อทูลกระหม่อมพระทรงย้ายมาจากวัดมหาธาตุ ประทับอยู่ ณ วัดสมอรายนั้นทรงพระบาลีแตกฉาน และทรงรอบรู้ในวิปัสนาธุระเชี่ยวชาญเยี่ยงเปรียญเอกทั้งหลาย จึงเมื่อท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ เข้ามาเป็นใหญ่กว่าบาทหลวงทั้งปวงประจำอยู่วัดบ้านเขมรก็ได้รู้จักรัก ใคร่ชอบพอ คุ้นเคยกันเพราะวัด ทั้งสองตั้งอยู่คนละฟากคลอง จะเรียกว่ามีบริเวณวัดติดกันก็ได้

พระราชกรณียกิจของทูลกระหม่อมพระในตอนนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรง ฯ ทรงนิพนธ์ว่า "....ด้วยเมื่อเสด็จประทับอยู่วัดราชาธิวาส เขตวัดติดต่อกับวัดคอนเซปชั่นของพวกโรมันคาธอลิก และเวลานั้นสังฆราชปาลเลอกัวซ์ยังเป็นบาดหลวงอธิการของวัดนั้น ชอบไปเฝ้าทูลถามความรู้ภาษา และขนบธรรมเนียมเนือง ๆ จึงทรงคุ้นเคย จึงโปรด ฯ ให้สอนภาษาละตินถวาย เป็นทำนองแลกเปลี่ยนความรู้กัน จะได้ทรงศึกษาอยู่ตลอดเวลาสักเท่าใด และถึงเพียงใดไม่ปรากฏ....แต่การที่ทรงศึกษาภาษาละตินคงหยุด เมื่อเสด็จย้ายจากวัดราชาธิวาส แต่ภาษาอังกฤษนั้น เสด็จกลับมาอยู่วัดบวรนิเวศแล้วหลายปี จึงได้เริ่มทรงศึกษาต่อมิชชันนารีอเมริกัน...."

ท่านเจษฎาจารย์ฮีแลร์ ได้ประพันธ์เหตุการณ์ตอนนี้ไว้ในหนังสือชื่อ "ดรุณศึกษา" ว่า "....ทูลกระหม่อมพระที่วัดสมอราย และเจ้าคุณสังฆราชยวงที่วัดบ้านเขมรก็ได้ไปมาหาสู่จนคุ้นเคยชอบพอรักใคร่กันสนิทสนม ต่างชักชวนแลกเปลี่ยนภาษาและวิชาความรู้แก่กันและกัน เป็นการเออเฟออย่างน่าชม ข้างฝ่าย

ทูลกระหม่อมพระ ทรงสอนภาษาไทย ภาษาบาลีให้ท่านสังฆราชยวง และส่วนสังฆราชยวงก็ทูลถวายพระอักษรภาษาอังกฤษ ภาษาละติน แก่ทูลกระหม่อมพระ เป็นประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ฝ่ายท่านสังฆราชยวงก็ได้มีโอกาสเรียนรู้ ขนบธรรมเนียมข้างบ้านเมืองไทยได้มาก ท่านจึงได้เรียบเรียงหนังสือฝรั่งว่าด้วยเมืองไทยหลายเล่ม ชาวต่างประเทศจึงได้ค่อยรู้ความเป็นไปที่แท้จริงของเมืองไทย เพราะหนังสือเรื่องเมืองไทยที่ท่านสังฆราชยวงได้เรียบเรียงในภาษาต่างประเทศนั้น[๑] ท่านสังฆราชยวงจึงเป็นเหมือนหนึ่งคนนำคุณความดีของเมืองไทยประกาศให้แพร่หลายในนานาประเทศและนำเอาคุณความดีแห่งนานาประเทศมาเผยแพร่ ให้รู้แพร่หลายในเมืองไทย.... เปรียบประดุจดอกไม้ที่กลิ่นจะหอมฟุ้งขจรไปไกลได้ ก็เพราะอาศัยถูกลมพัดเอากลิ่นเกสรไปในอากาศฉะนั้น หาไม่ดอกไม้นั้นก็จะไม่มีใครรู้ว่ามีกลิ่นหอม นอกจากผู้ที่เผอิญมาพบเห็นฉะนั้น...."

หนังสือเรื่องเมืองไทยของท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ ต่อมามีหลักฐานปรากฏว่าเซอร์ยอนเบาว์ริงได้ใช้เป็นบรรทัดฐานลอกคัดผสมผเสเข้ากับเรื่องซึ่งท่านเซอร์ยอนสืบได้เองรู้เองเห็นเอง แล้วประมวลเข้าพิมพ์จำหน่ายออกเป็นหนังสือชุดสองเล่มจบ ชื่อ The Kingdom and People of Siam มีหาอ่านได้ในหอสมุดหลายแห่งในพระนคร หนังสืออีกเล่มหนึ่งเป็นอภิธานเล่มใหญ่ชื่อ "สัพพะพะจะนะภาษาไทย" ของท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์รวบ

---

๑. คือหนังสือ 'พรรณนาเรื่องกรุงสยาม' คุณสันต์ ท. โกมลบุตร แปลออกเป็นภาษาไทยแล้ว

รวมขึ้น ซึ่งท่านเอาศัพท์ไทยตั้งแล้วแปลเป็นอังกฤษ ฝรั่งเศสและละติน รวม ๓ ภาษา ยังได้เป็นประโยชน์แก่เจ้านาย และประชาชนชาวไทยได้อาศัยเล่าเรียนศัพท์แสงต่าง ๆ ในภาษาต่างประเทศจากอภิธานเล่มนี้ต่อมาเป็นเวลานาน แต่ทว่า ท่านสังฆราชคงไม่ได้สอนภาษาอังกฤษถวาย ทูลกระหม่อมพระในครั้งนั้น เพราะหลักฐานบ่งชัดว่าพระองค์ท่านทรงเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษต่อครูแกสแวลหมอสอนศาสนาอเมริกัน ณ วัดบวรนิเวศ เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๔๕ อันเป็นพรรษาที่ ๙ ซึ่งพระองค์ท่านเสด็จมาครองวัดบวรนิเวศ ส่วนการสอนภาษาละตินถวายนั้น ก็คงปฏิบัติได้เป็นครั้งคราวตามแต่โอกาสจะอำนวยให้ เพราะพระองค์ท่านได้ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูลลาไปบูชามหาเจดีย์สถานตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นนิจเสมอมา

เมื่อ ทูลกระ หม่อมพระ ได้รับพระ ราชทาน เลื่อน สมณศักดิ์ และได้รับพระราชทาน โปรดให้เสด็จ ไปครองวัด บวรนิเวศจวบจนผลัดแผ่นดินใหม่นั้น เป็นเวลายาวนานถึง ๑๕ พรรษา ในระยะนี้จะได้ติดต่อเยี่ยมเยียนกันบ้าง เมื่อใดเพียงใดในระหว่างท่านสังฆราชและทูลกระหม่อมพระนั้นไม่ปรากฏ แต่ในพระราชพงศาวดารมีข้อความบันทึกไว้ว่า ลุศักราช ๒๓๙๒ (คือ ค.ศ. ๑๘๔๙) ฝ่ายที่กรุงเทพฯ มหานคร เมื่อเดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ เกิดความไข้ป่วงทั้งแผ่นดิน จึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทรงศีลแล้วให้เจ้าพนักงานชำระสัตว์ที่จะต้องถึงมรณภัย แล้วปล่อยให้รอดชีวิตทุกวันสิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ป่าว

ร้องราษฎรทำบุญให้ท่าน ปล่อยสัตว์ที่อยู่ในกักขังให้รอดจากตาย แล้วให้ตั้งอยู่ในความเมตตากรุณาต่อกัน คนทั้งปวงก็ยอมทำตาม รับสั่งทั้งจังหวัดพระนคร ไม่ว่าชาติใดภาษาใด เว้นแต่บาทหลวงฝรั่งเศส ๘ นายไม่ยอมทำ แล้วห้ามพวกลูกบ้านเข้ารีตเสียด้วย.... ฝ่ายสังฆราชยวง ปาลเลอกัวซ์ซึ่งเป็นใหญ่กว่าบาทหลวงทั้งปวงจึงรับว่า การจะปล่อยสัตว์นั้นก็ไม่ผิดต่อศาสนาฝรั่งสิ่งไร พวกบาทหลวงถือเกินไปเปล่า ๆ เธอจึงให้พระยาวิเศษสงครามจัดหาห่านเป็ด ไก่ เข้าไปถวายให้ทรงปล่อย แล้วให้พวกลูกบ้านที่เข้ารีตปล่อยสัตว์ให้หมดทุกคน การที่ทรงขัดเคืองนั้นก็สงบไป แต่บาทหลวง ๘ นายนี้ดื้อดึงไม่ยอมก็พากันกลับไปเมืองสิงคโปร์....ดังนี้

ในระหว่างนั้น หมอเฮาส์ซึ่งเป็นนายแพทย์มิชชันนารีอเมริกัน เป็นผู้รู้เหตุการณ์อย่างใกล้ชิด เพราะได้ช่วยรักษาคนป่วยไข้เมื่ออหิวาตกโรคระบาดเข้ามาในกรุงเทพ ฯ ในปีนั้น อย่างหามรุ่งหามค่ำ (หมอบรัดเลไม่อยู่กลับไปอเมริกาชั่วคราว) ก็ได้บันทึกวิบัติกาลเป็นยุติต้องกัน แต่ได้บันทึกเพิ่มเติมว่า บาทหลวง ๘ นายเมื่อไปถึงสิงคโปร์ก็ได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ แสดงข้อความหมิ่นพระบรมเดชานุภาพกับทั้งตำหนิติเตียนพวกหมอสอนศาสนาอเมริกันว่า ยอมร่วมทำบุญกับพวกมิจฉาทิฏฐิผิดกับพวกท่านทั้ง ๘ ซึ่งยอมถูกขับออกนอกประเทศ แต่หมอเฮาส์ให้ข้อสังเกตว่า เมื่อท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ก็ยังได้ยินยอมผ่อนสั้นผ่อนยาว ไม่ขัดขืนพระบรมราชโองการเช่นเดียวกับพวกหมอสอนศาสนาอเมริกันฉะนี้ คำบริภาษของบาทหลวงทั้ง ๘ จะมีเป็นการ

หลู่ศักดิ์ และเกียรติของท่านสังฆราชด้วยหรือไฉน.... หมอเฮาส์ได้สรุปคำบันทึกตอนนี้ว่า อีก ๒ ปี ต่อมา เมื่อผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงโปรดพระราชทานยกคำสั่งเนรเทศบาทหลวงทั้ง ๙ โดยทันทีที่ขึ้นครองราชย์

เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจต่อท่านสังฆราช เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว เจษ-ฎาจารย์ยีแลร์ได้ประพันธ์ต่อไปว่า "....ส่วนท่านสังฆราชยวงนั้นเล่า สมเด็จพระจอมเกล้าก็ทรงเอาพระทัยใส่สนิทสนมต่อมา ทรงพระเมตตาพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคอยู่เสมอ รับสั่งเชื้อเชิญให้ท่านเข้าไปเฝ้าเนือง ๆ เหมือนครั้งเมื่อยังทรงผนวชประทับอยู่วัดสมอรายฉะนั้น และต่อมา เมื่อสังฆราชยวงถึงแก่มรณภาพลงที่วัดอัสสัมชัญ จำพวกสัตบุรุษคริสตังจะเชิญศพไปฝังที่วัดบ้านเขมรตามคำที่ท่านสังฆราชยวงได้สั่งไว้ก่อน แต่ขัดข้องด้วยประเพณีจะยกเป็นขบวนเรือแห่ไปไม่ได้ เพราะในสมัยนั้นยังห้ามมิให้ใคร นำศพผ่านหน้าตำหนักแพ สมเด็จพระจอมเกล้าทรงทราบก็ พระราช ทาน พระบรม ราชา นุญาตให้ สัตบุรุษ คริสตังตั้งขบวนแห่เชิญศพท่านสังฆราชยวงได้ตามความปรารถนา ซ้ำพระองค์ยังทรงพระกรุณาพระราชทานหีบทองทึบ วอรับศพ กลองชนะ จ่าปี่จ่ากลองเครื่องประโคมศพ กับเรือศพและเรือขบวนแห่ของหลวงหลายลำ ช่วยรับศพขึ้นไปด้วย พอเรือศพถึงหน้าตำหนักแพแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ซึ่งเสด็จประทับอยู่ในเรือกลไฟพระที่นั่ง ก็รับสั่งให้ลดธงเรือพระที่นั่งลง แล้วพระองค์ก็ทรง

เปิดพระ มาลาก้ม พระเศียร ลง คำนับศพ ด้วยความ เคารพ อย่างยิ่ง แล้วยังพระราชทานเทียนขี้ผึ้งกับเงิน ๒๐๐ เฟื้อง ให้เป็นเกียรติยศเท่ากับศพชั้นข้าราชการผู้ใหญ่ และนอกจากนั้นพระองค์ยังทรงพระราชทานเงิน สำหรับแจกแก่คนที่มาในขบวนแห่แทนเจ้าภาพด้วย อนึ่ง ตามเรือพระที่นั่ง ตามปี่อม รับสั่งให้ลดธงครึ่งเสา และให้ยิงปืนใหญ่ หลายนัดเป็นที่แสดง ความอาลัยของ พระองค์ต่อท่านสังฆราชยวง และโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นมเหศวร เชิญเครื่องขมาศพเสด็จไปสั่งแทนพระองค์ด้วย....."

ส่วนสังฆราชปาลเลอกัวซ์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นครองสิริราชสมบัติแล้ว ก็ได้พยายามปฏิบัติพระราชกิจเป็นการตอบแทนพระมหากรุณาธิคุณ มีพระราชหัตถเลขายืนยันกล่าวอ้างว่า ในปีที่ ๒ แห่งรัชสมัยของพระองค์นั้น ท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ ได้เข้าเฝ้าเพื่อทูลลาไปเยี่ยมประเทศฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติภูมิ และได้กราบทูลว่าถ้าได้ช่องโอกาสจะแวะไปเฝ้าบังคมบาทสันตะปาปา ณ กรุงโรมด้วย พระองค์ทรงตรัสกับท่านสังฆราชความว่า สมัยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี สันตะปาปาแห่งกรุงโรมก็ได้เคยถวายสมณสาส์นถวายพระพร ฝ่ายฝั่งศาสนาโรมันคาทอลิกแต่สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปรากฏเป็นพระเกียรติยศอยู่ครั้งหนึ่งแล้ว ก็ในครั้งนี้ท่านสังฆราชจะไปเฝ้าบังคมบาทสันตะปาปา ว่ากล่าวชักโยงให้รู้จักกับพระองค์จะได้หรือไม่ ท่านสังฆราชรับว่าได้ พระองค์จึงทรงพระราชหัตถ์เลขาไปทูลสันตะปาปาปี่โอที่ ๙ เป็นภาษาอังกฤษ แล้วเข้าผนึกฝาก

ท่านสังฆราชให้ไปยื่นถวาย ครั้นล่วงไปได้ปีเศษท่านสังฆราชก็กลับคืนสู่กรุงเทพ ฯ พระมหานคร นำสมณสาส์นของสันตะปาปาลงวันที่ ๒๐ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๕๒ มาถวาย สมณสาส์นนั้นเขียนเป็นภาษาละตินมีคำแปลเป็นภาษาอังกฤษกำกับมาด้วย กับทั้งนำกรอบไม้ปิดทองมีลายประดับด้วยกรวดแก้วสีต่าง ๆ ผีมือประณีตยิ่งนักซึ่งท่านสังฆราชทูลว่า สันตะปาปาส่งมาเป็นสมณบรรณาการแสดงความยินดีต่อพระองค์ ก็เป็นการเจริญพระเกียรติยศแด่พระองค์เป็นอันมาก การปฏิบัติพระราชกิจโดยท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ก็เป็นการสมพระราชประสงค์ดังนี้

ต่อมาเมื่อพุทธศักราช ๒๔๐๓ อันเป็นปีที่ ๑๐ ในรัชกาลพระองค์ทรงจัดส่งคณะทูต ซึ่งมีพระยาพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี (แพ บุนนาค) เป็นราชทูต จมื่นไวยวรนารถ (วร บุนนาค) เป็นอุปทูต เชิญพระราชสาส์น และเครื่องราชบรรณาการออกไปเจริญทางพระราชไมตรี แด่สมเด็จพระเจ้าเอมเปอเรอนโปเลียนที่ ๓ ณ กรุงปารีส ก็ยังได้ทรงมอบพระราชสาส์นอีกฉบับหนึ่งให้คณะทูตไปบังคมบาทถวายสันตะปาปาด้วย คณะทูตคณะนี้ไม่มีล่ามฝรั่งเศส ท่านสังฆราชปาลเลอกัวซ์ก็อนุญาตให้บาทหลวงลูวิศ ซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ นานกว่า ๑๕ ปี เป็นล่ามไปกับคณะทูตด้วย ในพระราชสาส์นถวายสันตะปาปา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าทรงพระราชหัตถ์เลขาตอนท้ายพระราชสาส์นว่า "....กรุงสยามขอยืนยันความจริงใจมาว่า เมื่อท่านผู้บริสุทธิ์ได้มีอิสริยยศอย่างสูงโดยทางธรรม มหาชนเป็นอันมากได้ยกย่องให้เป็นผู้ใหญ่ เป็น

ที่เคารพนับถือนบนอบของมหาชนเป็นอันมาก แม้นเป็นถึงพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ๆ ในยุโรปหลายบ้านหลายเมืองนั้นแล้ว ท่านผู้บริสุทธิ์มีน้ำใจเมตตาอารีแก่ชนทั้งปวงในโลก ไม่ว่าใครจะเชื่อศาสนาคริสตังก็ดี ไม่เชื่อก็ดี ท่านมีเมตตาอารีเผื่อแผ่ไปหมดดังนั้นนั้น กรุงสยามเห็นว่าเป็นความชอบความดีสมควรสถานที่เป็นผู้ใหญ่ที่ยิ่งอยู่แล้ว.....”

ตีพิมพ์ครั้งแรกใน ‘อุโฆษสาร’

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

วิกฤตกาลเงียบเมื่อร้อยยี่สิบห้าปีก่อน

....ครั้นวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๓๙๓ "รับสั่งให้หาท่านพระยาศรีสุริยวงษ์จางวางมหาดเล็ก เข้าไปเฝ้าในที่.....รับสั่งให้ขยับไปชิดพระองค์ ให้ลูบพระองค์ทั่วทั้งพระสรีรกาย แล้วดำรัสว่า ร่างกายทรุดโทรมถึงเพียงนี้แล้ว หมอเขาว่ายังจะหายอยู่ไม่เห็นด้วยเลย การแผ่นดินไปข้างหน้า....เห็นแต่เอ็งที่ยังรับราชการเป็นอธิบดีผู้ใหญ่ต่อไป การศึกสงครามข้างญวน ข้างพม่า ก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีก็แต่ข้างฝรั่ง ให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว .....ท่านพระยาศรีสุริยวงษ์รับพระราชโองการแล้วก็ร้องไห้ ถอยออกมาจากที่เฝ้า...."[๑] ครั้นณ วันที่ ๒ เมษายน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคต อยู่ในราชสมบัติได้ ๒๗ พรรษา

วิกฤตกาลซึ่งเนื่องมาจากกรณีต่างประเทศ ที่ยังฝังอยู่ในความทรงจำของผู้คนรุ่นเราในสมัยนี้ ก็คือเมื่อครั้งญี่ปุ่นประกาศสงครามกับนานาชาติฝรั่ง ได้กรีธาทัพขอผ่านประเทศไทย และในที่สุดได้ตั้งกองทหารอยู่ในประเทศจวบจนเลิกสงคราม กรณี

---

๑. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ หน้า ๑๘๖–๑๘๘

ต่างประเทศครั้งนี้ ไม่จำต้องนำมากล่าว เพราะใคร ๆ ในสมัยนี้ก็ยังจำได้ดี ส่วนวิกฤตกาลเมื่อครั้ง ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ก็ยังพอมีเอกสารหลักฐานหาอ่านได้ไม่สู้ยากนัก แต่วิกฤตกาลสมัยเมื่อร้อยยี่สิบห้าปีก่อนคือใน ค.ศ. ๑๘๕๐ อันเป็นปลายรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว น้อยคนนักจะได้รู้เรื่องราวโดยพิสดาร เพราะเอกสารหลักฐาน ในภาษาไทยก็มีไว้อย่างกระท่อนกระแท่น อนึ่งวิกฤตกาลครั้งนั้น ได้ผ่านพ้นไปอย่างเงียบเชียบ หาได้มีเหตุการณ์ร้ายแรงถึงกับเสียดินแดนหรือกระทำศึกสงครามรบราฆ่าฟันกันไม่ แต่จดหมายเหตุชาวต่างประเทศ(หมอบรัดเลและหมอเหา) ซึ่งอาศัยอยู่ในพระนครในครั้งนั้นได้บันทึกไว้ว่า หากไม่เกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ราชสมบัติ สงครามระหว่างอังกฤษกับไทยคงจะเกิดขึ้นเป็นแม่นมั่น[๑] ข้าพเจ้าจึงขอเก็บข้อความในจดหมายเหตุนั้น ๆ ประกอบกับเอกสารอื่น ๆ โดยยึดข้อความในพระราชพงศาวดารเป็นหลักมาผูกเป็นเรื่องดังต่อไปนี้

จำเดิมตั้งแต่ครั้งอังกฤษต้องทำสงคราม เพื่อปราบปรามจลาจลในอาณานิคมในทวีปอเมริกา (ซึ่งพวกอเมริกาเรียกว่าสงครามเพื่อเอกราช) แต่อังกฤษกลับแพ้สงคราม จำต้องยอมทำสัญญารับรองเอกราชอิสรภาพและอธิปไตยของมหาชนรัฐอเมริกัน

---

๑. George Haws Feltus, *Samuel Reynolds House of Siam*, New York, 1924, p. 106 "Had the old king continued to live, war with Great Britain was inevitable....."

เมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๒ ครั้งนั้นประจวบกับการสถาปนาราชวงศ์จักรี และการสร้างกรุงเทพมหานครในแผ่นดินไทย มหาชนรัฐอเมริกัน และกรุงรัตนโกสินทร์ จึงเริ่มก่อร่างสร้างประเทศร่วมวาระเดียวกันมา หลังจากครั้งนั้นมาได้ ๖๘ ปี ในแผ่นดินไทยก็ถึงปลายรัชกาลสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในราชบัลลังก์อังกฤษนั้นสมเด็จพระนางเจ้าควีนวิคตอเรียทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และในกรุงวอชิงตัน นายพลสักการี เทเลอร์ เป็นประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกา อเมริกาและอังกฤษต่างก็ส่งคณะทูตเข้ามาในราชสำนักแห่งพระเจ้ากรุงสยามในเวลาไล่เลี่ยกัน เพื่อขอเจริญทางพระราชไมตรีและขอแก้ไขสนธิสัญญาการค้าขาย ดังข้อความพิสดารตามพระราชพงศาวดารว่า

ลุพุทธศักราช ๒๓๙๓ สหรัฐอเมริกาได้มอบหมายให้ โยเซฟ บัลเลสเตีย เชิญสาส์นของประธานาธิบดีมาขอแก้ไขสนธิสัญญาการค้าขาย (ซึ่งนายเอดมันโรเบิร์ต ได้ทำไว้เมื่อ ๑๗ ปีก่อน) และประเทศอังกฤษก็ได้จัดส่งให้ เซอร์ เยมส์ บรูค นำหนังสือของลอร์ดปาเมอร์สตัน เสนาธิบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี และขอทำสนธิสัญญาการค้าขายฉบับใหม่กับรัฐบาล แห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คณะทูตอเมริกาเข้ามาถึงสันดอนก่อน คือเมื่อวันที่ ๒๕ มีนาคม เมื่อไม่สมประสงค์แล้วก็กลับออกไปรายงานนายพลเรือจัตวาอรหิศ ซึ่งคุมเรือรบรออยู่ในอ่าวไทย แล้วก็แล่นเรือกลับออกไปเมื่อวันที่ ๒๗ เมษายน คณะทูตอังกฤษเข้ามาถึงสันดอนเมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน

เวลานั้นพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า อยู่หัวทรงพระ ประชวรอยู่ ไม่สบายพระองค์ คณะทูตจึงกลับออกไป เมื่อวันที่ ๒๖ กันยายน โดยไม่ได้เข้าเฝ้าและไม่ได้แก้ ไขสนธิสัญญาดังประสงค์

เหตุการณ์ในพระนครในเวลานั้นเป็นไปด้วยความวุ่นวาย ไม่สงบสุข เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่ม ประชวรแต่เดือนกันยายน ไม่ทรงโปรดให้เสนาบดีขุนนางผู้ใหญ่ ผู้น้อยได้เข้าเฝ้าตามปกติ ประจวบกับเมื่อเดือนมิถุนายนศกก่อน อหิวาตกโรคได้ระบาดใหญ่เข้ามาในพระนคร ผู้คนล้มตายเสีย ชีวิตมากต่อมากศพลอยเป็นแพตามแม่น้ำลำคลองทุกแห่ง ไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินเฉพาะในกรุงเทพ ฯ ต้องเสียชีวิตไปในครั้งนั้นประ-มาณถึงสี่หมื่นคน ครั้นเมื่อโรคระบาดสงบลงแล้ว พระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้เจ้าพนักงานซื้อสัตว์ ที่จะต้องถึงมรณภัยปล่อยให้รอดชีวิต ไปทุกวัน และโปรดเกล้า ฯ ให้ป่าวร้องราษฎร ทำบุญให้ทานปล่อยสัตว์ ที่อยู่ในที่กักขัง ให้รอด ตาย และให้ตั้งอยู่ในความเมตตากรุณาต่อกัน คนทั้งปวงก็ยอม ทำตามรับสั่งทั้งจังหวัดพระนครไม่ว่าชาติใดภาษาใด เว้นแต่ บาทหลวงฝรั่งเศส ๘ นายไม่ยอม แล้วห้ามลูกบ้านพวกเข้ารีตเสีย ด้วย ได้ทรงทราบก็ขัดเคืองว่าขัดรับสั่ง จึงให้เจ้าพนักงานไปไล่ บาทหลวงฝรั่งเศสเสีย แล้วให้รื้อวัดฝรั่งเศสเสียทุกวัด · ฝ่ายสังฆ-ราชยวงบัปติสปาลเลอกัวซ์จึงรับว่า การจะปล่อยสัตว์ไม่ผิดศาสนา ฝรั่งเศสแต่สิ่งไรพวกบาทหลวงถือเกินไปเปล่า ๆ เธอจึงให้พวกลูก บ้านที่เข้ารีตปล่อยสัตว์ให้หมดทุกคน การที่ทรงขัดเคืองที่จะให้

ร้อวัดนั้นก็สงบไป แต่บาทหลวง ๙ นายดื้อดึงไม่ยอม ก็พากันกลับออกไปเมืองสิงคโปร์ เมื่อไปถึงก็ให้สัมภาษณ์แก่หนังสือพิมพ์ว่า พระเจ้าแผ่นดินไทยมิทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงกดขี่ข่มเหงศาสนาฝรั่ง ผู้ใดไม่ยอมทำตามพระราชประสงค์ก็ขับไล่ไสส่งให้ออกไปเสีย เป็นการทารุณ ความทราบถึงพระเนตรพระกรรณก็ทรงกริ้วพวกฝรั่งเป็นอันมาก ตั้งแต่นั้นมาพวกเจ้านายขุนนางซึ่งเคยไปมาหาสู่กับฝรั่งในกรุงเทพฯ ก็ไม่มีใครกล้าติดต่อด้วยดังแต่ก่อน ความตึงเครียดจึงยังมีอยู่เรื่อยมา จนคณะทูตอเมริกันและอังกฤษเข้ามาขอแก้สนธิสัญญาการค้าขายดังกล่าวแล้ว

การต้อนรับเจรจาคณะทูตอเมริกันครั้งนั้น พระราชพงศาวดารแสดงรายละเอียดไว้ว่า ครั้นถึงวันที่ ๒ เมษายน จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการเมืองสมุทรปราการจัดให้เจ้าพนักงานไปรับโยเซฟบัลเลสเตีย ออกไปถึงกำปั่นรบ กำมะโดอรหิศให้ยิงปืนสลุตธงช้าง ๒๑ นัด โยเซฟบัลเลสเตียก็ลงเรือมาแต่ผู้เดียวกับหมอปืนคนหนึ่ง จีนคนใช้คนหนึ่ง รวม ๓ คนเท่านั้น พวกขุนนางในกำปั่นรบไม่มีผู้ใดมา เพราะกลัวความไข้ เรือเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ได้ยิงปืนสลุตป้อมผีเสื้อคำนับธงแผ่นดินอเมริกัน ๒๑ นัด แล้วโยเซฟบัลเลสเตียขึ้นมาถึงเรือนพักหน้าวัดประยูรวงศาวาส ครั้งนั้นเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ไปราชการสักเลขยังไม่กลับ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) จางวางพระคลังสินค้ารับทูตแทน ครั้นวันที่ ๙ เมษายน โยเซฟบัลเลสเตีย มาหาท่านพระยาศรีพิพัฒน์ฯ ที่

บ้าน ซึ่งมีขุนนางประชุมอยู่พร้อมกันเป็นอันมาก พระยาศรีพิพัฒน์ฯ ปราศรัยไต่ถามตามธรรมเนียมไทยซึ่งไปมาหากัน โยเซฟบัลเลสเตียโกรธ ตอบว่าจะพูดจาไต่ถามอยู่ดังนี้เสียเวลา จึงชักเอาหนังสือในกระเป๋าเสื้อมายื่นให้ใจความว่า ประธานาธิบดีผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินอเมริกาให้โยเซฟบัลเลสเตียเป็นทูต เชิญสาส์นของประธานาธิบดีเข้ามาถวาย ขอให้กำหนดวันเผ้า ท่านพระยาศรีพิพัฒน์ฯ ตอบว่าธรรมเนียมของราชสำนักนี้ที่จะเอาหนังสือไปถวายก่อนนั้นยังไม่ควร จะพูดจาการสิ่งใดก็ให้พูดกับท่านเสนาธิบดีให้รู้ความก่อน โยเซฟบัลเลสเตียตอบว่า จะขอเผ้าถวายหนังสือแด่พระเจ้าแผ่นดินก่อน เมื่อโปรดให้ขุนนางผู้ใดพูดจาประการใด จึงจะได้พูดความต่อไป ท่านพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาตอบว่า ทูตขอเข้ามาครั้งก่อน ๆ ก็มีขุนนางเข้ามาและมียศศักดิ์มาก ครั้งนี้โยเซฟบัลเลสเตียเป็นทูตเข้ามาก็มีแต่ตัวคนเดียว หีบราชสาส์นก็ให้มิสเตอร์สมิธบุตรเลี้ยงหมอยอน ซึ่งอยู่ในกรุงเทพ พระมหานครนี้หิ้วตามกันมา กับร่มคันหนึ่ง หนีบรักแร้มาเท่านั้น ผิดด้วยอย่างธรรมเนียมสยามนัก จะให้เข้าเผ้าไม่ได้ โยเซฟบัลเลสเตียโกรธ ลุกขึ้นยืนเดินออกไป แล้วหันหน้ามาว่าหนังสือประธานาธิบดีอเมริกาที่มีเข้ามาครั้งนี้จะรับหรือมิรับ ท่านพระยาศรีพิพัฒน์ฯ ตอบว่า หนังสือนั้นจะส่งให้ก็จะรับ แต่ที่จะให้เข้าเผ้านั้นไม่ได้ด้วยผิดธรรมเนียมอยู่ โยเซฟบัลเลสเตียก็เดินไปเรือกลับที่อยู่ แล้วทำหนังสือมายื่นโต้ตอบกันหลายฉบับ ครั้นถึงวันที่ ๑๒ เมษายน ท่านเจ้าพระยาพระคลังกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ

พระมหานคร โยเซฟบัลเลสเตียก็ทำหนังสือยื่นฟ้องพระยาศรีพิพัฒน์ ฯ กล่าวความว่าตูถูกราชทูต ตูถูกประธานาธิบดีอเมริกาขอให้ลงโทษให้จงหนัก ท่านเจ้าพระยาพระคลังไม่ตอบประการใด ครั้นถึงวันที่ ๒๐ เมษายน โยเซฟบัลเลสเตียมีหนังสือยื่นอีกฉบับหนึ่ง แจ้งว่าจะขอกลับออกไป ขอได้โปรดจัดเรือไปส่งให้ด้วย ท่านเสนาธิบดีก็ให้จัดเรือออกไปส่งโยเซฟบัลเลสเตียที่กำปั่นรบนอกสันดอน แล้วบัญชาให้จมื่นไวยวรนารถมีหนังสือไปถึงกำมะโดอรหิศ เล่าความที่เกิดทุ่มเถียงไม่ตกลงกันกับโยเซฟบัลเลสเตียนั้นให้กำมะโดอรหิศทราบ กำมะโดอรหิศจึงมีหนังสือตอบถึงจมื่นไวยวรนารถว่า จะกราบเรียนเรื่องราวตามความในหนังสือของจมื่นไวยวรนารถไปให้ประธานาธิบดีทราบ.... ...ดังนี้

ส่วนการต้อนรับคณะทูตอังกฤษครั้งนั้น โปรดให้จมื่นไวยวรนารถ เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ให้พูดจารับรองคณะทูตซึ่งประกอบด้วย เซอร์เยมสบรูคหนึ่ง อุปทูตวินเซอร์เซนยอนหนึ่ง ตรีทูต มิสเตอร์แกรนด์หนึ่ง พร้อมทั้งทหาร ๒๔ คนใช้ ๕๐๐ นายไพร่ ๓๗ รวม ๕๖๕ คน แต่ครั้งนั้นทรงเริ่มประชวรพระอาการมีแต่ทรงหรือทรุดลงเรื่อย ๆ คณะทูตจึงไม่มีโอกาสเข้าเฝ้า และก็มิได้ทรงโปรดให้ทำหนังสือสัญญาฉบับใหม่ตามความประสงค์ของทูตด้วย คณะทูตจึงทูลลากลับออกไปเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม กับทรงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือไปถึงลอร์ดปาเมอร์สตัน เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษด้วย

เมื่อคณะทูตอังกฤษกลับออกไปแล้ว ก็มีข่าวลือว่าพวกฝรั่งจะยกทัพเข้ามาทำสงคราม ข่าวนี้ได้แพร่สะพัดไปอย่างรวดเร็ว เจ้านายขุนนาง และราษฎรก็พากันแตกตื่นด้วย ข่าวร้ายนี้ทั่วถึงกัน จึงโปรดให้เร่งทำป้อมขึ้นที่บางจะเกรง แล้วพระราชทานชื่อป้อมเสือซ่อนเล็บ แล้วโปรดให้สั่งซื้อปืนกระสุน ๑๐ นิ้ว เข้ามา ๑๐๐ กระบอกเพื่อใช้เป็นการรักษาพระนคร ส่วนภายในพระนครนั้นก็รับสั่งทำป้อมเพิ่มเติมขึ้นเป็นอันมากหลายแห่งหลายตำบล โปรดให้ต่อกำปั่นรบกำปั่นลาดตระเวนรักษาพระนครรวม ๑๒ ลำ และทรงจัดตระเตรียมบ้านเมืองไว้ให้พร้อม ให้ทำจ่ารงครำเงิน กระสุน ๔ นิ้ว ๕ นิ้วขึ้นไว้ก็มาก พระองค์เสด็จออกได้บ้างไม่ได้บ้าง พวกขุนนางต่างก็ตระเตรียมรอรับเหตุการณ์ มีการจับผู้คนซึ่งไปทำงานเป็นครู เป็นคนใช้ในบ้านฝรั่ง ฝ่ายพวกฝรั่งบ้างก็หนีขึ้นเรือออกไป บ้างก็ตระเตรียมเข้าของที่จะออกไปนอกประเทศเป็นการใหญ่ ความปั่นป่วนครั้งนั้นมีไปทั่วทุกแห่งในกรุง ปรากฏตามจดหมายเหตุของหม่อเหาส์ (Dr. House) ว่า "……เมื่อสถานการณ์บ้านเมืองดำเนินไปอย่างโกลาหลเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ร้องเรียนไปยังสำนักงานใหญ่ ณ กรุงนิวยอร์ค และขออนุญาตเลิกกิจการและขอออกไปนอกประเทศ และข้าพเจ้าก็ได้รับอนุญาตให้ออกไปช่วยงานเผยแพร่ศาสนาในประเทศจีนต่อไป……"[๑] ในครั้งนั้นประชาชนชาวไทย และชาวต่างประเทศก็เป็นทุกข์ในคำเล่าลือที่ว่าพระมหากษัตริย์เสด็จอยู่แต่ในพระราชวัง และไม่เปิด

๑. Feltus, เล่มเดียวกัน, หน้า ๑๐๔

โอกาสให้พวกขุนนางได้เข้าเฝ้า น้อยคนนักจะทรงโปรดให้เข้าไปในพระราชฐาน ประชาชนจึงไม่มีทางทราบได้ว่าพระองค์ประชวรอยู่หรืออย่างใดแน่

พระราชพงศาวดารได้เล่าความต่อไปว่า ครั้นถึงวันที่ ๙ มกราคม พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายใน มีความร้อนใจ พร้อมกันปรึกษาให้แพทย์ประกอบพระโอสถถวาย แล้วก็พากันนอนประจำซองอยู่ทั้งกลางวันกลางคืนทุกแห่ง พระโรคไม่คลาย พระอาการประทังอยู่กำลังพระกายทรุดไปทีละน้อย ครั้นถึงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ มีพระราชโองการ โปรดให้หาขุนนาง ที่ทรงใช้สอยสนิทเข้าไปเฝ้า ในที่พระบรรทมแล้วดำรัสว่า ทรงพระประชวรครั้งนี้พระอาการมากโรคใหญ่เหลือกำลังแพทย์ ขอมอบให้เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ฯ พระยาราชสุภาวดี (นุช บุณยรัตนพันธุ์) ว่าที่สมุหนายก กับขุนนางผู้น้อยทั้งปวงประนีประนอมพร้อมใจกัน ถ้าเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์ พระองค์ใด มีวัยวุฒิ ปรีชารอบรู้ราชานุวัตร เป็นศาสนูปถัมภกยกพระบวรพุทธศาสนา สามารถปกป้องไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎร์ให้เป็นสุขสวัสดิ์ได้แล้ว ก็สุดแท้แต่จะเห็นดียกพระบรมวงศ์องค์นั้นขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน อย่าได้เกรงพระราชอัธยาศัยเลย เอาแต่ให้ได้เป็นสุขทั่วหน้าอย่าให้เกิดการรบราฆ่าฟันกันให้ได้ความทุกข์ร้อนแก่ราษฎร จดหมายกระแสพระราชโองการนี้ได้พระราชทานให้นำออกมาส่งแก่เสนาบดีในวันรุ่งขึ้น ครั้นถึงวันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ รับสั่งให้หาท่านพระยาศรีสุริย-

วงศ์ จางวางมหาดเล็กเข้าไปเฝ้าในพระที่มีพระราชโองการถามว่า พระยาพิพัฒน์ ได้เอาจดหมายเหตุที่ทรง อนุญาตนั้นออกไป ปรึกษาหารือเสนาบดีแล้วหรือ เขาว่ากระไรบ้าง ท่านพระยาศรีสุริยวงศ์กราบทูลว่าได้ทราบเกล้า ฯ แล้วทุกคนพากันเศร้าโศก และเห็นว่าโปรดดังนี้เป็นพระเดชพระคุณที่สุดแล้ว ปรึกษากันว่าพระโรคนั้นยังไม่ถึงตัดรอน แพทย์หมอยังพอฉลองพระเดชพระคุณได้อยู่ ซึ่งจะยกพระวงศานุวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่งขึ้นก็ยังไม่สมควร จะช่วยกันฉลองพระเดชพระคุณว่าราชการแผ่นดิน มิให้มีเหตุการณ์ภัยอันตรายขึ้นได้จึงรับสั่งให้ท่าน พระยาศรีสุริยวงศ์ขยับเข้าไปให้ชิดพระองค์ ให้ลูบดูพระองค์ทั่วทั้งพระสรีรกาย แล้วดำรัสว่าร่างกายทรุดโทรมถึงเพียงนี้แล้ว หมอเขาว่ายังจะหายอยู่ ไม่เห็นด้วยเลย การแผ่นดินไปข้างหน้า ไม่เห็นผู้ใดจะรักษาแผ่นดินได้ กรมขุนเดชเล่าท่านก็เป็นคนพระกรรณเบา ใครจะพูดอะไรท่านก็เชื่อง่าย ๆ จะเป็นใหญ่โตไปไม่ได้ กรมขุนพิชิตเล่าก็ไม่รู้จักการงาน ปัญญาสอดส่องก็ไม่มี คิดแต่จะเล่นอย่างเดียว ที่สติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้อยู่ ก็เห็นแต่ท่านฟ้าใหญ่ ท่านฟ้าน้อย ๒ พระองค์ก็ทรงรังเกียจอยู่ว่าท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าอย่างมอญเสียหมดทั้งแผ่นดิน ดอกกระมัง ท่านฟ้าน้อยเล่าก็มีสติปัญญารู้วิชาการช่าง และการทหารต่าง ๆ อยู่ แต่ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้ทรงอนุญาต กลัวเจ้านายข้าราชการเขาจะไม่ชอบใจ จึงโปรดอนุญาตให้ตามใจคนทั้งปวงสุดแท้แต่เห็นพร้อมเพรียงกัน

เหตุการณ์ตอนนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพระนิพนธ์เล่ารายละเอียดไว้ว่า เมื่อพระยาศรีสุริยวงศ์รับพระราชโองการนั้นแล้ว ก็ไปตักเตือนเจ้าพระยา พระคลัง ผู้ บิดาให้ดำริเตรียมการเรื่องเปลี่ยนรัชกาล ขณะนั้นมีเหตุให้เกิดระแวงหวาดหวั่นกันไปต่าง ๆ จนถึงกรมขุนพิชิตภูเบนทร์ เรียกระดมพวกข้าในกรมเข้ามารักษาพระองค์ เจ้าพระยาพระคลังทราบความจึงปรึกษากับพระยาศรีสุริยวงศ์ ๆ รับจัดการแก้ไขให้ โดยขอให้สงบเรื่องไว้คืนหนึ่งก่อน ตัวท่านก็รีบลงเรือเร็วไปบันทุกทหารขึ้นมาจากปากน้ำ แล้วไปทูลกรมขุนพิชิตภูเบนทร์ให้ปล่อยข้าในกรมไปเสียให้หมด กรมขุนพิชิตภูเบนทร์ก็ต้องทำตาม เจ้าพระยาพระคลังจึงให้จมื่นราชามาตร์ (ขำ บุนนาค) บุตรคนรองไปทูลเชิญสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ที่วัดบวรนิเวศวิหารว่า เสนาบดีปรึกษากันจะเชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระอนุชาธิราชตรัสว่า ถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์ ก็ขอถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิสเรศรังสรรค์ด้วย เมื่อคนทั้งหลายทราบว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองพระองค์จะได้ทรงรับราชสมบัติ ก็พากันยินดีระงับความหวาดหวั่นสงบลงได้ในทันที ลุถึงวันที่ ๒ มกราคม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสู่สวรรคต ราชสมบัติจึงได้แก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ฉะนี้

เหตุใดที่ความหวาดหวั่นโกลาหล ของประชาชนทั้งคนไทยและต่างชาติจึงสงบลง เมื่อได้ทราบข่าวการผลัดเปลี่ยนแผ่นดิน

ใหม่ และพระอนุชาธิราชทั้งสองได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบแทนต่อไป น่าจะเป็นเพราะว่าสมเด็จพระอนุชาธิราชทั้งสองเป็นรัชทายาท โดย ชอบธรรม ของพระบาท สมเด็จพระพุทธ เลิศหล้านภาลัย แผ่นดินรัชกาลที่ ๒ ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งนั้น เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ใหม่ทั้งสองพระองค์ได้ทรงสร้างสมบารมีก่อนเสวยราชย์เป็นเวลานานถึง ๒๗ ปี ได้ทรงศึกษาวิชาการแผนใหม่จนสามารถรอบรู้อย่างดียิ่งทั้งสองพระองค์ เป็นที่นับถือของชาวต่างประเทศ มีอเมริกา และอังกฤษ โดยเฉพาะทรงปรีชาญาณเล็งว่าเหตุการณ์โลกผันแปรเปลี่ยนแปลงไป เป็นอันมาก จะทรงยึดถือคตินิยม รักษาโบราณราชประเพณีแต่อย่างเดียวเห็นจะไม่รอดพ้นจากภัยพิบัติได้ นอกจากผ่อนผันยอมอ่อนต่อข้อเรียกร้องของชาติฝรั่งบ้าง ที่จะแข็งขันขึงสู้รบตบมือกับเขาก็จะประสบความวิบัติเยี่ยงประเทศพม่าและจีนเป็นแน่แท้ จึงทรงโปรดในวิเทโศบายโอนอ่อนผ่อนตาม (Conciliation Policy) เพื่อรักษาไว้ซึ่งเอกราชและอิสรภาพของชาติไทย

จะขอกล่าวความย้อนหลังไปสักเล็กน้อย เกี่ยวกับมหันตภัยซึ่งจะมีมาสู่ประเทศไทย เนื่องด้วยนโยบายล่าเมืองขึ้นของอังกฤษในครั้งนั้น จะเห็นได้ว่าประเทศฝรั่งเศสในรัชสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังหามีอิทธิพลแผ่ซ่านน่าเกรงขามไม่ เพราะเมื่อพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ ทรงถูกปล่อยเกาะแล้ว กษัตริย์ซึ่งครองราชบัลลังก์ฝรั่งเศส ต่อมาก็ต้องอยู่ในอารักขาอุปการะของสัมพันธมิตรซึ่งมีอังกฤษเป็นหัวหน้า ส่วนประเทศอเมริกานั้นเล่าก็ไม่เคยมี

ความประสงค์จะยึดครองดินแดน ของชาติใด มาไว้ ในอำนาจเลย ครั้งหนึ่งแม่ทัพเรือในน่านน้ำจีน ได้เอาธงอเมริกันไปปักแสดงการครอบครองอยู่เหนือเกาะไต้หวัน แต่รัฐสภาไม่เห็นชอบสั่งให้ถอนธงนั้นออกเสีย ภัยซึ่งจะมีมาต่อประเทศไทยจากกองทัพเรืออเมริกันจึงไม่มีทางจะเป็นไปได้ จะมีอยู่ก็แต่ชาติอังกฤษเท่านั้น เพราะอังกฤษกำลังเริ่มขยายแผ่อิทธิพลจากอาณานิคมเดิมซึ่งตนยึดไว้ได้นานแล้ว คือ อินเดีย แต่ราชภัยในส่วนนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงทราบดีมาแล้ว แต่เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

เหตุที่อังกฤษคิดจะขยายอำนาจแผ่ลงมาทาง พม่า มลายู ไทยและจีนนั้นก็เพราะในระหว่างสงครามใหญ่ ซึ่งได้กระทำต่อพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ เป็นเวลานานถึง ๒๐ ปี ผลประโยชน์การค้าขายซึ่งเคยได้จากอินเดียก็ตกต่ำลงเป็นอันมาก ครั้นเมื่อเสร็จสงครามแล้วพวกหุ้นส่วนในบริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษ ก็พากันร่ำร้องขอให้รัฐบาลเอาใจใส่ช่วยเหลือ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษนี้ดูเป็นบริษัทที่มีอิทธิพลเป็นอันมาก ได้รับสัมปทานจากรัฐบาลอังกฤษมาแต่รัชสมัยพระนางเจ้าอลิซาเบธ (ค.ศ. ๑๖๐๐) ซึ่งตรงกับปลายแผ่นดินพระนเรศวรมหาราช บริษัทนี้ได้รับผูกขาดการค้าขายมาไว้ในมือแต่ผู้เดียว คนอังกฤษอื่นใดซึ่งมิได้รับฉันทานุมัติจากบริษัทก็หามีสิทธิมาค้าขายในโลกภาคนี้ไม่ ถ้าใครขืนทำก็จะถูกจับกุมคุมขังและลงโทษเป็นความอาญา อำนาจ

อิทธิพลของบริษัทนี้ มีจนกระทั่งการประกาศสงคราม เพื่อปราบปรามราชาพระเจ้าแผ่นดินซึ่งมิได้นับถือศาสนาคริสเตียนได้ ครั้งใดที่พณหัวเจ้าท่านบริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษ (ฝรั่งเรียกบริษัทนี้ว่า The Honorable East India Company) ส่งคณะทูตไปเจรจาขอทำสนธิสัญญาการค้าขายกับประเทศพม่าก็ดี ไทยก็ดี ญวนก็ดี จีนก็ดี ก็จะเรียกร้องสิทธิเสรีในการค้าขาย พยายามให้ประเทศนั้น ๆ เลิกล้มการค้าขายแบบผูกขาด ถ้าไม่ยอมให้เป็นไปตามความประสงค์ ก็จะแต่งทัพไปโจมตีบังคับเอาให้จงได้ แต่เพราะรากฐานของบริษัทนี้ตั้งอยู่ได้ด้วยการค้าแบบผูกขาด ต่อมาในปี ค.ศ. ๑๘๓๔ ประชาชนอังกฤษได้เรียกร้องอุทธรณ์ขอให้รัฐสภายุบเลิกเสียสำเร็จ อำนาจอิทธิพลต่าง ๆ ของ พณ ฯ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษจึงเป็นอันยุบเลิกในปีนั้น อันเป็นปีที่ ๑๑ ในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

คณะทูตอังกฤษสองคณะ ซึ่งส่งเข้ามาขอทำสัญญาการค้าขายกับราชสำนักแห่งกรุงสยามก่อน ค.ศ. ๑๘๓๔ จึงมาจากผู้สำเร็จราชการอินเดียประจำแคว้นเบงกอล คือ คณะทูตซึ่งมีหมอยอนครอเฟิด เป็นหัวหน้าเข้ามาในปลายแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้า-นภาลัย และคณะทูตซึ่งมีร้อยเอกเฮนรีเบอนีเป็นหัวหน้าเข้ามาในปีที่ ๓ แห่งแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนคณะทูตคณะสุดท้ายโดยมีเซอร์เยมสบรูคเป็นราชทูต และเข้ามาในปีสุดท้ายแห่งแผ่นดินรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้อำนาจมาจากรัฐบาลของ

พระนางเจ้าควีนวิคตอเรียโดยตรง เพราะครั้งนั้น พณ ฯ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษหมดอำนาจลงแล้ว

ข้อความที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นรายละเอียดพิสดาร ได้ใช้เอกสารครอเฟิด (Crawfurd Papers) และเอกสารเบอนี (Burney Papers) เป็นส่วนใหญ่ ความประสงค์ที่ได้นำรายละเอียดพิสดารต่าง ๆ มากล่าวในเรื่องนี้ก็เพื่อเป็นทางที่จะศึกษาวิธีการของรัฐบาลอังกฤษ เพราะเราจำต้องติดต่อพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันไปในเวลาอนาคตกาลอีกมากมายนัก ประกอบทั้งไทยเราได้เสียรู้เขามาหลายครั้งแล้ว จึงน่าจะได้ศึกษาไว้เป็นบทเรียนป้องกันความผิดพลาดในภายภาคหน้าบ้าง

เมื่อครั้งผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดีย ได้จัดส่งหมอยอนครอเฟิด เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในปลายแผ่นดินรัชกาลที่ ๒ นั้น อังกฤษยังมิได้รบกับพม่า และยังไม่ได้ตัดสินใจว่าจะแผ่อิทธิพลไปทางไหนดี แต่ครั้งนั้นอังกฤษได้เกาะปีนังไปแล้ว โดยข้าราชการผู้หนึ่งชื่อมิสเตอร์ ฟรานซิสไลท์ ได้ใช้กโลบายยุแหย่ให้พระยาไทรบุรีแข็งข้อต่อไทย โดยสัญญาจะจัดการให้รัฐบาลอังกฤษช่วยเหลือถ้าถูกไทยรุกราน ขณะนั้นเป็นสมัยกรุงแตก บรรดาหัวเมืองก็กระด้างกระเดื่องทั่วทุกหัวระแหง พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เสด็จกรีธาทัพ ไปปราบแค่เมืองนครศรีธรรมราช หาได้เลยไปถึงเมืองประเทศราชมลายูไม่ ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงตั้งราชวงศ์จักรีได้เข้าปีที่ ๕ พระยา

ไทรบุรี (ปะแงรัน) มีความเกรงกลัวกองทัพไทย จึงยอมตกลงให้อังกฤษได้ใช้เกาะปีนัง ตามข้อสัญญาของมิสเตอร์ฟรานซิส ไลท์ เมื่อสมเด็จกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปปราบเมืองปัตตานี พระยาไทรบุรีกลับมายอมอ่อนน้อมปราศจากการรบพุ่ง จึงทรงโปรดให้ไปครองเมืองไทรเยี่ยงเจ้าประเทศราชอย่างเดิม โดยไม่เบียดเบียฬ พระยาไทรก็เกิดความเสียดายเกาะปีนัง เพียรว่ากล่าวเอาคืนก็ไม่สำเร็จ จึงเกิดรบกับอังกฤษ ก็เอาเกาะปีนังคืนไม่ได้ กลับต้องทำหนังสือสัญญากับอังกฤษในรัตนโกสินทร์ศกที่ ๙ ยอมให้อังกฤษเช่าเกาะปีนังปีละ ๖ พันเหรียญ ต่อมาอังกฤษข่มขู่ขอเช่าแผ่นดินซึ่งอยู่ที่ฝั่งตรงข้ามเกาะปีนัง เพิ่มค่าเช่าให้อีกปีละ ๔ พันเหรียญ รวมทั้งค่าเช่าเดิมเป็นปีละหนึ่งหมื่นเหรียญ ที่เหล่านั้นจึงตกเป็นของอังกฤษแต่นั้นมา เมื่ออังกฤษได้เกาะปีนังแล้ว ก็ขยายอิทธิพลย่อแย่งมะลักกาได้จากชาติฮอลันดา แต่ต่อมาก็ได้เกาะสิงคโปร์ (ประมาณ ร.ศ. ๓๖) ซึ่งนายแสตมฟอร์ด แรฟเพิ่ลล์ ยึดเอาเป็นการสมนาคุณที่ตนได้ช่วยให้ราชบุตรองค์หนึ่งของสุลต่านยะโฮร์ได้ครองเมือง ยะโฮร์ สืบแทนพระราชบิดาผู้วายชนม์

ขณะที่ทูตอังกฤษคณะหมอยอนครอเฟ็ด (หมอการะฝั่ด) เดินทางมาถึงเกาะปีนัง ประจวบกับพระยาไทรบุรีเป็นขบถคบคิดกับพม่า จะขึ้นมาตีหัวเมืองไทยทางข้างใต้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้พระยานคร ฯ คุมกองทัพเข้าไปปราบปราม พระยาไทรบุรีสู้ไม่ได้ก็ทิ้งเมืองหนีไปอาศัยอยู่กับอังกฤษ

ที่เกาะปีนัง ในครั้งนั้น นายฟรานซิสไลท์ได้ร้องขอต่อผู้สำเร็จราชการอินเดียให้ส่งทหารอังกฤษมาช่วยพระยาไทร แต่ผู้สำเร็จราชการอังกฤษไม่เห็นด้วย กลับสั่งให้หมอครอเฟิดมาเจรจากับรัฐบาลไทยแต่โดยดี ในครั้งนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กำกับกรมท่า และพระคลังสินค้า จึงทรงต้อนรับหมอครอเฟิด และกำกับการเจรจาปรึกษาหารือด้วย อักษรสาส์นของผู้สำเร็จราชการอินเดีย ซึ่งหมอครอเฟิดเชิญมาทูลเกล้าถวายมีใจความตอนหนึ่งว่า "....ข้าพเจ้าไม่มีความประสงค์ที่จะทูลขอที่ทางในพระราชอาณาจักรของพระองค์ เพื่อทำที่จอดเรือ ที่ตั้งบ้านเรือน หรือสร้างป้อมกุดังเก็บสินค้า แต่อย่างหนึ่งอย่างใด แม้กฎหมายธรรมเนียมใด ซึ่งใช้บังคับอยู่ในราชอาณาจักรของพระองค์ ข้าพเจ้าก็ไม่พึงขอให้ยกเว้นผ่อนผันเป็นพิเศษ สำหรับพ่อค้าอังกฤษ แต่ถ้าหากว่าธรรมเนียม เนื่องด้วยการค้าขายเป็นความยากลำบากแก่พ่อค้าอังกฤษ อันอาจเป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญของการค้าขายกับราชอาณาจักรของพระองค์แล้วไซร้ ข้าพเจ้าก็หวังในพระปรีชาญาณและพระราชหฤทัยอันเป็นไมตรี ที่จะทรงพระราชดำริแก้ไขตามที่พระองค์เห็นสมควร..." จึงโปรดให้ราชทูตและคณะเข้าเฝ้า แล้วโปรด ฯ ให้เปิดการเจรจากับพระยาสุรียวงศ์โกษา ที่พระคลัง (ดิศ บุนนาค) การเจรจากันครั้งนั้นมีอุปสรรคขัดขวางหลายอย่างหลายประการ กล่าวคือ ต่างไม่รู้จักภาษาซึ่งกันและกัน ล่ามที่แปลก็เป็นผู้ไร้การศึกษาทั้งสองฝ่าย และตัวหมอครอเฟิดเองก็คุ้นเคยแต่กับพวกชวามลายู คิดว่าคน

ไทยก็ไม่ผิดอะไรกับพวกนั้น และยิ่งเห็นประเพณีไม่ใส่เสื้อกินหมากและหมอบคลาน ก็ตั้งตนดูหมิ่นว่าไทยเป็นชาวป่า แต่การติดต่อเจรจาปรึกษากันก็เป็นไปอย่างมีระเบียบทั้งสองฝ่าย ผลของการเจรจาเกี่ยวกับพระยาไทรบุรีนั้น เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย ได้ชี้แจงให้ทูตทราบว่า พระยาไทรบุรีเป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อบ่ระสงค์จะพึ่งร้องว่ากล่าวสิ่งใด หรือจะทูลขอสิ่งใดก็ทราบในธรรมเนียมไทยแล้วว่า จะต้องมากราบทูลเอง จะฝากผู้อื่นให้มาช่วยพูดให้นั้น ไม่เป็นการสมควร พระยาไทรมีความผิดคิดร้ายต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงได้หนีหน้าไม่กล้ามาเผ้าดังนี้ ส่วนเรื่องเมืองไทรบุรีนั้น อังกฤษยอมรับว่าเป็นเมืองประเทศราชของไทย แต่เงินปีซึ่งอังกฤษมีสัญญาจะต้องจ่ายปีละหนึ่งหมื่นเหรียญนั้น อังกฤษก็ยืนยันจะจ่ายให้พระยาไทรเช่นแต่ก่อน ข้อความตอนนี้หมอครอเฟิดรายงานไปให้ผู้สำเร็จราชการทราบว่า "....ข้าพเจ้าคาดว่าจะต้องมีการคัดค้านอย่างรุนแรงในข้อนี้ และฝ่ายไทยคงจะหยิบยกปัญหาเรื่องเกาะปีนังขึ้นมากล่าวทักท้วงว่ารัฐบาลไทยไม่ยอมรับรู้เห็นชอบ เพราะพระยาไทรได้เอาดินแดนในราชอาณาจักรกรุงสยามไปให้อังกฤษเช่าโดยพลการ หาได้ปรึกษาหารือขอความเห็นชอบจากรัฐบาลไทยก่อนไม่ ข้าพเจ้าคาดว่าอย่างดีที่สุด ถึงแม้รัฐบาลไทยจะไม่ถือเป็นเรื่องใหญ่โต เพราะไม่มีกำลังพอที่จะบังคับเรียกร้องเอาเกาะปีนังคืน ก็คงจะทักท้วงขอส่วนแบ่งค่าเช่าเป็นเงินรายปี แต่ความคาดคะเนของข้าพเจ้า

ผิดหมด พระยาสุริยวงศ์โกษาและคณะกรรมการฝ่ายไทยต่างนิ่งฟังอยู่ด้วยความสงบ มิได้ว่ากล่าวทักท้วงแต่สิ่งใดเลย ข้าพเจ้าจึงถือว่า **การที่ฝ่ายไทยไม่คัดค้านเรื่องสิทธิครอบครองเกาะปีนังนี้ เท่ากับเป็นการรับรองสิทธิของเราในการยึดครอบครองเกาะปีนังโดยสมบูรณ์แล้ว ..**"[๑] ส่วนเรื่องสนธิสัญญาการค้าขายนั้น มิได้ปรากฏในอักษรสาส์นของผู้สำเร็จราชการอินเดียว่า ได้มอบหมายให้อยู่ในอำนาจของหมอครอเฟิด จึงทรงโปรดให้พระยาพิพัฒน์โกษา ผู้ช่วยพระคลัง มีหนังสือไปถึงเลขานุการของไวส์รอยรับทางพระราชไมตรี และรับจะเกื้อกูลคนอังกฤษที่เข้ามาค้าขาย แต่ส่วนภาษีอากรนั้นก็รับรองเพียงว่า จะไม่เรียกร้องเก็บเพิ่มเติมไปจากที่เป็นอยู่ ทูตอังกฤษคณะนี้มาเจรจาความเมืองและการค้าขายอยู่ได้ ๔ เดือน ก็อำลาออกไปเจริญทางพระราชไมตรีกับประเทศญวน แต่พระเจ้าแผ่นดินญวนหาทรงโปรดให้เข้าเฝ้าไม่ และสัญญาการค้าขายก็มิได้มีต่อกัน

ระหว่างเจรจากันอยู่ที่กรุงเทพ ฯ นั้น หมอครอเฟิดได้แอบสั่งให้ร้อยเอกเดนเยอเฟิลด์ไปทำรังวัดแผนที่ และทิ้งดิ่งวัดระดับน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่กรุงเทพ ฯ ไปถึงร่องสันดอนที่ปากน้ำตลอดไปจนถึงท่าจอดเรือใหญ่ที่เกาะสีชัง ความทราบถึงพระเนตรพระกรรณ เมื่อคณะทูตกลับออกไปแล้ว จึงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) มีหนังสือไปต่อว่าผู้ว่าราชการเกาะปีนังว่า ที่หมอครอเฟิดมาทำการรังวัดแผนที่และทิ้งดิ่งวัดระดับน้ำ

---

๑. Crawfurd Papers หน้า ๓๕

เช่นนี้ เจตนาอังกฤษคิดจะมาตีเมืองไทยหรือ ผู้ว่าราชการเกาะปีนังจึงมีหนังสือตอบมาให้กราบทูลว่า "อังกฤษขอผูกมิตรไมตรีดีกับไทย หาได้มีเจตนาจะคิดร้ายต่อไทยไม่ ขอทรงโปรดอย่าได้เชื่อคำยุยงส่งเสริมของคนอื่นเลย" ตามความเป็นจริงนั้น เอกสารครอเฟิดก็ปรากฏชัดในรายงาน แจ้งผลการสำรวจภูมิประเทศและร่องน้ำว่า "....ข้อ ๕ การเดินเรือในอ่าวสยามปลอดภัยและสะดวกมาก ทางฝั่งตะวันตกมีอ่าวสามอ่าว คือสงขลา นครศรีธรรมราช และบ้านดอน ถัดขึ้นมามีปากน้ำแม่น้ำใหญ่ ๆ คือ ปากแม่น้ำแม่กลอง ท่าจีน และปากน้ำเจ้าพระยา แม่น้ำเจ้าพระยา การเดินเรือได้สะดวกมากไม่มีเกาะแก่งเครื่องกีดขวางแต่อย่างใด และเรือใบสองเสาจะสามารถแล่นขึ้นไปได้ประมาณ ๒๕๐ ไมล์.....ข้อ ๙๒ ถ้าจะเกิดสงครามขึ้นกับไทย การจัดกำลังรบเพื่อปราบปรามไม่จำต้องทำใหญ่โต และเปลืองโสหุ้ยอะไรเลย เพียงแต่ส่งทหารซีปอยสองสามกองร้อย ตีขึ้นมาทางปีนังทางหนึ่ง และเรือรบสองสามลำ ไปปิดอ่าวอีกทางหนึ่งก็เพียงพอแล้ว เรือรบนั้นควรจอดดักเรือสินค้าอยู่ที่เกาะสีชัง ถ้าเราปิดอ่าวได้เพียงสามสี่เดือนจะบังคับเอาสิทธิอะไรก็ได้จากราชสำนักกรุงสยาม....." ดังนี้

รายงานผลการเจรจาการทูตของคณะหมอยอนครอเฟิดต่อมา ไวส์รอยได้ส่งต่อไปให้กระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ที่กรุงลอนดอน ทราบ กระทรวงต่างประเทศจึงมีหนังสือตอบมา ลงวันที่ ๖ เมษายน ค.ศ. ๑๘๒๕ ว่า "ถึงผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำเบงกอล.....

ข้อ ๑๐๗ เมื่อปี ๑๘๒๐ ท่านได้เห็นชอบต่อข้อเสนอของผู้ว่าราชการเกาะปีนัง ที่จะจัดส่งพ่อค้าอังกฤษเข้าไปค้าขายในราชสำนักกรุงสยาม และท่านยังได้กำชับให้พ่อค้าระมัดระวังในการปฏิบัติการค้าขายของเขา อย่าให้ฝ่ายไทยเกิดความระแวงสงสัยในเจตนาต่าง ๆ ของเรา ผู้ว่าราชการเกาะปีนังก็ได้ส่งพ่อค้าคนหนึ่ง (มิสเตอร์มอร์แกน) ให้เข้าไปค้าขายแล้ว และได้กำชับให้สืบเรื่องราวของราชสำนักนั้น ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี และลู่ทางค้าขายนำมารายงานให้ทราบ.... ...ข้อ ๑๐๘ บัดนี้ มิสเตอร์มอร์แกนก็ยังมิได้กลับมารายงาน ท่านกลับส่งคณะทูตโดยมีหมอยอนครอเฟ็ดเป็นหัวหน้า ประกอบด้วยพนักงานรังวัด พนักงานวัดร่องน้ำ และหมู่ทหารผู้คนเข้าไปอย่างเอิกเกริกโกลาหล ทำให้ฝ่ายไทยเกิดระแวงว่าเราคงมีเจตนาร้ายต่อเขา และการเจรจาความต่าง ๆ ของหมอครอเฟ็ดก็ไม่เห็นได้ผลสักอย่างเดียว กลับมากลับอ้างเหตุผลต่าง ๆ เป็นข้อแก้ตัว.... ข้อ ๑๑๐ เรามีความเห็นว่าสาเหตุส่วนใหญ่ที่ทำให้ฝ่ายไทยเกิดระแวงเราขึ้นนั้น ก็เพราะไปกระทำการรังวัดแผนที่ ภูมิประเทศของเขา โดยมิได้บอกกล่าวขออนุญาตเขาเสียก่อน.... หมอครอเฟ็ดยังได้เสนอให้ยึดเกาะสีชังเป็นศูนย์กลางการค้าขายของชาติอังกฤษ ซึ่งเราในขณะนี้เห็นว่ายังไม่เหมาะสมอย่างยิ่ง ข้อ ๑๑๓ ก็บัดนี้หมอครอเฟ็ดได้เป็นเรสิเดนต์ประจำสิงคโปร์ จึงขอให้พยายามเอาอกเอาใจราชสำนักไทยไว้อย่าให้เกิดความระแวงสงสัยขึ้นอีก ถ้าฝ่าย

ไทยยังต้องการอาวุธยุทโธปกรณ์ไว้สำหรับป้องกันพระนคร ก็ให้จัดส่งและอนุเคราะห์ความช่วยเหลือตามสมควร เพื่อแลกเปลี่ยนกับประโยชน์ในด้านการค้าของคนอังกฤษต่อไป....." พิจารณาดูคำสั่งของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษในครั้งนี้ ประกอบกับเมื่อครั้งนายฟรานซิสไลท์ขอเสนอให้อังกฤษรบกับไทย เรื่องเมืองไทรบุรี ก็พอจะอนุมานความได้ว่า ถ้าอังกฤษจะต้องรบกับไทยเพื่อได้เกาะปีนังไว้ยึดครอง อังกฤษก็ไม่เห็นชอบ แต่ทว่าถ้าได้เกาะปีนังไปเฉย ๆ กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษก็ไม่ปฏิเสธ ถ้าหากหมอยอนครอเพ็ดเกิดเหยียนขึ้นมา ใช้ทหารเข้ายึดเกาะสิงคโปร์ขึ้นแต่ครั้งนั้น พวกเราลองถามกันเองดูหรือว่ากระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจะรับเอาไว้หรือจะปฏิเสธ

เมื่อหมอยอนครอเพ็ดได้มาเป็นเรสิเดนต์ประจำเมืองสิงคโปร์นั้น อังกฤษชักมีนโยบายที่แน่ชัดว่าจะต้องรบกับพม่าแล้ว เพราะอังกฤษได้ใช้วิธีปรองดอง อดออมและเจรจาด้วยสันติมานมนานแล้ว ฝ่ายพม่าก็ยังดื้อดึงแข็งข้ออยู่ ราชวงศ์ตระกูลอลองพญาในครั้งนั้นคิดว่าชาติอังกฤษคงไม่มีกำลังเข้มแข็งเท่าใดนัก ประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง พม่าก็เคยปราบมาทั่วแล้ว แม้แต่จีนซึ่งเป็นประเทศมหาอำนาจมาตั้งหลายพันปีก็ยังแพ้แก่อะแซหวุ่นกี้ แม่ทัพพม่า ครั้งหนึ่งพระอนุชาธิราชพม่าได้กล่าวกับคนอังกฤษในราชสำนักพม่าว่า "ท่านราชทูตยังไม่ทราบถึงความกล้าหาญของคนพม่าในการรบพุ่ง เรายังไม่เคยพบเห็นใครเลยในโลกนี้ที่จะยืน

หยัดต่อสู้กับคนพม่าได้"[๑] ครั้นพม่าบุกรุกเข้าไปตีเมืองมณีปุระ ตลอดจนดินแดนของอังกฤษในอินเดีย ฆ่านายทหารอังกฤษ กวาดต้อนผู้คนลงมาเป็นเชลย และทางเมืองย่างกุ้ง พม่าก็โหดร้ายทารุณต่อพ่อค้าวาณิชอังกฤษที่และหนักมือขึ้น กระทรวงการต่างประเทศจึงได้สั่งให้ตระเตรียมกองทัพเพื่อปราบปรามพม่า และได้สั่งให้หมอครอเฟิดส่งอาวุธยุทโธปกรณ์เข้ามาถวายราชสำนักไทยไว้ทีหนึ่งก่อน และได้สั่งให้ไวส์รอยแต่งตั้งร้อยเอกเฮนรีเบอนีเข้ามาเป็นทูต เพื่อชักชวนไทยให้เข้าเป็นสัมพันธมิตรกับอังกฤษรบพม่า

ขณะนั้นประจวบกับในกรุงสยามเกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ผู้กำกับการกรมเจ้าท่า และพระคลังสินค้าได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้าพระยาพระคลังก็ได้คุ้นเคยกับหมอครอเฟิดมาแล้ว หมอครอเฟิดจึงมีจดหมายติดต่อกับเจ้าพระยาพระคลังฝากเรือซึ่งบรรทุกอาวุธยุทโธปกรณ์เข้ามาหลายลำ (และยังได้ฝากผั่งฝรั่งหนุ่มคนหนึ่งเข้ามาด้วย ชื่อนายโรเบิร์ตยันเตอร์ นายยันเตอร์เข้ามากับเรือสินค้าชื่อแชนนอน เมื่อปลายเดือน

---

๑. You know nothing of the bravery of our people at war We have never yet found any nation to withstand us. Prince of Tharrawady said to Geiger. บทความของ W.S. Desai หน้า ๓ เรื่อง Events at the Court and Capital of Ava .... JBRS, Volume XVVII, Pt. 1, 1937.

สิงหาคม ค.ศ. ๑๘๒๔ อันเป็นปีแรกในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้มารวมทุนกับนายมอร์แกนตั้งห้างขึ้นที่กุฎีจีน ชื่อห้างมอร์แกนและยันเตอร์ จึงนับได้ว่าบริษัทนี้เป็นบริษัทแรกซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๓ และบริษัทบอร์เนียวเป็นบริษัทที่สองซึ่งตั้งขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นายยันเตอร์ พงศาวดารเรียกว่าหันแตร)

คณะทูตซึ่งมีร้อยเอกเฮนรีเบอนี (หันรีบารนี) เป็นราชทูตเดินทางบกขึ้นมาจากมลายู ได้แวะเยี่ยมเจ้าพระยานคร ฯ ก่อนแล้วจึงลงเรือเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ ๔ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๒๕

นายยันเตอร์ได้ออกไปรับที่ปากน้ำ พร้อมด้วยขุนนางไทย และต่อมาเมื่อทรงโปรดให้คณะราชทูตได้เข้าเฝ้า ทูตก็ขอนำนายยันเตอร์ได้เข้าเฝ้าร่วมกับคณะทูตด้วย ถ้าจะพิจารณาดูวิธีการเมืองในครั้งนั้น รัฐบาลอังกฤษนิยมใช้พ่อค้าเข้ามาเป็นสายของรัฐบาลเขา เช่นเดียวกับรัฐบาลฝรั่งเศสนิยมใช้ท่านสังฆราชบาทหลวงโรมันคาธอลิคเข้ามาเป็นสาย ฉะนั้นนายยันเตอร์จึงถือดีว่ามีรัฐบาลหนุนหลังอยู่ ได้พยายามก่อกวนให้เกิดข้อวิวาทกับราชสำนักในรัชกาลที่ ๓ เป็นหลายครั้ง เช่น สมคบกันนำฝิ่นเข้ามาขายในราชอาณาจักรย่อย ๆ และในตอนปลายแผ่นดินพระนั่งเกล้าได้นำเรือกลไฟเก่า ๆ ลำหนึ่งเข้ามาขายและเรียกร้องราคาหลายพันชั่ง เจ้าหน้าที่เห็นว่าแพงจึงไม่ซื้อ นายยันเตอร์เกรียว-กราดขู่เข็ญว่าจะนำเรือไปผูกไว้ที่หน้าพระตำหนักน้ำ ถ้าไม่ทรง

โปรดชำระเงินตามที่เรียกร้อง ก็จะไปฟ้องรัฐบาลอังกฤษให้ส่งเรือรบเข้ามาเจรจาแทนตัวเขา ครั้งนั้นนายฮันเตอร์ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นหลวงอาวุธวิเศษประเทศพาณิชย์ นับเป็นข้าราชการในบังคับบัญชาของรัฐบาลสยาม จึงทรงโปรดให้ขับไล่ออกไปเสียนอกราชอาณาจักร เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว บุตรชายนายฮันเตอร์ก็ได้กลับเข้ามาและสมัครตัวเป็นลูกน้อง ในตำแหน่งเลขานุการของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหม จวบจนถึงแก่มรณะเมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน ค.ศ. ๑๘๖๕ ที่บ้านกุฎีจีน อันเป็นบ้านที่ ๑๔ ในแผ่นดินรัชกาลที่ ๔ (บุตรและบิดาคู่นี้ชื่อเดียวกันคือ Robert Hunter การจะทราบว่าเป็นบิดาหรือเป็นบุตรในบางครั้งก็สับสนยุ่งยาก)

ร้อยเอกเบอนีมาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งนั้น อยู่ในกรุงเทพ ฯ นานถึง ๙ เดือนจึงได้กลับออกไป มีความชอบได้เลื่อนยศเป็นพันตรี และได้เป็นเรสิเดนต์คนแรกของอังกฤษประจำกรุงอังวะ การเจรจาส่วนใหญ่และสำคัญของร้อยเอกเบอนีในครั้งนั้น คือเรื่องชักชวนไทยให้เข้าสงครามเป็นพันธมิตรอังกฤษรบพม่า รายละเอียดแห่งการเจรจาความข้อนี้ปรากฏอยู่ในหนังสือ "ไทยรบพม่า" ของเสด็จในกรมดำรง ฯ แล้วเมื่อพิจารณาดูวิธีการเจรจาของทูตผู้นี้ รู้สึกว่าจะเอาแต่ได้ นึกว่าผู้อื่นไม่ล่วงรู้ทันตน จะขอให้ไทยยกทัพไปรบพม่า เมื่อถามว่าแล้วไทยจะได้

อะไรตอบแทน ก็พูดอ้อมแอ้มว่าจะหาทางเจรจากับผู้สำเร็จราชการอินเดียสมณคุณให้ต่อภายหลัง ในรายงานของร้อยเอกเบอนีเองซึ่งปรากฏในเอกสารเบอนี ก็ปรากฏข้อความชัดเจนดังนี้ **"ข้าพเจ้าได้ระมัดระวังอย่างที่สุดในการที่จะตกปากคำสัญญาให้อะไรแก่ไทยเป็นอันแน่นอน เพราะข้าพเจ้าถือว่าเป็นหน้าที่ของข้าพเจ้าที่จะพยายามให้อังกฤษได้รับประโยชน์จากไทยให้มากที่สุด โดยจะตอบแทนสมนาคุณให้น้อยที่สุด"** คณะกรรมการไทยประกอบด้วยเจ้าพระยาพระคลังเป็นหัวหน้า ก็พอจะหยั่งรู้ถึงใจจริงของทูตอังกฤษผู้นี้ จึงกราบทูลให้ทรงโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธาเป็นแม่ทัพคุมทหารไปขัดตาทัพอยู่ที่พรมแดน มิให้ล่วงล้ำเข้าไปและคอยสังเกตการณ์ และรายงานผลการสงครามมาให้ทางกรุงเทพ ฯ ทราบ ครั้งนั้นเข้าใจว่าฝ่ายไทยก็ยังมิได้ยอมเชื่อในศักดาอภินิหารของอังกฤษว่าจะปราบพม่าได้ จึงได้ส่งกองทัพไปคุมเชิงอยู่

ครั้นเมื่อพม่ายอมเลิกสงคราม จำใจต้องทำสัญญายอมแพ้ที่เมืองรันทบุ ใกล้กรุงอังวะแล้ว อังกฤษก็ได้ครอบครองดินแดนฝั่งทะเลด้านตะวันออกของพม่าทั้งหมด คือเมืองมะริด ทวาย ตะนาวศรี และเมืองเมาะลำเลิงด้วย[๑] รวมทั้งเบี้ยปรับสงคราม

---

๑. ในสัญญา Yandabo, 1826 ข้อ ๔ *ระบุให้ถือว่าแม่น้ำสาละวินเป็นเขตแบ่งแยกดินแดน* เมืองเมาะตะมะอยู่ทางฝั่งด้านตะวันตกจึงยังคงเป็นของพม่า แต่เมืองเมาะลำเลิงอยู่ทางด้านตะวันออกเป็นของอังกฤษ อังกฤษจึงสร้างที่ว่าราชการแคว้นอยู่ที่เมืองนี้ เขียนในภาษาอังกฤษว่า Moulmein, Treaty of Yandabo : Crawfurd, Journal of an Embassy to Ava, Volume II Appendix pp. 35-43.

อีก ๑๐ ล้านรูปี ในเวลานั้นอังกฤษไม่มีความจำเป็นที่จะขอให้ฝ่ายไทยช่วยรบพม่าแล้ว แต่อังกฤษยังปรารถนาที่จะแผ่อิทธิพลลงไปทางแหลมมลายู จึงพยายามเอาเมืองเมาะตะมะมาล่อเพื่อขอแลกเปลี่ยนกับเมืองไทรบุรี รัชกาลที่ ๓ ทรงทราบเล่ห์เหลี่ยมของทูตอังกฤษจึงทรงโปรดให้เจ้าพระยาพระคลังบอกปัด ไม่ปรารถนาดินแดนพม่า ซึ่งอังกฤษตีได้แต่ส่วนใดเลย ครั้นเมื่อผู้สำเร็จราชการอินเดียได้ทราบว่าฝ่ายไทยไม่ประสงค์จะรับประโยชน์จากการเป็นภาคีใน สัญญารันทบุ แต่ประการใด จึงมาคำนึงว่ารัฐบาลไทยเคยขอร้องให้ขับไล่พระยาไทรบุรีไปจากเกาะปีนัง จึงได้สั่งให้ผู้ว่าราชการเกาะปีนัง นำตัวพระยาไทรบุรีไปไว้เสียที่อื่นให้ห่างไกล จะได้ไม่มีโอกาสก่อความยุ่งยากให้แก่ไทยอีกต่อไป การที่อังกฤษเนรเทศพระยาไทรบุรีไปเสียจากเกาะปีนังก็เป็นประโยชน์แก่ไทยอยู่ และก็คงเพื่อเป็นทางของอังกฤษเองในภายภาคหน้า ปัดเข้าในนโยบาย Enlightened Self interest ได้แต่สำหรับพระยาไทรผู้แพ้ คงจะขมขื่นจากการกระทำของมิตรอังกฤษเป็นอันมาก

ส่วนในด้านสัญญาการค้าขายนั้น ก็ได้เปิดการเจรจาปรึกษากันอยู่เสมอ ร้อยเอกเบอนีได้ทำบันทึกให้กราบทูลว่าเรือไทยที่ไปค้าขายที่สิงคโปร์ มะละกา และปีนังนั้นไม่จำต้องเสียภาษีแต่อย่างใดเลย รัฐบาลอังกฤษก็ได้อำนวยความสะดวกทุกสิ่งทุกอย่างให้ ส่วนเรือในบังคับอังกฤษนั้นเมื่อเข้า

มาค้าขายในกรุงเทพ ฯ ต้องเสียภาษีเบิกร่อง และค่าระวางปากเรือกับค่าเสมียนพนักงานหยุมหยิมหลายอย่างหลายประเภท ภาษีขาเข้าก็ต้องเสียอีกในอัตราร้อยละ ๘ และต้องเสียภาษีขาออกอีกต่อหนึ่ง สินค้าบางอย่างอัตราภาษีขาออกถึงร้อยละ ๒๐ และบางอย่างอัตราร้อยละ ๕๐ ก็มี ดังนี้ดูไม่เป็นธรรม อีกข้อหนึ่งนั้น การเก็บภาษีก็ไม่เท่าเทียมกัน เก็บจากเรือพ่อค้าจีนอัตราหนึ่ง เก็บจากเรือในบังคับอังกฤษอีกอัตราหนึ่ง ดังนี้ดูไม่สมควร รัฐบาลอังกฤษไม่พึงประสงค์จะขอให้ลดหย่อนผ่อนอะไรให้เป็น พิเศษ แต่ใคร่ขอให้รัฐบาลไทยกำหนดเป็นพิกัดอัตราตายตัวเสีย อย่าให้ลักลั่นกันได้ ก็โปรดให้ทำสัญญาทางพระราชไมตรี ๑๔ ข้อ กับสนธิสัญญาการค้าขายอีก ๖ ข้อ อนุญาตให้คนอังกฤษเข้ามาค้าขายโดยสะดวก จะปลูกบ้านตั้งห้างหรือสร้างโรงเก็บสินค้าก็ให้ทำได้โดยอิสระ สินค้านั้นก็ให้ทำการซื้อขายได้โดยเสรี ยกเว้นสินค้าสองประเภทคือ ห้ามนำข้าวเปลือก ข้าวสารออกนอกประเทศ กับห้ามนำอาวุธยุทโธปกรณ์เข้ามาขายในประเทศ เว้นแต่จะเอามาขายให้แก่รัฐบาล ส่วนภาษีเบิกร่อง ภาษีขาเข้าขาออกก็โปรดให้ยกเลิกหมดสิ้น ให้เหลือไว้แต่ค่าระวางปากเรือ ถ้าเป็นเรือบรรทุกสินค้ามาให้คิดในอัตราวาละ ๑,๗๐๐ บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าก็ให้คิดเพียงวาละ ๑,๕๐๐ ทั้งนี้โดยทรงพิจารณาเห็นว่าธรรมเนียมการค้าขายในสมัยนั้นสมควรจะต้องปรับปรุงแก้ไขจะเอาอย่างธรรมเนียมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ไม่เหมาะสมเสียแล้ว จึงเป็นการผ่อนสั้นผ่อนยาว (Conciliation) ตาม

หลักความเป็นธรรม และตามความประสงค์ของทูตอังกฤษด้วย แต่ทว่าคนในบังคับอังกฤษ ไม่ว่าจะเป็นฝรั่งหรือคนแขก พม่า มลายู จะต้องอยู่ใต้กฎหมายไทยตลอดทั่วทุกคน เมื่อร้อยเอก เบอนี่จะกลับออกไป ได้ส่งบันทึกขอให้เจ้าพระยาพระคลังนำความขึ้นกราบบังคมทูลว่า ประเทศอังกฤษรับรองว่า เมืองไทรบุรี แประ กลันตัน และตรังกานูนั้น เป็นเมืองประเทศราชของไทยทั้งสี่เมือง และรัฐบาลอังกฤษขอรับรองที่จะเจรจาให้เจ้าประเทศราชทั้ง สี่ส่ง ต้นไม้เงินทอง ขึ้นมาถวายเป็นราช บรรณาการทุกสามปี ขอไทยอย่าได้กรีธาทัพไปบุกรุกเหยียบย่ำเมืองทั้งสี่นี้เลย จะทำให้คนแตกตื่นทิ้งบ้านเรือนไร่นา ซึ่งเป็นการขัดต่อประโยชน์การค้าขายของอังกฤษ การเจรจากันครั้งนั้นก็เป็นเสร็จธุระปรองดองกันได้ อันที่จริงอังกฤษปรารถนาจะขอ สิทธิค้าขายโดยเสรี ในสินค้าทุกประเภท แต่เห็นคงจะเจรจากันยากลำบาก จึงตัดสินใจที่จะ รอหาโอกาสในภายหน้าเพื่อเปิดเจรจาในเรื่องนี้ต่อไป

พิเคราะห์ดูวิธีการของอังกฤษนั้น เขามีหลักง่าย ๆ คือว่า จะทำอะไรก็ทำแต่สิ่งเดียว เรื่องเดียว เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก่อตั้งรากฐานจนเป็นหลักยึดเหนี่ยวได้แล้ว จึงโผไปจัดการกับเรื่องอื่น เช่นเมื่อครั้งปราบพม่า เขาก็ทำการปรองดองกับไทยแล้วจึงหันไปจัดการกับจีน เรื่องผิดพ้องหมองใจกับจีนนั้นเป็นเรื่องเก่าแก่เป็นหนามยอกอกมานานแล้ว คือเมื่อ พ.ศ. ๑๗๙๒ อันเป็นปีที่ ๑๐ แห่งยุครัตนโกสินทร์ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษได้จัดส่งลอร์ด

แมคคาตนีย์ไปเจริญทางพระราชไมตรี และขอทำสนธิสัญญาการค้าขาย มีการขัดใจกันหยุมหยิมในเรื่องต้องถอดรองเท้าและคุกเข่าเอาศีรษะโขกกับพื้นเท่านั้นครั้งเท่านั้นครั้ง เพื่อเป็นการแสดงคารวะต่อฮ่องเต้ แต่ในที่สุดก็ตกลงกันได้ จึงได้โปรดให้เข้าเฝ้าและได้รับพระราชทานเลี้ยงดูเป็นอันดี แต่เพราะธรรมเนียมประเพณีของจีนแต่โบราณ ไม่เคยยกย่องนานาชาติใดเทียมเท่าเสมอชาติจีน จึงโปรดให้มีราชสาส์นไปถึงพระเจ้ากรุงอังกฤษตักเตือนสั่งสอนให้ประพฤติโดยชอบนานาประการ ให้เคารพเชื่อฟังคำสั่งสอนของฮ่องเต้ แล้วประเทศก็จะมีความสงบเรียบร้อยและเจริญรุ่งเรือง[๑] ซึ่งสรุปว่าความประสงค์ของอังกฤษที่จะทำสนธิสัญญาการค้าขายนั้น พระเจ้าฮ่องเต้ไม่ทรงคำนึงถึง ส่วนการเจริญพระราชไมตรีนั้น ฮ่องเต้ถือว่าเป็นการเจริญความสวามิภักดิ์ จึงได้ทรงตักเตือนแนะนำให้ประพฤติที่ดีที่ชอบ ครั้งนั้นอังกฤษไปเจริญทางทระราชไมตรีกับจีนไม่สำเร็จ แต่เพราะยังทำสงครามใหญ่กับพระเจ้านโปเลียนที่ ๑ อยู่ ยังไม่มีเวลาว่างพอจะพิจารณาจัดการกับจีน ครั้นอังกฤษเนรเทศพระเจ้านโปเลียนไปไว้เกาะแล้ว จึงในปี ๑๘๑๖ อันเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จ

---

๑. สำเนาคำแปลพระราชสาส์นของจักรพรรดิเชียนหลงมีไปถึง George III ปรากฏในหมายเหตุท้ายเรื่องนี้ ที่นำมาลงก็เพื่อให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของจีน ซึ่งจะมีเพียงครั้งนี้แล้วก็เสื่อมสลายลงในมหาสงครามฝิ่นใน ค.ศ. ๑๘๓๙–๑๘๔๒ (สำเนาคำแปลพระราชสาส์นจากหน้า ๓๓๗–๓๔๑, Cranmer – Byng; An Embassy to China of Lord Macartney, London. 1962).

พระพุทธเลิศหล้านภาลัย กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ จึงได้จัดส่ง ลอร์ดแอมเฮอร์ต เป็นราชทูตคนที่สองเข้าไปอีก ครั้งนี้ลอร์ดแอมเฮอร์ตไม่ยอมคุกเข่าเอาศีรษะโขกกับพื้นเก้าครั้ง จึงไม่โปรดให้เข้าเฝ้าอังกฤษ จึงได้รับความอัปยศอดสูในครั้งนั้นเป็นอันมาก ต่อมาเมื่อรัฐสภาได้ยุบเลิก พณฯ บริษัทอิสต์อินเดียอังกฤษแล้ว จึงได้จัดส่งลอร์ดนาเปียร์เข้าไปประจำอยู่เมืองกวางตุ้ง เพื่อแลดูผลประโยชน์ การค้าขายของคนอังกฤษ ในไม่ช้าลอร์ดนาเปียร์ก็รายงานมาว่า การติดต่อค้าขายกับประเทศจีนนั้นไม่ได้ผล เพราะรัฐบาลจีนดูถูก เห็นว่าคนอังกฤษเป็นคนป่าเถื่อนเหมือนอย่างพวกฮวนทั้งหลาย วิธีการเจรจาแบบสันติใช้ไม่ได้เด็ดขาด เห็นแต่วิธีใช้กำลังบังคับเท่านั้นจึงจะได้ผล รัฐบาลอังกฤษจึงสั่งให้ตระเตรียมกองทัพเรือเป็นการใหญ่ และให้คอยหาเหตุที่จะเป็นชนวนแห่งสงครามโดยเร็ว ก็พอดีได้โอกาสในเมื่อพ่อค้าอังกฤษนำฝิ่นจำนวนหลายพันหีบห่อลักลอบเข้าไปขายในประเทศจีน รัฐบาลจีนจับได้สั่งให้เผาเสีย อังกฤษจึงประกาศสงครามและบุกรุกโจมตีประเทศจีนทันที ได้รบกันเป็นการใหญ่เป็นเวลาสองปี จีนยอมแพ้เลิกรบ อังกฤษก็บังคับให้ทำ **สัญญากรุงนานกิง** ใน ค.ศ. ๑๘๔๒ ยกเกาะฮ่องกงให้แก่อังกฤษ และให้เปิดเมืองท่าต่าง ๆ คือ กวางตุ้ง เซี่ยงไฮ้ เอ้หมึง ฟูเจา และนิงโป และให้ได้มีการค้าโดยเสรีและให้สิทธิในการเปิดสถานกงสุล พร้อมทั้งให้ชดใช้เบี้ยปรับสงครามจำนวนมหึมาอีกด้วย ประเทศอื่น ๆ ได้เห็นเป็นโอกาส ต่างก็เข้าไปบีบบังคับให้จีนทำสนธิสัญญาให้

สิทธิแก่ตนบ้าง มีอเมริกา ฝรั่งเศส และรัสเซียเป็นต้น (เกี่ยวกับสนธิสัญญากับอเมริกานั้น ทูตอเมริกาชื่อนายคาเล็บ คุชชิง ได้นำข้อเรียกร้องประหลาดเข้าไปบีบบังคับจีน คือ อภิสิทธิ์เกี่ยวกับศาลกงสุล และเพราะสัญญาทางพระราชไมตรี ในครั้งนั้นได้มีข้อไขไว้ว่า ถ้าจีนให้สิทธิพิเศษแก่ประเทศหนึ่งประเทศใดแล้ว ประเทศเขาเหล่านั้นก็จะต้องได้รับสิทธิพิเศษนั้น ๆ ด้วยดุจกัน ซึ่งเรียกในภาษาการทูตว่า Most-favoured Nation Clause พวกฝรั่ง จึงได้เริ่มนำอภิสิทธิ์ศาลกงสุลมาใช้กับประเทศ ในทวีปเอเชียครั้งนั้น โดยนายคาเล็บคุชชิง ทูตอเมริกันเป็นผู้ให้กำเนิด)

เมื่อจีนแพ้สงครามแก่พวกฝรั่งในครั้งนั้น เป็นรัชสมัยพระเจ้าเตากวงฮ่องเต้ ครั้นเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่พระเจ้าฮำฮอง ราชโอรสได้ราชสมบัติ จึงให้มีพระราชสาส์นมากราบทูลเรื่องราวแด่พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามตามพระราชประเพณี พระราชสาส์นของพระเจ้าฮำฮองเข้ามาถึงขณะที่ทูตอังกฤษ คณะเซอร์เยมสบรูค กำลังมาเจรจาทางพระราชไมตรีกับราชสำนักไทย ได้แจ้งเรื่องอังกฤษไปทำวุ่นวายเกิดรบพุ่งขึ้นมาให้ทรงทราบด้วย ความในพระราชสาสน์ตอนนี้มีว่า สมเด็จพระเจ้าเตากวงพระราชบิดาทรงสงสารแก่ราชฎรเหมือนลูกอ่อนไม่รู้ความ ไม่มีความผิด จะได้รับความเดือดร้อนพลอยแหลกเหลวเพราะสู้รบกัน เป็นความเกิดขึ้นด้วยการซื้อขายเล็กน้อยจึงทรงอดพระทัยเสีย และบัดนี้ได้สิบปีมาแล้ว พวกที่คิดทรยศก็สงบสิ้นไป....[๑]

---

๑. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๒ ตอน ๒ ฉบับคุรุสภา หน้า ๑๕๘–๑๖๐

สงครามระหว่าง อังกฤษ กับจีน ครั้งนี้ เรียกว่าสงครามฝิ่น (Opium War) เป็นการแตกหักจนถึงสู้รบกันเป็นครั้งแรก ใน ค.ศ. ๑๘๓๙ จนถึง ค.ศ. ๑๘๔๒ ระหว่าง ๒ ประเทศนั้น และนับแต่นี้ไปจีนก็เริ่มเสื่อมถอยอำนาจอิทธิพล ในสายตาของประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์รวมทั้งประเทศสยามด้วย สัมพันธไมตรีระหว่างสยามกับจีน ซึ่งดำเนินมาแต่ครั้งกรุงสุโขทัยกว่า ๕๐๐ ปี ก็จะมาสดุดหยุดลงในต้นรัชกาลที่ ๔ สิ่งใดที่กรุงสยามเคยเรียนรู้จากจีน ก็ต้องเปลี่ยนไปเป็นเอาของอังกฤษ และฝรั่งอื่น ๆ เป็นแบบอย่าง รัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์จึงเป็นยุคแรกหรือยุคเก่าของกรุงสยาม ซึ่งมาสดุดหยุดลงตอนได้รับพระราชสาส์นของพระเจ้าฮำฮอง (Hsien-feng) นี้ และเป็นตอนที่ Sir James Brooke อำลากลับออกไปจากกรุงสยามในปลาย ค.ศ. ๑๘๕๐ นั้น

ย้อนกลับมากล่าวถึงการเจรจาระหว่างเจ้าหน้าที่ไทย คือ พระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก กับเซอร์เยมส บรูค ราชทูตอังกฤษ เซอร์เยมสบรูคผู้นี้เกิดและเติบโตในประเทศอินเดีย จึงได้ชื่อว่าเป็น Anglo-Indian เป็นนักแสวงหาโชคลาภ บิดาร่ำรวยด้วยการค้าขายที่อินเดีย เยมสบรูคเมื่อหนุ่มอยู่ได้สมัครเข้าเป็นทหารคราวอังกฤษรบกับพม่าในครั้งแรกได้รับบาดเจ็บ เมื่อสงครามเลิกแล้วก็ลาออกจากทหารไปค้าขาย คุมเรือสินค้าไปค้าแถวเกาะสุมาตรา ประจวบกับเกิดการจลาจลขึ้นที่ซาราวัค บรูคก็รับอาสารายามุดาฮาซิมปราบเหล่าร้ายได้สำเร็จ ก็เลยฉวยโอกาส

ปร่าบดาภิเษกตัวเองเป็นราชาซาราวัค เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน ๑๘๔๑ แล้วพยายามขอให้รัฐบาลอังกฤษรับซาราวัคเข้าไว้ในเครืออาณานิคม กระทรวงการต่างประเทศอังกฤษก็ปฏิบัติตามนโยบายเดิม คือถ้าได้เปล่าไม่ต้องเสียโสหุ้ยหรือเสียเลือดเนื้อก็ยินดีรับซาราวัคไว้ในอารักขา แล้วจึงแต่งตั้งให้เยมสบรูคเป็นขุนนางมีเกียรติ เมื่อเซอร์เยมสบรูคเข้ามาเป็นทูตครั้งนั้น ได้เป็นราชามาได้ ๑๐ ปีแล้ว ทูตอังกฤษผู้นี้มีวัตถุประสงค์เป็นส่วนใหญ่ในสนธิสัญญาการค้าขายอยู่สี่ข้อ คือ ๑) ขอนำฝิ่นเข้ามาขายในราชอาณาจักรโดยเสรี ซึ่งผิดพระราชกำหนดกฎหมาย จึงไม่โปรด ข้อ ๒) ขอซื้อข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้โดยเสรี ซึ่งคณะกรรมการไทยก็แบ่งรับแบ่งสู้ เพราะครั้งนั้นไทยมีกฎหมายห้ามนำข้าวออกไปนอกประเทศ นอกจากจะได้มีสะสมไว้พอเพียงให้พลเมืองกินได้สามปี จึงจะให้นำออกได้ ข้อ ๓) ขอลดพิกัดปากระวางเรือให้เหลือวาละ ๑,๐๐๐ บาท ซึ่งคณะกรรมการฝ่ายไทยได้แย้งว่า อัตราวาละ ๑,๗๐๐ บาท ก็ได้อนุโลมตามความประสงค์มาแล้วครั้งหนึ่ง ส่วนข้อสุดท้ายนั้น บรูคขอตั้งสถานกงสุล ซึ่งคณะกรรมการไทยแย้งว่า ปีหนึ่ง ๆ เรืออังกฤษเข้ามาค้าขายในกรุงเทพพระมหานครก็ไม่เกิน ๔ ลำ จึงไม่เห็นความจำเป็นที่อังกฤษจะตั้งสถานกงสุล จึงไม่เป็นการตกลงกันได้ด้วยปรองดองทั้งสี่ข้อ แต่เมื่อก่อนคณะทูตอังกฤษจะอำลาออกไป ได้โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือตอบ ลอร์ดปาเมอร์สตัน เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

อังกฤษ อธิบายชี้แจงเหตุผลของฝ่ายไทยให้ทราบโดยพิสดาร แล้วโปรดให้พระราชทานสิ่งของเป็นบรรณาการ แก่รัฐบาลอังกฤษ เป็นของขวัญให้แก่ลอร์ดปาเมอร์สตันและให้แก่ราชทูต อุปทูต ตรีทูต ด้วยเป็นอันมาก อนึ่งระหว่างคณะทูตได้มาพำนักอาศัยในกรุงเทพมหานครนั้น ก็ได้โปรดให้จ่ายเงินจากท้องพระคลังเลี้ยงดูคณะทูต ๕๗๖ คนอย่างสุขสมบูรณ์โดยตลอด เมื่อคณะทูตกลับออกไปถึงเมืองสมุทรปราการ จึงเอาทองคำใบหนัก ๑๐ ตำลึง ส่งให้ท่านพระยาศรีสุริยวงศ์นำขึ้นถวายตอบแทนเป็นค่าเลี้ยงดูจึงโปรดให้เจ้าพนักงานทำดอกบัวบูชาพระพุทธปฏิมากรใน พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อพิจารณาดูวิธีการต้อนรับคณะทูตอังกฤษ และอเมริกา รวม ๕ ครั้ง มีอังกฤษ ๓ ครั้ง อเมริกา ๖ ครั้ง ในรัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รวมกับครั้งแรก ซึ่งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงต้อนรับหมอยอนครอเฟิดและคณะ) จะเห็นได้อย่างแจ่มชัดว่า ในการติดต่อต้อนรับแขกเมืองเยี่ยงเจ้าบ้านผ่านเมืองที่ดี คณะทูตเหล่านั้นจะหาข้อความใส่ไคล้กล่าวร้ายก็จะหาได้ยาก เพราะทุกครั้งได้ทรงพระราชทานเงินในท้องพระคลังออกมาจับจ่ายซื้อหาเครื่อง อุปโภคบริโภคบำรุงเลี้ยงดูพวกราชทูตและคณะเป็นอย่างดีโดยตลอด เฉพาะพระราชกรณียกิจแห่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในส่วนอื่น ๆ นั้น พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์อันประเสริฐ ตลอดจนรัชสมัยของพระองค์ไม่โปรดจับจ่ายใช้สอยอย่างสุรุ่ยสุร่าย มีพระราชหฤทัยแน่วแน่

ที่จะทนุบำรุงพระพุทธศาสนาวัดวาอาราม ตลอดจนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้มีความสุขความเจริญทั่วหน้า ในตอนปลายแผ่นดินของพระองค์ เงินในพระคลังที่เหลือจับจ่ายใช้ราชการแผ่นดินก็มีอยู่ถึงสี่หมื่นชั่ง ซึ่งเป็นประวัติการณ์ในครั้งนั้น และเกี่ยวกับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียง ก็โปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ต้นสกุลสิงหเสนี ออกไปจัดการปราบปรามการวิวาทจลาจลของราชวงศ์เขมร และเจรจาปรองดองเป็นไมตรีกับพระเจ้ากรุงญวนได้เรียบร้อยสมพระราชประสงค์ และในเมื่อทรงประชวรใหญ่ทรงทราบในพระหฤทัยว่า เหลือกำลังที่แพทย์หลวงจะถวายพระโอสถรักษาให้หายได้ ก็ได้ทรงมอบแผ่นดินคืนให้กับเสนาบดีผู้ใหญ่ ทั้ง ๆ ที่พระเจ้าลูกเธอของพระองค์ ซึ่งได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาในครั้งนั้นก็มีอยู่ พระองค์ก็ไม่โปรด ตรัสว่าสุดแท้แต่ใจของพวกเสนาบดีและขุนนางเขาเถิด ถ้าเห็นพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใด ทรงสติปัญญาความสามารถ ที่จะพระราชทานความปลอดภัยให้แก่ไพร่ฟ้าประชาชน และทรงรักษาเอกราชอิสรภาพและอธิปไตยของแผ่นดินไทยได้แล้ว ก็ขอให้มอบราชสมบัติให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์นั้น[๑] พระบรมราชโองการในครั้งสุดท้ายนี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์

---

๑ นี่ว่าตามพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งถือเป็น official source หรือฉบับทางราชการ แต่ในสมุดบันทึกประจำวันของหมอบรัดเลย์ และของหมอเฮ้าส์ระบุว่า ทรงพระราชประสงค์จะมอบราชสมบัติให้พระราชโอรส แต่พวกขุนนางผู้มีอำนาจไม่เห็นด้วย จึงต้องทรงจำคล้อยตามความเห็นของพวกขุนนางผู้มีอำนาจ

ผู้รวบ รวม พระราช พงศาวดาร กรุง รัตนโกสินทร์ ตลอด สี่รัช กาล ได้บันทึกไว้ว่า "การซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระราช ดำริอนุญาตให้จัดแจงเจ้านาย ผู้จะดำรงแผ่นดินในพระราชอาณา จักรแทนพระองค์ต่อ ไป โดยตามน้ำพระทัยพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดี ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและจนถึงความนิยมชมชื่น แห่งอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงจะมีจิตจำนงปลงเห็นพร้อมกัน ไม่ เอาแต่ตามพระราชอัธยาศัย อนึ่ง มิได้รอไว้ให้เนิ่นช้าจนเวลา พระอาการหนักลง ก็เป็นการมหัศจรรย์ยิ่งนัก ยากที่พระ มหากษัตริย์พระองค์อื่นจะทรงได้ เพราะพระบรมราชวิสัยเป็น อุดมบัณฑิตมหาสาธุสัปปุรุษผู้ประเสริฐ มีพระมหากรุณาแก่นิกร มหาชนหาที่สุดมิได้"

ดำเนินเรื่องมาถึงตอนนี้ ก็เกิดข้อสงสัยขึ้นในใจว่า พระ บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้เคยโปรดในวิเทโศบาย โอนอ่อนผ่อนหนักเป็นเบามาแล้วเมื่อครั้งร้อยเอกเฮนรี่เบอนี่เป็นราช ทูต เหตุไฉนมาเมื่อครั้งหลังนี้พระองค์จึงมีพระบรมราชโองการ ให้บอกปัดข้อเรียกร้องของเซอร์เยมสบรูคเสียทั้งสี่ข้อ จะว่าเพราะ ไม่ทรงทราบในพระราชหฤทัยถึงมหันตภัย ซึ่งจะมาต่อประเทศก็ ไม่เห็นทาง เพราะได้พระกรุณาโปรดให้ตระเตรียมบ้านเมือง สั่งอาวุธยุทธภัณฑ์ ต่อเรือรบ สร้างป้อมปราการไว้รับศึกเป็นการ ใหญ่ เห็นจะเป็นเพราะว่าเวลานั้นทรงพระชรามากแล้ว และ ได้ทนตรากตรำในราชกิจการแผ่นดินมากว่า ๔๐ ปี ประจวบ กับทรงพระประชวรมาแต่เดือนกันยายน เมื่อราชทูตอังกฤษเข้า

มาเจรจาแก้ไขสนธิสัญญา พระองค์บรรทมไม่หลับ ให้ทรงคลื่นเหียน เสวยพระกระยาหารไม่ถึงประมาณตามปรกติ กำลังพระกายทรุดลงไปทีละน้อย ๆ และในครั้งนั้นพระเจ้าลูกเธอบางพระองค์ก็ทรงก่อเรื่องให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยเนือง ๆ อนึ่ง เกี่ยวกับคนอังกฤษที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในครั้งนั้น กลับคบคิดเอาฝิ่นซึ่งเป็นของต้องห้ามเข้ามาลักลอบซื้อขายเนือง ๆ และพูดจาขู่ข่มเหงคนไทย โดยเฉพาะนายโรเบิร์ตฮันเตอร์ บังอาจลบหลู่ดูหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ทำให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยยิ่งนัก จึงทรงโปรดให้ร่างหนังสือตอบลอร์ดปาเมอร์สตัน ตอนหนึ่งมีความว่า "....เราเห็นว่าแต่หันแตรเข้ามาอยู่คนเดียวเท่านั้น ก็ยังองอาจพูดจาเหลือเกิน ถ้าอังกฤษจะเข้ามาอยู่ ณ กรุง ฯ มากแล้วจะเที่ยวไปอยู่ในขอบขัณฑเสมาแห่งใด ๆ ก็จะมีความทะเลาะวิวาทยุ่งเหยิงทุบตีกัน ฝ่ายอังกฤษหรือฝ่ายไทยล้มตายลงฝ่ายหนึ่ง ก็จะเป็นความใหญ่ขึ้นเห็นการดังนี้ ที่จะให้อังกฤษเข้ามาอยู่มากนักไม่ได้ บ้านเมืองจะอยู่ไม่เป็นสุข ทั้งจะทำให้ทางไมตรีมัวหมองไป ความข้อนี้ขอเสียเถิด เราจะยอมให้ไม่ได้....."

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๙๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสู่สวรรคต อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา พระชนมายุสิริรวมได้ ๖๔ พรรษา

ครั้นรุ่งขึ้น วันที่ ๓ เมษายน เปลี่ยนพุทธศักราช ๒๓๙๔ เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาราชสุภาวดี ว่า

ที่สมุหนายกกับข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันเป็นอันมาก พากันออกไปเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระอนุชา เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์พงศ์อิสรกษัตริย์ ซึ่งสถิต ณ วัดบวรนิเวศวิหารพระอารามหลวง แต่บรรดาราษฎรทั้งปวงก็นิยมชมชื่นเริงร้องอวยชัยถวายพระพรตั้งเครื่องสักการะบูชา เก็บดอกไม้ไปเรี่ยรายไว้ตามสถลมารคเป็นอันมาก ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยหมู่องครักษ์แห่ล้อมด้วยสรรพศาสตราวุธ แห่มาเป็นกระบวนถ้วนทุกพนักงานเสด็จเข้าสู่พระราชวังสถาน....

ท่านที่อุตส่าห์อ่านมาถึงจนเพียงนี้ ควรจะได้ทราบด้วยว่า เมื่อเซอร์เยมสบรูคมาเจรจาสนธิสัญญาการค้าขายไม่สำเร็จ และกลับออกไปเมื่อเดือนธันวาคม ได้ส่งรายงานไปให้รัฐบาลอังกฤษหลายข้อหลายประการ แต่ตอนหนึ่งมีข้อความสำคัญว่า ....**"ข้าพเจ้าไม่เห็นชอบ ในวิธีการที่จะใช้กำลังบังคับราชสำนักกรุงสยามให้ยอมในสิ่งที่เราพึงประสงค์ แท้จริงในขณะนี้มีข่าวลือว่า จะเกิดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดินเป็นการใหญ่ เราควรจะเลือกเฟ้นหาเจ้านายไทยที่เราเห็นว่าเหมาะสม ให้ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน...และเจ้านายพระองค์นั้น ซึ่งข้าพเจ้าเห็นชอบ ก็บังเอิญเป็นรัชทายาทโดยชอบธรรมด้วย เจ้านายพระองค์นี้ทรงนิยมอริยธรรมฝรั่งมีความรู้ในภาษาอังกฤษเป็นอย่างดี และทรงรอบรู้ในวิทยาศาสตร์ยุโรปเป็นอันมาก โดยเฉพาะในวิชาดาราศาสตร์...."**[๑] เจ้านายไทย ซึ่งราชาบรูคได้เสนอให้รัฐบาล

---

๑. Vincent St. John, Life of Sir James Brooke, London 1879.

ว่าสมควรจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินก็คือ สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ นี่เอง ซึ่งทรงเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ในบรมราชจักรีวงศ์ เป็นสมเด็จพระราชบิดาที่รักยิ่งแห่งเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ เป็นทูลกระหม่อมแก้วของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเปิดประเทศให้ได้ติดต่อค้าขายและคบค้าสมาคมกับชาติฝรั่ง พระผู้ซึ่งเสด็จในกรมดำรง ฯ โอดครวญว่า **"น่าอนาถใจอยู่ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อมมีตัวน้อยลงทุกที"**

เมื่อ พระ บาทสมเด็จ พระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้น เถลิง ถวัลยราชสมบัติแล้ว พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับต่างประเทศประการแรกก็คือ มีพระบรมราชโองการประกาศให้ทราบโดยทั่วไป ให้ลดค่าระวางปากเรือให้เหลือวาละพันบาท อนุญาตให้นำข้าวสารส่งออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้ ส่วนฝิ่นนั้นเมื่อไม่ทรงเห็นทางจะขัดขวางก็ทรงโปรดอนุญาต ให้นำมาในราชอาณาจักรได้ แต่ต้องนำมาขายแก่รัฐบาลแต่ผู้เดียว ส่วนเรื่องการขอตั้งสถานกงสุลนั้น ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงนายพันเอก บัตเตอร์เวิธ ผู้ว่าราชการเกาะปีนัง ให้แจ้งให้เซอร์เยมสบรูคได้ทราบด้วยว่า พระเจ้าแผ่นดินองค์ใหม่จะโปรดให้แก้ไขสนธิสัญญากับอังกฤษ และให้ตั้งสถานกงสุลได้ตามประสงค์ แต่ขอผลัดให้ได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสียก่อน จึงค่อยส่งคณะทูตเข้ามา

จึงเป็นอันว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้ผ่อนตามคำเรียกร้องของราชทูตอังกฤษทั้งสี่ข้อ อังกฤษจึงเหหัวเรือยาตราทัพเข้าบุกพม่าเป็นครั้งที่สอง และก็ยึดได้กรุงหงสาวดีไว้ในครอบครอง แต่กว่าจะจัดการปกครองแว่นแคว้นแดนหงสาวดีสำเร็จเรียบร้อย และจัดส่งคณะทูตซึ่งมีเซอร์ยอนเบาว์ริ่ง เป็นราชทูตเข้ามาขอแก้สัญญา ก็เป็นปีที่ห้าในแผ่นดินพระจอมเกล้า ฯ

ใน สนธิสัญญาเบาว์ริ่ง[๑] นั้นประเทศไทยต้องยอมให้อังกฤษมีอำนาจตั้งศาลกงสุลชำระคดีคนของเขาด้วย แต่ประเทศไทยก็คงรักษาเอกราช อิสรภาพ และอธิปไตยในส่วนอื่น ๆ ไว้ได้จนทุกวันนี้ สมดังกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ (ท่านวรรณไวทยากร) ทรงนิพนธ์ไว้ใน "มหาวิทยาลัย" ประจำปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ว่า "นโยบายที่สุขุมก็คือการผ่อนเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ถึงอย่างไรก็ดี ประโยชน์ส่วนใหญ่จะต้องมาก่อนประโยชน์ส่วนย่อย....เมื่อรัชกาลที่สี่ ทรงทำหนังสือสัญญากับนานาประเทศเริ่มต้นด้วยอังกฤษ....ก็เป็นการผ่อนหนักให้เป็นเบา ถ้าไม่ยอมผ่อนตามแล้ว ก็มีตัวอย่างในประเทศใกล้เคียงที่แสดงให้เห็นว่าผลจะเป็นอย่างไร...."[๒] วิกฤตกาลในครั้งนั้นก็ผ่านไปโดยเงียบ

---

๑. สนธิสัญญาเบาว์ริ่ง หรือสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างประเทศอังกฤษและประเทศไทยได้ลงนามกันแต่วันที่ ๑๘ เม.ย. ๑๘๕๕ และนับแต่วาระนั้นมา ประเทศอังกฤษก็เกิดความรักใคร่เห็นใจไทย และคอยประคับประคองช่วยเหลืออยู่เสมอมาจนปัจจุบันนี้ ซึ่งต้องนับเป็นบุญคุณใหญ่หลวงจะลืมมิได้

๒. หม่อมเจ้าวรรณไวทยากร

เชียบ แม้แต่พระราชพงศาวดารก็มิได้มีบันทึกไว้ พระปรีชาสามารถของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ซึ่งทรงรักษาเอกราชและอธิปไตยของประเทศไทยไว้ได้ ก็ไม่เป็นที่ทราบทั่วถึงกัน เพราะการที่ไม่ต้องเสียดินแดน ไม่ต้องเสียเลือดเนื้อ ไม่ต้องตกระกำลำบาก คนไทยเราจึงไม่มีทางที่จะทราบเพื่อจะได้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ท่าน ก็เป็นการสมควรแล้วที่เสด็จในกรมดำรง ฯ ทรงคร่ำครวญว่า **"น่าอนาถใจอยู่ ที่ทุกวันนี้ผู้รู้พระคุณของทูลกระหม่อมมีตัวน้อยลงทุกที...."**

บรรณานุกรม

๑. พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ และ ๒ ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับองค์การค้าคุรุสภา กรุงเทพ ฯ พ.ศ. ๒๕๐๔

๒. George Haws Feltus: Samuel Reynold House of Siam: Pioneer Medical Missionary, 1847–1876. New York, 1924.

๓. Crawfurd Papers. หอพระสมุดวชิรญาณ, กรุงเทพ ฯ

๔. Journal of Burma Research Society, V. XXVII, pt. 1. for 1937 บทความของ W.S. Desai : Events at the Court of Ava.

๕. John Crawfurd: Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Court of Ava, 2 Volumes. London, 1834.

๖. Cranmer–Byng : An Embassy to China of Lord Macartney. London, 1962.

๗. Vincent St. John : Life of Sir James Brooke, London, 1879.

หมายเหตุท้ายเรื่อง

AN EDICT

'We, by the Grace of Heaven, Emperor, instruct the King of England to take note of our charge.

'Although your country, O King, lies in the far oceans, yet inclining your heart towards civilization you have specially sent an envoy respectfully to present a state message, and sailing the seas he has come to our Court to kotow and to present congratulations for the Imperial birthday, and also to present local products, thereby showing your sincerity.

'We have perused the text of your state message and the wording expresses your earnestness. From it your sincere humility and obedience can clearly be seen. It is admirable and we fully approve. As regards the chief and assistant envoys who have brought the state message and tribute articles, we are mindful that they have been sent from afar across the sea, and we have extended our favour and courtesy to them, and have ordered our ministers to bring them to an Imperial audience. We have given them a banquet and have repeatedly bestowed gifts on them in order to show our kindness. Although the officers, servants and others. in charge of the ships more than

six hundred in number, returned to Chou-shan [Chusan. -Ed.] and did not come to the capital, yet we have also bestowed gifts on them generally so that all should receive favours equally.

'As to what you have requested in your message, O King, namely to be allowed to send one of your subjects to reside in the Celestial Empire to look after your country's trade, this does not conform to the Celestial Empire's ceremonial system, and definitely cannot be done. Hitherto, whenever men from the various Western Ocean countries have desired to come to the Celestial Empire and to enter the Imperial service we have allowed them to come to the capital. But once having come, they were obliged to adopt the costume of the Celestial Empire, they were confined within the Halls,* and were never allowed to return

---

*This refers to the four halls or Churches in Peking where the various foreign missionaries and laymen in the Emperor's service lived at this time. Sir G. T. Staunton in *Miscellaneous Notices Relating to China* has a note on the missionaries in Peking at the time of the Macartney Embassy, and lists the churches as follows:

The Greater Portuguese Church	Nan-t'ang (Southern Hall)
The Lesser Portuguese Church	Tung-t'ang (Eastern Hall)
The French Church	Pei-t'ang (Northern Hall)
Church of the Sacred Congregation of the Propaganda	Hsi-t'ang (Western Hall).

home. These are the fixed regulations of the Celestial Empire, and presumably you also know them, O King. Now, however, you want to send one of your subjects to reside at the capital. But he could neither behave like a Western Ocean man who comes to the capital to enter our service, remaining at the capital and not returning to his native country, nor could he be allowed to go in and out, and to have regular correspondence.* So it would really serve no purpose.

'Moreover, the territories ruled by the Celestial Empire are vast, and for all the envoys of vassal states coming to the capital there are definite regulations regarding the provision of quarters and supplies to them and regarding their movements. There never has been any precedent for allowing them to suit their own convenience. Now, if your country retains someone at the capital his speech will not be understood and his dress will be different in style, and we have nowhere to house him. If he is to resemble those Western Ocean men who come to the

---

*I think the idea implied is that such a person would not be allowed to send information home as a regular matter. At this time the Celestial Empire was, as always, very suspicious lest foreign countries should gain knowledge of her internal affairs, and the Jesuits at Peking had recently had their letters opened and examined.

capital to enter the Imperial service we must order him, without exception, to change his dress to that of the Celestial Empire. However, we have never wished to force on others what is difficult to do. Besides, if the Celestial Empire desired to send someone permanently to reside in your country surely you would not be able to agree to it? Furthermore, there are a great many Western Ocean countries altogether, and not merely your one country. If, like you, O King, they all beg to send someone to reside at the capital how could we grant their request in every case? It would be absolutely impossible for us to do so. How can we go as far as to change the regulations of the Celestial Empire, which are over a hundred years old, because of the request of one man—of you, O King?

'If it is said that your object, O King, is to take care of trade, men from your country have been trading at Macao* for some time, and have always been treated favourably. For instance, in the past Portugal and Italy and other countries have several times sent envoys to the Celestial Empire with

*It would have been more accurate if the edict had said 'Canton', since it was here that the actual English trade was carried on. The merchants were forced by Imperial edict to live in Macao during the off season, but they did not trade with the Chinese there. They were only allowed at Canton during the trading season, which as approximately from October to March.

requests to look after their trade,* and the Celestial Empire, bearing in mind their loyalty, treated them with great kindness. Whenever any matter concerning trade has arisen which affected those countries it has always been fully taken care of. When the Canton merchant Wu Chao-p'ing** [Wayqua.-Ed.] owed money to foreign ships we ordered the Governor-General to advance the money out of the Treasury and to pay his debts for him at the public expense, and to have the debtor-merchant severely punished. Presumably your country has also heard about this. Why, then, do foreign countries need to send someone to remain at the capital? This is a request for which there is no percedent and it definitely cannot be granted. Moreover, the distance between Macao, the place where the trade is conducted, and the capital

---

* Presumably with requests that they might be allowed to appoint someone to look after the interests of their trade at the capital. However, the text may not mean more than that they petitioned the Emperor for redress of abuses by Chinese officials in Macao and Canton. In any case Italy did not send a mission. If Italy is meant, then a Papal envoy is referred to, but this mission would be for diplomatic and not trade reasons.

** See Morse, *Chronicles*, II, p. 25, and Pritchard, *Crucial Years*. p. 201.

is nearly ten thousand *li**, and if he were to remain at the capital how could he look after it?

'If it is said that because you look up with admiration to the Celestial Empire you desire him to study our culture, yet the Celestial Empire has its own codes of ritual which are different from your country's in each case. Even if the person from your country who remained here was able to learn them it would be of no use since your country has its own customs and regulations, and you would certainly not copy Chinese ones.

'The Celestial Empire, ruling all within the four seas,** simply concentrates on carrying out the affairs of Government properly, and does not value rare and precious things. Now you, O King, have presented various objects to the throne, and mindful of your loyalty in presenting offerings from afar, we have specially ordered the Yamen*** to receive them.

---

* Since one *li* is equivalent to about one-third of an English mile, this statement is an exaggeration and probably means no more than 'a long way'. The actual distance as the courier went at that time may have been about one thousand five hundred miles. However, dispatches travelling at express rate were known to have reached Canton from the capital in about eighteen days.

** A classical phrase with a long history. It is synonymous with 'ruling the world'.

*** i.e. the appropriate Department dealing with foreign tribute. This was probably the Li-fan Yuan which dealt with the affairs of the dependencies such as Mongolia and Tibet, and with Russian affairs.

In fact, the virtue and power of the celestial Dynasty has penetrated afar to the myriad kingdoms, which have come to render homage, and so all kinds of precious things from "over mountain and sea" have been collected here, things which your chief envoy and others have seen for themselves. Nevertheless we have never valued ingenious articles, nor do we have the slightest need of your country's manufactures. Therefore, O King, as regards your request to send someone to remain at the capital, while it is not in harmony with the regulations of the Celestial Empire we also feel very much that it is of no advantage to your country. Hence we have issued these detailed instructions and have commanded your tribute envoys to return safely home. You, O King, should simply act in conformity with our wishes by strengthening your loyalty and swearing perpetual obedience so as to ensure that your country may share the blessings of peace.

'Besides giving both the customary and extra gifts, as listed separately, to the chief and assistant envoys, and to the various officials under them as well as to the interpreters, soldiers and servants, now, because your envoy is returning home we have issued this special edict, and confer presents on you, O King—elaborate and valuable things all, in accordance with the usual etiquette. In addition we have bestowed brocades, gauzes, and elaborate curios; all precious things. These are listed separately.

'Let the King reverently receive them and know our kind regard for him.

'This is a special edict.'

(*Chang-ku ts'ung-pien*, III, pp. 18a-19b).

เมื่อเซอร์ยอนเบาว์ริง
เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี

เซอร์ยอนเบาว์ริง ราชทูตของสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรีย แห่งประเทศอังกฤษ ได้นำคณะทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี กับกรุงสยาม ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คณะทูตอังกฤษได้เข้ามาถึงอ่าวสยาม เมื่อวันที่ ๒๔ มีนาคม ค.ศ. ๑๘๕๕ ได้ลงนามในสัญญาทางพระราชไมตรีและสนธิสัญญาทางค้าขายกันในวันที่ ๑๘ เมษายน และได้กราบถวายบังคมลาแล่นเรือออกจากสันดอนเมื่อวันที่ ๒๕ เมษายน สัญญาทางพระราชไมตรีและสนธิสัญญาการค้าขายนั้น ได้ให้สัตยาบันแลกเปลี่ยนกันในปีต่อมา เมื่อคืนวันที่ ๕ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๖ และได้ใช้เป็นบรรทัดฐานแห่งการทำสัญญาทางพระราชไมตรี ฯ กับนานาประเทศอื่น ๆ ซึ่งได้เรียกกันเป็นสามัญนามว่า **สนธิสัญญาเบาว์ริง.**

ข้าพเจ้าได้เคยสดับตรับฟังผู้ใหญ่บางคน รวมทั้งได้อ่านพบใน หนังสือ บางแห่งว่า ประเทศไทยเรา เมื่อครั้ง ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงนั้น เพราะความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เสนาบดีผู้รับสั่งได้หลงทำสัญญากับ อังกฤษเป็นที่ เสียเปรียบแก่เขา หลายอย่าง หลายประการ โดยเฉพาะยอมให้ชาติอังกฤษ (และต่อมาชาติฝรั่งอื่น ๆ มีชาติฝรั่งเศสเป็นอาทิ) ได้รับสิทธิพิเศษ ซึ่งเป็นผลร้ายแก่ประเทศ

ชาติเป็นอันมาก คือสิทธิสภาพนอกอาณาเขต(extra-territorial rights) สิทธินี้ยอมให้ฝรั่งและคนในบังคับของเขาไม่ต้องขึ้นต่อกฎหมายไทย ถ้าโจทก์จำเลยเป็นฝรั่งทั้งคู่ โจทก์ก็ไปร้องเรียนยังสถานกงสุลซึ่งจำเลยอยู่ในบังคับ ถ้าโจทก์จำเลยฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นคนฝรั่ง โจทก์ก็ต้องไปร้องเรียนยังศาลคดีต่างประเทศ เป็นเหตุให้รัฐบาลไทยประสบความขลุกขลักอยู่เสมอมา อนึ่งประชาชนในภาคพื้นเอเชียที่ได้เข้ามาพึ่ง พระบรมโพธิสมภาร มีจีน อินเดีย และมลายู เป็นอาทิ ต่างก็พากันแสวงหาทางที่จะเข้าอยู่ในบังคับของฝรั่ง หรือซื้อหาประกาศนียบัตรคุ้มครองตนและทรัพย์สมบัติจากกงสุล เป็นเหตุให้รัฐบาลธำรงรักษาความไมตรีกับต่างประเทศได้ยาก สิทธิสภาพนอกอาณาเขตนี้ ต่อมาเมื่อได้มีการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายและวิธีพิจารณาแล้ว รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำต้องเจรจาขอยุบเลิก ซึ่งนานาประเทศก็ยินยอมถวายด้วยความเห็นใจ ยกเว้นประเทศฝรั่งเศสซึ่งขอดินแดนเสียมราฐและพระตะบองเป็นการแลกเปลี่ยน ส่วนประเทศอังกฤษนั้นก็ได้สี่จังหวัด ประเทศราชมลายูไปเช่นกันคือ กะลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี และเปรัค.

ข้าพเจ้ารู้สึกว่า คำบอกเล่าและข้อขีดเขียนที่ว่าคณะเสนาบดีผู้รับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้หลงทำสัญญาทางพระราชไมตรี ฯ ด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เป็นข้อปรักปรำซึ่งไม่เป็นธรรมและไม่ตรงกับความเป็นจริงตามประวัติศาสตร์ ข้าพเจ้าจึงขอถือโอกาสนี้ นำเอกสารบางฉบับมาตีแผ่

เพื่อความเป็นธรรมแก่บรรพบุรุษของไทยเรา และเพื่อเป็นความรู้ความจริงให้แก่อนุชนรุ่นหลัง เอกสารฉบับแรกคือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งส่งไปพระราชทานนายพันโท บัตเตอร์เวิธ ผู้สำเร็จราชการอาณานิคมอังกฤษประจำสิงคโปร์ พระราชหัตถเลขาดังกล่าวไว้หลายฉบับด้วยกัน และมีปรากฏตีพิมพ์ในจดหมายเหตุสมาคมสยามโซไซตี เป็นการรวบรวมภายใต้ชื่อ English Correspondence of King Mongkut เอกสารอีกฉบับหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าจะขอนำมากล่าวก็คือเรื่องราชอาณาจักร และประชาชน ชาวสยาม ซึ่งท่านราชทูต เซอร์ยอนเบาว์ริง เป็นผู้รวมเขียนขึ้นให้ชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า The Kingdom and People of Siam นอกจากเอกสารทั้งสองอย่างนี้ ก็ได้ใช้หนังสือประวัติศาสตร์เรื่องประเทศพม่า ประเทศจีน และประเทศญี่ปุ่นอันกล่าวถึงเรื่องราวในสมัยเดียวกัน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ประเทศนั้น ๆ โดยน้ำมือของชาติฝรั่งมหาอำนาจ เพื่อผู้อ่านจะได้ทราบสถานการณ์สิ่งแวดล้อมแห่งยุคเสียด้วย จึงจะเข้าใจทราบซึ้งถึงสถานการณ์และสิ่งที่เกิดขึ้นแก่เมืองไทยได้แจ่มกระจ่าง

ที่จำเป็นต้องใช้เอกสารและหนังสือภาษาอังกฤษมาเป็นบรรทัดฐาน ในเมื่อจะหาความรู้เรื่องเมืองไทยในยุคนั้น เป็นสิ่งที่น่าเสียดาย เพราะตำรับตำราเอกสารภาษาไทย ซึ่งสามัญชนจะค้นหาอ่านได้เกี่ยวกับเหตุการณ์เรื่องราวในตอนนั้นมีน้อย และเมื่อมีก็มักจะมีข้อความกระท่อนกระแท่น ไม่เพียงพอที่จะเอื้อให้เกิด

ความเข้าใจได้แจ่มกระจ่าง จะขอยกตัวอย่าง เช่นหนังสือ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มาอ้างเป็นอุทาหรณ์ หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนั้นมีข้อความว่า

ลุพุทธศักราช ๒๓๙๗ อันเป็นปีที่ห้าในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ ศัปตศก วันอาทิตย์ เดือนห้า ขึ้นเจ็ดค่ำ เซอร์ยอนโบวริงราชทูต มิสเตอร์ฮาริปั๊ก อุปทูต มิสเตอร์ยอนจาโรโบวริง ตรีทูต รวมสามนายมาด้วยเรือกำลไฟชื่อ ลัสเลอร์ และ ปรือชัน ถึงปากน้ำเจ้าพระยาทอดอยู่นอกสันดอน พระยามหาอรรคนิกร พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ บอกขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ท่านเจ้าพระยาศรีสุริวงศ์ ลงไปรับเซอร์ยอนโบวริงที่เมืองสมุทรปราการ ..... ท่านเจ้าพระยาศรีสุริวงศ์ จัดกระบวนเรือแห่ที่เกณฑ์ลงไปแต่กรุงเทพมหานคร ๒๖ ลำ ส่งเซอร์ยอนโบวริง ฮาริปั๊ก ยอนจาโรโบวริงกับขุนนางอังกฤษนายไพร่ ๒๔ คน ขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานคร เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ ขึ้นพักอยู่ที่ตึกรัชทูตหน้าวัดประยูรวงศ์

ครั้น ณ เดือนห้า แรม ๑ ค่ำ เข้าเฝ้าออกใหญ่ที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย..... โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งผู้รับสั่ง ให้ปรึกษาทำหนังสือสัญญาด้วยเซอร์ยอนโบวริงคือพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ๑ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ๑ สมเด็จ

เจ้าพระยาองค์น้อย ๑ ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ๑ เจ้าพระยา (ทิพากรวงศ์) ผู้ช่วยราชการกรุงท่า ๑ รวม ๕ ..... ประชุมทำหนังสือสัญญาที่พระราชวังเดิมเป็นสัญญาว่าด้วยการแผ่นดิน ๑๒ ข้อ กฎหมาย ๖ ข้อ พิกัดสินค้า ๓ ข้อ รวม ๒๑ ข้อ เมื่อวันลงชื่อประทับตราหนังสือสัญญานั้น ได้ยิงปืนที่ป้อมวิชเยนทรประสิทธิ์ ๒๑ นัด ฝ่ายกำปั่นรบอังกฤษก็ยิงสลุตด้วย ๒๑ นัด

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ เซอร์ยอนโบวริงเข้าเฝ้ากราบถวายบังคมลาไปด้วยเรือ อสุรวายุภักษ์ กับเรือกระบวนรวม ๙ ลำ ไปส่งถึงเมืองสมุทรปราการ แล้วเซอร์ยอนโบวริงกับขุนนางอังกฤษ ลงเรือโผนเผ่นทะเล ออกไปกำปั่นรบนอกสันดอน ได้ออกจากเมืองสมุทรปราการ เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ครั้น ณ เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ใช้จักรออกไปที่ทอดนอกสันดอน.....

ในปีเถาะ เดือน ๔ นั้น มิสเตอร์ฮาริปั๊ก..... นำเอาหนังสือสัญญาออกไปประทับตราแผ่นดินอังกฤษ แล้วกลับเข้ามาเปลี่ยนหนังสือสัญญา ซึ่งประทับตราแผ่นดินกรุงเทพมหานคร มีพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการเข้ามาเป็นอันมาก..... ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ มิสเตอร์ฮาริปั๊กกับขุนนางอังกฤษ ๑๗ นาย เข้าเฝ้าออกใหญ่ถวายพระราชสาส์น ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท..... ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ (๕ เมษายน ๒๓๙๘) ได้ประชุมเปลี่ยนหนังสือที่สัญญาที่ศาลาลูกขุนฝ่ายใน..... แล้วเข้าเฝ้าอีกครั้งหนึ่ง ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ มิสเตอร์ฮาริปั๊กกราบถวายบังคมทูลลากลับไป

ข้อความตามพระราชพงศาวดารดังได้คัดมานั้น บ่งแต่เพียงว่า เซอร์ยอนเบาว์ริงได้นำคณะทูตอังกฤษเข้ามาเจริญพระราชไมตรีกับประเทศไทย เมื่อปีที่ห้าแห่งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อความสำคัญ ๆ หลายประการก็มิได้บ่งไว้ เช่นเหตุใดการเข้าเจริญทางพระราชไมตรี จึงได้ล่าช้าจนเข้ามาปีที่ห้าเซอร์ยอนเบาว์ริงอยู่ในราชการอังกฤษตำแหน่งใด จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นราชทูตเข้ามา การประชุมปรึกษาระหว่างคณะทูตกับคณะเสนาบดี ผู้รับสั่งกินเวลากี่วัน โต้เถียงขัดแย้งหรือเห็นด้วยปรองดองกันด้วยข้อสำคัญอะไรบ้าง และเพราะเหตุใดอังกฤษจึงขอสิทธิสภาพนอกอาณาเขตซึ่งเป็นไม้เบื่อไม้เมาแก่รัฐบาลไทย เป็นอันมากข้อความสำคัญ ๆ เหล่านี้หาปรากฏอธิบายไว้ในพระราชพงศาวดารไม่

ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๒ เรื่องทูตฝรั่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์แสดงข้อความเพิ่มเติมมากขึ้นกว่าพระราชพงศาวดารฯ กล่าวคือลงข้อความหมายรับสั่งเรื่องต้อนรับเซอร์ยอนเบาว์ริงราชทูตอังกฤษ ๑๙ ฉบับ ว่าตั้งแต่เรื่องจัดของไปทักทูตอังกฤษที่เมืองสมุทรปราการ พระราชทานเบี้ยเลี้ยงทูต หมายกำหนดการเสด็จออกรับแขกเมือง เกณฑ์กระบวนแห่พระราชสาส์นไปส่งเรืออังกฤษ จวบจนหมายรับสั่งจะเสด็จลงประทับตำหนักน้ำให้แขกเมืองทูลลา แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นก็หาได้อธิบายตอบปัญหาข้อสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นหัวใจของสนธิสัญญานั้นไม่

หนังสืออีกเล่มหนึ่ง ซึ่งอธิบายการมาเจริญทางพระราชไมตรีของเซอร์ยอนเบาว์ริง คือหนังสือลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๙ ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในหนังสือเล่มนี้ สมเด็จในกรมพระองค์นั้น ทรงอธิบายเรื่องอังกฤษกับไทยเริ่มมีไมตรีต่อกัน ตั้งแต่สมเด็จพระเอกาทศรถครองกรุงศรีอยุธยา ว่าไม่เคยปรากฏว่าฝ่ายใดเคยแต่งราชทูตจากลำนักไปถึงอีกฝ่ายหนึ่ง พระราชสาส์นและศุภอักษรเสนาบดีที่อังกฤษกับไทยมีถึงกัน . เป็นแต่ให้พวกพ่อค้าเป็นผู้เชิญไปมา จนสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี (ข้าพเจ้าเคยอ่านพบในเรื่องไซมิสไวท์ ว่าพระเจ้าเยมส์ที่ ๒ แห่งอังกฤษ ทรงมีพระราชหัตถเลขามาประทานแก่เจ้าพระยาวิชาเยนทร์) มาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองอังกฤษมามีอำนาจทางประเทศตะวันออก บริษัทอังกฤษซึ่งปกครองประเทศอินเดีย ส่งหมอครอเฟิดเป็นทูตเข้ามาในรัชกาลที่ ๒ และเฮนรี่ เบอร์นี่ เป็นทูตเข้ามาในรัชกาลที่ ๓ และเมื่อเซอร์เยมสบรูคเข้ามาเป็นเวลาจวนจะสิ้นรัชกาลที่ ๓ นั้น ลอร์ดปาเมอสตัน เสนาบดีว่าการต่างประเทศอังกฤษเป็นผู้ใช้ให้ถือหนังสือเข้ามา ไม่เคยมีครั้งใดเลย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษทรงแต่งตั้งอัครราชทูต เชิญพระราชสาส์นกับเครื่องราชบรรณาการเข้ามา ขอทำหนังสือสัญญาโดยทางไมตรีเหมือนครั้งนี้ เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นต้องให้การต้อนรับอัครราชทูตและคณะให้ต่างและดีกว่าครั้งก่อน ๆ เพื่อให้สมเกียรติยศ อีกประการหนึ่ง การที่เซอร์ยอนเบาว์ริง เข้ามาครั้งนี้มีความสำคัญแก่ฝ่ายไทย ที่อาจจะมีผลดีหรือร้ายได้ทั้งสองสถาน คือถ้า

หากว่าไทยแข็งขืงดึงดันไม่ยอม แก้สัญญาอย่าง เมื่อครั้งเซอร์เยมส-บรูคเข้ามา ก็คงเกิดรบกับอังกฤษ แต่ถ้าหากหวาดหวั่นเกรงอำนาจอังกฤษยอมแก้สัญญาด้วยความกลัวเกินไป ก็คงเสียเปรียบในกระบวนสัญญาก็เป็นผลร้ายเหมือนกัน ทางที่จะได้ผลดีมีแต่ที่จะต้องให้เป็นการปรึกษาหารือกันโดยปรองดอง ด้วยมีไมตรีจิตต่อกันทั้งสองฝ่าย เพราะฉะนั้นการรับราชทูตอังกฤษครั้งนี้ จึงเป็นการสำคัญผิดกับทูตที่เคยมาคราวก่อน ๆ พระอธิบายของสมเด็จในกรมพระองค์นั้น ได้ท้าวความให้เห็นถึงสถานการณ์สิ่งแวดล้อมบางประการซึ่งได้ช่วยให้เกิดความเข้าใจได้มากขึ้น แต่อย่างไรก็ดี ปัญหาสำคัญ ๆ เกี่ยวกับสนธิสัญญา ซึ่งเราต้องการทราบพระองค์ท่านก็หาเล่าให้ทราบไม่

เพื่อที่จะให้ผู้อ่านได้ทราบความเดิมบางประการ จึงขอย้อนกล่าวถึงคราวเมื่อเซอร์เยมสบรูค รายาแห่งซาราวัค นำคณะทูตอังกฤษและไพร่นายรวม ๔๖๘ คนจะลงเรือข้ามสันดอนกลับออกไป เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ.๒๓๙๒ ได้ฝากหนังสือกับขุนนางที่ไปส่งถึงสันดอนมาสี่ฉบับด้วยกัน สองฉบับแรกถึงคณะเสนาบดี ฉบับที่สามถึงเจ้าพระยาพระคลัง และฉบับที่สี่ถึงพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก ฉบับถึงเจ้าพระยาพระคลังเป็นการกล่าวคำขอบคุณว่า “พวกอังกฤษซึ่งเป็นทูตเข้ามาครั้งนี้ได้รับสิ่งของของท่านตามอย่างธรรมเนียมไทย ซึ่งมีมาแต่โบราณแล้ว ขอให้เสนาบดีได้รับของทูต (เป็นการตอบแทน) ตามธรรมเนียมอังกฤษบ้าง” ของตอบแทนที่กล่าวนี้คือทองคำใบหนักสิบตำลึงหนึ่งเฟือง

ฉบับถึงพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นการร่ำลา มีความว่า "เราขอบใจท่านหนักหนา เพราะมีอัชฌาศัยต่อเราเสมอเป็นอันดี ถ้าจะได้พบกันต่อไปภายหน้า ก็จะเป็นเหตุให้ยินดีต่อกัน" ส่วนอีกสองฉบับถึงคณะเสนาบดีนั้น ฉบับแรกกล่าวร่ำลาฝากฝั่งคนอังกฤษว่า "เซอร์เยมสบรูคจะลาไปแล้ว ขอฝากคนในร่มธงอังกฤษ ซึ่งอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ ใต้บังคับพระมหากษัตริย์ขอได้ช่วยระวังรักษาและช่วยสงเคราะห์ด้วย" ส่วนฉบับหลังมีสำเนียง แปร่งชอบกล มีข้อความว่า "เซอร์เยมสบรูคได้อ่านหนังสือของท่านเสนาบดีกรุงไทยรู้แล้ว เซอร์เยมสบรูคมีความเสียดายด้วยเสนาบดีในกรุงเทพ ฯ ลืมเสียซึ่งความหนักแห่งอายุซึ่งจะยืดยาวไปข้างหน้า และยศศักดิ์ซึ่งพระมหากษัตริย์ได้ชุบเลี้ยงแต่งตั้งไว้ตามตำแหน่งให้สูงขึ้นไปและ (ลืมเสียด้วยซึ่ง) การเคยทำของพระมหากษัตริย์ได้ชุบเจ้าของตัวให้ยืดยาวสืบไปข้างหน้า"

ความที่เซอร์เยมสบรูคเข้ามาขอแก้หนังสือสัญญาด้วยความไมตรี และต้องกลับออกไปด้วยความลำเหลว และยังได้ฝากถ้อยคำที่มีสำเนียงแปร่งหูไว้เช่นนี้เป็นเหตุให้ พระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และคณะเสนาบดีมีความวิตกทั่วกันเกรงว่าฝ่ายอังกฤษคงจะกลับมาด้วยกำปั่นรบ จึงทรงโปรดให้ตระเตรียมบ้านเมืองไว้รับศึกเป็นการใหญ่ อาทิเช่นให้เร่งสร้างป้อมปราการต่อเรือรบและสั่งซื้อปืนใหญ่และกระสุนดินดำมาเตรียมไว้เป็นอันมาก เหตุการณ์ตึงเครียดในปลายรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้โดยพิศดารแล้วในเรื่อง "วิกฤติการณ์เมื่อร้อยสิบห้าปีก่อน"

เราทราบแต่เพียงเลา ๆ ว่า สาเหตุที่อังกฤษมิได้ยกกำลังเข้ามาย่ำยีบีบบังคับประเทศไทยในครั้งนั้น ก็เนื่องจากเกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ และเจ้าฟ้ามงกุฎ ฯ ได้รับราชสมบัติสืบแทนพระบรมเชษฐาธิราช แต่เรายังหาได้ทราบโดยแพร่หลายไม่ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้ทรงประกอบพระราชกรณียกิจอันใดบ้าง ซึ่งได้ขจัดปัดเป่าภัยแห่งสงครามให้พ้นไปได้โดยฉับพลัน ความจริงข้อนี้ท่านจะได้ทราบจากข้อความในพระราชหัตถเลขา ซึ่งพระองค์ได้ทรงมีไปถึงนายพันโท บัตเตอร์เวิธ ผู้สำเร็จราชการปีนัง มะลักกา และสิงคโปร์ อันเป็นอาณานิคมของอังกฤษรวมเรียกว่า Straits Settlement ในครั้งกระนั้น พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงมีไปเมื่อพระองค์ท่านได้รับราชสมบัติแล้ว (๓ เมษายน ๒๓๙๔) แต่ยังหาได้เข้าสู่พระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกไม่ (๒๓ พฤษภาคม ๒๓๙๔)

ข้าพเจ้าขอถอดใจความจากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ และฉบับอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยเรื่องนี้มาให้ท่านทราบ แต่จำต้องขออออกตัวว่า ข้าพเจ้าไม่สามารถจะรักษาสำนวนลีลาของพระองค์ท่านไว้ได้ เกี่ยวกับพระราชหัตถเลขาขององค์ท่านนั้น ศาสตราจารย์ เซเดส์ อดีตนายกสมาคมสยามโซไซตี ได้กล่าวไว้ว่า His writings give his style a personal touch, and a charm which would be entirely lost, if the text were amended and altered.

ที่ ๓๘ (๑)

พระบรมมหาราชวัง กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๒๑ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๑

ปี่ยมิตรของฉัน

ดังที่ได้มีหนังสือมาแจ้งให้ท่านทราบเมื่อฉบับก่อนว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร พระอาการเป็นที่พึงวิตก และอาจเกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินในเวลาใดเวลาหนึ่งนั้น ฉันขอแจ้งให้ท่านทราบ ด้วยจดหมายฉบับนี้ถึงรายละเอียดแห่งข่าวคืบหน้าต่อไป

อาจจะมีพ่อค้าอินเดีย และพวกหมอสอนศาสนาอเมริกันเขียน จดหมาย ไปเล่าให้ พวก ของเขา ฟังแล้วถึง เหตุการณ์ เปลี่ยนแปลงในแผ่นดินนี้ก็ได้ อาจจะมีข่าวในหนังสือพิมพ์ฟรีเปรสต์ และเสตรตส์ ไทมส์ ลงข่าวต่าง ๆ ให้ท่านทราบบ้างแล้วก็ได้ ท่านอาจได้ทราบข่าวเคลื่อนไหวต่าง ๆ จากนายพุ่ม (ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ ต้นสกุลศรีไชยยันต์) หรือ นายเพ็ง นโปเลียน (ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ต้นสกุลเพ็ญกุล) หรือนายรอเบิร์ตฮันเตอร์ ซึ่งทั้งสามคนนี้ฉันได้ใช้ไปทำกิจธุระที่เมืองสิงคโปร์ และให้ไปเยี่ยมเยียนคำนับท่านแทนฉันแล้วก็ได้

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสียแล้วตั้งแต่วันที่ ๒ เดือนนี้ และในวันต่อมาฉันก็ได้รับราชสมบัติ และได้เข้าสู่พระบรมราชวัง แต่ยังจะไม่เข้าสู่พระราชพิธีพระบรมราชาภิเษก

ซึ่งกำหนดไว้ตรงกับวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พร้อมด้วยน้องชายของฉัน ทูลกระหม่อมน้อย อิศเรศรังสรรค์ ประชาชนของเราทั้งในและนอกเมืองหลวง ตลอดจนบรรดาประเทศราชต่าง ๆ ต่างพากันชื่นชมที่เราทั้งสองได้รับราชสมบัติ และทั้งแผ่นดินก็สงบเรียบร้อย ไม่มีเหตุร้ายเกิดขึ้นแต่อย่างใด

ฉันหวังเป็นส่วนตัวว่า จะได้จัดการวางระเบียบแบบแผนเสียใหม่ เพื่อให้การค้าการขายดำเนินไปด้วยความสะดวกแก่พ่อค้าวานิช ทั้งเทศและไทย แต่ต้องขอเวลาฉันบ้าง เพื่อจะได้จัดวางระเบียบแบบแผนนั้น ๆ และขอให้ฉันได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบรมเชฏฐาธิราชเสียก่อน

ฉันหวังว่าท่าน ในฐานะ ที่เป็นเพื่อนฉันมา เป็นเวลาอันยาวนาน คงจะดีใจด้วยในการได้ทราบข่าวว่าฉันได้ราชสมบัติครั้งนี้ และฉันหวังว่าท่านคงจะเขียนไปบอกข่าวแก่เพื่อนของฉัน เซอร์เยมสบรูค ผู้ซึ่งได้เดินทางไปอังกฤษเสียแล้วด้วย ขอให้เน้นเมื่อเวลาท่านเขียนถึง เซอร์เยมสบรูคด้วยว่า ที่ฉันได้เคยบอกกล่าวอะไรกับเขาไว้นั้น ขอให้เขาดีใจเถิดว่าได้เป็นจริงขึ้นแล้ว ฉันจะเขียนถึงเขาเหมือนกัน แต่ขณะนี้ยังหาเวลาไม่ได้

ฉันตั้งใจ เมื่อได้เข้าพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว จะเขียนไปถึงท่านอีก และจะฝากดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน ไปให้ท่านเป็นที่ระลึก อันเป็นธรรมเนียมราชาภิเษกเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ของไทยเรา

ขอฝากความคิดถึงไปยังนาย เอช. ซี. คอลแวล กรรมการพิพิธภัณฑ์สิงคโปร์ผู้ซึ่งเป็นเพื่อนฉันด้วย และช่วยขอร้องให้เขาให้ความ สะดวก แก่นายพุ่มและ คณะให้ ได้เข้าชม พิพิธภัณฑ์ด้วย ขอฝากความระลึกถึงอย่างใจจริง ไปยังเจ้าของบริษัท แฮมิลตันและเกรย์ เจ้าของบริษัทอาร์มสตรอง และนายแมคกราล และนายยอนยาร์วีส และพรรคพวกด้วย ฉันอยากจะเขียนถึงเขาเหล่านี้เท่ามือนกัน แต่เวลาไม่มีพอ

ในกาลต่อไป ถ้าท่านจะเขียนถึงฉันด้วยเรื่องแผ่นดิน ขอให้มีหนังสือมาถึงท่านเจ้าพระยาพระคลัง ถ้าจะเขียนถึงฉันด้วยเรื่องส่วนตัว ขอให้ผนึกซองสลักหลังว่า "ถวายพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ" และใส่ซองอีกซองหนึ่งจ่าหน้าซองถึงนายเพ็ง นโปเลี่ยน ราชเลขานุการในพระองค์พระเจ้าแผ่นดินสยาม

ความสัมพันธ์ระหว่างท่านและฉันนั้น ถึงฉันจะได้เป็นใหญ่ในแผ่นดินแล้ว ก็จะไม่ยอมให้ความสัมพันธ์นั้นขาดสะบั้นลง ท่านจะอยู่ ณ แห่งใด หรือย้ายไปตำแหน่งอันใดก็ดี ก็ขอได้ระลึกถึงฉันอยู่เสมอด้วย ตั้งแต่ฉันละจากบรรพชิตวิสัยมาสู่วังแล้ว เครื่องใช้ไม้สอยต่าง ๆ ในวัดฉันต้องละไว้หมด จึงจำเป็นต้องขวนขวายหาเครื่องใช้ไม้สอยเสียใหม่ ให้เหมาะสมกับที่จะใช้ในวังหลวง ฉันได้มอบเงินพันเหรียญให้นายพุ่มเที่ยวซื้อหาสิ่งของต่าง ๆ มีเครื่องอาวุธ เครื่องเงิน เครื่องทอง และผ้าแพรพรรณและเครื่องไม้อย่างดี หวังว่าท่านที่รักคงแนะนำนายพุ่มในการจัด

หาซื้อของที่ดีที่สุดมาให้ฉันด้วย ซึ่งควรจะเลือกซื้อแต่สิ่งซึ่งเหมาะสมกับที่จะมาใช้ในวังหลวงโดยเฉพาะ

ขอฝากความระลึกถึงของฉันและของน้องสาวฉันมายังภรรยาของท่านด้วย ฉันจะดีใจมากถ้าคนของฉันจะซื้อของแปลก ๆ มาฝากด้วย

จากเพื่อนที่แท้จริงของท่าน

ทูลกระหม่อมใหญ่ เจ้าพ้ามงกุฎ

กษัตริย์องค์ใหม่ของสยาม

ป.ล. ตัวหนังสือพิมพ์สีแดงในหน้าแรกของจดหมายนี้ คือ ตราประจำตำแหน่งกษัตริย์กรุงสยาม

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ปรากฏอยู่ในจดหมายเหตุของสยามโซไซตีประจำเดือนกรกฎาคม ค.ศ. ๑๙๒๗ ฉบับที่ ๒๑ ภาคที่ ๑ ผู้อ่านคงตั้งข้อสังเกตได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เมื่อยังทรงผนวชและเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศนั้น ได้ทรงติดต่อกับผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ และกับบรรดาฝรั่งพ่อค้าข้าราชการไว้ก่อนแล้ว เรื่องที่ทรงติดต่อก็อาจเป็นเรื่องธรรมดาสามัญอย่างคนรู้จักมักคุ้นทั้งหลาย และในบางครั้งก็อาจจะเป็นเรื่องให้ช่วยจัดซื้อสิ่งของเครื่องใช้ส่งมาถวายพระองค์ แต่ทว่าการทรงรู้จักมักคุ้นนี้ ต่อไปก็ได้เป็นประโยชน์ในเรื่องกิจการบ้านเมือง อนึ่ง ผู้อ่านอาจตั้งข้อสังเกตได้อีกว่า เมื่อครั้งเซอร์เยมสบรูคเข้ามาเจรจาทางพระราชไมตรี เมื่อเดือนธันวาคมที่ล่วงมานั้น เซอร์เยมสบรูคคงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าพระองค์ และคงจะกราบทูลข้อ

ความยุ่งยากต่าง ๆ อันเนื่องมาจากการเจรจาขอแก้สนธิสัญญาการค้าขายกับเสนาบดีผู้รับสั่งฝ่ายไทย และพระองค์ท่านก็คงจะได้พระราชทานความหวังว่า เมื่อเกิดผลัดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ และเมื่อพระองค์ได้ราชสมบัติ พระองค์จะโปรดพระราชทานให้มีการแก้ไขสนธิสัญญาตามความเป็นธรรม ซึ่งเป็นความปรารถนาของรัฐบาลอังกฤษ

ครั้นเมื่อพระองค์ทรงรับพระบรมราชาภิเษกแล้ว พระองค์ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่ง ไปพระราชทานนายพันโทบัตเตอร์เวิธ ลงวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๑ พระราชทานดอกพิกุลทอง พิกุลเงิน และเงินตรามงกุฎแผ่นดินใหม่เป็นที่ระลึก และทรงกล่าวในตอนหนึ่งว่า

"เกี่ยวกับ พระราชพิธี ถวายพระเพลิง พระบรมศพ พระบรมเชษฐาธิราชนั้น จำเป็นต้องกำหนดการอย่างมโหฬาร ซึ่งจะให้เสร็จสิ้นโดยเร็ววันนั้นไม่ได้ เพราะฉะนั้นถ้าในระหว่างพระราชพิธีนี้ รัฐบาลอังกฤษจะจัดส่งคณะทูตเข้ามายังประเทศของเราก็จะก่อให้เกิดความยุ่งยากให้แก่รัฐบาลเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นฉันใคร่ขอร้อง ฯพณฯ ท่าน ได้กรุณาประวิงการจัดส่งคณะทูตนั้นจนถึงเดือนพฤษภาคมหรือมิถุนายนศกหน้า ก็จะเป็นการให้โอกาสแก่เราได้ตระเตรียมไว้ต้อนรับอย่างสมเกียรติ อนึ่งเรายินดีจัดส่งคณะทูตไทยไปเฝ้าเป็น การตอบแทน พระมหาราชินีผู้ประเสริฐสุดแห่งอังกฤษด้วยความเคารพอย่างสูงสุดด้วย"

จากพระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒ นี้ เราจึงได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านได้ทรงขอให้นายพันโท บัตเตอร์เวิธ เสนอข้อปรารถนาของพระองค์- ในอันที่จะให้ประวิงการส่งคณะทูตเข้ามาสู่ราชสำนักของพระองค์อีกหนึ่งปี ซึ่งก็จะเป็นการอนุมานได้ว่า รัฐบาลอังกฤษก็ยอมคล้อยตามพระราชประสงค์ แต่ครั้นลุขึ้นศกใหม่ซึ่งอังกฤษจะส่งคณะทูตเข้ามาจริง ๆ รัฐบาลอังกฤษก็ไม่พร้อมที่จะทำเสียแล้ว เพราะเกิดเรื่องวิวาทกับประเทศพม่าจนปรองดองกันไม่ได้ ประเทศอังกฤษจึงประกาศสงครามและเริ่มรบกับพม่าเป็นครั้งที่สอง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๒

มูลเหตุที่ก่อให้เกิดสงครามครั้งที่สองระหว่างพม่ากับอังกฤษนั้น ดู ๆ ก็ไม่น่าเป็นเรื่องใหญ่จนเป็นชนวนให้เกิดสงครามได้ แต่พม่าก็ดี อังกฤษก็ดี ต่างยังอยากที่จะทำสงครามแก่กัน เพราะพม่ามีความรู้สึกขายหน้าและเจ็บช้ำน้ำใจอยากจะรบแก้หน้า เพื่อกู้เกียรติ์นักรบของตัวให้กลับคืนมา ฝ่ายอังกฤษรู้สึกว่าเมื่อพม่าแพ้แล้วมีสัญญาสงบศึกต่อกันแล้ว ก็ยังไม่ยอมแพ้ ยังพยายามแสดงกิริยาอาการโอหังอวดดีและคอยสร้างข้อเดือดร้อนขุ่นเคืองให้แก่อังกฤษเนือง ๆ จึงต้องการที่จะปราบพม่าให้เสร็จเด็ดขาดกันไป เพราะฉะนั้น ต่างฝ่ายจึงต่างหาเหตุที่จะทำสงครามแก่กันและกัน

ตามข้ออ้างขององักฤษนั้น พม่าเป็นผู้ก่อเรื่องคือเจ้าเมืองย่างกุ้งได้จับพ่อค้าเจ้าของเรือสินค้าอังกฤษเอาไปกักขัง ปรับไหมถอดหางเสือเรือ โดยหาว่าทำผิดกฎหมายพม่าและไม่ยอมปล่อยตัว

ออกมา ความทราบถึงลอร์ดดาลเฮาส์ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำแคว้นเบงกอล ลอร์ดดาลเฮาส์เห็นเป็นโอกาสที่จะทำศึกแก่พม่าให้หลาบจำกลัว เกรงอำนาจอังกฤษต่อไปจึง ให้นายพลก๊อตวินคุมทัพบก และนายพลเรือแลมเบิตคุมกำปั่นรบเข้าไป ณ เมืองย่างกุ้ง สั่งให้ยื่นคำขาดให้เจ้าเมืองย่างกุ้งปล่อยคนอังกฤษทั้งหมด และให้ชำระค่าเสียหายอีกหนึ่งล้านรูปี่ภายใน ๑๕ วัน มิฉะนั้นจะจัดการโดยพลการ พระเจ้าภุกามแมงกษัตริย์พม่าในเวลานั้น จึงโปรดให้ถอดถอนเจ้าเมืองย่างกุ้งคนเก่าเสีย และแต่งตั้งคนใหม่ให้ไปว่าราชการแทน และสั่งว่าส่วนค่าปรับนั้น ให้อังกฤษเรียกร้องเอาเองจากเจ้าเมืองย่างกุ้งคนเก่า รัฐบาลพม่าไม่ยอมรู้เห็นรับผิดชอบด้วย แม่ทัพบกเรืออังกฤษขึ้นไปเยี่ยมคำนับเจ้าเมืองคนใหม่ เจ้าเมืองก็ไม่ยอมออกมาต้อนรับเจรจาด้วย อังกฤษโกรธจึงเอาปื่นเรือระดมยิงเมืองย่างกุ้ง (นยัว่าเป็นการยิงตอบโต้ป้องกันตัว เพราะพม่าเริ่มยิงก่อน) สงครามจึงเริ่มเปิดฉากแต่วันที่ ๑ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๒ ได้ทำการรบพุ่งกันครั้งใหญ่ ๆ หลายครั้ง พม่ายังใช้ยุทธวิธีตั้งค่ายสู้อังกฤษ แต่เบ้านิ่งเช่นนั้นย่อมทานปื่นเรืออังกฤษไม่ได้อยู่เอง พม่าก็เริ่มถอยเลยกรุงหงสาวดีขึ้นไป และไม่พยายามต่อสู้ด้วย อังกฤษยึดได้เมืองเมาะตะมะ ย่างกุ้ง พะสิม และกรุงพะโค (หงสาวดี) จึงมีหนังสือไปกราบทูลพระเจ้าภุกามแมง ณ เมืองอมรปุระว่า ถ้าพม่าไม่คิดจะต่อรบด้วยแล้ว อังกฤษก็จะไม่บุกเลยขึ้นไปอีกแต่จะยึดครอบครองดินแดนที่ตีได้ ขอให้ส่งข้าราชการเจ้าหน้าที่พม่าลงมาปักปั่นเขตแดนกันเสียใหม่ให้เรียบร้อย

สงครามจึงสงบลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๔๓ รวมเวลารบพุ่งในสงครามครั้งที่สองนี้ ๑๕ เดือนเต็ม จากสงครามครั้งนี้อังกฤษได้ดินแดนอีกเป็นอันมาก และเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ จึงจำต้องเสียเวลาในการจัดการปกครองเกลี้ยกล่อมผู้คนจากป่าดอยให้กลับมาทำมาหากิน และแต่งตั้งเจ้าหน้าที่รักษาดินแดนที่ได้ใหม่นี้จนตลอด ค.ศ. ๑๘๔๓ อันเป็นปีที่สามแห่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อนึ่งเมื่อพระเจ้าภุกามแมงทำสงครามแพ้อังกฤษและต้องเสียดินแดนไปเป็นอันมากในครั้งนี้ ก็เกิดปั่วนปั่นขึ้นในแผ่นดิน พระอนุชาพระเจ้าภุกามแมงก็คุมสมัครพรรคพวกเข้ายึดเมืองอมรปุระไว้ได้ ปลงพระชนม์พระเจ้าภุกามแมงเสีย[๑] แล้วสถาปนาตัวเองขึ้นเป็นพระเจ้ามินดงแมง เอากรุงมันดะเลเป็นราชธานี พระเจ้ามินดงแมงพระองค์นี้คือพระราชบิดาพระเจ้าสีป่อหรือธีบอ กษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์อะลองพญา

ลุปีที่สี่แห่ง รัชสมัย พระบาท สมเด็จพระ จอมเกล้า เจ้าอยู่หัว อังกฤษว่างศึกพม่าทางกรุงจีนก็เกิดกบฏไต้เผ็ง ซึ่งเป็นศึกกลางเมืองระหว่างพวกกบฏและรัฐบาลจีนหาได้เกี่ยวกับอังกฤษไม่ อังกฤษได้เกาะฮ่องกงเข้าไปไว้ในครอบครองแต่ ค.ศ. ๑๘๔๒ ส่วนบรรดาเมืองท่าสนธิสัญญาต่าง ๆ ของจีน คือกวางตุ้ง เอ้หมึง ฟูเจา นิงโป และเซี่ยงไฮ้ อังกฤษได้เจรจาปรึกษากับอเมริกันฝรั่งเศส รัสเซียและเยอรมันจัดการวางระเบียบให้พวกฝรั่งได้อยู่

---

๑. ข้อแก้ไขตามหนังสือของ D.J.M. Tate : The Making of Modern South-East Asia, Oxford U.P. 1971–F.N. 39, หน้า ๔๒๓ ว่า : "ปลดพระเจ้าภุกามแมงเสีย แต่มิได้ปลงพระชนม์ ให้ทรงมีชีวิตอยู่ต่อไปจนสิ้นพระชนม์ด้วยโรคผีดาษเมื่อ ๑๘๘๐"

อาศัย และทำการค้าขายจนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว เหตุการณ์กับประเทศทางภาคตะวันออกก็สงบราบคาบ อังกฤษจึงคิดวางแผนการที่จะ ให้การค้า ขายของตน ในภาคนี้ของโลก เข้ารูป อันรัดกุม จึงได้แต่งตั้งมอบอำนาจให้ผู้สำเร็จราชการฮ่องกง ซึ่งมีหน้าที่ดูแลรักษาการค้าขายของอังกฤษในประเทศจีนและประเทศต่างๆ ใกล้เคียง เป็นผู้มีอำนาจเต็ม ที่จะมาบุกเบิกเปิดทางพระราชไมตรี และทำสนธิสัญญาการค้ากับประเทศสยาม

ผู้อ่านคงจำได้ว่า เซอร์เยมสบรูคเป็นรายาแห่งซาราวัค ในเกาะบอร์เนียวซึ่งอยู่ใต้ประเทศไทยลงไป จึงไม่ควรมีอำนาจความรับผิดชอบในการค้าขายของอังกฤษในน่านน้ำจีนและประเทศต่าง ๆ ข้างเคียง อนึ่งผู้สำเร็จราชการเกาะสิงคโปร์ ก็มีหน้าที่ดูแลความทุกข์สุขของคนอังกฤษที่มะลักกา ปีนัง และแคว้นเวลเลสลีย์ (อยู่ตรงกันข้ามเกาะปีนัง) อันเป็นภาระหน้าที่มากมายอยู่แล้ว ประกอบกับทั้งแคว้นต่าง ๆ ในมลายูก็ยังมิได้ขึ้นกับอังกฤษ เช่น ปะหัง นีกรีเซมบิลัน ซาลังงอ กัวลาลัมเปอร์ และยะโฮร์ รัฐบาลอังกฤษจึงหาได้มอบหมายให้ผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ เป็นผู้มีอำนาจมาเจรจาความพระราชไมตรีกับกรุงสยามไม่ แท้ที่จริงข้าพเจ้ามีความเห็นว่า รัฐบาลอังกฤษในครั้งนั้นคงจะได้เพ็งเล็งประเทศราชแหลมมลายูของไทยไว้แล้วเหมือนกัน แต่ติดขัดด้วยได้เคยรับรองไว้ว่า กะลันตัน ตรังกานู และไทรบุรี เป็นเมืองประเทศราชของไทย จึงไม่ยอมใช้ผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ ให้มีภาระมากกว่าความจำเป็น เพื่อว่าถ้ามีเหตุการณ์ซึ่งอังกฤษจะฉวย

โอกาสฮุบรัฐอิสระต่าง ๆ ในแหลมมลายูเข้าไว้ในดินแดนของอังกฤษได้ ผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ก็จะได้มีโอกาสทำงานได้เต็มมือไม่ต้องห่วงหน้าพวงหลัง ด้วยเหตุเหล่านี้กระมัง รัฐบาลอังกฤษจึงได้มอบอำนาจให้เซอร์ยอนเบาว์ริง ผู้สำเร็จราชการฮ่องกงเป็นผู้มีอำนาจเต็มในการเข้ามาเจรจาทางพระราชไมตรีและเจรจาเอาสิทธิต่าง ๆ ให้กับคนอังกฤษ จากราชสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ควรกล่าวไว้ในตอนนี้ด้วยว่า ในเวลาที่อังกฤษกับพม่าเจรจาสงบศึกกันที่เมืองหงสาวดี เมื่อวันที่ ๓๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๕๓ นั้น รัฐบาลอเมริกันได้มอบหมายให้นายพลเรือจัตวาเพอรี คุมกำปั่นรบจำนวน ๔ ลำเข้าไปเจรจาขอให้ประเทศญี่ปุ่นเปิดประเทศเพื่อค้าขาย คอมเมอโดเพอรี ได้เข้าทอดสมอเรือรบที่อ่าวอูรากาแห่งเกาะญี่ปุ่น ณ วันที่ ๘ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๕๓ และอัญเชิญสาส์นของประธานาธิบดีอเมริกันมีมาถึงโชกุน ผู้สำเร็จราชการญี่ปุ่น มาส่งให้ขุนนางญี่ปุ่นรับไว้เป็นข้อเสนอขอให้ญี่ปุ่นเปิดเมืองท่าเพื่อการค้าขายติดต่อกับนานาประเทศ แล้วก็ถอนสมอเรือแล่นกลับไป การที่โชกุนอีเอโยชิ (Shogun Ieyoshi) จำต้องให้ขุนนางญี่ปุ่นมารับสาส์นของประธานาธิบดีครั้งนี้ เป็นเหตุให้ท่านโชกุนโดนลอบวางยาพิษวายชนม์ลง ครั้นถึงปีที่สี่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คอมเมอโดเพอรีก็กลับมาญี่ปุ่นอีก คราวนี้คุมกำปั่นรบมาด้วยสิบลำ และแล่นเข้าไปทอดสมออยู่ในอ่าวยีโด (โตเกียว) เป็นการแสดงอำนาจอยู่ในตัว

โชกุนอีเอซาดะ (Shogun Iesada) ก็จำต้องยอมมีไมตรี (แทนพระมหาจักรพรรดิ) กับอเมริกา โดยเปิดเมืองท่าชิโมดะ และฮาโกดาเตะ ให้ตามประสงค์แต่สนธิสัญญาการค้าขายนั้น ญี่ปุ่นยังหายอมทำด้วยไม่

ผู้อ่านควรจะทราบด้วยว่า ในยุคประวัติศาสตร์ซึ่งญี่ปุ่นมีทั้งพระมหาจักรพรรดิและโชกุนผู้สำเร็จราชการ คือตั้งแต่ ค.ศ. ๑๑๙๒–๑๘๖๗ รวมเวลาเกือบเจ็ดร้อยปี พระมหาจักรพรรดิเป็นผู้ปกครองประเทศแต่ในนามเท่านั้น อำนาจสิทธิขาดทั้งหลายทั้งปวงอยู่ในมือโชกุน หาได้อยู่ในพระหัตถ์ของพระมหาจักรพรรดิไม่ ซึ่งอังกฤษได้อธิบายพระราชอำนาจของมหาจักรพรรดิ และพระอำนาจของโชกุนไว้ว่า "The Emperor reigns, but the Shogun rules พระมหาจักรพรรดิครองราชสมบัติ แต่โชกุนว่าราชการแผ่นดิน อนึ่ง เมื่อฝรั่งชาติมหาอำนาจซึ่งมีอเมริกาเป็นผู้นำ เข้าไปบังคับขู่เข็ญให้ญี่ปุ่นจำต้องยอมเปิดประเทศ และคบค้าสมาคมทำการค้าขาย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ถึงแม้ในที่สุด ญี่ปุ่นจำต้องยอมปฏิบัติตามความปรารถนาของชาติฝรั่งมหาอำนาจก็กินเวลาถึง ๑๕ ปี พวกราชทูตกงสุลและแม้แต่โชกุนหลายพระองค์ต้องสูญเสียชีวิต ได้เกิดรบราฆ่าฟันโดยฝรั่งรุมเล่นญี่ปุ่น และได้เกิดสงครามกลางเมืองระหว่างเจ้าประเทศราชผู้สนับสนุนจะถวายพระราชอำนาจ โดยสิทธิขาดแด่พระมหาจักรพรรดิกับเจ้าประเทศราช ซึ่งไม่ประสงค์จะเห็นพระมหาจักรพรรดิ

ยอมอ่อนน้อมต่อชาติฝรั่ง เป็น ๑๕ ปีแห่งความขื่นขั่วนกลียุค ในชั้นนี้จะขอกล่าวแต่เพียงว่า รัฐบาลอเมริกันก็ได้แต่งตั้งให้ นายเทาเซน แฮรีส เข้าไปเป็นทูตประจำประเทศญี่ปุ่น ซึ่งก็ อนุมัติให้ทูตเข้าไปอยู่แต่ในเมืองชิโมดะ หาได้ยอมให้เข้าไป อยู่ในนครหลวงไม่

เพื่อที่จะเข้าใจซาบซึ้งถึงสนธิสัญญาเบาว์ริงข้าพเจ้าขอสรุป ผลแห่งความร่วมมือของรัฐบาลฝรั่งนานาชาติ ซึ่งได้พยายามวางรูป สนธิสัญญาในการเรียกร้องสิทธิต่าง ๆ จากรัฐบาลจีน เพราะ สิทธิต่าง ๆ ซึ่งอังกฤษและฝรั่งนานาชาติได้จากจีน แล้วก็จะ นำมาบังคับเรียกร้องจากรัฐบาลไทย กล่าวคือในบรรดาเมืองท่า ของจีน ซึ่งอังกฤษบังคับให้เปิดตามสนธิสัญญา อังกฤษมี สิทธิที่จะแต่งตั้งกงสุลประจำเมืองท่านั้น ๆ และเจรจากับรัฐบาลจีน ให้มอบที่ดินแปลงหนึ่ง สำหรับให้คนอังกฤษและผู้คนบ่าวไพร่ของ ตนจะได้อยู่อาศัย สร้างห้างหอโกดังเพื่อค้าขาย ที่ดินดังกล่าวเรียก กันว่าเขตสัมปทาน (Concession area) ในเขตสัมปทานนี้กงสุล ย่อมเป็นผู้มีอำนาจเต็มในการว่าราชการ คือเป็นผู้มีอำนาจออก โฉนด ขายหรือให้เช่าแก่คนของตน เป็นผู้พิพากษา ตุลาการ ชำระ อรรถคดีข้อพิพาทต่าง ๆ และเป็นผู้จัดตั้งคณะสุขาภิบาล (หรือเทศา ภิบาล) สำหรับดูแลทุกข์สุขอนามัยของผู้ที่มาอาศัยอยู่ในเขตสัมป ทานนั้น ในเขตสัมปทานดังกล่าวรัฐบาลจีนไม่มีอำนาจที่จะปก ครอง หรือใช้กฎหมายจีนมาบังคับแต่อย่างใด สิทธิที่ฝรั่ง ได้จากจีนนี้ จึงเรียกว่าสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เมื่อฝรั่งได้

สิทธิดังกล่าวจากจีนแล้วจึงเริ่ม เรียกร้องบังคับเอาจาก รัฐบาลอื่น ๆ ซึ่งอยู่ไกล้เคียง เมื่อจีนถูกฝรั่งรุมกินโต๊ะอยู่นั้น เป็นปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เหตุการณ์ดังกล่าว รัฐบาลไทยในครั้งนั้นจะได้สดับตรับฟังและทราบเรื่องราวหรือไม่ ไม่ปรากฏ

เหตุที่ฝรั่ง ไม่ยอมรับนับถือกฎหมายจีนนั้น ฝรั่งอ้างว่าในขณะนั้นจีนยังใช้การปกครองซึ่งหัวหน้าครอบครัว ต้องเป็นผู้รับผิดชอบในการกระทำของผู้ที่อยู่ในครอบครัวนั้น ถ้าครอบครัวใดมีผู้ทำผิดกฎหมายพระราชกำหนด หัวหน้าครอบครัวก็จำต้องรับผิดชอบจับผู้ผิดส่งให้รัฐบาลลงโทษ ถ้าจับไม่ได้ก็จะต้องส่งพี่น้องพรรคพวกของผู้ผิดมารับโทษแทน กฎหมายจึงจะสมบูรณ์ อังกฤษเห็นว่าการปกครองแบบนี้ไม่เป็นธรรม เพราะอังกฤษถือว่าใครผิดก็ต้องลงโทษผู้นั้นจะลงโทษผู้อื่น ถึงจะเป็นพี่น้องหรือพรรคพวกของผู้ผิด ก็ยังไม่ถูกต้อง อังกฤษมักจะอ้างเรื่อง ๆ หนึ่งซึ่งเกิดขึ้นนานมาแล้ว คือเมื่อ ค.ศ. ๑๗๘๔ ว่า มีเรือค้าอังกฤษลำหนึ่งชื่อเลดีฮิว (Lady Hughes) ยิงสลุตคำนับป้อมจีน แต่บังเอิญสะเก็ดระเบิดไปถูกคนจีนตาย เจ้าหน้าที่รัฐบาลจีนจึงยึดตัวจุ้นจู๊เรือค้าขายลำนั้น ซึ่งควบคุมการตรวจรับสินค้า (Supercargo) ไว้เป็นประกัน เรือค้าขายอังกฤษลำนั้นจึงต้องส่งผู้ยิงปืนสลุตไปมอบให้แก่เจ้าหน้าที่รัฐบาลจีนลงโทษ จึงสามารถไถ่คนของตนออกมาได้ เพราะฉะนั้นเมื่ออังกฤษถือเป็นเหตุใหญ่ที่ไม่ยอมรับนับถือกฎหมายวิธีพิจารณาของจีน ก็เป็นอันเชื่อได้ว่า

อังกฤษจะไม่ยอมรับนับถือกฎหมายชาติต่าง ๆ ซึ่งอยู่ใกล้เคียง มีประเทศสยามรวมอยู่ด้วย

ลุถึงบี้ที่สี่ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว นายพันโท บัตเตอร์เวิธ ผู้สำเร็จราชการสิงคโปร์ ได้ส่งหนังสือมากราบทูลฉบับหนึ่ง พร้อมทั้งได้สอดหนังสือของเซอร์ยอนเบาว์ริง เข้ามาด้วย เซอร์ยอนเบาว์ริงเพิ่งได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลของตน ให้มีอำนาจเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี และเจรจาทำสนธิ-สัญญากับราชสำนักพระเจ้ากรุงสยาม ในจดหมายเหตุของสยามโซไซตี ปรากฏมีพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดไปประทานตอบเซอร์ยอนเบาว์ริง ดังคำแปลต่อไปนี้

พระบรมมหาราชวังกรุงเทพ ฯ

๑๘ กรกฎาคม ๑๘๕๔

ถึงเพื่อนที่นับถืออย่างสูง

ฉันได้รับเกียรติที่จะตอบหนังสือสองฉบับของพณะท่าน ฉบับหนึ่งลงวันที่ ๕ เมษายน เขียนส่งมาจากสิงคโปร์ อีกฉบับหนึ่งสอดมาในจดหมายของเพื่อนสนิทของฉัน นายพันโท บัตเตอร์เวิธ เมื่อได้รับหนังสือพณะท่านแล้ว ฉันใคร่เขียนตอบพณะท่านทันที แต่ก็ทำไปไม่ได้ เพราะติดธุระการงานมากมาย และร่างกายก็ไม่ค่อยสบายด้วย จึงได้ปล่อยให้ โอกาสผ่านไป แต่หวังว่าพณะท่านคงอภัยในการตอบล่าช้าครั้งนี้ด้วย

ฉันมีความปลื้มใจที่ได้ทราบว่า พณะท่านซึ่งเป็นเพื่อนที่ฉันนับถือและได้ติดต่อกันทางจดหมายแล้วได้รับสถาปนาให้เป็นขุน

นางบรรดาศักดิ์ (ขั้นเซอร์) และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้มีอำนาจและผู้ควบคุมใหญ่เกี่ยวกับสินค้าในประเทศจีน นอกเหนือจากผู้สำเร็จราชการเกาะฮ่องกงและเมืองขึ้นต่าง ๆ และพณะท่านยังได้รับมอบอำนาจเต็มจากพระนางเจ้าวิคตอเรีย พระราชินีแห่งบริเตนใหญ่และไอร์แลนด์ ที่จะกระทำสัญญาทางพระราชไมตรี และเจรจาหาทางทำสนธิสัญญาเกี่ยวกับผลประโยชน์ต่าง ๆ ระหว่างอาณาจักรอังกฤษและเมืองขึ้น กับราชอาณาจักรสยามและเมืองขึ้น และเพื่อการทำสนธิสัญญานี้ พณะท่านตั้งใจจะแวะเข้ามาเยี่ยมประเทศสยาม ฉันมีความปลื้มใจว่าจะได้พบพณะท่านและสร้างความสนิทสนมผูกพันธ์ ระหว่างประเทศอังกฤษและราชอาณาจักรของฉัน ให้กระชับแน่นแฟ้นยิ่งกว่าแต่กาลก่อน

เพื่อเป็นการช่วยเหลือให้พณะท่านได้บรรลุถึงความสำเร็จโดยเรียบร้อย ฉันจึงขอถือโอกาสนี้แนะวิถีทางที่เหมาะที่ควร ซึ่งพณะท่านควรดำเนินในการที่พณะท่านจะมาเยี่ยมประเทศนี้

ประเทศสยามมีขนบธรรมเนียมอยู่ว่า หนังสือราชการทุกฉบับจากนานาประเทศ ต้องส่งถึงเสนาบดีต่างประเทศในตำแหน่งเจ้าพระยาคลังก่อน เมื่อคณะเสนาบดีได้ทราบถึงความประสงค์ของนานาประเทศถ่องแท้แล้ว จึงจะนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน

หนังสือสองฉบับจากพณะท่านมีมาถึงฉันนั้น ฉันถือเป็นหนังสือส่วนตัว ฉันจึงมิได้แจ้งให้คณะเสนาบดีทราบ เพราะฉะนั้น ฉันจึงใคร่แนะพณะท่านให้แจ้งความประสงค์ของพณะ

ท่าน ที่จะเข้ามาเยี่ยมเยียนประเทศนี้ ไปให้เจ้าพระยาพระคลังทราบ และควรแจ้งกำหนดวันมาถึง เจตนาในการมา จำนวนเรือกำปั่น และคณะผู้ติดตามโดยละเอียดด้วย เพื่อคณะเสนาบดีจะได้ตระเตรียมไว้ต้อนรับพณะท่าน และคณะให้เหมาะสมกับเกียรติ อีกประการหนึ่ง คณะเสนาบดี จะได้จัดการประกาศให้ประชาชนทราบแต่เนิ่น ๆ เพื่อบั่นเบาการโกลาหล และข่าวลือต่าง ๆ เพราะประชาชนของเรามีหลายชาติหลายภาษา และไม่ใคร่จะได้พบเห็นกำปั่นรบเท่าใดนัก

เมื่อพณะท่านเซอร์เยมสบรูค จะเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งก่อน ก็ได้มีหนังสือแจ้งมาให้เสนาบดีทราบประมาณสามเดือนล่วงหน้า เพราะฉะนั้นฉันจึงใคร่ให้พณะท่านได้ปฏิบัติเช่นเดียวกันด้วย

อนึ่ง ฉันจะมีความยินดีมากถ้าพณะท่านจะเขียนถึงฉันเป็นการส่วนตัว และแจ้งให้ฉันทราบด้วยว่า พณะท่านประสงค์จะให้มีการเจรจาเพื่อทำสนธิสัญญากัน ด้วยหลักใหญ่ ๆ ข้อใดบ้าง เพื่อฉันจะได้ปรึกษาคณะเสนาบดีและหยั่งดูว่า คณะเสนาบดีจะเห็นด้วยหรือขัดแย้งด้วยข้อใด แล้วจะได้แจ้งให้พณะท่านทราบ ทั้งนี้เพื่อย่นเวลาการอภิปรายปรึกษากันให้สั้นเข้าด้วย

ฉันหวังในความเอ็นดูเผื่อแผ่ของพณะท่าน ซึ่งมีต่อมวลชนนานาชาติ จะเมตตาเอ็นดูต่อประเทศสยาม ซึ่งมีความเป็นอยู่เท่าเทียมและไม่ด้อยไปกว่าอาณาจักรใกล้เคียง คือ ญวน และพม่า เป็นต้น

ขอให้ฉันได้เป็นเพื่อนที่ดี ซื่อตรง และรักสนิทของพณะท่านด้วย

ส.ป. ป.ม. มงกุฎ

กษัตริย์สยามและอธิราชแห่งลาว ฯลฯ

ป.ล. ฉันได้แนบข่าวตีพิมพ์เรื่องการรบพุ่งกับลาวเขิน เมืองเชียงตุง มาด้วยการรบพุ่งนี้เริ่มแต่ปีที่แล้ว และก็กำลังดำเนินอยู่ ซึ่งหวังว่าพณะท่านคงจะดีใจที่ได้ทราบ

พระราชหัตถเลขาอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งพระองค์ทรงไปประทานเซอร์ยอนเบาว์ริง ลงวันที่ ๒๗ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๕๔ ทรงตอบรับจดหมายสามฉบับของเซอร์ยอนเบาว์ริง ซึ่งได้มีมากราบบังคมทูลพระองค์กับหนังสือฉบับที่สี่ เป็น นังสือจากผู้ลำเร็จราชการเกาะฮ่องกง มีมาถึงเสนาบดีว่าการต่างประเทศ คือ ท่านเจ้าพระยาพระคลังแจ้งว่า คณะทูตอังกฤษมีความประสงค์จะเข้ามาสู่ประเทศสยาม เพื่อเจริญทางพระราชไมตรี รวมทั้งรายละเอียดอื่นๆพระองค์ได้ทรงแจ้งให้เซอร์ยอนเบาว์ริงทราบด้วยว่าพระองค์ได้มีพระบรมราชโองการดำรัสท่ามกลางคณะเสนาบดีแล้ว คณะเสนาบดีก็พร้อมที่จะต้อนรับคณะทูตของเซอร์ยอนเบาว์ริง และได้ประกาศให้ประชาชนพลเมืองทราบแล้วด้วย อนึ่งพระองค์ได้ทรงแจ้งไปด้วยว่า มีผู้คล้องช้างเผือกได้ตัวหนึ่ง กำลังเตรียมพิธีสมโภชอยู่ และพระองค์จะได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปรับ ณ กรุงเก่า ถ้าคณะทูตจะมาถึงกรุงเทพฯ ประมาณเดือนมีนาคมหรือเมษายน เซอร์ยอนเบาว์ริงก็จะได้ชมช้างเผือกนี้ด้วย

ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงหนังสือซึ่งเซอร์ยอนเบาว์ริง มีมาแจ้งให้เสนาบดีทราบ ความว่า พระมหากษัตริย์ของเซอร์-ยอนเบาว์ริง ให้เข้ามาทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีค้าขาย และการอื่น ๆ หลายอย่าง เพื่อจะให้บ้านเมืองเจริญขึ้น เซอร์ยอน-เบาว์ริงจะเข้ามาเยี่ยมเยียน มิใช่จะมาให้บ้านเมืองไทยตื่นตกใจ จะเข้ามาเรือน้อยลำ . ด้วยไม่อยากจะเอากำลังอำนาจใหญ่มาใช้ คณะเสนาบดีได้ นำหนังสือขึ้นกราบ บังคมทูลพระกรุณา ทรงทราบใต้ฝ่า ละอองธุลี พระบาท มีพระบรม ราชโอง การ ดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า ถ้าจะ ไม่รับรองเซอร์ยอนเบาว์ริงเจ้าเมืองฮ่องกง เห็นทางพระราชไมตรีเก่าที่ทำไว้ ก็จะมัวหมองเสียไป และถ้าไม่ทำหนังสือสัญญาด้วยเซอร์ยอนเบาว์ริง ครั้งนี้แล้ว ก็คงจะขาดทางพระราช ไมตรี จึง โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ทำศาลาใหญ่ขึ้นที่หน้าเมืองเป็นที่รับทูตหลังหนึ่ง

จากข้อความต่าง ๆ ซึ่งได้ท้าวมาแต่ต้น แต่เมื่อเซอร์เยมสบรูคแล่นเรือข้ามสันดอนออกไป จนถึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างศาลาใหญ่เตรียมรับรองเซอร์ยอนเบาว์ริงนั้นเป็นระยะเวลาสี่ปีเต็ม ได้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นหลายอย่างหลายประการ ซึ่งช่วยประวิงมิ ให้คณะทูตอังกฤษเข้ามาสู่ราช สำนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเร็วเกินไป ได้ช่วยให้คณะเสนาบดีได้จัดการบ้านเมือง ซึ่งปั่นป่วนอยู่ในตอนปลาย แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้สงบเรียบร้อยราบคาบ อันเป็นปัจจัยให้ได้จัดการต้อนรับ และเจรจาความ เมืองกับคณะทูตเซอร์-

ยอนเบาว์ริงได้อย่างมโหฬารและเรียบร้อย ส่วนพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าอยู่หัว ซึ่งเกี่ยวกับฝรั่งนานาชาติ มีอังกฤษเป็นอาทิ ก็ได้ผลิดอกออกผลอันดีงาม ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ประเทศไทยเป็นอเนกประการ นับตั้งแต่ทรงโปรดให้ชาวต่างประเทศ ซึ่งอยู่ในพระมหานครได้เข้าเฝ้าชมพระบารมีในงานพระราชพิธีราชาภิเษก และทรงเลียงโต๊ะแขกเมืองต่างประเทศทั้งหลาย พร้อมทั้งพระราชทานดอกพิกุล-ทอง พิกุลเงิน กับเงินตราทองตรามงกุฎแผ่นดินใหม่ให้ทั่วทุกคน กับทั้งผูกมิตรสนิทสนมกับบรรดาฝรั่งพ่อค้าข้าราชการที่เมืองสิงคโปร์ มีนายพันโท บัตเตอร์เวิธเป็นอาทิ พระราชกรณียกิจส่วนนี้ได้ช่วยประกาศพระเกียรติคุณ และพระจริยานุวัตรของพระองค์ให้เป็นที่ทราบแพร่หลายจนเข้าหูรัฐบาลอังกฤษ เพราะฉะนั้น เมื่อรัฐบาลอังกฤษได้แต่งตั้งมอบอำนาจให้ เซอร์ยอนเบาว์ริงเป็นผู้มาทำหนังสือสัญญาใหม่กับรัฐบาลไทย รัฐบาลอังกฤษคงจะได้แนะนำให้เซอร์ยอนเบาว์ริงแวะมาปรึกษาหาทางกับนายพันโท บัตเตอร์เวิธ ปียมิตรของพระองค์ท่านก่อนที่จะเข้ามาสู่ประเทศสยาม และเซอร์ยอนเบาว์ริงก็ได้ประสบความสำเร็จในงานที่ท่านได้รับมอบหมาย และกลับออกไปด้วยความรู้สึกอันแน่นแฟ้นที่จะเป็นมิตร คิดหาทางช่วยเหลือประเทศสยามต่อไปในภายภาคหน้า

ในสมุดบันทึกส่วนตัว เซอร์ยอนเบาว์ริงได้เขียนข้อความตามที่ท่านรู้สึกนึกคิดและรู้เห็น ตั้งแต่เรือของท่านมาถึงสันดอนเพื่อเข้าสู่กรุงเทพพระมหานครจวบจน ท่านกราบถวายบังคมลาแล่นเรือออกนอกสันดอนไปเป็นเวลา ๓๓ วัน ไว้ว่าดังนี้

๒๔ *มีนาคม* อ่าวสยามเห็นเรือจับปลาไทยลำหนึ่งเรียกให้เข้ามาใกล้มีคนสี่คนอยู่ในเรือ แต่งกายล่อนจ้อนนอกจากผ้าสีน้ำเงินที่ขาดกะรุ่งกะริ่งอยู่รอบเอว

๒๕ *มีนาคม* หมอกลง จึงไม่ทราบว่าเรือเราอยู่จุดไหน ฝั่งก็แลไม่เห็น แล่นเรือต่อไปทางเหนือแลเห็นสำเภาจีนสองลำทอดสมออยู่ เราตะโกนเรียกและส่งซินแส้ไปรับคนกวางตุ้งมายังเรือของเรา

๒๖ *มีนาคม* แลเห็นเรือใบลำหนึ่ง จึงให้รับคนขึ้นมาบนเรือเรา ได้ทราบว่าคนไทยพวกนี้เป็นเจ้าภาษี ได้บอกกับเราว่าพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ และรับจะนำเราแล่นเข้าไปในแม่น้ำ มิสเตอร์ปาร์ค เบาว์ริง เคน และคณะก็ได้ลงเรือบตตามเรือภาษีเข้าไป

๒๗ *มีนาคม* วันนี้มิสเตอร์เคนได้กลับมาเรือใหญ่พร้อมทั้งมาส่งข่าวว่า ได้รับการต้อนรับอย่างดี น้องชายของเจ้าพระยาพระคลังอยู่ที่ปากน้ำ และแจ้งว่ามีความยินดีที่จะต้อนรับคณะทูต และได้จัดส่งเสบียงอาหารและผลไม้ต่าง ๆ ตามมาให้

๒๘ *มีนาคม* วันนี้ได้รับพระราชหัตถเลขาของในหลวงฉบับหนึ่ง อัญเชิญมาโดยข้าราชการผู้ใหญ่สามคน มีท่านหนึ่งพูดภาษาอังกฤษได้ ขุนนางทั้งสามนี้ได้นำผลไม้ต่าง ๆ มาให้ มีมะม่วง ส้ม ลิ้นจี่ ฝรั่ง กล้วย และอีกหลายอย่างซึ่งข้าพเจ้าไม่รู้จัก และกล่าวว่าเป็นผลไม้ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวส่งมาพระราชทานให้ข้าพเจ้าและคณะ อีกสักครู่หนึ่งมีเรือตามออกมา

อีกหนึ่งลำบรรทุกผลไม้เป็นอันมาก รวมทั้งไก่ เป็ด หมู ไข่ ข้าวสาร ข้าวเปลือกออกมาเต็มลำ เป็นของในหลวงพระราชทานลูกเรือ

ข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งในหลวงเรียกว่า ราชเลขานุการในพระองค์ ได้บอกแก่ฉันว่าที่กรุงเทพฯ มีการต้อนรับสมโภชช้างเผือกเป็นการมโหฬาร และในหลวงทรงสัญญาจะให้ฉันเข้าเฝ้าส่วนตัว และจะทรงต้อนรับเป็นทางราชการอีกด้วย

๒๕ *มีนาคม* มีเรือไทยออกมาอีกหนึ่งลำ นำจดหมายของอัครมหาเสนาบดีมาด้วยฉบับหนึ่ง แจ้งว่าท่านได้มาคอยต้อนรับฉันอยู่ที่ปากน้ำแล้ว พณะท่านได้ส่งมะพร้าว กล้วย น้ำตาล และชาจีนมากำนัลแก่ฉันด้วย....บัดนี้ เรือทั้งสองของเราเต็มไปด้วยผลไม้และอาหาร เป็ด ไก่ แน่นไปหมด ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ส่งมาพระราชทาน พวกเราจะชำระเงินแต่พวกขุนนางไทยหายอมรับไม่ ...

จากสมุดบันทึกส่วนตัวซึ่งเซอร์ยอนเบาว์ริงได้เขียนไว้นี้ ผู้อ่านคงจะเห็นแล้วว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงโปรดให้มีการต้อนรับคณะทูตอย่างไร พระราชพงศาวดารบันทึกเหตุการณ์ตอนนี้เพียงว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ **"ให้จัดของไปทักทูตอังกฤษ"** ซึ่งยากที่จะเข้าใจความหมายว่าการทักทูตอังกฤษครั้งนั้นเขาทำกันอย่างไร นี่เป็นเพียงแต่การต้อนรับเซอร์ยอนเบาว์ริง และคณะนอกสันดอน เมื่อท่านราชทูตเข้ามาถึงเมืองสมุทรปราการ ท่านอัครเสนาบดี เจ้าพระยาศรีสุริย-

วงศ์ ยังได้เป็นประธานในการต้อนรับเลี้ยงดูเป็นการใหญ่ และได้จัดกระบวนเรือแห่ ๒๖ ลำ นำคณะทูตขึ้นมาถึงกรุงเทพฯ ซึ่งการแห่แหนนี้ เซอร์ยอนเบาว์ริงได้บันทึกไว้ว่า **คล้ายการแห่แหนต้อนรับท่านราชทูตลาลูแบร์ ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งประเทศฝรั่งเศส เมื่อร้อยเจ็ดสิบปีก่อน** คณะทูตอังกฤษได้ขึ้นมาถึงกรุงเทพมหานครเมื่อวันที่ ๓ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ ซึ่งเป็นวันเดียวกับการได้ราชสมบัติของ พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ ๔ ปีก่อน

เมื่อเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ได้ออกไปรับรองเซอร์ยอนเบาว์ริงที่เมืองสมุทรปราการนั้น ได้มีการไปเยี่ยมคำนับกันและกัน ตอนหนึ่งในระหว่างสนทนาวิสาสะอยู่นั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กล่าวกับท่านราชทูตว่าท่านดีใจที่ท่านราชทูต และคณะเข้ามาเจรจาความเมืองแต่ลำพัง ถ้าคณะทูตอื่นเข้ามาด้วยพร้อมกัน การเจรจาก็จะขลุกขลักแก่ฝ่ายไทยเป็นอันมาก เซอร์ยอนเบาว์ริงได้กล่าวตอบว่า **มหาอำนาจทั้งสามซึ่งมีสนธิสัญญากับประเทศจีน ย่อมทำอะไรร่วมกัน การเจรจากับอังกฤษโดยลำพัง หรือจะเจรจามือเมริกาและฝรั่งเศสร่วมด้วย ก็จะไม่มีผลแตกต่างกันเลย** คำบอกกล่าวเช่นนี้ แสดงให้เห็นเจตนาของอังกฤษในการมาเรียกร้องสิทธิคราวนี้ว่า ตั้งใจมาอย่างเด็ดเดี่ยว จนกระทั่งถึงกับได้ปรึกษาหารือและลงในหลักใหญ่ ๆ กับฝรั่งเศสและอเมริกาเรื่องเมืองไทยไว้เรียบร้อยแล้ว

เซอร์ยอนเบาว์ริงได้บันทึกข้อความต่อไปว่า วันรุ่งขึ้นคือ ๔ เมษายน พระเจ้าแผ่นดินได้ส่งเรือหลวงมารับประมาณสองทุ่ม

เพื่อนำไปเฝ้าเป็นการภายใน เมื่อขึ้นผึ่งแล้วก็มีเสลี่ยง ๘ คนหาม นำท่านราชทูตเข้าไปในพระราชวัง พร้อมด้วยท่านอุปทูต และตรีทูต ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าก่อนแต่ผู้เดียว พระองค์ประทับอยู่บนพระเก้าอี้ และทรงโปรดให้ข้าพเจ้านั่งตรงกันข้ามโดยมีโต๊ะคั่นกลาง พระองค์รับสั่งว่าเราทั้งสองมีมิตรภาพกันมานาน และพระองค์ทรงยินดีเสมอที่ต้อนรับข้าพเจ้า พระองค์ทรงพระราชทานซิการ์ให้ข้าพเจ้าด้วยพระหัตถ์ และคนใช้ก็นำเหล้าน้ำชาและขนมหวานเข้ามา พระองค์ได้รับสั่งปฏิสันถารข้าพเจ้าด้วยการสนิทสนมอยู่ครู่หนึ่ง จึงได้โปรดให้มิสเตอร์-ปาร์คและมิสเตอร์เบาว์ริงให้เข้ามาร่วมเฝ้าด้วย และได้ทรงโปรดให้คนทั้งสองนั่งเก้าอี้ตรงข้ามพระองค์.... ก่อนจะกราบถวายบังคมลาพระองค์รับสั่งว่า ถ้าข้าพเจ้าประสงค์จะขอเข้าเฝ้าพระองค์เวลาใด ๆ พระองค์จะโปรดให้ทุกครั้ง การเฝ้าในที่รโหฐานครั้งนี้กินเวลากว่าสองชั่วโมง

เมื่อท่านราชทูตและคณะได้ ไปเยี่ยมเยียนและปรึกษาหารือถึงสนธิสัญญา ซึ่งจะกระทำขึ้น ณ บ้านท่านอัครเสนาบดี เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ และ ณ ทำเนียบสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา-ประยูรวงศ์ (สมเด็จองค์ใหญ่) กับได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในที่รโหฐานหลายครั้ง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งเสนาบดีผู้รับสั่งให้เปิดการเจรจาปรึกษาการทำสนธิสัญญาการค้าขาย และทางพระราชไมตรีอื่น ๆ จึงในวันที่ ๙ เมษายน ได้มีการประชุมกันเป็นทางการ ณ ทำเนียบสมเด็จองค์

ใหญ่เป็นครั้งแรก เซอร์ยอนเบาว์ริงได้บันทึกข้อความละเอียดไว้ดังนี้

เราได้ไปถึงทำเนียบสมเด็จ หลังสิบนาฬิกาเล็กน้อย เราได้ผ่านทหารรักษาวังและผู้คนเป็นอันมาก จนเข้าไปถึงห้องประชุมใหญ่ ณ แท่นยกพื้น สมเด็จองค์ใหญ่ประทับอยู่ตรงกลาง ด้านซ้ายพระเจ้าน้องยาเธอทรงประทับอยู่ (กรมหลวงวงษาธิราชสนิท) ด้านขวาเป็นที่ประทับของสมเด็จองค์น้อย (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) ระดับต่ำลงมาหน่อย เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์นั่งอยู่ตรงข้ามข้าพเจ้า ซึ่งมองดูปราดเดียวก็เป็นที่รู้ได้แน่ว่า ท่านเจ้าพระยาผู้นี้เป็นสมองของที่ประชุม และเป็นผู้ดำเนินการเจรจาแทบทั้งหมด เราได้เจรจาโดยปรองดองกันเป็นเวลากว่าหกชั่วโมง และทุกข้อในสนธิสัญญาก็ได้มีการอภิปรายกันอย่างทั่วถึง เมื่อข้อใดในสนธิสัญญาเป็นที่ตกลงกันได้ ก็มีการบันทึกไว้โดยเสมียนตรา ซึ่งนั่งทำงานอยู่แทบเท้าเจ้าพระยาอัครมหาเสนาบดี ส่วนท่านเจ้าพระยาผู้ว่าราชการคลัง (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์) ซึ่งเป็นกรรมการผู้รับสั่งผู้หนึ่ง หาได้อยู่ในที่ประชุมนี้ไม่ พวกขุนนางเป็นจำนวนมาก ก็เข้าฟังการประชุมปรึกษาโดยพร้อมเพรียง และเราได้สังเกตเห็นคนจีนร่างอ้วนใหญ่ผู้หนึ่ง ซึ่งเป็นนายอากรรับผูกขาดสินค้ามากกว่าเก้าสิบสิ่งนั่งฟังอยู่ด้วย และเมื่อมาถึงข้อที่ตกลงกันในสนธิสัญญา ซึ่งว่าด้วยการยกเลิกการผูกขาดภาษีอากรทั้งหลายทั้งปวง คนจีนผู้นี้มีสีหน้าเซียวซีดขณะที่ถูกเรียกให้เข้ามาฟังใกล้ ๆ ทั้งนี้เพราะอาชีพของเขาต้องถึง

อาการยุติลงอย่างเด็ดขาด พระเจ้าน้องยาเธอได้ทรงกล่าวด้วยถ้อยคำที่มีเหตุผล สมเด็จองค์ใหญ่นั้นดูจะเข้าใจอะไรต่ออะไรไม่สู้กระจ่างนัก ส่วนสมเด็จองค์น้อยนั้น คัดค้านการเจรจาหลายข้อหลายประการด้วยถ้อยคำรุนแรง เพราะมีผู้กล่าวว่าท่านมีส่วนได้เสียใน การยกเลิกการ ผูกขาดภาษีอากรครั้งนี้เป็นอันมาก การประชุมยุติลงเวลาสี่ชั่วโมงครึ่ง และจะประชุมใหม่ในวันพุธหน้าเวลาสิบนาฬิกา

ในวันรุ่งขึ้นท่านราชทูตได้ไปแวะเยี่ยมสมเด็จองค์น้อย มีประสาทว่า ข้าวสารจะไม่มีวันเป็นสินค้าส่งออกนอก เพราะมีความจำเป็นที่จะต้องสะสมไว้ ให้ประชาชนได้บริโภคภายในประเทศ แต่ถ้าหากปีใด การเพาะปลูกได้ผลดี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชอำนาจที่จะอนุมัติให้ส่งออกนอกได้ ในเย็นวันนั้นเซอร์ยอนเบาว์ริงได้แวะเข้าเฝ้า พระเจ้ายาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท เจ้านายผู้เป็นผู้ซึ่งมีเกียรติคุณโด่งดัง ว่าเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งเหตุผลและความซื่อสัตย์ ท่านทรงรับสั่งว่าเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และพระองค์ท่าน มีความเป็นมิตรต่อชาวต่างประเทศ แต่ผู้ใหญ่อื่น ๆ ซึ่งเป็นหัวโบราณได้พยายามคัดค้านการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายทั้งปวง เกี่ยวกับสนธิสัญญา พระองค์รับสั่งว่า ถ้าคนเรามีข้าวกินเพียงพอแล้ว ไฉนจึงจะปรารถนาอะไรมากขึ้นอีก ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวตอบว่า ถ้าคนเรามีข้าวมากเกินกว่าความจำเป็น ก็ควรเอาสิ่งที่เหลือเฟือนั้นไปแลกเปลี่ยนเอาของอื่นซึ่งยังไม่มีมาใช้เป็นประโยชน์

ในวันที่ ๑๑ เมษายน ได้มีการพบปะกันระหว่างเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ มิสเตอร์ปาร์คและมิสเตอร์เบาว์ริง เพื่อทำการตกลงกันในหลักใหญ่แห่งสนธิสัญญา เริ่มประชุมกันแต่ตะวันเย็นสามทุ่ม และเมื่อท่านทั้งสองนั้นกลับมายังเรือนพัก ข้าพเจ้าก็ได้รับทราบว่า ได้ทำการตกลงเกี่ยวกับสนธิสัญญาเรียบร้อยแล้ว ยังขาดแต่สัญญาค้าขาย ซึ่งผู้ช่วยของข้าพเจ้าทั้งสองมีความหวังอย่างมากว่าจะตกลงกันเรียบร้อยได้ในไม่ช้า

ณ วันที่ ๑๒ เมษายน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทางชลมารคไปทรงปฏิบัติสงฆ์ ณ วัดอรุณราชวราราม ในพิธีสงกรานต์ มีกระบวนพยุหยาตราเป็นการมโหฬาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คณะทูตอังกฤษได้เข้ากระบวนแห่ด้วย และได้ทรงปฏิสันถารกับเซอร์ยอนเบาว์ริง ขณะที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินผ่านราชทูตขณะอยู่ในบริเวณวัด เซอร์ยอนเบาว์ริงได้บันทึกข้อความสำคัญไว้ตอนหนึ่งว่า พวกเรารออยู่ข้างนอกประมาณครึ่งชั่วโมง ขณะที่พระเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชพิธีอยู่ในโบสถ์ ข้าพเจ้ายืนอยู่ที่หน้าประตูบานหนึ่ง ส่วนที่หน้าประตูอีกบานหนึ่งนั้น พระราชโอรสองค์โปรด อายุประมาณสองสามขวบประทับอยู่พร้อมด้วย พระสนมพี่เลี้ยงและเมื่อ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพิธีศาสนกิจเสร็จแล้ว พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินออกมาประทับบนพระเก้าอี้ และทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าพระองค์ห่างประมาณหกฟุต พระราชโอรสองค์โปรดก็เสด็จร่วมอยู่ด้วย และเมื่อพระองค์เสด็จลงเรือพระที่นั่ง

จะกลับสู่พระบรมมหาราชวัง พระราชโอรสองค์โปรดก็ตามเสด็จพระราชดำเนินด้วย

พระราชโอรสองค์นี้คือ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์เสด็จสมภพตรงกับวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๓๖๖ หรือ ค.ศ. ๑๘๕๓ ทรงพระชนมายุขณะนั้นได้ประมาณสองพรรษา

ในวันที่ ๑๓ เมษายน ท่านอุปทูตและท่านตรีทูตก็ได้มีการเจรจาปรึกษาเรื่องสนธิสัญญาการค้าขายกับเสนาบดีฝ่ายไทย และในวันที่ ๑๔ ก็ได้มีการเจรจาต่อและทำความตกลงกันได้เรียบร้อย จึงได้มีการนัดหมายในวันรุ่งขึ้นที่จะตรวจทานสนธิสัญญาทุกข้อทุกกระทงให้เรียบร้อยอีกครั้งหนึ่งเพื่อการลงนาม เพราะฉะนั้นในวันที่ ๑๕ เซอร์ยอนเบาว์ริงจึงได้เข้าประชุมด้วย ณ ทำเนียบของสมเด็จองค์ใหญ่และได้ตรวจทานสนธิสัญญาด้วยความเรียบร้อยรวดเร็ว เป็นที่ทันอกทันใจคณะทูตเป็นอันมาก จึงในวันที่ ๑๖ เมษายน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คณะทูตเข้าเฝ้าออกใหญ่ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เซอร์ยอนเบาว์ริงได้บรรยายการเข้าเฝ้าไว้โดยพิสดาร และว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ตรัสว่าพระองค์มีพระราชประสงค์จะทรงพระราชหัตถเลขาไปถวายพระราชินีแห่งอังกฤษ และทรงขอร้องให้ข้าพเจ้าเป็นธุระที่จะจัดการให้สมพระราชประสงค์ด้วย และเมื่อเสด็จขึ้นแล้วยังทรงโปรดให้ข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าในที่รโหฐาน และจะพระราชทานลูกช้างให้แก่ข้าพเจ้าสองเชือก ซึ่งข้าพเจ้ากราบทูลว่าไม่สามารถที่จะเลี้ยงดู

ได้ เมื่อกราบถวายบังคมลาแล้ว กรมหลวงวงษา ฯ ก็ได้พาข้าพเจ้าไปชมช้างเผือก.

ในวันรุ่งขึ้น คณะราชทูตก็ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ก็ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ต้อนรับเลี้ยงดูท่านราชทูตและคณะด้วยพระราชอัธยาศัยอันเป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจยิ่งนัก อนึ่ง ในเย็นวันนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ โปรดให้คณะทูต เข้าไปชม ละครไทย ในพระบรม มหา ราชวัง พระองค์ประทับอยู่ใกล้ ๆ ทรงขยับพระอิริยาบถบ่อยครั้ง คล้ายมีความกระวนกระวายในพระราชหฤทัย และครั้งหนึ่งได้รับสั่งถามถึงอำนาจของกงสุล และมีพระราชประสงค์ที่จะให้ข้าพเจ้าเลือกส่งกงสุลผู้มีอารมณ์ดีเข้ามาประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระองค์รับสั่งว่าใครจะเป็นผู้ควบคุมกงสุล และถ้ากงสุลประพฤติไม่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรมพระองค์จะทรงแจ้งไปยังท่านผู้ใด ท่านราชทูตกราบทูลว่า ท่านจะเป็นผู้ว่ากล่าวตำหนิติโทษเอง พระองค์รับสั่งว่าถ้าท่านราชทูตย้ายไปจากตำแหน่งนี้แล้ว พระองค์จะแจ้งไปยังผู้ใดเล่า ซึ่งราชทูตได้กราบทูลว่า จะขอร้องให้รัฐบาลเลือกคัดผู้ที่เหมาะสมจริง ๆ เข้ามาเป็นกงสุล

ครั้นถึงวันที่ ๑๘ เมษายน ก็ได้มีการลงนามในสนธิสัญญา คณะทูตได้ไปพร้อมกันยังทำเนียบสมเด็จองค์ใหญ่ เมื่อได้ลงนามและประทับตราแล้ว ก็ได้มีการยิงสลุตจากป้อมไทย ครั้นแล้วคณะทูตก็ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกครั้งหนึ่งเป็นการภายใน ต่อจากวันนั้นก็ทรงโปรดให้เลี้ยงอาหารฝรั่ง

ฉลองคณะทูตที่ทำเนียบสมเด็จองค์ใหญ่ มีการดื่มอวยพรให้กันและกัน วันรุ่งขึ้นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ก็ได้ทรงจัดให้มีการเลี้ยงอาหารจีน คณะทูตก็ได้ใช้เวลาในระหว่างสองสามวันต่อมา ไปเยี่ยมเยียนร่ำลาคณะเสนาบดีฝ่ายไทย จวบจนวันที่ ๒๔ เมษายน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เกณฑ์กระบวนแห่พระราชสาส์นไปส่งเรือรบอังกฤษ และเสด็จลงประทับตำหนักน้ำ ให้คณะทูตอังกฤษกราบถวายบังคมลา พระราชทานของให้เซอร์ยอนเบาว์ริงและพวกคณะทูตเป็นอันมาก เซอร์ยอน-เบาว์ริงและคณะก็ได้ขึ้นยังเรือรบอังกฤษ แล่นออกนอกสันดอนกลับไปด้วยความสำเร็จเรียบร้อยทุกประการ

ในราชสาส์น จารึก บนแผ่น สุพรรณบัฏ พระ ราชทาน มอบเซอร์ยอนเบาว์ริงไปถวายสมเด็จพระนางวิคตอเรียราชินีนั้น มีข้อความตอนหนึ่งว่า “.....การทำหนังสือสัญญาก็เป็นอันเสร็จลงใน ๗ วัน ทูตของพระองค์จึงได้มอบเครื่องราชบรรณาการ..... เป็นมงคลให้แก่กรุงไทย อ้างว่าพระองค์โปรดส่งมาแสดงทางพระราชไมตรี กรุงไทยได้ยินดีมีคำนับรับไว้แล้ว ขอขอบพระคุณอุปการยินดีตอบมาด้วยความสุจริต ขอให้ทางพระราชไมตรีสอง พระมหานคร ติดพัน อยู่เย็น เป็นสุข ไปนาน ชั่ว ฟ้า แล ดิน เทอญ”

ถ้าท่านผู้อ่านได้ติดตามเรื่องมาถึงตอนนี้ ก็คงจะเกิดความปีติยินดี เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผูกมิตรสนิทสนมกับ ท่านราชทูต อังกฤษ อย่าง แน่นแฟ้น น่า ปลาบปลื้มใจ

และยังให้มีการต้อนรับเลี้ยงดูคณะทูตอย่างสมเกียรติ ส่วนการเจรจาปรึกษาทำสนธิสัญญา ก็ได้โปรดให้ทำกันโดยปรองดองสมานฉันท์ และถ้อยทีถ้อยยอมผ่อนตามความประสงค์ของกันและกัน ปราศจากอคติอารมณ์ขุ่นมัวทั้งปวง เป็นผลให้มีการลงนามในสนธิสัญญาได้รวดเร็ว เรียบร้อยทันอกทันใจทูต มิได้มีเหตุการณ์ร้ายรุนแรงหรือทำให้ผิดพ้องหมองใจแก่แขกเมืองครั้งนั้นแม้แต่คนเดียว และเมื่อโปรดให้ท่านราชทูตและคณะเข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทร-วินิจฉัย เซอร์ยอนเบาว์ริงก็ได้กราบทูลท่ามกลางพระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยในท้องพระโรงว่า "การที่พระองค์ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้มีการต้อนรับเลี้ยงดูข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายอย่างสมเกียรติ และยังได้โปรดเกล้า ฯ ให้เสนาบดีผู้รับสั่งของพระองค์ เข้ากระทำสนธิสัญญาค้าขาย และทางราชไมตรีกับคณะของข้าพระพุทธเจ้านั้น เป็นพระมหากรุณาธิคุณอันประเสริฐล้นเหลือ ซึ่งจะอำนวยให้ประเทศแห่งเราทั้งสอง ได้มีความสัมพันธ์อันสนิทแน่นแฟ้น และความเข้าใจอันดีต่อกัน ตราบชั่วพระอาทิตย์ยังส่องแสง และน้ำในลำน้ำยังไหลสู่ทะเลลึก....."

แม้ความปรีดา ปราโมทย์จะเกิดขึ้น แก่ท่าน ผู้อ่านเพียงไรก็ตาม แต่ถ้าท่านหยิบสนธิสัญญาเบาว์ริงมาเปิดดู ก็จะพบในข้อสองของสัญญานั้นมีความว่า "*กงสุลอังกฤษจะเป็นผู้ร่วมกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย ในการพิจารณาปรึกษาโทษกรณีพิพาทต่าง ๆ ระหว่างคนไทยกับคนในบังคับอังกฤษ แต่ถ้ากรณีพิพาทนั้นเป็นความอาญา และคนในบังคับอังกฤษเป็นผู้กระทำผิด กงสุลอังกฤษจะ*

เป็นผู้พิจารณาปรึกษาโทษตามกฎหมายอังกฤษ เช่นเดียวกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยจะเป็นผู้พิจารณาปรึกษาโทษตามกฎหมายไทย ในกรณีที่ผู้กระทำผิดเป็นคนไทย กงสุลอังกฤษก็ดี เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยก็ดี จะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวในเรื่องคนในบังคับของกันและกัน"
สนธิสัญญาข้อนี้เป็นปัจจัยให้เกิด ศาลกงสุลขึ้น ในพระราชอาณาจักร

นายทอนเนลี อดีตที่ปรึกษากระทรวงยุติธรรมในรัชกาลที่ ๖ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์แห่งสมัยเปลี่ยน แปลงแก้ไขกฎหมายตอนหัวเลี้ยวหัวต่อ (The History of a Transition) หน้า ๗๖ ข้อความว่า ในรัชกาลที่ ๔ (ก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง) นั้น ยังใช้วิธีจารีตนครบาล มีโบยตีและทรมานด้วยวิธีการต่าง ๆ เพื่อให้จำเลยสารภาพ ทาสที่ฟ้องร้องนายของตน โดยปราศจากมูลความจริงจะต้องถูกเชือดปาก ผู้ใดลักขโมยพระพุทธรูปจะต้องถูกตัดมือตัดเท้า ผู้ใดปลอมเงินเหรียญ จะต้องถูกตัดมือขวาออก และผู้ใดขโมยลอกทองพระพุทธรูป จะต้องถูกย่างทั้งเป็น อนึ่ง โจทก์จำเลยในคดีอาญารวมทั้งพยานทั้งสองฝ่าย จะต้องถูกกักตัวคุมขังไว้จนกว่าจะตัดสินความเสร็จ ด้วยเหตุนี้กระมัง ทางฝ่ายอังกฤษจึงไม่พร้อมที่จะเคารพนับถือกฎหมายไทยครั้งนั้น

ถ้าจะมีส่วนดีส่วนที่น่าปลอบใจพวกเรารุ่นหลังเมื่อกล่าวติชมสนธิสัญญา เบาว์ริงนี้ ส่วนดีนั้น ก็น่าจะเป็น การคัดค้าน ไม่ยอมให้ประเทศอังกฤษได้รับสิทธิเขตสัมปทาน ซึ่งแน่เหลือเกินว่ามิสเตอร์แฮรี่ปาร์คผู้เจรจาของคณะทูตอังกฤษ จะพยายามเรียกร้องเอา

เป็นข้อหนึ่งในสนธิสัญญาจากเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ แต่การขอสิทธิเขตสัมปทานนี้ฝ่ายไทยเรายอมไม่ได้ จึงมิปรากฏอยู่ในสนธิสัญญา แต่เหตุใด เซอร์ยอนเบาว์ริงก็ไม่ติดใจที่จะกราบทูลเรียกร้องต่อในหลวง และมิได้บ่งไว้ ในจดหมายเหตุส่วนตัวของท่านนั้นก็ไม่ปรากฏเช่นกัน อนึ่ง การที่ฝ่ายไทยต้องยอมเลิกภาษีผูกขาดและการซื้อขายของพระคลังสินค้า ซึ่งในเวลานั้นกระทบกระเทือนผลประโยชน์แก่ผู้มีบรรดาศักดิ์ ต่อมากลับเป็นผลดีแก่ประเทศชาติเป็นอันมาก เพราะเรือค้าขายต่างก็ชักชวนกันเข้ามา ปีหนึ่ง ปีหนึ่งมีหลายร้อยลำ ซึ่งผิดกับเวลาก่อนมีสนธิสัญญาเบาว์ริง ปีหนึ่งจะมีเรือของอังกฤษเข้ามาสักห้าลำก็ทั้งยาก

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บรรยายความตอนนี้ว่า "พระนครก็สมบูรณ์มั่งคั่งด้วยสมบัติ ฝนก็ตกตามฤดู ลูกค้าวานิชมาตั้งห้างค้าขาย สิ่งของต่าง ๆ ที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น ของที่ไม่เคยมีก็มีขึ้น และลูกค้านานาประเทศเข้ามาค้าขายซื้อเอาออกไปปีหนึ่งก็ถึง ๓๐๐ ลำ บางปีก็ถึง ๔๐๐ ลำ ราษฎรก็ได้ขายข้าวไปแก่ลูกค้านานาประเทศ เป็นจำนวนข้าวออกไปปีหนึ่งก็ถึง ๘๐,๐๐๐ เกวียนบ้าง ๘๐,๐๐๐ เกวียนเศษบ้าง และภาษีฝั่นก็ได้เก็บปีละ ๖,๐๐๐ ชั่ง ๗,๐๐๐ ชั่ง เงินทำนาก็ถึง ๔,๐๐๐ ชั่ง ๕,๐๐๐ ชั่ง ราษฎรก็ได้มั่งมีเงินทองขึ้นทุกแห่งทุกตำบล"

เมื่อเซอร์ยอนเบาว์ริงกลับออกไปแล้ว ได้เรียบเรียงหนังสือเรื่องราชอาณาจักรและประชาชนชาวสยาม เสร็จเรียบร้อยในปีรุ่งขึ้น ก็ได้แสดงความระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้น้อมอุทิศ หนังสือเล่มนี้แด่พระองค์ ซึ่งเซอร์ยอนเบาว์ริงได้กล่าวสดุดีว่า ทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งตะวันออก พระผู้ซึ่งบำเพ็ญพระราชกรณียกิจคล้อยตามกาลสมัย และตามความรู้ซึ้งถึงสถานการณ์จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี กับทั้งพระองค์ยังทรงเป็นผู้ยึกใฝ่คร่ำเคร่งในวรรณคดีและปรัชญาตะวันตก จะหาผู้เสมอเหมือนได้ยาก พระผู้ซึ่งเซอร์ยอนเบาว์ริงได้รับพระราชทานความไว้วางใจ และพระมหากรุณาธิคุณ จึงขอแสดงความปลื้มปีติในความหวังว่า การที่พระองค์ทรงขยายให้แพร่ไพศาลซึ่งการค้า และการคบหาสมาคมกับนานาประเทศนั้น ประเทศสยามคงจะได้ร่วมก้าวไปสู่ความไพบูลย์พูนผล และมิตรภาพอันสนิทแน่นกับนานาประเทศ ซึ่งถึงแล้วด้วยอารยธรรม

ข้าพเจ้าขอจบเรื่องนี้ลงด้วยข้อความที่เพิ่มเติมว่า ต่อมาเมื่อเซอร์ยอนเบาว์ริงได้ออกจากราชการและกลับไปสู่ ประเทศ องักฤษแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระมหากรุณาธิคุณ โปรดพระราชทานความไว้วาง พระราชหฤทัย โดยตั้งให้เป็นพระยาสยามนุกูลกิจ สยามิศรมหายศ ผู้สำเร็จราชการ ณ กรุงลอนดอน มีอำนาจหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณ ควบคุมดูแลกงสุลไทยต่าง ๆ ทั่วทวีปยุโรปและยังได้มีบทบาทในหน้าที่ราชทูตแห่งกรุงสยาม ไปจำเริญสนธิสัญญาค้าขาย และทางพระราชไมตรีในพระปรมาภิไธย กับประเทศนอรเวย์ สวีเดน เบลเยี่ยม และอิตาลี ใน ค.ศ. ๑๘๖๘ อันเป็นปีสุดท้ายในรัชสมัยของพระองค์

จาก 'ชุมนุมจุฬา' ฉบับ สิงหาคม ๒๔๙๖

สมุดบันทึกของทูตอเมริกัน
Townsend Harris

พณ ฯ Townsend Harris ได้คู่กับ Sir John Bowring ผู้เข้ามาทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว Sir John Bowring เป็นผู้แทน รัฐบาล อังกฤษ ในรัชกาล สมเด็จพระ นางเจ้า วิคตอเรีย ส่วน พณ ฯ Townsend Harris เป็นผู้แทนสหรัฐ ฯ ภายใต้ประธานาธิบดี Franklin Pierce. Sir John Bowring ได้เขียนหนังสือ เล่าเรื่อง การทูต ของท่าน ไว้อย่างละเอียด เป็นหนังสือขนาดหนาสองเล่มจบ แต่ พณ ฯ Townsend Harris หาได้เขียนหนังสือเปิดเผยการทูตของท่านให้เราได้ทราบไม่ ด้วยเหตุนี้เรื่องราวของ Townsend Harris จึงเป็นเรื่องเคลือบคลุม เราจะทราบได้ก็จากการอ่านหนังสือซึ่งผู้อื่นแต่งไว้ เช่นหนังสือเรื่อง Fankwei เขียนขึ้นโดยนายแพทย์ชื่อ Smith ผู้ร่วมอยู่ในคณะทูตของ พณ ฯ Townsend Harris ครั้งนั้น การอ่านเรื่องราวจากหนังสือผู้อื่นแต่งไว้ก็คงให้ประโยชน์อยู่ไม่น้อย แต่ยังสู้การอ่านจาก ข้อเขียน บันทึกของ ผู้สร้าง ประวัติ ศาสตร์ โดย ตรงหา ได้ไม่ เพราะฉะนั้นสมุดบันทึกของ พณ ฯ Townsend Harris จึงเป็น

Primary source คือเอกสารชั้นหนึ่งที่จะให้ความสว่างแก่เรา ในเรื่องการทูตของ พณ ฯ ท่านผู้นั้นในคราวประเทศไทยตกลงใจเปิดประเทศคบค้าสมาคมกับชาติฝรั่งอีกครั้งหนึ่ง

ประเทศไทยดำเนินนโยบายปิดประเทศมาแต่รัชกาลสมเด็จพระเพทราชา คือหลังจากที่ต้องใช้กำลังทหารรบพุ่งขับไล่กองทหารฝรั่งเศสให้ออกไปจากราชอาณาจักร มูลเหตุและรายละเอียดในการที่ไทยต้องรบพุ่งกับฝรั่งในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชายังไม่มีผู้ใดเขียนเล่าไว้โดยพิศดาร แต่เรามีหลักฐานเอกสารอย่างพอเพียงอยู่แล้วในหอสมุดแห่งชาติ การศึกษาเรื่องราวและความจำเป็นในการที่ไทยต้องรบพุ่งกับฝรั่งในรัชกาล สมเด็จพระเพทราชาจะทำให้เราเข้าใจได้ดีขึ้นว่า เหตุใดคนไทยในยุคนั้นจึงถวายพระนามสมเด็จพระเพทราชาว่า "พระมหาบุรุษ" พระเกียรติของสมเด็จ พระเพท ราชามา เสื่อมด้อยถอย ไปจน ในหนังสือ หลายเล่ม ประนามพระองค์ว่าเป็นขบถ "ชิงราชสมบัติ" ก็เนื่องจากทัศนะไม่ตรวจสอบหลักฐานของคนชั้นหลัง คือคนในยุครัตนโกสินทร์นั่นแต่นโยบายปิดประเทศของพระองค์ รัฐบาลไทยหลายรัชกาลต่อมา รวมทั้งรัชกาล พระบาทสมเด็จ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังยึดปฏิบัติอย่างเข้มงวดไม่เปลี่ยนแปร การที่ Sir John Bowring และ พณ ฯ Townsend Harris มาเจรจาขอให้รัฐบาลไทยเปิดประเทศคบค้ากับฝรั่งอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นการพลิกนโยบายของสมเด็จพระเพทราชา ผลดีของการเปิดประเทศครั้งหลังนี้คือไทยเรายัง

รักษาเอกราชอยู่ได้ แต่ผลเสียก็มีอยู่อย่างมหาศาลเช่นกัน คือ การสูญเสียอธิปไตยทางการศาลและการภาษีอากรเป็นสำคัญ

สมุดบันทึกของทูตอเมริกัน Townsend Harris ท่านจดบันทึกไว้เมื่อเข้ามาเจรจาทางการทูตในกรุงเทพพระมหานคร ใน ค.ศ. ๑๘๕๖ เมื่อเจรจาความเมืองและลงนามในสนธิสัญญา ฯลฯ สำเร็จแล้วท่านก็เดินทางไปประจำอยู่ในประเทศญี่ปุ่น ไปเจรจาและลงนามในสนธิสัญญาฯลฯ กับประเทศญี่ปุ่น ใน ค.ศ. ๑๘๕๘ และก็คง ประจำอยู่ ณ ประเทศ นั้นใน ตำแหน่งกงสุล ใหญ่ของสหรัฐ ฯ จวบจน ค.ศ. ๑๘๖๒ จึงได้ลาออกจากราชการ เมื่อท่านสิ้นชีวิตลงในกรุงนิวยอร์ค เมื่อ ค.ศ. ๑๘๗๘ สมุดบันทึกของท่านก็ตกเป็นสมบัติของทายาท ซึ่งต่อมาได้มอบให้หอสมุดของ College of the City of New York เฉพาะเอกสารการทูตของท่านกับประเทศไทย ท่านผู้หนึ่งชื่อศาสตราจารย์ Cosenza ได้ศึกษาและตีพิมพ์ออกเผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. ๑๙๓๐ แต่ข้าพเจ้าผู้เขียนเพิ่งมีโอกาสได้ตรวจดูเมื่อเดือนสิงหาคม (ค.ศ. ๑๙๖๒) นี่เอง หนังสือชื่อ The complete journal of Townsend Harris เป็นสมบัติของห้องสมุดวิทยาลัยการศึกษาประสานมิตร การที่ พณ ฯ Townsend Harris บันทึกเรื่องราวการทูตกับประเทศไทยไว้เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๖ และเพิ่งมีคนไทยได้ตรวจพิจารณา และเขียน ออกเล่าสู่กันฟัง ภายหลังเหตุการณ์กว่าร้อยปีเช่นนี้ เป็นการแสดงว่า การขวนขวายศึกษาเรื่องราวของประเทศเราเองจาก primary source ช่างล้าหลังนักศึกษาประเทศอื่นเขาอย่างไกลลิบลับเอาทีเดียว

อันที่จริง ทูตอเมริกันคนแรกในประวัติการณ์ที่เข้ามาเจรจาการทูตกับประเทศไทยชื่อ Edmund Roberts เมื่อ ค.ศ. ๑๘๓๓ ท่านผู้นี้เจรจาความเมืองสำเร็จจนได้กระทำสัญญา ฯลฯ ต่อกันไว้ในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับประธานาธิบดี Jackson เอกสารการทูตของ Edmund Roberts เท่าที่หาได้จากหอเอกสารแห่งชาติกรุงวอชิงตัน (National Archives, Washington D.C.) ทางหอสมุดแห่งชาติของเราได้จัดให้ทำ microfilm มาเก็บรักษาไว้เป็นหลักฐาน แต่สัญญาฉบับนั้นประเทศไทยเพียงแต่รับจะค้าขายกับเรือสินค้าอเมริกัน หาได้ให้สิทธิ์กงสุลอเมริกันมาตั้งสถานกงสุลอยู่ในกรุงเทพพระมหานครไม่ ประเทศไทยจึงยังไม่พร้อมจะเปิดประเทศเพื่อคบค้าสมาคมกับคนผ่องอย่างกว้างขวาง การเปิดประเทศสมบูรณ์แบบจึงนับได้ว่า เริ่มแต่ Sir John Bowring และ พณฯ Townsend Harris เข้ามาทำสนธิสัญญา ฯลฯ ในนามรัฐบาลอังกฤษและรัฐบาลสหรัฐ ฯ ในรัชกาลต่อมา

เกี่ยวกับตัวกงสุลคนแรกที่เข้ามาเป็นตัวแทนรัฐบาลของตนในกรุงเทพพระมหานคร รัฐบาลอังกฤษส่งข้าราชการในอาณานิคมชื่อ Hillier เข้ามาถึงเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน ค.ศ. ๑๘๕๖ แต่ท่านผู้นี้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่กี่เดือนก็ถึงแก่กรรมด้วยโรคบิด (ท่านถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม ปีเดียวกัน) ยังหาได้ทำความสนิทชิดเชื้อกับข้าราชการไทยไม่ ส่วนรัฐบาลสหรัฐนั้น พณฯ Townsend Harris เสนอขอตั้ง หมอมัททูน เป็นกงสุล

คนแรกของสหรัฐ ฯ หมอมัททูนเข้ามาอยู่ในกรุงเทพพระมหานครหลายปีก่อนหน้านั้นแล้ว ในฐานะผู้ประกาศศาสนาคริสต์ ท่านได้คบค้าสมาคมกับขุนนางและราชฎรไทยอย่างกว้างขวางพอสมควรแล้วเป็นอย่างดี เมื่อทูตอเมริกันเสนอขอตั้งท่านเป็นกงสุลคนแรก ทางรัฐบาลไทยจึงตกลงยินยอมรับด้วยความยินดี หมอมัททูนจึงเป็นกงสุลฝรั่งคนแรกที่เข้ามาประจำเป็นทางการในราชสำนักกรุงเทพพระมหานคร ตั้งแต่วันแต่งตั้ง คือ ๓๐ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๖ คือก่อนที่กงสุลอังกฤษคนแรกจะเข้ามาปฏิบัติหน้าที่ ๑๑ วัน

ในสมุดบันทึกของ พณ ฯ Townsend Harris (เท่าที่ตีพิมพ์ออกเผยแพร่) ท่านเริ่มบันทึกตั้งแต่วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๕ ลงสถานที่บันทึกว่า เกาะบีนัง คือก่อนที่จะเดินทางเข้ามากรุงเทพพระมหานครในฐานะทูตสหรัฐ ฯ หนึ่งปี แต่เราทราบจากเอกสารอื่น ๆ ว่าท่านผู้นี้เป็นผู้ได้ท่องเที่ยว หน้าที่ในรัฐบาลสหรัฐ ฯ ตำแหน่งแรก ก็คือท่านได้รับแต่งตั้งเป็นกงสุลอเมริกันประจำนิงโป ในประเทศจีนตั้งแต่เดือน กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๕๔ แล้วจึงได้เลื่อนขึ้นเป็นกงสุลใหญ่ประจำประเทศญี่ปุ่นเมื่อ เดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ รวมทั้งได้ขึ้นเงินปี จากปีละ ๑,๐๐๐ เหรียญ เป็น ๕,๐๐๐ เหรียญ การแต่งตั้งท่านผู้นี้เป็นกงสุลใหญ่ประจำประเทศญี่ปุ่นในเดือนเมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ นั้น ไม่ได้หมายความว่ารัฐบาลญี่ปุ่นยินดีต้อนรับท่าน เพราะตามข้อความในสมุดบันทึกของท่านเองระบุไว้ว่า กว่ารัฐบาลญี่ปุ่นจะอนุญาตให้กงสุลใหญ่ผู้นี้เข้าไปพำนักในกรุงโตเกียว (ชื่อ Yedo ในขณะ

นั้น) และให้เข้าเฝ้าองค์โชกุนเป็นครั้งแรกเพื่อถวายสาส์นประธานาธิบดี ท่านต้องใช้ความอดทนรอคอยด้วยความกระวนกระวายจนถึงเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๘๕๗ ในระยะเวลาที่ขันอยู่บนเกาะญี่ปุ่นท่านผู้นี้ต้องขึ้นพักอาศัยอยู่ที่เมืองย่อม ๆ ชื่อ Shimoda ถึง ๑๔ เดือนจึงได้รับอนุญาตให้เดินทางไปนครหลวงได้ การได้รับแต่งตั้งให้เป็นกงสุลใหญ่ประจำประเทศญี่ปุ่นในระยะ ๒–๓ ปีแรกจึงเป็นการแต่งตั้ง แต่ในนามเท่านั้น แท้จริงประเทศญี่ปุ่นและสหรัฐอเมริกาต่างฝ่ายต่างโชคดี ที่ได้บุคคลผู้มีความอดทนสุขุมคัมภีรภาพผู้นี้เป็นผู้เปิดการสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ส่วนประเทศไทยเรานั้น ความสำคัญไปตกอยู่แก่ Sir John Bowring และรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสองฝ่ายสัญญาเปิดประเทศรัฐบาล ไทยทำกับรัฐบาล อังกฤษกินเวลา เจรจาต่อรองเพียง ๑๐ วัน (ตั้งแต่มีการแต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อเจรจาจนถึงวันลงนามในสนธิสัญญา ๘–๑๘ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕) แต่พณ ฯ Townsend Harris ต้องใช้เวลาเลียบเคียงหว่านล้อมปลอบ ขู่ ในการต่อรองกับรัฐบาล ขององค์โชกุน ถึง ๒ ปีเศษจึงเป็นที่ตกลงกันได้ แม้กระนั้นประเทศญี่ปุ่นก็ยังไม่ยอมรับการเปิดประเทศต่อไปอีกหลายปี ถึงกับมีการลอบสังหาร ฆ่าฟัน แม้แต่สงครามกลางเมือง กันต่อไปอีก มากกว่าจะยอมคบค้ากับฝรั่งอย่างสงบสุขกันได้

ในสมุดบันทึกเกี่ยวกับประเทศไทย ทูตสหรัฐ ฯ ผู้นี้ลงเรือ San Jacinto จากเมืองสิงคโปร์ เมื่อวันที่ ๘ เมษายน ค.ศ.

๑๘๕๖ ครั้นถึงวันที่ ๑๓ เรือก็แล่นมาทอดสมออยู่ที่ปากน้ำ พบเรือ Auckland ของอุปทูตอังกฤษ (Harry Parkes) ผู้เข้ามาให้สัตยาบันเกี่ยวกับสนธิสัญญา ซึ่งทำไว้เมื่อปีก่อน พณ ฯ แฮรีส จึงทำหนังสือถึงเจ้าพระยาพระคลังว่า ท่านเป็นผู้ถือสาส์นของประธานาธิบดีสหรัฐ ฯ มาถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งแจ้งนามและตำแหน่งบุคคลในคณะทูตของท่าน กับขอร้องให้รัฐบาลไทยจัดส่งพาหนะลงมารับคณะทูตและขอล่ามคือ หมอมัททูนให้รีบมาพบด้วย ครั้นแล้วคณะทูตอเมริกันและนายเรืออังกฤษต่างก็ขึ้นไปเยี่ยมคำนับกันตามประเพณี

วันที่ ๑๕ เมษายน ตอน ๙ น. เรือกลไฟลำย่อม ๆ ของพระเจ้าแผ่นดินสยามก็แล่นเข้ามาทอดสมออยู่ข้างเรือ ซาน ยาซินโต เรือลำนี้สร้างขึ้นในประเทศไทยแต่เครื่องเรือนั้นสั่งมาจากสหรัฐ ฯ หมอมัททูนโดยสารมากับเรือลำนี้ร่วมกับจมื่นไวยวรนารถสมุหพระกลาโหมก็มาในเรือลำนี้ด้วย และขึ้นมาเยี่ยมคำนับเราอย่างไม่เป็นทางการในกิจธุระของคณะทูต "สมุหพระกลาโหมได้แนะนำให้ข้าพเจ้าเขียนหนังสือ ไปถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ สมุหพระกลาโหมผู้นี้ เป็นบิดาของราชนาวีไทย เพราะท่านเป็นผู้สร้างเรือต่าง ๆ ตามแบบอย่างเรือยุโรป เมื่อได้บริโภคอาหารว่างและเครื่องดื่มแล้ว สมุหพระกลาโหมและคณะก็อำลากลับบางกอก หมอมัททูนมาประจำอยู่กับข้าพเจ้า และให้ความเห็นว่าสหรัฐ ฯ จะกระทำสนธิสัญญาได้สำเร็จตามแบบสนธิสัญญาอังกฤษโดยไม่ยากเย็นอะไร ฯลฯ"

วันที่ ๑๙ เมษายน เรือกลไฟลำย่อมของพระเจ้าแผ่นดินสยามแล่นมาจอดข้างเรือของเรา พณ ฯ (อุปทูตอังกฤษ) ขึ้นมาเยี่ยมคำนับข้าพเจ้า และบอกข้าพเจ้าว่าคณะทูตอเมริกันจะได้รับการต้อนรับขับสู้อย่างมิตรจากรัฐบาลสยาม แต่ข้าพเจ้าควรเตรียมอดใจไว้ถ้าการดำเนินงานของรัฐบาลสยามจะดูชักช้าอืดอาดไปบ้าง แล้วสักครู่ใหญ่ ๆ ท่านก็ลากลับบางกอก

วันที่ ๒๑ เมษายน เรือไฟของพระเจ้ากรุงสยามแล่นมาจอดข้างเรือของเราอีก เรือลำหนึ่งนำสิ่งของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาพระราชทานมี ปลาแห้ง และน้ำมันมะพร้าวเป็นต้น ส่วนเรืออีกเป็นอันมากนำอาหารต่าง ๆ มาขาย มีไข่ไก่ ไก่ หอม กล้วย และมะม่วง เรือกลไฟจะขอรับหีบห่อบางส่วนของคณะเราขึ้นไปบางกอกเพื่อเรือซัน ยาชินโต จะไม่ต้องยัดเยียดกันนัก

ตอนเช้า ๑๐ น. เราก็ถอนสมอแล่นเรือขึ้นมาบางกอก..... ประมาณ ๖ โมงเย็น เรือของเราแล่นผ่านสถานกงสุลปอร์ตุเกส แล้วเราก็ทอดสมอเรือ ข้าพเจ้าก็ขึ้นฝั่ง เจ้าพระยาพระคลังมาคอยต้อนรับสนทนากัน จนถึงเวลา ๒ ทุ่ม จึงถึงเวลาอาหารค่ำ

การเดินทางจากปากน้ำจนถึงบางกอก พวกกลาสีของเราต่างได้รับพระราชทานอาหารและผลไม้กันอย่างเหลือเฟือ กลาสีคนหนึ่งกินน้ำมะพร้าวอ่อนกว่าร้อยผล เป็นเหตุให้ท้องเสีย ส่วนคนอื่น ๆ นั้นผู้ที่บริโภคมากเกินไปก็เกิดอาการไม่สบายไปตาม ๆ กัน

(นับแต่วันที่ ๒๑ เมษายน เมื่อคณะทูตสหรัฐมาถึงกรุงเทพฯ จนถึงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ยังไม่เปิดเจรจาการทูตกันแต่ประการใด เพราะอุปทูตอังกฤษยังปฏิบัติการให้สัตยาบันสนธิสัญญายังไม่เสร็จ จึงมีแต่การไปเยี่ยมคำนับกันเท่านั้น) ครั้งหนึ่งเมื่อทูตอเมริกันไปเยี่ยมคำนับสมเด็จองค์น้อย (สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ) พระองค์ท่านได้กล่าวสนับสนุนอย่างแข็งแรงว่า "หมอมัททูนเหมาะสมที่สุดแล้วที่จะได้รับแต่งตั้งให้เป็นกงสุลอเมริกัน ทั้งนี้เพราะหมอมัททูนรู้ภาษาไทยรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีไทยเป็นอย่างดี หมอมัททูนยังเป็นผู้มีกิริยาวาจาสุภาพอ่อนโยน ไม่โฮกฮากติงตัง คนไทยจึงต่างมีความเชื่อถือให้ความไว้วางใจ โดยเฉพาะหมอมัททูนไม่เคยพูดเท็จ และไม่เคยแสดงอารมณ์โกรธฯลฯ ซึ่งข้าพเจ้าก็เห็นด้วยทุกข้อว่า หมอมัททูนเหมาะสมที่สุดในการที่รัฐบาล อเมริกันจะหาได้ให้ดำรงตำแหน่ง กงสุลประจำ ราชสำนักกรุงเทพพระมหานคร"

๒๗ เมษายน เช้าวันนั้น ข้าพเจ้าได้รับมะพร้าวอ่อน และลูกตาลจากสมเด็จองค์น้อย ล้วนแล้วแต่รสโอชะทั้งสิ้น การที่สมเด็จพระองค์นี้มีน้ำใจเป็นมิตรกับคณะทูตของเรา ย่อมเป็นนิมิตรอันดีว่ากิจธุระของเราคงประสบความสำเร็จ เพราะสมเด็จองค์น้อย ใคร ๆ ก็ทราบกันว่าเป็นหัวหน้าพวก "หัวโบราณ" (เมื่อพระองค์ท่านยังแสดงความเป็นมิตรกับเราเช่นนี้ ใครเล่าจะยังเป็นศัตรูขัดขวางการงานของเราเล่า)

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานมะม่วงมาให้ข้าพเจ้าสองชนิดมีรสล้ำเลิศ ซึ่งข้าพเจ้าไม่เคยบริโภคมาก่อนเลย เป็นมะม่วงซึ่งมีปลูกไว้ในสวนในพระราชวังของพระองค์

๒๘ เมษายน ข้าพเจ้าไปเฝ้ากรมหลวงวงศา ฯ ตามพระบัญชา พระองค์ตรัสว่า สมเด็จองค์น้อยโปรดปรานข้าพเจ้ามาก ข้าพเจ้าทูลว่า ข้าพเจ้าเกรงสมเด็จองค์น้อยจะขัดขวางการงานของรัฐบาลข้าพเจ้า แต่พระองค์ทรงปลอบว่า "ไม่ต้องกลัวดอก ฉันและสมเด็จเป็นเพื่อนกันมานานแล้ว ฉันจะคอยช่วยพูดให้ ฯลฯ"

๑ พฤษภาคม วันเข้าเฝ้าถวายสาส์นประธานาธิบดี

๒ พฤษภาคม วันเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓ พฤษภาคม รับประทานอาหารค่ำที่วังกรมหลวงวงศาฯ

๑๕ พฤษภาคม อุปทูตอังกฤษเดินทางออกจากพระนคร

๑๖ พฤษภาคม วันนี้เริ่มเจรจาเรื่องสนธิสัญญากับคณะกรรมการฝ่ายไทย ผู้ที่เจรจาต่อรองกับข้าพเจ้าอย่างถึงพริกถึงขิง คือ ท่านสมุหพระกลาโหม (เจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์) ท่านขอให้ระบุสินค้าฝิ่นไว้ในสัญญาซึ่งข้าพเจ้าก็จำต้องยอม ส่วนข้อเสนอของข้าพเจ้าให้แก้ไขข้อความตามสนธิสัญญาอังกฤษ ๓ แห่ง ท่านไม่ยอมให้แก้ไข ส่วนข้อความอื่นใดที่ข้าพเจ้าเสนอขอให้เป็นสิทธิของรัฐบาลสหรัฐท่านก็ไม่ยอม ท่านกล่าวว่า "เราอยากจะยอมให้ท่านดอก แต่เรายอมไม่ได้ เพราะสิทธิใด ๆ ที่สหรัฐ ฯ ได้รับ

รัฐบาลอื่น ๆ ก็ต้องได้รับด้วย" ในที่สุดข้าพเจ้าก็ยอมถอนข้อเสนอขอแก้ทั้งหมด ยกเว้นการตั้งกงสุล ซึ่งข้าพเจ้ายืนยันสิทธิอันชอบธรรมที่รัฐบาลสหรัฐฯ จะตั้งได้โดยทันที โดยอาศัยสิทธิของรัฐบาลอังกฤษ (ซึ่งสนธิสัญญากับรัฐบาลอังกฤษมีการให้สัตยาบันกันแล้ว)

๒๔ พฤษภาคม การเจรจาเรื่องสนธิสัญญาตกลงกันได้เรียบร้อย (คอยแต่วันลงนามและประทับตรา)

๒๙ พฤษภาคม ลงนามและประทับตรา กินเวลา ๓ ชั่วโมงจึงเสร็จพิธี วันรุ่งขึ้นคณะทูตอเมริกันก็เดินทางออกจากพระนคร

นับเวลาแต่ทูตสหรัฐฯ ผู้นี้เข้ามาพระนครจนถึงวันอำลากลับเป็นเวลา ๓๘ วัน ส่วนการเจรจาต่อรองกันในการทำสนธิสัญญาครั้งนี้กินเวลาเพียง ๘ วันเท่านั้นก็ตกลงกันได้เรียบร้อย

มีสิ่งควรกล่าวไว้ในที่นี้ก็คือ เรื่องตั้งกงสุลอเมริกันคนแรก คือ หมอมัททูน พณ ฯ Townsend Harris ลงนามในสนธิสัญญา ฯลฯ เมื่อวันที่ ๒๙ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๖ วันรุ่งขึ้นท่านจึงลงนามแต่งตั้งหมอมัททูนให้เป็นกงสุลสหรัฐ ฯ ประจำราชสำนักกรุงเทพพระมหานคร การที่ท่านยืนยันสิทธิอันชอบธรรมที่รัฐบาลสหรัฐ ฯ มีอยู่ในการแต่งตั้งกงสุลเช่นนี้ ท่านใช้สิทธิอันใด?

ตามสัญญาฉบับ ค.ศ. ๑๘๓๓ กับทูต Edmund Roberts ข้อ ๑๐ มีข้อความว่า "นับแต่นี้เป็นต้นไป ถ้ารัฐบาลต่างชาตินอกจากรัฐบาลปอร์ตุเกสจะขอร้องและได้รับฉันทะจากรัฐบาลสยามใน

การแต่งตั้งกงสุลประจำอยู่ในประเทศสยาม รัฐบาลสหรัฐ ฯ ก็จะพึงมีอิสระ ในการ แต่งตั้ง กงสุลประจำ ประเทศสยาม เท่าเทียม กับรัฐบาลต่างชาตินั้น"

รัฐบาลต่างชาติที่ได้รับสิทธิ แต่งตั้งกงสุล ดังกล่าว คือรัฐบาลอังกฤษ โดยสนธิสัญญาลงนามวันที่ ๑๘ เมษายน ค.ศ. ๑๘๕๕ และแลกเปลี่ยนให้สัตยาบันต่อกัน เมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๖

การที่ พณฯ Townsend Harris ยืนยันสิทธิของรัฐบาลสหรัฐ ฯ ในการแต่งตั้งกงสุล และท่านได้ลงนามแต่งตั้งเมื่อวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๘๕๖ นั้นจึงดูจะถูกต้อง

แต่ทั้งนั้นทั้งนี้ เราก็จำต้องบันทึกไว้ด้วยว่า รัฐบาลสหรัฐฯ เป็นผู้นำสิทธิ most-favored nation clause มาบังคับใช้กับประเทศที่ด้อยพัฒนาอื่น ๆ คือ ข้อ ๑๐ ในสัญญากับทูต Edmund Roberts ประจำ ค.ศ. ๑๘๓๓ ดังกล่าวแล้ว ค.ศ. นี้ เป็นระยะเวลาก่อนสงครามฝิ่น และก่อนที่รัฐบาลอังกฤษจะยึดเกาะฮ่องกง และเริ่มบีบบังคับประเทศจีนด้วยอำนาจการทหาร การที่ประเทศไทยต้องสูญเสีย อธิปไตยในการ ศาลและ การเก็บ ภาษีอากรนับแต่เปิดประเทศในครั้งนั้นต่อมากว่า ๗๐ ปี และในการพยายามจะกอบกู้อธิปไตยดังกล่าวประเทศไทยจำต้องยอมเสียเอกราชเหนือดินแดนกว่า ๕๐๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร (คือเสียให้แก่อังกฤษและฝรั่งเศส) ก็ดูจะเป็นเพราะสิทธิ most favored nation clause

เป็นมูลฐาน หรือกล่าวอย่างง่าย ๆ ว่าสหรัฐอเมริกา (จะด้วยจงใจหรือไม่ก็ตาม) เป็นผู้ก่อปมขึ้น รัฐบาลไทยในสมัยต่อ ๆ มาไม่สามารถแก้ไขปมนั้นได้ จนต้องเสียดินแดน รายได้ของแผ่นดิน ตลอดจนความเจ็บช้ำน้ำใจโดยที่สหรัฐอเมริกาไม่ได้รับประโยชน์อันใดเลย

จาก 'ชุมนุมจุฬา' ฉบับ ๒๓ ตุลาคม ๒๕๐๖

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

การเสียดินแดน
ใน รศ. ๑๑๑

การเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ ไม่ปรากฏในตำราหรือบทความของผู้ใดมาก่อน ดังประหนึ่งไม่มีเหตุการณ์นี้เกิดขึ้น ความรู้ความเข้าใจของคนไทย เกี่ยวกับเรื่องเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ จึงขาดตอนไม่ติดต่อสืบเนื่อง ดังนั้น เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ฯ ขึ้นมาเชียงใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ เพื่อชมภูมิสถานของเมืองงาย ที่เชื่อกันว่า พระนเรศวรเสด็จมาตั้งบ้านพักอยู่ที่เมืองงายในอดีต (พ.ศ. ๒๑๔๘) และดำริจะสร้างอนุสรณ์สถานถวายแด่พระราชกรณียกิจของพระองค์ท่าน ในเวลานั้นพวกเราก็ไม่ทราบว่าเมื่อ ๗๐–๘๐ ปีก่อนหน้านั้นเอง ไทยเราเพิ่งเสียเมืองห้างหลวงให้แก่อังกฤษไป เมืองห้างหลวงที่พระองค์เสด็จมาสวรรคตในคราวยกทัพขึ้นมาผ่านเชียงใหม่ เพื่อไปตีกรุงอังวะ (เมื่อ ๓๖๘ ปีก่อน) ก็เมื่อนับแต่ปีสวรรคต ไทยเรายังคงรักษาเมืองห้างหลวงและเมืองใกล้เคียงไว้ ในพระราชอาณาเขต ของกรุงสยามต่อมาอีกร่วม ๓๐๐ ปี แล้วเหตุใดจึงมาเสียเมืองห้างหลวงให้แก่อังกฤษไปในสมัยคุณพ่อคุณลุงของเรานี่เอง ?

คำตอบปัญหานี้ก็คือ เรื่องการเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ นั้น

อาจมีผู้แย้งในตอนนี้ว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรสวรรคตแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๘ ไทยเสียแคว้นเชียงใหม่ให้แก่พม่าไปอีกจวบจนสมัยพระเจ้าตากจึงกอบกู้คืนมาได้จนปัจจุบัน ข้อแย้งนี้ก็มีมูลความจริงอยู่ เพราะหลังการสวรรคตของสมเด็จพระนเรศวรลานนาไทยตกอยู่ในยุคที่ข้าพเจ้าอยากเรียกว่า ยุควุ่นวาย เดี๋ยวพม่าเข้าครอบครอง เดี๋ยวไทย (รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์) เข้าครอบครอง ลานนาไทยไม่ตกอยู่ในการปกครองของใครอย่างแจ่มชัด ประกอบกับมีวีรกรรมของเทพสิงห์พระองค์ดำ กอบกู้อิสรภาพให้แก่นครเชียงใหม่ และทิพย์ช้างยึดครองอำนาจปกครองเมืองลำปางไว้ได้ นี่เป็นเหตุให้ความอ่อนแอของราชวงศ์บุเรงนองที่กรุงอังวะแจ่มชัดในสายตาศัตรู กรุงอังวะจึงถูกมอญโจมตีจนพินาศพร้อมทั้งราชวงศ์บุเรงนองในครั้งนั้น แต่ยุควุ่นวายในแคว้นลานนาไทยก็ยังไม่จบเพียงนี้ เพราะเมื่อราชวงศ์อลองพญาได้เป็นใหญ่ในกรุงอังวะอีก ก็ยังยกทัพมาขับเคี่ยวยื้อแย่งดินแดนในลานนาไทยต่อไปอีก จนถึงราว พ.ศ. ๒๓๔๕ จึงยอมล่าทัพและยอมรับว่า พม่าหมดหวังที่จะยึดครองลานนาไทยได้อีกต่อไป นับแต่นั้นมาจนบัดนี้ (คือ ๑๗๐ ปีนี้) ไทยเราจึงกล่าวได้ “ยังคงรักษาเมืองห้างหลวงและเมืองข้างเคียงไว้ได้” จวบจนเสียให้แก่อังกฤษไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ข้าพเจ้ายอมรับว่าคำคัดค้าน

ของผู้แย้งพังขึ้น แต่จุดประสงค์ของบทความนี้ ไม่ให้ความสำคัญแก่เมืองห้างหลวงมาก เท่าพระเจดีย์ อนุสรณ์ สมเด็จ พระนเรศวรที่เมืองห้างหลวง เมื่อใครได้เป็นใหญ่ในลานนา ไม่ได้ทำลายพระอนุสรณ์สถาน ซึ่งบรรพบุรุษของเราได้สร้างถวายแด่พระองค์ก็เป็นอันใช้ได้ ข้าพเจ้าเพ่งเล็งในองค์พระเจดีย์มากกว่าเมืองห้างหลวงเอง ยุควุ่นวายในลานนาไทยจึงไม่ทำให้การเปลี่ยนมือปกครองแว่นแคว้น ทำลายพระอนุสรณ์เจดีย์ของพระองค์ท่านไปเสียด้วย พระอนุสรณ์เจดีย์ดังว่า จึงคงยืนหยัดฝ่ากาลเวลาอันยาวนานมาได้ตลอดหลายยุคหลายสมัย จนมาถูกกองทหารพม่าระเบิดพินาศไปเมื่อไม่นานมานี้

การเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ ทำไมจึงมาเกี่ยวข้องกับพระอนุสรณ์เจดีย์ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่เมืองห้างหลวง ข้าพเจ้าเขียนมาถึงตรงนี้ ก็ยอมรับว่ารู้สึกงงเหมือนกัน เพราะการเสียดินแดนเป็นการเสียเนื้อที่ ส่วนพระอนุสรณ์เจดีย์พระนเรศวรเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ไม่ควรนำมากล่าวปนกัน ถ้าจะกล่าวเรื่องเสียดินแดน ก็กล่าวให้จบเรื่องเสียก่อน แล้วถ้าอยากจะกล่าวเรื่องพระอนุสรณ์เจดีย์ของสมเด็จพระนเรศวร ก็ควรกล่าวเป็นคำส่งท้าย จึงขอดำเนินเรื่องเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ เสียก่อน คือ

เมื่ออังกฤษยึดครองเมืองพม่าได้หมดสิ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ก็จำเป็นต้องปราบปรามขบถการแข็งเมืองอยู่อีก ๕–๖ ปี จึงจะสงบราบคาบ ในการปราบปรามขบถทั่วทุกหัวระแหงในคราวนั้น

อังกฤษต้องเสียชีวิต ทหาร ตำรวจ เงินทอง และอาวุธยุทธภัณฑ์ไปเป็นอันมาก จึงมีคำกล่าวเปรียบเทียบว่า อังกฤษใช้เวลา ๒ สัปดาห์ โค่นราชบัลลังก์พระเจ้าสีบ่อลงได้ แต่ต้องใช้เวลา ๖ ปี ในการนำความสงบมาสู่บ้านเมือง เมื่อรัฐบาลอังกฤษจัดการบ้านเมืองพม่าได้เรียบร้อยแล้วก็คือ พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นระยะเวลาที่จะส่งกองทหาร ข้าราชการ เข้ามาจัดการในเขตแคว้นไทยใหญ่และกระเหรี่ยง ซึ่งมีพรมแดนชิดกับเขตแคว้นของนครเชียงใหม่

นครเชียงใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เป็นสมัยเจ้าหลวงกาวิโรรสและรัชกาลที่ ๕ เป็นสมัยเจ้าหลวงอินทวิชยานนท์ คนอังกฤษได้เข้ามาสำรวจลู่ทางในดินแดนนครเชียงใหม่แต่รัชกาลที่ ๓ คือ นายแพทย์ Richardson และร้อยเอก Macleod และในรัชกาลที่ ๔ คนในบังคับอังกฤษได้เข้ามาขอสัมปทานการทำป่าไม้จากเจ้าหลวง จนเกิดเป็นคดีฟ้องร้อง ต้องลงไปตัดสินกันที่กรุงเทพ ฯ โดยที่ในเวลานั้น สนธิสัญญา Bowring ยังไม่อนุญาตให้คนในบังคับอังกฤษเข้ามาทำมาหากินนอกกรุงเทพนครหลวง รัฐบาลสยามไม่เคยออกใบอนุญาตให้คน ในบังคับอังกฤษเข้ามาหากินในเขตนครเชียงใหม่ แต่เมื่อเจ้าหลวงกาวิโรรสยินยอมอนุญาตให้คนในบังคับอังกฤษเข้ามาทำไม้ จนเกิดเป็นคดีฟ้องร้องรัฐบาลสยามก็จำต้องรับภาระให้มีการไต่สวนให้ความยุติธรรม และออกเงินจากท้องพระคลังแทนเจ้าหลวง ชำระค่าปรับตามคำตัดสินของศาล โดยมีราชทูตอังกฤษ (Knox) นั่งกำกับอยู่ นั่นเป็นเหตุ

การณ์ใน ร. ๕ ราว พ.ศ. ๒๔๑๕ ปีต่อมา ร. ๕ ทรงบรรลุนิติภาวะออกว่าราชการบ้านเมืองได้ พระองค์จึงทรงส่งขุนนางไทยไปนครกัลกัตตา เพื่อทำหนังสือสัญญาจัดระเบียบคนในบังคับอังกฤษเข้ามาค้าขาย ในเขตนครเชียงใหม่–ลำพูน–ลำปาง ให้รัดกุม เจ้าหลวงนครเชียงใหม่ในตอนนั้น คือ เจ้าหลวงอินทวิชานนท์

ในหนังสือสัญญาลงนามที่นครกัลกัตตาครั้งนี้ (ลงวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๖) รัฐบาลอังกฤษยอมรับนับถือแนวเขตแม่น้ำสาละวินฝั่งด้านตะวันออก เป็นเขตปกครองของนครเชียงใหม่

ต่อมาอีก ๙ ปี รัฐบาลสยามกับรัฐบาลอังกฤษ ตกลงทำหนังสือสัญญาเกี่ยวกับนครเชียงใหม่–ลำพูน–ลำปาง เป็นครั้งที่ ๒ ลงนามกันที่กรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕ ในสัญญานี้ ก็ยังคงยอมรับนับถือแนวเขตแม่น้ำสาละวินฝั่งด้านตะวันออกเป็นเขตปกครองของนครเชียงใหม่

ต่อจากนี้ จึงมีเรื่องเปลี่ยนแปลงจากหน้ามือเป็นหลังมือ เพราะการปราบปรามพวกขบถในประเทศพม่าใกล้จะยุติ พวกพ่อค้าสมาคมหอการค้าที่เมืองย่างกุ้ง ชักมีส่วนมีเสียงมากขึ้น ได้เร่งเร้าให้รัฐบาลอังกฤษยึด “ฝั่งด้านตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน” เอาเป็นของอังกฤษ เพราะในเขตแดนดังกล่าวอุดมด้วยป่าไม้สักอย่างหนาแน่น เป็นแหล่งอุดมสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์

รัฐบาลอังกฤษ จึงให้ราชทูตของตน ที่กรุงเทพ มีหนังสือแจ้งความปรารถนามายังกระทรวงต่างประเทศของไทย ว่าทางฝ่ายเจ้าหน้าที่ปกครองที่เมืองกัลกัตตาอ้างว่า พม่าเคยมีสิทธิในดินแดนฝั่งด้านตะวันออกของแม่น้ำสาละวิน จึงขอกำหนดนัดให้รัฐบาลสยามแต่งตั้งกรรมการปักปันดินแดน ขึ้นไปพบปะกรรมการปักปันดินแดนของฝ่ายอังกฤษภายในกำหนด มิฉะนั้นทางฝ่ายอังกฤษจะดำเนินการปักปันดินแดนแต่ลำพังฝ่ายเดียว

รัฐบาลสยามพยายามชี้แจงความไม่สามารถส่งกรรมการขึ้นไปตามกำหนดได้ เพราะหนทางระหว่างกรุงเทพ–เชียงใหม่ก็กินเวลากว่าเดือน จากเชียงใหม่ต้องเดินทางบกไปพบกับกรรมการอังกฤษที่เมืองทุรกันดาร เวลาที่กำหนดให้น้อยนัก ขอย้ายที่นัดพบเพื่อเจรจาปักปันดินแดนที่กรุงลอนดอน รัฐบาลอังกฤษไม่เห็นทางยินยอมได้ เพราะถูกทางหอการค้าอังกฤษที่เมืองย่างกุ้งรุกกระหน่ำจะเอา "ดินแดนที่สมบูรณ์ด้วยป่าไม้สัก" นี้ให้ได้ ผลลงเอยเจ้าหน้าที่อังกฤษก็ปักปันดินแดนเอาตามใจชอบ ได้กำหนดเมืองต่าง ๆ ในดินแดนปกครองของเชียงใหม่ไปในครั้งนั้น ๑๓ หัวเมือง คือ

๑. เมืองแจะ
๒. เมืองสาด
๓. เมืองใหม่
๔. เมืองยอน
๕. เมืองทา
๖. เมืองตูม
๗. เมืองจวด
๘. เมืองกวาน

๙. เมืองหาง ๑๐. เมืองไฮ

๑๑. เมืองต่วน ๑๒. เมืองย่องลึก

และ ๑๓. เมืองโก

ทั้ง ๑๓ หัวเมืองนี้ อยู่ทางทิศเหนือของอำเภอฝาง จังหวัดเชียงใหม่ ในปัจจุบันเมืองเหล่านี้ห่างจากแนวลำน้ำสาละวินในระหว่าง ๔๐–๘๐ กิโลเมตร ทางฝั่งด้านตะวันออก

ก็เมื่อเจ้าหน้าที่อังกฤษปักปันเขตแดน ล้ำข้อตกลงตามสนธิสัญญานครกัลกัตตา (ค.ศ. ๑๘๗๔) และตามสนธิสัญญากรุงเทพฯ (ค.ศ. ๑๘๘๓) เช่นนี้ เมื่อรัฐบาลสยามชี้แจงให้รัฐบาลอังกฤษทราบ รัฐบาลอังกฤษก็เสนอข้อประนีประนอมเป็นการแลกเปลี่ยนเขตแดนกัน คือขอแคว้นเมืองทั้ง ๑๓ นี้ให้แก่อังกฤษ โดยจะยกดินแดนแคว้นเชียงแสน อันมีเมืองสิงห์เป็นเมืองสำคัญให้ไทยเป็นการแลกเปลี่ยน หรืออีกนัยหนึ่งขอดินแดนที่อุดมด้วยป่าไม้สักแลกเปลี่ยนกับดินแดนอุดมไปด้วยข้อที่ยุ่งยาก (แฝงภายในรูปของฝรั่งเศส)

รัฐบาลสยามไม่เห็นทางจะขัดขืน และนี่ก็เป็น ร.ศ. ๑๑๑ จวนเหตุการณ์ใหญ่จะระเบิดขึ้นแล้ว จึงให้เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีสารตราลงวันวัน ๒๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ มาถึงข้าหลวงพิเศษนครเชียงใหม่ สั่งให้ส่งมอบดินแดน ๑๓ หัวเมืองนี้ให้แก่อังกฤษ

ในปีต่อมา (ร.ศ. ๑๑๒) ฝรั่งเศสก็เข้ายึดเมืองสิงห์ที่อังกฤษขอยกให้แก่ไทยเป็นการแลกเปลี่ยน ๑๓ หัวเมือง ไปเสีย

ในปีต่อมา (ร.ศ. ๑๑๓) แผนที่แสดงการปักปันเขตแดนระหว่างสยามกับอังกฤษก็ได้รับการให้สัตยาบัน แผนที่ดังว่าจึงถูกตีพิมพ์ปรากฏแก่สายตาโลก แต่ข้อตกลงแลกเปลี่ยนดินแดนยังคงเก็บรักษาไว้ที่กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ยากที่คนธรรมดาจะเข้าไปค้นอ่านได้โดยสะดวก

การเสียดินแดน ๑๓ หัวเมืองของแคว้นนครเชียงใหม่ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ จึงไม่ปรากฏในบทความหรือตำราเล่มใดเลย ไม่ว่าในภาษาไหน

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่ส่งสารตราสั่งข้าหลวงพิเศษนครเชียงใหม่ให้ส่งมอบดินแดน ๑๓ หัวเมืองให้แก่อังกฤษ ลงวันที่ ๒๗ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ นั้น ถึงจะปรากฏในเอกสารราชการในตำแหน่งเจ้าพระยาจักรี ก็คือ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงเข้ารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑ นั่นเอง

แปลกแต่ว่าในนิทานโบราณคดีของพระองค์ท่านไม่ปรากฏเรื่องราวการเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ นี้

นี่คือเรื่องย่อของการเสียดินแดนใน ร.ศ. ๑๑๑ ซึ่งซุกอยู่ในเอกสารของกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร

และในแง่ของความรู้สึกนึกคิดของผู้เขียน ป่าไม้สักที่ถูกตัดโค่นเมื่อ ๗๐–๘๐ ปีก่อนแล้ว ก็ยังจะงอกเงยมาให้ใช้ประโยชน์ได้อีก เสียดายแต่ว่าเมื่ออังกฤษจะคืนประเทศให้แก่พม่าปกครอง

เมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๗ ไม่มีใครในกระทรวงต่างประเทศของเราที่จะเตือนรัฐบาลอังกฤษให้คืน ๑๓ หัวเมืองนั้นให้แก่เรา พม่าจึงได้รับ ๑๓ หัวเมืองไปในครั้งนั้น โดยไม่มีส่วนรู้เห็นหรือเกี่ยวข้องกับการที่อังกฤษได้ ๑๓ หัวเมืองนั้นไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง อังกฤษจ่ายดอกเบี้ยในรูป ๑๓ หัวเมืองของไทยให้แก่พม่า โดยเงินต้นของพม่าก็ได้ไปโดยบริบูรณ์แล้ว และต่อมาพม่าก็ยังระเบิดพระอนุสรณ์เจดีย์ถวายสมเด็จ พระนเรศวรเสียด้วย ในชั้นหลังนี้เราเลยไม่ทราบว่าจะตำหนิความหลงลืมของรัฐบาลอังกฤษ (ที่ไม่คืน ๑๓ หัวเมืองให้เรา) หรือจะตำหนิกระทรวงต่างประเทศของเราเองที่ไม่รอบรู้การงานในหน้าที่ของตน ปล่อยให้พม่าได้ดินแดนที่เขาไม่ได้เป็นเจ้าของ และไม่เคยรู้เรื่องการแลกเปลี่ยนดินแดน ซึ่งอังกฤษเองก็ไม่ได้ปฏิบัติตามสัญญาแต่แรกแล้ว

มีบทเรียนอยู่สิ่งหนึ่งที่เราควรจะเรียนรู้จากอังกฤษ คือเมื่อเขาจะทำสัญญายกดินแดนให้แก่ใคร เขาจะมีข้อผูกมัดไว้ว่าเป็นการยกให้เฉพาะคู่สัญญา เมื่อคู่สัญญาไม่อาจรักษาดินแดนนั้นได้ต่อไป กรรมสิทธิ์นั้นจะกลับมาตกอยู่ในมือของอังกฤษเช่นเดิม

ไทยสยามยอมยกเกาะสอง ที่ปากน้ำปากจั่นให้แก่อังกฤษเมื่อราว พ.ศ. ๒๔๑๔ (ตอน ร. ๕ ยังทรงพระเยาว์) อังกฤษเปลี่ยนชื่อเป็น Victoria Point บัดนี้กลายเป็นของสหภาพพม่าไป

ไทยสยามยอมยก ๑๓ หัวเมือง ในอาณาเขตเดิมของนครเชียงใหม่ให้แก่อังกฤษเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ หรือ พ.ศ. ๒๔๓๕ บัดนี้กลายเป็นของสหภาพพม่าไปอีก

เมื่อไหร่เราจะเรียนรู้จากบทเรียนในหน้าประวัติศาสตร์

พิมพ์ครั้งแรกใน *วิทยาสาร* ฉบับวันที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๑๖

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

เบื้องหลังวิกฤติกาล ร.ศ. ๑๑๒

เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ เป็นเรื่องที่ "ประเทศฝรั่งเศสส่งเรือรบเข้ามาในกรุงเทพ ฯ เพื่อบีบบังคับให้ประเทศไทยยินยอมมอบดินแดนชายพระราชอาณาเขตให้แก่เขา และเพื่อจะให้บรรลุผลสมความมุ่งหมาย ฝรั่งเศสจึงบีดปากอ่าวไทย ซึ่งเขาเรียกว่า '*การบีดล้อมโดยสันติ*' ความเห็นของเรา (ประเทศอังกฤษ) นั้น '*การบีดล้อมโดยสันติ*' เป็นสิ่งที่ไม่เคยมีในกฎหมายสากล เราจึงจะรับรู้ด้วยไม่ได้ เราจะรับรู้ได้ถ้าการบีดล้อมนั้นเป็นการกระทำเนื่องในการสงคราม การโต้เถียง (ระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศส) จึงเกิดขึ้นเกี่ยวกับการกระทำ และมีเรื่อง ๒ เรื่องเกิดขึ้นด้วย ซึ่งในระหว่าง ๒๔ ชั่วโมง ทำให้เราคิดว่า การสงครามระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสจะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้" นี่เป็นถ้อยบันทึกของ Viscount Grey (ในหนังสือชื่อ Twenty-Five years หน้า ๑๓) ซึ่งในวันเกิดเหตุ ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวง (ทางการเมือง) ในกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในกรุงเทพ ฯ แต่ทำไมอังกฤษกับฝรั่งเศสถึงกับจะรบกัน ? "เรามีผลประโยชน์ในทางการค้าอยู่ในประเทศไทย" Viscount Grey บันทึกต่อไป "เพราะฉะนั้นเอกราชและความสถาพรของประเทศไทย จึงเป็น

สิ่งที่เราเป็นห่วงอยู่.... ข่าวโทรเลขต่อมาแจ้งว่า แม่ทัพเรือฝรั่งเศสมิได้สั่งไล่เรือปืนของเราให้ออกไปจากกรุงเทพ ฯ และได้สั่งให้ขออภัยในการที่เรือลาดตระเวนฝรั่งเศสได้หันปืนเรือทำท่าจะยิงเรือลาดตระเวนอังกฤษที่ปากน้ำ.... ประกอบกับทั้งทางรัฐบาลไทยยินยอมตามคำเรียกร้องของฝรั่งเศส (เกี่ยวกับพรมแดน) แล้ว ปัญหา *'การบีดล้อมโดยสันติ'* จึงหมดไป และ *'วิกฤติการณ์สยาม'* (Siamese Crisis) จึงหมดความสำคัญไปด้วย" Viscount Grey เรียก เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ ว่า 'วิกฤติการณ์สยาม' สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียกว่า *'ความยุ่งยากกับฝรั่งเศส'* แต่เราจะเรียกว่าอะไรก็ดีวิกฤติกาล ร.ศ. ๑๑๒ มีเบื้องหลังมาก่อนที่อังกฤษจะได้พม่าเหนือ และก่อนที่ฝรั่งเศสจะได้ญวนกลางคือเขตนครเว้สียอีก เป็นเรื่องที่น่าคิดอยู่บ้างว่า เรื่องยุ่งยากเกี่ยวกับการปรับพรมแดนกับฝรั่งเศสครั้งนั้น การแก่งแย่งชิงดีระหว่างอังกฤษฝรั่งเศสได้เป็นปัจจัยให้ฝรั่งเศสหันมาแสดงอาการหักหาญ *"ตีวัวกระทบคราด"* อยู่บ้างเพียงไร ? และการที่อังกฤษไม่ทำสงครามกับฝรั่งเศสในเรื่อง "วิกฤติการณ์สยาม" นั้นจะเป็นเพราะอังกฤษมีนโยบายผ่อนผันเอาใจฝรั่งเศส เพื่อหาสัมพันธมิตรเตรียมไว้รบกับประเทศเยอรมัน (ในสงครามโลกครั้งหนึ่ง) อยู่บ้างหรือไม่ ?

กรุงเทพ ฯ ใน ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) รถรางได้เริ่มใช้แล้วแต่มีม้าลากแทนแรงไฟฟ้า รถไฟก็เริ่มมีแล้ว จากกรุงเทพฯ ไปปากน้ำ สายอื่น ๆ ยังจะรอการสร้างต่อไป รถม้าชนิดเก๋งและ

ชนิดหูบ คือยานพาหนะที่ออกหน้าออกตาในเวลานั้น การโทรเลขสำหรับติดต่อกับจังหวัดไกล ๆ ก็ได้ติดตั้งแล้ว ใช้การได้ ความเจริญทางแผนฝรั่งกำลังแผ่ขยายเข้ามาในพระนคร ถึงจะช้าก็ยังมีรากฐานมั่นคง เพราะรัฐบาลมีโครงการอยู่แล้ว แต่จำเป็นต้องค่อยทำค่อยไป กรุงเทพ ฯ ในสมัย ร.ศ. ๑๑๒ จึงเป็นกรุงเทพฯ ที่คุณย่าคุณยายของเราชื่นชมยินดี เพราะเกิดมาก็ไม่เคยเห็นความเจริญรุดหน้ารวดเร็วเช่นนั้น แต่สำหรับฝรั่งที่มาจากเมืองไกลซึ่งเจริญรุดหน้ากว่าเราจะเข้ามารับราชการหรือท่องเที่ยว ค้าขายก็ดี กรุงเทพ ฯ สำหรับเขายังล้าสมัย ยังเต็มไปด้วยโคลนเลนและถนนแคบ ๆ เฉพาะพวกคนขาวเหล่านั้น กรุงเทพ ฯ ย่อมแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ Consular Bangkok อันเป็นที่ตั้งของสถานกงสุลนานาชาติ และ Official Bangkok ประกอบด้วยพระบรมมหาราชวัง และบรรดากระทรวงทบวงกรม ซึ่งได้ทรงแต่งตั้งให้คล้ายตามแบบแผนการปกครองของประเทศตะวันตก แต่เมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ ความเจริญทางวัตถุซึ่งเพิ่งแผ่ขยายเข้ามาเหล่านั้นเป็นของพวกฝรั่ง และพร้อมกันนั้นฝรั่งยังได้นำอุดมคติ ความคิดเห็นในทางการเมืองระหว่างประเทศ วิธีการเจรจาตัดสินข้อพิพาทระหว่างชาติ และอุดมคติในทางกฎหมาย การปกครองเข้ามาด้วย พร้อม ๆ กับอุดมคติดังกล่าว ความเจริญอีกรูปหนึ่งแผนหนึ่งก็ได้แฝงเข้ามาในร่างของคนฝรั่งเศสชื่อ ม. ออกุสปาวี เรื่องของวิกฤติกาล ร.ศ. ๑๑๒ เป็นเรื่องของ ม. ปาวี เป็นเรื่องที่สอนภาคปฏิบัติให้แก่เรา หลังจากที่ได้เรียนทางภาคทฤษฎี

มาแล้ว ความเจนจัดในภาคปฏิบัตินั้น ยืนยันว่าประเทศเอกราชย่อมจะมีสิทธิตามทฤษฎีได้ก็ต่อเมื่อมีอำนาจ ประเทศที่ไม่มีอำนาจไม่คู่ควรย่อมมีสิทธิในฐานะ ประเทศเอกราชต่างกันไม่เท่าเทียมกัน เมื่อเกิดกรณีพิพาทใด ๆ ที่ตกลงกันเองไม่ได้ วิชาภาคปฏิบัติเขาไม่ใช้อนุญาโตตุลาการตัดสิน เขาย่อมนิยมในการใช้ลูกไม้เล่ห์เหลี่ยมต่าง ๆ ให้บรรลุผลสมประสงค์ และถ้าหากวิธีนี้ชักช้ายืดยาดไม่ทันการ ก็ให้ใช้อำนาจบาตรใหญ่บีบบังคับเอา เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ จึงเป็นเรื่องที่พวกเราคนรุ่นหลังควรจะจดจำไว้

แต่เราจะเอาเอกสารที่มีหลักฐานมั่นคงที่ใดเล่า ที่จะให้เราได้รู้ความจริงในกรณียุ่งยากที่เกิดกับฝรั่งเศส ใน ร.ศ. ๑๑๒? กระทรวงการต่างประเทศของเราเปิดเผยเอกสารราชการเหล่านี้หรือยัง? เมื่อผู้เขียนเข้าไปพำนักในกรุงลอนดอนเมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๗ ได้มีโอกาสอ่านวิทยานิพนธ์ ซึ่งนาย Murti นักศึกษาชาวอินเดียเรียบเรียงขึ้น โดยให้ชื่อว่า "The Anglo-French Relations with Siam" นายมูรติได้ใช้เอกสารราชการของกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษมาเป็นประโยชน์ ในการกล่าวอ้างถึงกรณีพิพาทเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ผู้เขียนจึงได้ติดตามเข้าไปขอค้นอ่านดูเอกสารเหล่านี้ ซึ่งรัฐบาลอังกฤษเปิดเผยให้ประชาชนผู้สนใจอ่านดูได้ตามความสะดวก เอกสารราชการดังกล่าว ซึ่งเกี่ยวข้องในเรื่องราวสัมพันธภาพ ระหว่างไทยกับอังกฤษ เคยเป็นสมบัติของกระทรวงต่างประเทศ แต่เพราะ

เหตุการณ์ได้เกิดขึ้นนานมาแล้ว รัฐบาลจึงได้จัดแฟ้มพิเศษเรียกว่า "Siam F.O. 69" ส่งมารักษาไว้ที่ Public Record Office นอกจากเอกสารราชการเหล่านี้ เราอาจจะทราบความจริงได้จากหนังสือซึ่งชาวต่างประเทศเขียนไว้ โดยมากผู้เขียนมักจะเคยเข้ามารับราชการในรัฐบาลไทยเป็นเวลานานปี ฝรั่งพวกนี้มีการศึกษาดี ตำแหน่งหน้าที่ในราชการก็สูง จึงเข้าสมาคมคบหากับชนชั้นปกครองในเมืองไทยได้สนิทชิดเชื้อ เช่นนาย James McCarthy อธิบดีกรมการสำรวจ (เพื่อจัดทำแผนที่) และนาย H. Warrington Smyth อธิบดีกรมโลหกิจ ฝรั่งอีกพวกหนึ่งเป็นผู้เดินทางเข้ามาสืบสวนเรื่องราว และท่องเที่ยวไปในตัว โดยมากเข้ามาอยู่ได้ไม่นาน ไม่รู้จักผู้คนสำคัญ เรื่องราวที่รู้ก็ได้มาจากการไต่ถามผู้อื่นจึงเป็นความรู้ที่ค่อนข้างกระท่อนกระแท่น มิหนำซ้ำบางคนยังมีอคติ หนังสือที่เขาเขียนไว้จึงห่างไกลความจริง เชื่อถือได้ยาก หนังสือของฝรั่งพวกนี้ได้แก่หนังสือของ Sir Henry Norman เป็นต้น บุคคลอีกประเภทหนึ่งซึ่งไม่เคยเข้ามาในราชอาณาจักร แต่เพราะอยู่ในตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ ในรัฐบาลอังกฤษ เช่น Lord Curzon เคยเป็นเลขานุการประจำตัวของ Lord Salisbury และดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงว่าการอินเดีย ยิ่งกว่านั้นก่อนที่จะเขียนบทความเรื่อง "The Siamese Boundary Question" ลอร์ดเคอร์ซันได้เข้ามาสืบสวนข้อเท็จจริงที่อินโดจีน บทความของท่านจึงมีหลักฐานมั่นคง เป็นที่น่าเชื่อถือได้ (บทความนี้พิมพ์อยู่ในหนังสือ

วารสารรายเดือนชื่อ "Nineteenth Century" ฉบับประจำเดือน กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓)

ส่วนเอกสารในด้านไทย พระนิพนธ์ของพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ทราบว่ายังเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ ยังมิได้เปิดเผยแก่ประชาชน เราจึงต้องอาศัยราชกิจจานุเบกษา และหนังสือประวัติของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เรื่องการปราบฮ่อ) มาประกอบเรื่อง เป็นที่น่าเสียดายที่ข้าราชการผู้เกี่ยวข้องในเรื่องเบื้องหลัง เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ จะรับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็ดี หรือในสถานอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน กรุงปารีสก็ดี จะได้บันทึกข้อความใดไว้บ้างก็ไม่ปรากฏ ได้ทราบว่ารัฐบาลในครั้งนั้นได้ส่งข้อความไปตีพิมพ์ไว้ในหนังสือพิมพ์ Bangkok Times ฉบับประจำวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ แต่ก็จนใจไม่ทราบว่าจะไปค้นหาได้ ณ ที่ใด เรื่องเบื้องหลังวิกฤติกาล ร.ศ. ๑๑๒ นี้ จึงจำต้องใช้หลักฐานจากฝ่ายอังกฤษเป็นส่วนใหญ่ เรื่องราวจึงหนักไปในทางคัดลอกถ่ายถอดมาจากเอกสารราชการอังกฤษ จะมีมาจากหนังสือเล่มอื่น ๆ บ้างก็จะได้บอกที่มาให้ไว้เป็นตอน ๆ ไป

จำเดิมแต่เมื่อครั้งฝรั่งเศสได้กระทำสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี กับรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๖ แล้ว คณะทูตฝรั่งเศสโดย ม มองตินี เป็นหัวหน้า ก็พยายามจะเข้าทำสัญญากับประเทศญวนด้วย แต่ต้องประสบความล้มเหลว เพราะทางญวนไม่พึงประสงค์ ฝรั่งเศสจึง

เฝ้าคอยโอกาสที่จะใช้กำลังเข้าหาญหักญวน ต่อมาอีก ๒ ปี คือ ใน ค.ศ. ๑๘๕๘ ฝรั่งเศสได้โอกาสจึงส่งกองทัพเรือยาตราเข้าสู่อ่าวทูราน โดยกล่าวอ้างว่ารัฐบาลญวนกดขี่ทารุณต่อบาทหลวงฝรั่งเศสจนถึงแก่ความตาย ฝรั่งเศสจึงเข้ายึดครองเมืองไซ่ง่อน และแคว้นโคชินไชน่า เมื่อได้ญวนใต้แล้ว ใน ค.ศ. ๑๘๖๗ ฝรั่งเศสก็เข้ายึดฮาเทียน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ฝรั่งเศสยังได้ผลักดันไทยให้หมดอิทธิพลในประเทศเขมร และตัวฝรั่งเศสเองก็เข้าแทนที่โดยเอาประเทศเขมรให้ขึ้นอยู่ในอาณัติของตน ครั้นเมื่อถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน ค.ศ. ๑๘๗๓ ฝรั่งเศสก็ยาตราทัพเรือเข้าไปในแม่น้ำแดง และเข้ายึดเมืองฮานอย และภายใน ๑๐ ปี แคว้นต่องกินทั้งหมดก็เข้าอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ดินแดนญวนใต้และญวนเหนือตกเข้าไปอยู่ในอาณานิคมของฝรั่งเศสแล้ว ยังเหลือแต่ญวนกลาง จึงเมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๓ เรือรบฝรั่งเศสก็กระทำการระดมยิงนครเว้อันเป็นเมืองหลวงของประเทศญวน และภายใต้ข้อบังคับในสนธิสัญญาลงวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๑๘๘๓ ประเทศญวนทั้งหมดก็ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของฝรั่งเศส

ลุคริสต์ศักราช ๑๘๘๖ มีหนังสือฝรั่งเศสเล่มหนึ่ง ตีพิมพ์ออกจำหน่ายชื่อ "L' Expansion Coloniale de la France" (การแพร่ขยายอาณานิคมของประเทศฝรั่งเศส) เขียนโดยนักการเมืองฝรั่งเศสผู้หนึ่งชื่อ ลาเนซัง (Lanessan) กล่าวถึงเจตนารมณ์และความทะยานอยาก ของประชาชาติฝรั่งเศส ในอันที่จะแสวงหา

อาณานิคมและแพร่อาณาเขตออกไป และในหน้า ๔๓๐ มีข้อความพาดพิงถึงดินแดนและราชอาณาจักรไทยดังต่อไปนี้

"....ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองเลากาย เส้นคั่นพรมแดนระหว่างประเทศจีน พม่า และไทยยังสับสน เคลือบคลุมไม่แจ่มชัด และก็เป็นประโยชน์แห่งเราที่จะให้พรมแดนดังกล่าว สับสน ปนเปอยู่เช่นนั้น เพราะสักวันหนึ่งเราจะได้ฉวยโอกาสขยายพรมแดนของเราให้กว้างขวางจนจดฝั่งโขง.... และเมื่อเราได้ดินแดนทางทะเลสาบเขมรเข้ามาอยู่ในครอบครองด้วยแล้ว เมื่อนั้นเราจึงควรหยุดการขยายและยึดมั่นในนโยบายที่จะเคารพและ (ถ้าจำเป็น) ปกป้องรักษาเอกราชของประเทศไทย"

ข้อความนี้ ม. ลาเนซัง ได้เขียนประกาศอย่างโจ้งแจ้งและเป็นการแสดงเจตนารมณ์ของนักการเมืองคนสำคัญ ของประเทศฝรั่งเศส เพราะต่อมาอีก ๕ ปี คือใน ค.ศ. ๑๘๙๑ รัฐบาลก็ได้แต่งตั้งให้ ม. ลาเนซัง มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ปกครองประเทศญวนทั้งหมด แผนการขยายพรมแดนมาทางประเทศไทย จึงได้เริ่มขึ้นด้วยประการฉะนี้

เมื่อกล่าวถึง ม. ลาเนซัง แล้ว ก็ถึงวาระของ ม. ออกุส ปาวี (Auguste Pavie) เรื่อง ม. ปาวี ควรจะได้รับการสืบค้นอย่างละเอียด (เพราะเท่าที่ผู้เขียนอ่านพบก็ยังดูสับสน การเคลื่อนไหวของเขาบางครั้งก็ยังตีความหมายไม่ออก) ม. ปาวี แรกเข้ามาในพระราชอาณาจักรประมาณ ค.ศ. ๑๘๗๘ (ในขณะที่ฝรั่งเศส

ยังตีไม่ได้แคว้นญวนเหนือทั้งหมด และยังมิได้เริ่มจัดการกับแคว้นญวนกลาง) ตำแหน่งหน้าที่อันแรกของเขาคือพนักงานโทรเลขในรัฐบาลไทย ในครั้งนั้นทรงโปรด ฯ ให้เริ่มเปิดการโทรเลขขึ้นในพระราชอาณาจักร รัฐบาลจึงได้ให้ติดตั้งสายโทรเลขจากกรุงเทพ ฯ ผ่านพระตะบองไปติดต่อกับไซ่ง่อนทางหนึ่ง และจากกรุงเทพ ฯ ผ่านมะระแหม่งไปติดต่อเมืองย่างกุ้งอีกทางหนึ่ง จึงศล้าย ม. ปาวี ติดเสาโทรเลขเข้ามาจากเมืองไซ่ง่อนซึ่งเป็นของฝรั่งเศสแล้ว ม. ปาวี คงรับราชการอยู่ได้ไม่นานเท่าใด เพราะในปีรุ่งขึ้นคือ ค.ศ. ๑๘๗๙ เขาและคณะซึ่งประกอบด้วยชาวฝรั่งเศสประมาณ ๑๐ คน ก็เข้าไปเพ่นพ่านอยู่ทางพระตะบอง–เสียมราฐ และในแคว้นหลวงพระบาง สิบสองปันนา สิบสองจุไทย คณะ ม. ปาวี เข้าไปอยู่ในดินแดนแคว้นเหล่านี้เพื่ออะไร ? ใครเป็นผู้ออกทุนให้คณะ ม. ปาวี ใช้จ่าย? เราอาจจะทราบรายละเอียดต่าง ๆ ได้จากหนังสือพิมพ์ ซึ่งตีพิมพ์ขึ้นใน ค.ศ. ๑๙๐๖ ชื่อ "Mission Pavie" แต่เพราะหนังสือนี้มีอยู่ด้วยกันถึง ๙ เล่ม บรรจุข้อความมากมาย ผู้เขียนจึงขอผลัดกล่าวโดยละเอียดในโอกาสหน้า ในชั้นนี้เราเพียงจะตั้งคำถามไว้เป็นแนวทาง เพื่อความเข้าใจในเหตุการณ์ซึ่งจะเกิดขึ้นใน ร.ศ. ๑๑๒ ว่ารัฐบาลฝรั่งเศสเริ่มแผนการขยายดินแดนแต่ ค.ศ. ๑๘๗๙ โดยส่ง ม. ปาวี และคณะเข้าไปทำการศึกษาสำรวจกรุยทางใช่หรือไม่ ? คณะ ม. ปาวี ได้รายงานผลการสำรวจสืบค้นเรื่องราวไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นระยะ ๆ และ ม. ลาเนซัง

ได้ใช้รายงานเหล่านี้เขียนหนังสือ "L' Expansion...." ของเขา ใช่หรือไม่ ? ฯลฯ จะอย่างไรก็ดี เมื่อ ม. ปาวี และคณะอยู่ในแคว้นหลวงพระบาง ก็เกิดโจรฮ่อบุกรุกทำการปล้นสะดมเผาผลาญบ้านเมืองในแคว้นนั้นขึ้นอีก ปัญหาต่อไปที่ควรจะตั้งไว้เป็นข้อสังเกตก็คือ คณะ ม. ปาวี มีส่วนช่วยเหลือปราบปรามโจรฮ่อ ให้ทำการบุกรุกพระราชอาณาเขตในครั้งนั้นใช่หรือไม่ ? เราจะทราบคำตอบนี้จากหนังสือ "Surveying and Exploring in Siam" ของนายแมคคาธี ซึ่งครั้งนั้นได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระวิภาคภูวดล

นายแมคคาธีผู้นี้ได้เข้ามารับราชการในรัฐบาลไทย ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๘๐ จนถึง ๑๙๐๑ รวมเป็นเวลา ๒๒ ปี ในตำแหน่งอธิบดีกรมการสำรวจ การงานในหน้าที่ของเขาช่วยให้เขาได้ท่องเที่ยวไปทั่วราชอาณาจักร และเมื่อเกิดโจรฮ่อเข้ามารุกราน แต่ข่าวยังสับสนเอาความแน่ชัดลงไม่ได้ รัฐบาลจึงมอบหมายให้นายแมคคาธีขึ้นไปสอบข้อเท็จจริง โดยให้ทหารไทยจากกรมทหารหน้าจำนวน ๒๐๐ คน ภายใต้การบังคับบัญชาของร้อยเอก Louis Leonowens เป็นกองคุ้มกัน คณะนายแมคคาธีได้ออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑๖ มกราคม ร.ศ. ๑๐๓ โดยขึ้นไปทางโคราช ครั้นถึงหนองคายแล้ว คณะนายแมคคาธีก็ข้ามไปเวียงจันทน์ และเดินทางต่อไปเมืองเชียงขวาง–เชียงคำ–เมืองงอย ครั้นถึงเมืองงอย เจ้าเมืองได้มารายงานต่อนายแคคาธีว่า ก่อนจะเกิดเหตุร้ายขึ้นประมาณ ๑๐ เดือน มีบาทหลวงฝรั่งเศส ๒ องค์

ชื่อบาทหลวง John และบาทหลวง Antonio เข้ามาพำนักในแคว้นเมืองงอย ครั้นก่อนวันที่พวกโจรฮ่อจะเข้าบุกรุก ก็มี "นักท่องเที่ยว" ชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งชื่อ Dr. Neiss เดินทางเข้ามาถึง แล้วก็รีบส่งจดหมายไปให้พวกโจรฮ่อ ณ ทุ่งเชียงคำทันที ครั้นเมื่อได้รับจดหมายตอบ ดร. เนียส ก็เรียกประชุมชาวเมืองและประกาศอย่างเปิดเผยว่า พวกฮ่อกำลังเดินทางมาเพื่อจะปล้นเมือง แต่ถ้าประชาชนยินยอมยกเมืองให้ขึ้นกับฝรั่งเศส ตัวเขาจะรับเป็นธุระเจรจาห้ามมิให้มีการปล้นสะดมขึ้น แต่ชาวเมืองหายอมไม่ ดร. เนียส จึงรีบเดินทางออกจากเมืองงอยไป แล้วพวกโจรฮ่อก็เข้าปล้นสะดม" (Surveying หน้า ๕๓) คณะนายแมคคาธีจึงเดินทางต่อไปถึงเมืองหลวงพระบาง และบันทึกข้อความไว้ดังนี้

"....เมื่อพวกเรามาถึงพวกข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ก็เข้ามาในที่ประชุม และต่อมาอีกสักครู่เจ้านครหลวงพระบางก็เสด็จมาถึง เจ้าหลวงทรงชรามากแล้ว พระชนมายุประมาณ ๗๗ พรรษา พระอัธยาศัยละมุนละม่อมเป็นที่รักเคารพแก่ปวงชน ข้าพเจ้าเคยอ่านพบข้ออ้างของฝรั่งเศสว่า เมืองหลวงพระบาง ครั้งหนึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของอานัม จึงได้ทูลถามเจ้าหลวงว่า ข้ออ้างนี้มีความจริงเพียงใด เจ้าหลวงทรงตอบสั้น ๆ แต่มีความหมายหนักแน่นว่า "ไม่เคยเลย" พระองค์ทรงเล่าว่า อานัมเคยขึ้นอยู่กับประเทศจีน และในกาลก่อนหลวงพระบางเคยส่งสิ่งของ ไปบรรณาการประเทศจีนทุก ๆ ๑๐ ปีต่อครั้ง เรานำเครื่องบรรณาการเดินทางจากเมือง

สายไปทางเมืองลา ในแคว้นสิบสองปันนา แล้วเดินทางต่อไปจนถึงยูนานและนำไปมอบให้ข้าหลวงใหญ่ฝ่ายจีน ณ ที่นั้น ซึ่งเรียกกันว่า "เจ้าพ่ำวอง" เครื่องบรรณาการประกอบด้วยช้าง ๔ เชือก พ่อ ๔๑ ตัว นาก ๕๓๓ ปอนด์ นอแรด ๒๕ ปอนด์ งาช้าง ๑,๐๐๐ ปอนด์ ผ้าทอพื้นเมือง ๒๕๐ พับ หมากดิบ ๑๕๐ ทะลาย มะพร้าว ๑๕๐ ผล และไข่ปลาบึก ๒๓ ถุง...." (Surveying.... หน้า ๖๐)

คณะสอบสวนข้อเท็จจริงของนายแมคคาธี ต้องเลิกล้มการเดินทางเมื่อจะเข้าฤดูฝน จึงได้พากันกลับเข้ามารายงานในกรุงเทพ ฯ เมื่อรัฐบาลได้ทราบข้อเท็จจริงแล้วจึงได้ให้พระยาราชวรานุกูล (เอก บุณยรัตนพันธ์) คุมทหารกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปสมทบกับทัพพระยาพิชัยสงคราม ผู้กำกับราชการเมืองหลวงพระบาง (มิ่ง พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร) ขึ้นไปทำการปราบโจรฮ่อ ณ กรุงเชียงคำ ส่วนนายแมคคาธีนั้น รัฐบาลได้ส่งให้ขึ้นไปสมทบกับทัพไทยด้วย โดยให้นำทหารปืนใหญ่ ๓๐ คน ภายใต้การบังคับบัญชาของร้อยโท Rossmussen นายทหารปืนใหญ่ชาวเดนมาร์กขึ้นไปช่วยอีกแรกหนึ่ง ทัพไทยใน ร.ศ. ๑๐๔ นี้ได้เข้าตั้งค่ายสู้รบกับโจรฮ่อที่ทุ่งเชียงคำเป็นเวลาถึง ๓ เดือน ก็ย่างเข้าฤดูฝน พระยาราชวรานุกูลได้รับบาดเจ็บ จึงถอยทัพมาตั้งอยู่ที่หลวงพระบาง และรายงานให้ทางรัฐบาลทราบ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้

และทรงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นแมทัพใหญ่ฝ่าย
เหนือยกทัพขึ้นไปปราบปรามขับไล่โจรฮ่อให้พ้นราชอาณาเขต ในครั้งนี้ (ร.ศ. ๑๐๖) นายแมคคาธีก็ได้เข้าสมทบกับทัพเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีด้วย นายแมคคาธีได้บันทึกข้อความไว้ตอนหนึ่งว่า "....พระยาสุรศักดิ์ ฯ ตั้งฐานทัพอยู่ที่เมืองซ่อนตลอดฤดูฝนและได้ประสบความยากลำบากนานาประการ (ดูรายละเอียดในประวัติเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี หน้า ๓๕๘–๔๒๕) เมื่อสิ้นฤดูฝนแล้ว (กองทัพไทยก็เข้าทำการปราบโจรฮ่อสำเร็จเรียบร้อย เป็นคราวที่-หนึ่ง) ...ในแคว้นหลวงพระบาง สิ่งใดที่ ดร. เนียส ได้กระทำที่เมืองงอยก็มี ม. ปาวี เข้าทำแทนที่ ม. ปาวี ผู้นี้อายุประมาณ ๓๕ ปี เคยรับราชการในรัฐบาลสยาม...." (Surveying... .... หน้า ๑๐๕) และอีกตอนหนึ่ง นายแมคคาธีได้บันทึกการเดินทางครั้งที่สาม ในตอนที่เขาได้รับคำสั่งให้ตามขึ้นไปสมทบกองทัพเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่หลวงพระบางว่า "....เมื่อข้าพเจ้าได้รับคำสั่งให้ขึ้นไปสมทบกับกองทัพพระยาสุรศักดิ์ ฯ ผู้บังคับบัญชาของข้าพเจ้าเห็นเป็นโอกาสที่จะให้ข้าพเจ้าเดินทางร่วมกับ ม. ปาวี แต่ข้าพเจ้าเองเกรงว่า การเดินทางไปด้วยกันนั้นอาจเกิดความยุ่ง-ยากขึ้นได้ในกาลข้างหน้า ข้าพเจ้าจึงได้ทำความตกลงกับ ม. ปาวี เสียก่อน โดยให้เขาทราบถึงฐานะของข้าพเจ้า และเราทั้งสองได้ทำความเข้าใจกันว่า ความสัมพันธ์ของเรามีเพียงผู้เดินทางร่วมเท่านั้น เขาจะอยู่เรือของเขา ข้าพเจ้าจะอยู่เรือของข้าพเจ้า และเมื่อถึงที่ใด ที่เรือไฟไม่สามารถฉุดลากเรือของเราขึ้นไปอีก

ได้.ราก็จะแยกกันเดินทาง ครั้นถึงปากน้ำโพเรือไฟเกยหาด ไม่สามารถฉุดลากเรือของเราได้ต่อไป เราจึงแยกกัน เดินทางตามที่ได้ตกลงกันไว้ .. ม. ปาวี เป็นคนสุภาพเรียบร้อย และเขาพยายามทำทุกสิ่งให้การเดินทางของเราราบรื่น แต่การที่ข้าพเจ้าจะคบค้ากับเขาจะไม่นำผลดีมาให้เลยไม่ว่าในทางหนึ่งทางใด และเมื่อคำนึงถึงเหตุการณ์ ที่เกิดขึ้นในเวลาต่อมาเข้าประกอบด้วยแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอบคุณสวรรค์ที่เราได้แยกกันเดินทาง ." (Surveying หน้า ๑๐๖) ในหนังสือหน้าสุดท้ายของนายแมคคาธี เขาได้บันทึกว่า "...ครั้นถึงวันที่ ๗ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒ รัฐบาลฝรั่งเศสก็เพิกถอนการปิดปากอ่าวสยาม และ ม. ปาวี ผู้ซึ่งบัดนี้ดำรงตำแหน่งราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงสยาม และผู้ซึ่งข้าพเจ้าไม่ได้พบเห็นอีกเลยนับแต่วันที่ได้แยกกันเดินทางที่ปากน้ำโพ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๖ ก็กลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ความสัมพันธ์การไมตรีระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับประเทศสยามจึงได้เริ่มขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่ง...."

ตามข้อบันทึกของนายแมคคาธีเราจึงได้ทราบว่า เรื่องราวการปราบโจรฮ่อซึ่งเข้ามาบุกรุกทางราชอาณาเขต เริ่มมาแต่ ร.ศ. ๑๐๓ แล้ว (ดูราชกิจจานุเบกษาเล่มหนึ่ง หน้า ๓๗) และนายนายแมคคาธีเองก็ได้เข้าร่วมในการปราบโจรฮ่อด้วย คือ ได้ออกไปทำการสืบสวนข้อเท็จจริงเมื่อ ร.ศ. ๑๐๓ นำทหารขึ้นใหญ่ขึ้นไปสมทบทัพของพระยาราชวรนุกูล และพระยาพิชัยสงคราม เมื่อ ร.ศ. ๑๐๔ และเข้าสมทบกับกองทัพใหญ่ฝ่ายเหนือภายใต้

การบัญชาการของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เมื่อ ร.ศ. ๑๐๖ ข้อความที่เกี่ยวกับ ดร. เนียส ส่งข่าวให้โจรฮ่อเข้ามาปล้นเมืองงอยนั้น นายแมคคาธีได้กล่าวแจ้งอยู่แล้ว แต่เกี่ยวกับส่วนของ ม. ปาวี ที่แคว้นหลวงพระบาง นายแมคคาธีใช้คำว่า "The place of Dr. Neiss was filled by M. Pavie....." (Surveying.... หน้า ๑๐๕) ซึ่งเราจะตีความหมายได้หรือไม่ว่า ม. ปาวีเป็นผู้ชักโจรฮ่อเข้ามาปล้นเมืองหลวงพระบาง? นายแมคคาธีรู้จัก ม. ปาวี เคยเดินทางร่วมกันจากกรุงเทพ ฯ ไปถึงปากน้ำโพ และได้แสดงความรังเกียจที่จะคบค้าสมาคมด้วย ทั้งนี้เพราะอะไร? เป็นที่น่าเสียดายที่นายแมคคาธีกล่าวถ้อยคำไม่แจ่มแจ้งและไม่ลำดับเหตุการณ์ให้ชัดเจน แต่เราพอจะอนุมานได้หรือไม่ว่า การที่โจรฮ่อเข้ามาบุกรุกชายพระราชอาณาเขตครั้งนั้น ดร. เนียสก็ดี, ม. ปาวี ก็ดี มีส่วนในการชักศึกเข้าบ้าน? มีเหตุการณ์หนึ่งซึ่งนายแมคคาธีเล่าไว้ในนังสือของเขา (หน้า ๑๑๐) ว่าเมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้าทำการปราบโจรฮ่อ (ร.ศ. ๑๐๗) และเข้าครอบครองแคว้นสิบสองจุไทไว้แล้ว ม. ปาวี รองกงสุลฝรั่งเศสประจำหลวงพระบาง ก็เดินทางไปสมทบกับกองทหารฝรั่งเศสโดยมีทหารไทยกองหนึ่งตามอารักขาไปด้วย ครั้นถึงตำบลหนึ่งพวกโจรฮ่อก็เข้าทำการล้อม ม. ปาวี ไว้ แต่ด้วยความกล้าหาญสัตย์ซื่อของทหารไทย ทำการสู้รบพา ม. ปาวี แหวกวงล้อมออกไปได้ ชีวิตของ ม. ปาวี จึงได้รอดพ้นอันตรายเข้าไปสมทบกับกองฝรั่งเศสได้สำเร็จ ถ้า ม. ปาวี มิได้รับความช่วยเหลือ

ของทหารไทยและได้เสียชีวิตลงในครั้งนั้น แผนการณ์ขยายดินแดนของฝรั่งเศสทางลุ่มแม่น้ำโขงจะชะงักลงเลิกไปหรือไม่ ? นี่เป็นคำถามที่เรียกกันว่า historical IF ซึ่งใครจะคิดตอบเล่นก็ได้

ตามประวัติเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ตอนปราบฮ่อครั้งที่หนึ่ง มีข้อความบันทึกเกี่ยวกับ ม. ปาวี ไว้หลายแห่ง เป็นการแสดงไหวพริบและเจรจาเอาเชิงกันในทางทูต ก่อนที่กองทัพไทย จะออกจากหลวงพระบางกลับพระนคร ม. ปาวีได้ขอและก็รับอนุเคราะห์จากท่านแม่ทัพใหญ่ ให้เจรจาเช่าที่ปลูกเรือนพักไว้ที่หลวงพระบาง และให้ช่วยอนุเคราะห์แนะนำในการที่จะเดินทาง ไปตรวจราชการหัวเมืองฮานอย ท่านแม่ทัพพยายามเจรจาจะให้ ม. ปาวี เลิกล้มความตั้งใจเสีย ม. ปาวี ก็ตอบแม่ทัพ (หน้า ๕๙๘) ว่า "เขาจำเป็นที่จะต้องไปเพราะเป็นราชการของรัฐบาลที่เขาได้รับมาแล้ว...." ม. ปาวี ได้ออกจากเมืองหลวงพระบางแต่วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ การที่รัฐบาลฝรั่งเศสขอตั้งสถานกงสุลที่หลวงพระบาง ก็เป็นการแก่งแย่งชิงดีกับรัฐบาลอังกฤษซึ่งขอตั้งสถานกงสุลที่เชียงใหม่ และในครั้งนั้น รัฐบาลไทยก็ทราบแน่ชัดแล้วว่า ฝรั่งเศสเตรียมจะแผ่ขยายดินแดนมาถึงหลวงพระบางดังที่ได้ทรงโปรด ฯ มีลายพระหัตถเลขาถึงแม่ทัพใหญ่ว่า "..... อนึ่ง เรื่องที่ฝ่ายฝรั่งเศสจะ ขอตั้งกงสุลเมือง หลวงพระบาง..... ฝ่ายเราก็จะยอมให้ตั้งกงสุลด้วยเห็นว่าข้อซึ่งจะขัดขวาง ไม่ให้เขาตั้งนั้นไม่ได้แล้ว ถ้าได้ทำหนังสือสัญญาว่าเมืองหลวงพระบางเป็นของเรา

ฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยวข้องกับเขมร เหมือนอย่างเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และกงสุลก็จะไม่มีอำนาจอะไรมาก เพราะไม่มีศาลชำระความได้เอง แต่ซึ่งจะกำหนดแน่ว่าฝรั่งเศสจะยอมทำสัญญาอย่างนั้นนั้นก็ว่าไม่ได้ ด้วยมันอยากได้เป็นของมันใจจะขาดอยู่แล้ว .."

เหตุการณ์หลังฉากตั้งแต่ไทยฝรั่งเศสร่วมกันทำการปราบโจรฮ่อสำเร็จ เมื่อ ร.ศ. ๑๐๗ และฝรั่งเศสครอบครองแคว้นสิบสองจุไทยไว้จนถึงวิกฤติกาลเมื่อวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เหตุการณ์ในระหว่างห้าปีนี้มีอะไรเกิดขึ้นบ้าง ? เราทราบแล้วว่า ม. ปาวี ขึ้นไปประจำตำแหน่งรองกงสุลฝรั่งเศสประจำแคว้นหลวงพระบางเมื่อ ร.ศ. ๑๐๖ และ ม. ลาเนซัง เข้ามารับตำแหน่งข้าหลวงใหญ่อินโดจีนฝรั่งเศสเมื่อ ร.ศ. ๑๑๐ เราจะทราบเรื่องราวตอนนี้ให้ติดต่อกันได้โดยหันไปอ่านเอกสารราชการของฝ่ายอังกฤษซึ่งบันทึกว่า :-

เมื่อวันที่ ๓ เมษายน ร.ศ. ๑๐๘ เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอน ได้เข้าพบ เสนาบดีว่าการ ต่างประเทศอังกฤษ (Lord Salisbury) พร้อมด้วยคำเสนอเกี่ยวกับเรื่องพรมแดนของไทยดังรายละเอียดปรากฏในหนังสือของลอร์ด ซอลสเบอรี มีไปถึงลอร์ด ลิตตัน เอกอัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีสดังข้อความต่อไปนี้ :-

"...รัฐบาลฝรั่งเศสมีความประสงค์ที่จะ ประดิษฐาน ราชอาณาจักรไทยให้มั่นคงแข็งแรงและดำรงความเอกราชไว้ โดยมีพรม-

แดนบ่งชัดแน่นอนในด้านอินโดจีนของฝรั่งเศส และทางด้านประเทศพม่าของอังกฤษ รัฐบาลฝรั่งเศสจึงใคร่ที่จะกระทำการตกลงกับรัฐบาลอังกฤษให้พรมแดนดังกล่าวถาวรมั่นคง การกระทำความตกลงกับอังกฤษดังว่าจะเป็นประโยชน์แก่ประเทศทั้งสอง และจะป้องกันความยุ่งยากมิให้เกิดขึ้นได้ในภายภาคหน้า แต่การตกลงในเรื่องพรมแดนถาวรของประเทศไทยนั้น จะทำได้ก็ต่อเมื่อเขตแดนระหว่างไทยกับอินโดจีน ได้มีการปักปันกันเสียก่อน และรัฐบาล อังกฤษ ก็คง จะ มีความ ประสงค์ จะทำการ ปักปัน ดินแดนระหว่างพม่าและประเทศไทยด้วย เกี่ยวกับพรมแดนของฝรั่งเศสกับอินโดจีน รัฐบาลฝรั่งเศสไม่พึงประสงค์ที่จะขยายไปถึงแควันหลวงพระบาง จึงขอเสนอขีดเส้นทางทิศตะวันออกของหลวงพระบางตรงลงมาทางใต้จนจดฝั่งโขง แล้วอาศัยลำน้ำโขงเป็นพรมแดนคั่นระหว่าง ๒ ประเทศจนเข้ามาในอาณาเขตของประเทศเขมร..."

นี่เป็นข้อเสนอ ครั้งแรกเป็น ทางการของ ฝรั่งเศสต่อ อังกฤษ อย่างไรก็ดี ลอร์ด ซอลสเบอรี ก็ชักเห็นด้วยกับข้อเสนอของฝรั่งเศส แต่ท่านก็ได้ระมัดระวังไม่ผูกมัดตนเองแต่อย่างใดและส่งข้อเสนอนี้ไปให้กระทรวงว่าการอาณานิคม (Colonial Office) พิจารณาก่อน ซึ่งได้ตอบมาว่าการปักปันดินแดนของประเทศไทยนั้นควรจะกระทำกันให้เสร็จสิ้นก่อนแล้วจึง ค่อยทำ การตกลง ในเรื่องสภาพความเป็นกลางของประเทศไทยในปีนั้นเอง (ร.ศ. ๑๐๘) รัฐบาลอังกฤษและ รัฐบาลไทยก็ได้ แต่งตั้งคณะกรรมการ ผสม ออก ไปทำการปักปันเส้นเขตแดนเป็นผลสำเร็จเรียบร้อยโดยได้ประนีประนอม

ออมชอมกันอย่างดียิ่ง ในสมุดรายงานของนาย Archer แจ้งผลการปักปันเขตแดนระหว่างไทยกับอังกฤษนั้นได้ตีพิมพ์ขึ้นมีข้อความตอนหนึ่งว่า "การปกครองเมืองหลวงพระบางนั้นดูเหมือนจะอยู่ในอำนาจโดยเด็ดขาดของข้าหลวงไทย และเป็นการปกครองที่เรียบร้อยดีเท่าเทียมกับการปกครองของไทยในแคว้นอื่น ๆ " ส่วนการปักปันดินแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสนั้นได้เริ่มทำกัน ในปีต่อมาคือ ร.ศ. ๑๐๙ หัวหน้าคณะปักปันดินแดนฝ่ายฝรั่งเศสนั้นได้แก่ ม. ปาวี จึงเป็นของแน่ที่ไทยกับฝรั่งเศสจะทำการตกลงกันไม่ได้

ลุศักราชใหม่ คือในวันที่ ๗ ก.พ. ร.ศ. ๑๑๒ ลอร์ด-ดัฟเฟอริน (Lord Dufferin) เอกอัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส ได้ส่งรายงานมายัง ลอร์ดโรสเบอรี่ (Lord Rosebery) เสนาบดีว่าการกระทรวงต่างประเทศคนใหม่ของอังกฤษมีข้อความว่า

.... ข้อกล่าวหาซึ่งฝรั่งเศสได้ปรักปรำรัฐบาลไทยนั้นได้ทำขึ้นในสภาผู้แทนราษฎรของฝรั่งเศสแล้ว สรุปว่ารัฐบาลไทยไม่คำนึงถึงสิทธิของราชอาณาจักรญวน และราชอาณาจักรเขมรเหนือดินแดนทั้งสองฝั่งของลำน้ำโขงแต่อย่างใดเลยและรัฐบาลฝรั่งเศสก็ยังยึดมั่นในมติว่าดินแดนทางฝั่งซ้ายของลำน้ำโขงนั้นเคยอยู่ ในปกครองของญวนมาแต่เก่าก่อน....

เมื่อลอร์ดโรสเบอรี่ได้รับรายงานฉบับนี้ไม่กี่วัน เอกอัคร-ราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอนก็ขอเข้าพบ ได้เจรจาหารือฟื้น

ข้อเสนอของฝรั่งเศสเกี่ยวกับพรมแดนของ ประเทศไทย อีกครั้งหนึ่ง ลอร์ดโรสเบอรี่ จึงได้ตอบ เอกอัครราชทูต ฝรั่งเศส เป็น ลาย ลักษณ์ อักษรลงวันที่ ๓ เม.ย. ร.ศ. ๑๑๒ ดังมีใจความต่อไปนี้ "รัฐบาล แห่งพระบาทสมเด็จพระมหาราชินีไม่เคยได้ออกความเห็นในเรื่อง นี้มาอย่างใดเลย และก็ไม่เคยนำตนเข้าไปเป็นคู่กรณีในปัญหา ว่าเส้นพรมแดนที่ถูกที่ควรระหว่างประเทศไทย และอาณานิคม ของฝรั่งเศสนั้นควรจะอยู่ ณ ที่ใดแต่รัฐบาลนี้ไม่เคยคำนึงว่า รัฐ-บาลฝรั่งเศสจะประสงค์ให้รัฐบาลแห่งเราทั้งสอง สถาปนาตน เองเข้าเป็นผู้มีสิทธิพิเศษเหนือดินแดน ซึ่งตามความเป็นจริงเป็น ของประเทศไทย และรัฐบาลนี้ก็ไม่เคยคำนึงว่าผลประโยชน์ของ ประเทศเราทั้งสองในเอกราช และความเป็นกลางของประเทศไทย จึงพึงแบ่งปันสู่กันได้ โดยใช้ลำน้ำโขงเป็นเขตบั๊กบั่น การจะทำ การตกลงใด ๆ ดังว่าหาได้เคยมีแบบอย่างสากลมาก่อนไม่ และ ยังเป็นปฏิบักษ์ต่อหลักการที่จะดำรงรักษาเอกราชของประเทศไทย ไว้ อันเป็นเจตนารมณ์แห่งรัฐบาลของเราทั้งสอง...."

ในขณะที่ทางฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสพยายาม ให้รัฐบาลอังกฤษ แสดงเจตจำนงออกมาให้แจ้งชัดอยู่นี้ เหตุการณ์ในกรุงเทพ ฯ ก็ คืบคลานเข้าสู่ภาวะวิกฤติกาล รัฐบาลฝรั่งเศสได้แจ้งให้รัฐบาล ไทยทราบว่า พรมแดนของประเทศญวนนั้นจะต้องแพร่ขยายมาก มาจนจดฝั่งโขง และได้เรียกร้องให้รัฐบาลไทยรีบถอนทหารออก จากดินแดนที่พิพาทกันอยู่ รัฐบาลไทยได้ตอบคัดค้านการทึกทัก

ของฝรั่งเศส ในสิทธิเหนือดินแดนซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสเองเคยรับรองว่าเป็นดินของประเทศไทย (ดังที่ได้เคยขออนุญาตต่อรัฐบาลไทยส่ง ม. ปาวี ให้ขึ้นไปดำรงตำแหน่งรองกงสุลประจำแควันหลวงพระบาง เมื่อ ร.ศ. ๑๐๖) รัฐบาลไทยจึงยืนยันว่าปัญหาการปักปันเส้นพรมแดนนั้น ควรจะพิจารณาตกลงกันโดยยึดถือหลักการครอบครองแล้วว่า ถ้าหากรัฐบาลฝรั่งเศสโต้แย้งไม่เห็นด้วยกับหลักการเช่นว่า รัฐบาลไทยก็พร้อมเสมอที่จะให้ตั้งอนุญาโตตุลาการเป็นผู้ตัดสินชี้ขาด ข้อเสนอของรัฐบาลไทยนี้รัฐบาลฝรั่งเศสไม่ยอมรับพิจารณา กลับสั่งให้ทหารของตนรุกล้ำเข้ามาในดินแดนพิพาทรัฐบาลได้ออก คำสั่ง ประท้วง คัดค้าน เป็น หลายครั้ง หลายหน แต่รัฐบาลฝรั่งเศสก็ไขหูเสีย ทหารฝ่ายไทยจึงจำต้องถอยรับอยู่เรื่อย ๆ โดยมิได้มีการต่อต้านแต่อย่างใด

บังเอิญในขณะที่ฝรั่งเศสส่งทหารเข้าบุกรุกยึดยื้อแย่งดินแดนอยู่นั้น ทหารกองหนึ่งของฝรั่งเศสมีร้อยเอก Thoreaux เป็นผู้บังคับกองถูกทหารฝ่ายไทยยิงต่อสู้และทำการจับกุมได้ จึงคุมตัวมาไว้ที่นครจำปาศักดิ์ และทหารฝรั่งเศสอีกกองหนึ่งถูกทหารฝ่ายไทยยิงต่อสู้ สิบเอกชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่ง ชื่อ โกรเกอแรง (Grosqurin) โดนกระสุนปืนถึงแก่ความตาย เมื่อข่าวนี้รู้ไปถึงกรุงปารีส รัฐบาลฝรั่งเศสจึงได้ใช้ให้ อุปทูต ของตน ประจำ กรุงลอนดอน รุดเข้าพบลอร์ดโรสเบอรี่ เมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ แจ้งการกระทำอันทารุณของรัฐบาลไทยให้รัฐบาลอังกฤษรับทราบไว้ดังปรากฏ

ในหนังสือของ ลอร์ดโรสเบอรี่ มีไปถึงอุปทูตอังกฤษประจำกรุงปารีสดังใจความต่อไปนี้ :

"....วันนี้อุปทูตฝรั่งเศสได้เข้ามาพบข้าพเจ้า เพื่อจะนำส่งข้อแจ้งของ ม. เดอแวลล์ (M. de Velle) รัฐมนตรีว่าการต่างประเทศฝรั่งเศสเกี่ยวกับเรื่องที่เกิดขึ้นในประเทศสยาม อุปทูตฝรั่งเศสได้ใช้ถ้อยคำออกจะรุนแรง โดยกล่าวว่า นับตั้งแต่สิบปีที่แล้วเป็นต้นมา ประเทศฝรั่งเศสได้รับการรังแกที่น่าบัดสีและการบุกรุกจากรัฐบาลสยาม ซึ่งตลอดมาประเทศฝรั่งเศสก็ต้องกัมหน้าทนไป เพราะว่าขณะนั้นฝรั่งเศสยังมีงานจัดการการปกครองแคว้นตองกิน (Tonkin) อยู่เต็มมือ แต่บัดนี้ประเทศฝรั่งเศสเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะไม่ยอมทนต่อไป และก็เห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องยืนหยัดเรียกร้องสิทธิของตนเหนือดินแดนทางฝั่งซ้ายของลำน้ำโขง รัฐบาลไทยได้ขัดขืนดื้อดึง ไม่ออมชอม ต่อการ ทวงสิทธิของฝรั่งเศส และมิหนำซ้ำยังได้สั่ง ให้ยิงทหาร ฝรั่งเศส ล้มตาย และ จับกุม นายทหารฝรั่งเศสไว้คนหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลไทยต่อมาได้สัญญาจะนำตัวมาส่งคืนให้ แต่จนบัดนี้ก็ยังหาได้กระทำไม่"

ข้าพเจ้าจึงถามอุปทูตฝรั่งเศสว่า "การที่รัฐบาลไทยนำร้อย-เอกโธโร มาส่งคืนเป็นการล่าช้า จะเนื่องด้วยว่า ร้อยเอกโธโร เดินทางจากฝั่งโขงมากรุงเทพ ฯ โดยทางบกซึ่งเป็นทางธุรกันดาร ใช่หรือไม่ ?

อุปทูตฝรั่งเศสรับว่า "*ใช่*" และพูดต่อไปว่า "การเดินทางยืดยาดโอ้เอ้เช่นนี้ก็เป็นการยั่วโทษะด้วยประการหนึ่ง ไม่ว่าใน

ประการใด ๆ รัฐบาลไทยก็ได้แสดงท่าทีโยกโย้เรื่อยมารัฐบาลฝรั่งเศสจะไม่ทนรอต่อไปได้ แล้วอุปทูตฝรั่งเศสได้หันมาต่อว่าว่าการที่เซอร์ เอ็ดเวิร์ด เกรย์ (Sir Edward Grey ปลัดกระทรวงการต่างประเทศ) พูดในสภาอังกฤษนั้นใช้ถ้อยคำที่ใคร ๆ ในประเทศไทยและประเทศฝรั่งเศสอาจจะตีความหมายว่า รัฐบาลอังกฤษให้ความหนุนหลังจะช่วยเหลือรัฐบาลไทย.....”

“ข้าพเจ้าได้ แย้งการ ต่อว่าต่อขาน เกี่ยวกับคำที่ เซอร์ เอ็ดเวิร์ด ใช้ในสภาทันทีว่า ข้าพเจ้าไม่คิดว่าคำเหล่านั้นเป็นเหตุให้ใคร ๆ ตีความหมายได้ดังที่กล่าวหาการที่วังกฤษต้องส่งเรือรบเข้าไปในประเทศไทยนั้นเป็นความจำเป็น เพราะพวกพ่อค้าของเราได้เรียกร้องให้ รัฐบาลอังกฤษปกป้องรักษาตน.... โดยเกรงว่าจะเกิดการจราจลขึ้นในกรุงเทพ ฯ..... ข้าพเจ้าได้เตือนความทรงจำของอุปทูตฝรั่งเศสว่าแผนที่ทางราชการ ฝรั่งเศส ซึ่งตีพิมพ์ในประเทศฝรั่งเศสเองนั้นก็บ่งชัดว่า ดินแดนที่ทหารฝรั่งเศสได้รุกล้ำเข้าไปนี้เป็นดินแดนของไทย.....ข้าพเจ้ายังได้เน้นความปรารถนาของเราในการที่รัฐบาลไทยทำความเข้าใจกับฝรั่งเศสโดยฉับพลันและกระทำความปรองดองออมชอมกันด้วยสันติอีกด้วย....

พฤติการณ์นับแต่รัฐบาลฝรั่งเศสได้เสนอต่ออังกฤษ เมื่อวันที่ ๓ เมษายน ร.ศ. ๑๐๘ ว่าเขาปรารถนาจะทำการปักปันพรมแดนกับฝ่ายไทย และในโอกาสนั้นก็ได้แถลงอย่างชัดเจนว่า **รัฐบาลฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์ที่จะ ขยาย พรมแดน ไปจนถึง แควน**

หลวงพระบาง.... (They did not wish to extend it to Luang Prabang) จนถึงเมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เมื่ออุปทูตฝรั่งเศสประจำ กรุงลอนดอน เข้าพบ ลอร์ดโรสเบอรี่ และกล่าวเป็นทำนองหาเหตุว่า "....นับตั้งแต่สิบปีที่แล้วเป็นต้นมาประเทศฝรั่งเศสได้รับการรังแกที่น่าบัดสีและการบุกรุกจากรัฐบาล ไทย แต่บัดนี้ประเทศฝรั่งเศสเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะ ไม่ยอมอดทน ต่อไป และก็เห็นเป็นการจำเป็นที่จะต้องยืนหยัดเรียกร้องสิทธิของตนเหนือดินแดนทางฝั่งซ้ายของลำน้ำโขง...." เราก็ได้เห็นชัดว่าฝรั่งเศสหันมาดำเนินกโลบายของหมาบ้าซึ่งกล่าวหาปรักปรำ ลูกแกะก่อนแล้วจึงกระโจนเข้าขบกัดต่อไป คำของอุปทูตฝรั่งเศสในวันที่ ๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ นี้ มิได้เป็นการขู่เข็ญเขียนเสือให้วัวกลัว เพราะทางกองบัญชาการเรือรบอังกฤษภาคตะวันออกไกล ซึ่งประจำอยู่ที่ เกาะฮ่องกงได้ โทรเลขรายงานให้ รัฐบาล อังกฤษ ทราบว่าหมู่เรือรบของฝรั่งเศสประจำน่านน้ำจีนได้ใช้จักรแล่นรุดไปทางใต้ คาดว่าจะมีจุดหมายที่ประเทศสยาม แท้ที่จริง นายพลเรือฮูมังได้เข้าประจำเรือธงชื่อ Triomphante ระวางขับน้ำ ๔,๗๐๐ ตัน พร้อมทั้งกองเรือบริวารได้เข้าจอดรอดูเหตุการณ์ที่ไซ่ง่อน และส่งเรือลาดตระเวณย่อม ๆ สองลำให้เข้ามาในพระนคร

เหตุใดฝรั่งเศสจึงเลิกวิธีการสันติ ในการเจรจา เรื่องดินแดนกรณีพิพาทและหันมาใช้ กำลังเป็น เครื่องมือเจรจา บีบบังคับ ไทย ? ปัญหานี้ยัง เคลือบคลุมอยู่ เพราะมีกรณี หลายประการที่ อาจจะเป็น

เหตุให้ฝรั่งเศสตัดสินใจปฏิบัติเยี่ยงหมาบ้า ในส่วนท่าทีของรัฐบาลไทย ก็ได้แสดงอย่างเสมอต้นเสมอปลายว่า กรณีพิพาทนี้รัฐบาลไทยพร้อมที่จะให้ตั้ง อนุญาโตตุลาการตัดสิน แต่เมื่อต้นเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ เรือรบของอังกฤษลำหนึ่งและของฮอลันดาลำหนึ่ง ได้รับอนุมัติจากรัฐบาลไทยให้เข้ามาทอดสมออยู่ในแม่น้ำเจ้าพระยา และเรือรบของฝรั่งเศสลำหนึ่งก็ได้รับฉันทะเช่นเดียวกันหรือจะเป็นเพราะฝรั่งเศสเจ็บแค้น อังกฤษ ซึ่งคอย กีดหน้าขวางตากีดกันตนอยู่เสมอหรืออาจเป็นเพราะศาลสั่งปล่อย พระยอดเมืองขวาง? หรือหมั่นไส้ที่เห็นรัฐบาลไทยเตรียมป้อมปราการและบรรดาเรือรบไว้ป้องกันตัว? แต่จะเป็นเพราะเหตุใดก็ดีในวันที่ ๘ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ม. ปาวีซึ่งขณะนี้ดำรงตำแหน่งราชทูต ก็ได้มีหนังสือแจ้งให้กระทรวงต่างประเทศไทยทราบว่า รัฐบาลฝรั่งเศสมีเจตจำนงที่จะ ขอเพิ่มจำนวนเรือรบ ในแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะทราบว่า อังกฤษกำลังส่งเรือรบเพิ่มเข้ามาแล้ว รัฐบาลไทยไม่เห็นทางอนุมัติได้โดยชี้แจงว่า ฝรั่งเศสไม่มีผลประโยชน์ในทางค้าขาย ใด มากมาย พอที่จะ เพิ่ม กำลัง เรือรบ เข้ามา ปกปัก รักษา ม. ปาวีจึงขอให้เรือรบทอดสมอที่ปากน้ำ (ตามสิทธิในสนธิสัญญาซึ่งมีต่อกัน) และขอให้รัฐบาลจัดส่งเรือนำร่องไปให้ ครานั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงตอบไปว่า "ข้าพเจ้าเห็นความจำเป็นที่จะแจ้งให้ท่านทราบโดยทันทีว่า

การที่รัฐบาลขัดข้องไม่เห็นชอบในการที่เรือ Inconstant จะแล่นผ่านสันดอนเข้ามานั้น รวมความถึงที่เรือนั้นจะทอดสมออยู่ที่ปากน้ำหรือที่จะแล่นขึ้นมากรุงเทพมหานครด้วย ." ม. ปาวี จึงขอเข้าเฝ้าสมเด็จในกรม ฯ ในวันที่ ๑๒ กรกฎาคม เพื่อทูลคัดค้านในการที่พระองค์ไม่ทรงปฏิบัติตามข้อผูกพันในสนธิสัญญา สมเด็จในกรม ฯ ได้ทรงพบปะสนทนากับ ม. ปาวี และได้ส่งหนังสือยืนยันตอบไปด้วยว่า ในการพบปะสนทนากันวันนี้ ถึงท่านจะได้ยืนกรานที่จะได้รับฉันทะให้เรือ Inconstant และ Comete ทอดสมออยู่ที่ปากน้ำก็ดี ข้าพเจ้าเห็นเป็นหน้าที่ที่จะยืนยันความไม่ให้ฉันทะของรัฐบาลนั้นดังปรากฏในจดหมายฉบับก่อน.... และขอประกาศว่าในภาวะการณ์ปัจจุบัน รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่สามารถที่จะอนุมัติให้เรือรบของชาติใด ๆ ก็ดีเข้ามาจอดในแม่น้ำได้เกินหนึ่งลำได้ คำสั่งใด ๆ ที่จะให้เป็นไปตามนี้รัฐบาลได้มอบให้แก่เจ้าหน้าที่ทางทหารเรือ และทหารบกไว้ทุกข้อแล้ว"

ในการที่รัฐบาลไทยในครั้งนั้นได้ยืนกราน ไม่ยอมให้ฝรั่งเศสนำเรือรบเข้ามาเพิ่มในแม่น้ำเจ้าพระยาอีก และได้ออกคำสั่งไปยังเจ้าหน้าที่ให้ดูแลปฏิบัติตามคำสั่งนั้น ตามทัศนะของนาย Arnold Knight (ผู้เขียนภาคประวัติศาสตร์ในหนังสือ Twentieth Century Impressions of Siam) มีความเห็นว่า "รูปการณ์เช่นนั้นบ่งชัดว่า ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ถอย การสู้รบก็จะต้องเกิดขึ้นโดยไม่มีทางหลีกเลี่ยง" เหตุการณ์ในตอนค่ำ

วันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ก็ได้เป็นจริงขึ้นมา คือ เรือรบสองลำของฝรั่งเศส พร้อมด้วยเรือนำร่องก็แล่นทะลวงผ่านสันดอนขึ้นมา ป้อมไทยจึงทำการยิงโดยไม่บรรจุกระสุนเป็นการเตือน เรือรบฝรั่งเศสก็ยิงตอบโต้ป้อมทันที การยิงต่อสู้กันที่ปากน้ำจึงเกิดขึ้น เรือรบฝรั่งเศสสามารถแล่นฝ่าความมืดและพายุฝนเข้ามาได้ทั้งสองลำ แต่เรือนำร่องถูกกระสุนถึงกับต้องสละเรือ การยิงต่อสู้กันที่ปากน้ำปรากฏในรายงานของนาวาเอกโจนส์ (Jones, ราชทูตอังกฤษประจำกรุงเทพ ฯ ซึ่งส่งไปรายงานรัฐบาลอังกฤษมีใจความต่อไปนี้

"....เป็นเวลาใกล้ค่ำกระแสน้ำกำลังไหลขึ้น และเรือค้าขายหลายลำกำลังแล่นผ่านสันดอนออกปากอ่าวไป เรือรบฝรั่งเศสชื่อ "Inconstant" ก็ให้อาณัตสัญญาณ (แก่เรือรบ Comete) ใช้จักรแล่นผ่านสันดอนเข้ามาโดยมีเรือนำร่องแล่นนำหน้าขณะนั้นพายุฝนกำลังพัดกระหน่ำ ช่วยให้เรือรบฝรั่งเศสแล่นลอดเข้ามาง่ายขึ้น และเมื่อเรือ Inconstant แล่นผ่านป้อมแรกก็ได้ส่งกระสุนปืนยิงโต้ตอบกับป้อม และเรือรบไทย การยิงปืนของทั้งสองฝ่ายเปะปะปราศจากความแม่นยำ มีผู้บาดเจ็บล้มตายเพียงไม่กี่คน ทางฝรั่งเศสตาย ๓ บาดเจ็บ ๓ ทางฝ่ายไทยตาย ๑๕ บาดเจ็บ ๒๐ ซึ่งโดยมากโดนกระสุนปืนกล เมื่อผ่านสันดอนเข้ามาได้แล้ว เรือนำร่องฝรั่งเศสก็โดนกระสุน ปืนใหญ่จากเรือปืน ไทยและได้จมลง การยิงต่อสู้ระหว่างป้อมกับปืนเรือกินเวลาทั้งหมดประมาณ ๒๕ นาที

"เมื่อข่าวที่ว่าเรือรบฝรั่งเศส สามารถแล่นผ่านป้อมเข้ามาได้ได้แพร่เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ก็พอดีเรือรบฝรั่งเศสแล่นเข้ามาถึงและทอดสมอลงที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสโดยมีกองเรือรบไทยแล่นตามเข้ามาอย่างกระชั้นชิด แต่ก่อนที่การต่อสู้จะเปิดฉากขึ้นในลำแม่น้ำเป็นโชคดีเหลือเกินที่มีพระบรมราชโองการโปรด ฯ ให้ทหารไทยหยุดยิงและตั้งอยู่ในความสงบ การโจมตีรบพุ่งจึงไม่เกิดขึ้น แต่ต่างฝ่ายต่างก็เตรียมพร้อมไว้รับเหตุการณ์ในเช้าวันรุ่งขึ้น....

"การที่เรือรบอังกฤษ (ชื่อ Linnet) ได้ล่วงหน้าเข้ามาทอดสมออยู่ในพระนคร ตั้งแต่วันที่ ๑๔ และเรือปืนชาติฮอลันดาก็ทอดสมออยู่ในลำแม่น้ำนั้นได้ช่วยบรรเทาความแตกตื่น โกลาหลของผู้คนในพระนครเป็นอันมาก...."

เหตุการณ์ในพระนครคืนวันที่ ๑๓ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ อยู่ในความสงบปราศจากการแตกตื่นโกลาหลใด ๆ แต่ในพระบรมมหาราชวังในที่ประชุมของคณะเสนาบดี จะมีเหตุการณ์อะไรและประชุมปรึกษากันอย่างใด ก็ยังไม่พบหลักฐานการบันทึกเราพอจะทราบเป็นเค้า ๆ จากเรื่องความทรงจำของมหาเสวกเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (เรื่องปกิณกะในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๑๙) ว่า "ตลอดเวลาที่พวกมหาดเล็กประจำอยู่ในพระที่นั่งอมรินทร์ ฯ มีเหตุการณ์ที่ตื่นตระหนกตกใจขวัญเสียกันอย่างน่าขันบ่อย ๆ คือบางคราวเมื่อได้ยินเสียงคนตบที่นอนเสียงก้องในพระที่นั่ง

ก็หวาดไปว่าเป็นเสียงปืนใหญ่ที่ปากน้ำ ความตกใจทำนองนี้หาได้เป็นแต่เฉพาะพวกเราเท่านั้นไม่ มีผู้เล่าว่า แม้แต่พวกนายทหารเรือผู้ใหญ่บางคนได้ยินเสียงครืน ๆ ก็หวาดไปว่าเป็นเสียงปืนใหญ่ที่แท้เป็นเสียงแพซุงกระทบกันเมื่อถูกคลื่น ซึ่งเป็นเรื่องหวาดเสียวกันไปเอง โดยไม่มีมูลเลย"

จากหนังสือของ Sir Henry Norman (People and Politics of the Far East หน้า ๔๕๑-๔๕๒) เซอร์นอร์แมนเล่าว่า "ในเช้ามืดวันที่ ๑๔ กรกฎาคม เวลา ๒ นาฬิกา ม. ปาวี ก็ได้ส่งหนังสือเข้ามาถึง มีข้อความทูลสมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการว่า การที่ฝรั่งเศสได้นำเรือรบเข้ามาในพระนครนั้น ฝรั่งเศสมิได้มีเจตนารมณ์ที่จะดำเนินการโจมตีพระนครหรือพระบรมมหาราชวังแต่ประการใด แต่จะขอนำผู้บังคับการเรือรบเข้าเฝ้า ณ กระทรวงต่างประเทศในตอนเช้า...."

รายละเอียดข้อเท็จจริงจะมีเพียงใดก็ตาม ในเช้าวันที่ ๑๓ กรกฎาคมนั้น ราชทูตฝรั่งเศสได้ทูลแจ้งให้เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศไทยทราบว่า ตัวเขากำลังรอคำสั่งซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสจะส่งมาเพื่อปฏิบัติต่อไป เมื่อคำสั่งนั้นมาถึงเขาเวลาใดเขาจะได้รีบทูลแจ้งให้ทรงทราบทันที คำสั่งดังกล่าวก็ได้มาถึง และในวันที่ ๑๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒ ม. ปาวี จึงได้ยื่นหนังสือในรูป 'คำขาด' ให้รัฐบาลไทยทราบดังมีใจความต่อไปนี้

๑) รัฐบาลไทยต้องยอมรับรองสิทธิของประเทศเขมรและอานัมเหนือดินแดนและเกาะแก่งทางฝั่งซ้ายของลำน้ำโขง

๒) รัฐบาลไทยต้องถอนทหารและบรรดาข้าราชการไทยออกจากดินแดนที่กล่าวในข้อ ๑ ภายในเวลา ๓๐ วัน

๓) รัฐบาลไทยต้องชดใช้ค่าเสียหาย ในการที่บุกรุกทำร้ายต่อเรือรบและลูกเรือฝรั่งเศสที่ปากน้ำ และต่อคนในบังคับฝรั่งเศสในประเทศไทย

๔) รัฐบาลไทยจะต้อง ชดใช้เงิน ให้แก่ ครอบครัวของผู้ตายและต้องกระทำโทษผู้ผิด

๕) ในการชดใช้ค่าเสียหายประการต่าง ๆ แก่คนในบังคับฝรั่งเศสให้คิดเป็นเงินจำนวนห้าล้านแฟรง

๖) เพื่อเป็นหลักประกันการเรียกร้องต่าง ๆ ในข้อ ๔ และข้อ ๕ รัฐบาลไทยต้องนำเงินจำนวนสามล้านแฟรงมามอบให้ทันที ถ้ารัฐบาลไทยบิดพริ้ว รัฐบาลฝรั่งเศสพึงมีสิทธิในการจัดเก็บภาษีอากรในแควันเสียมราฐ–พระตะบอง เอาเอง

ถ้าหากรัฐบาลไทยไม่ยอมรับข้อเสนอข้างต้นนี้ แม้แต่ข้อหนึ่งข้อใด ให้ราชทูตฝรั่งเศสเดินทางออกจากกรุงเทพ ฯ และให้เริ่มปิดปากอ่าวไทยโดยทันที"

เราไม่มีทางทราบว่า การประชุมคณะเสนาบดีพิจารณา "คำขาด" ของฝรั่งเศส มีรายละเอียดอย่างใด แต่คำตอบเป็นลายลักษณ์อักษรของรัฐบาลไทย นั้นมีสำเนาปรากฏอยู่ เป็นการยืน

ยอมตาม "คำขาด" ซึ่งทางอังกฤษเรียกว่า (almost everything) การชำระเงินนั้น ทราบว่าเป็นเงินเหรียญบาทในอัตราแลกเปลี่ยนเท่ากับ สามล้านแฟรง (เงินเหรียญบรรจุถุง ถุงละสิบชั่ง)[1] ขนขึ้นรถม้าจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ไปมอบให้แก่สถานทูตฝรั่งเศสโดยเรียบร้อย และเป็นดราฟจำนวนสองล้านแฟรง สั่งจ่ายที่ธนาคารเมืองไซ่ง่อน ในหนังสือตอบของกระทรวงการต่างประเทศไทยนั้น รัฐบาลขอความยุติธรรมสำหรับข้อ ๕ คือ เสนอขอตั้งคณะกรรมการผสมขึ้น พิจารณา คดีฟ้องร้องเรียก เงินค่าเสียหายเสียก่อน เพราะคดีมากด้วยกัน จะมีมูลไม่มีมูลเพียงใดดูยังสับสนอยู่ และจบลงด้วยถ้อยคำที่แสดงเจตนารมณ์ของรัฐบาลไทยว่า "การที่รัฐบาลนี้ ได้โอนอ่อนผ่อนตามข้อเรียกร้องของประเทศฝรั่งเศสนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมั่นในพระราชหฤทัยว่า จะเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นน้ำพระราชหฤทัยอันแท้จริงของพระองค์ ในการที่ทรงหวังจะได้เห็นสองประเทศ ดำรงคงอยู่ร่วมกันฉันท์มิตรอันสนิทสืบไป"

แต่อนิจจา! ม. ปาวี ตอบสนอง "น้ำพระราชหฤทัย" ด้วยการทำพิธีชักธงลงจากเสา และเข้าขบวนลงเรือรบออกไปนอก

---

๑ ได้ทราบจากหลักฐานใดจำไม่ได้ว่า เงินบรรจุถุงที่นำไปชำระคราวนั้นเป็นเงินแผ่นดินคงเหลือมาแต่รัชกาลที่ ๓ 'สามหมื่นชั่ง' ร. ๔ มิได้ทรงแตะต้อง จึงมามีประโยชน์ในคราวคับขันใน ร. ๕ ในเหตุการณ์นี้ (ถ้าความจริงเป็นเช่นนี้ เงินบรรจุถุงคงเป็นเงินพดด้วง เพราะ ร. ๓ ยังไม่มีการใช้เงินเหรียญ)

สันดอน เป็นการตัดสัมพันธไมตรีอย่างไม่แยแส และการปิดปากอ่าวไทยก็เริ่มกระทำขึ้น เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๒

เมื่อกรณีพิพาทพรมแดนชายพระราชอาณาเขต แปรรูปมาเป็นการปิดปากอ่าวไทย อังกฤษซึ่งมีผลประโยชน์ "ในทางค้าขาย" ก็ยื่นมือเข้าแทรกแซงทันที เพราะการปิดล้อมไม่ให้เรือพาณิชย์เข้าออก กระทบกระเทือนต่อผลประโยชน์ของอังกฤษ การเจรจาระหว่างสองประเทศก็ชักเข้าสู่วิกฤติกาล ฝรั่งเศสตอบโต้ว่า การปิดล้อมนี้เป็นการปิดล้อมโดยสันติ อังกฤษชี้ให้เห็นว่า การปิดล้อมโดยสันตินี้ได้มีอยู่ในกฎหมายสากล อังกฤษจึงจะรับรู้ด้วยไม่ได้ การปิดล้อมเช่นนี้ อังกฤษเป็นฝ่ายเสียหาย เมื่อฝรั่งเศสมีข้อพิพาทกับประเทศไทย ก็ไม่ควรพึงกระทำสิ่งซึ่งให้อังกฤษเดือดร้อนด้วยสองฝ่ายก็กระหึ่มเข้าหากัน และถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ยอมถอย "สงครามระหว่างสองประเทศก็จะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้" (Viscount Grey) ในขณะที่กำลังตอบโต้กันอยู่นี้ กระทรวงต่างประเทศอังกฤษก็มีคำสั่งถึง นาวาเอกโยนส์ ให้พูดปลอบโยนรัฐบาลไทย และให้ชี้แจงว่า ฝรั่งเศสนั้น เขาไม่เพียงประสงค์ดินแดนแคว้นหลวงพระบางเท่านั้น เขายังมีความทะยานอยากที่จะได้อะไร ๆ พิเศษออกไปอีก ถ้ารัฐบาลไทยไม่รีบตัดสินใจยินยอมตามคำขาดทั้ง ๖ ข้อของเขา โดยปราศจากเงื่อนไขก็จะเท่ากับเปิดโอกาสให้ฝรั่งเศสหาเหตุเพิ่มเติมข้อเรียกร้องไป

อีกเรื่อย ๆ รัฐบาลไทยจึงเห็นชอบกับคำแนะนำขององักฤษ ยอมตอบข้อเรียกร้องของฝรั่งเศสโดยไม่มีเงื่อนไข ฝรั่งเศสจึงต้องสั่งเลิกการ "ปิดวงล้อมโดยสันติ" แต่วันที่ ๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๒

ในสมุด "บันทึกประจำวัน" ของ ม. ปาวี ลงวันที่ ๖ สิงหาคม ๑๘๙๓ มีข้อความว่า– "๖ สิงหาคม เสนาบดีว่าการต่างประเทศของสยาม ได้เสด็จออกไปที่เกาะสีชัง และได้ทรงยื่นหนังสือยืนยันเป็นทางการว่า รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ยินยอมใน "คำขาด" ลงวันที่ ๑๙ กรกฎาคม แล้ว รวมทั้งข้อบันทึกเพิ่มเติมซึ่งปรากฏอยู่ในคำสั่งจากปารีส ลงในวันที่ ๓๐ กรกฎาคม ด้วย เพื่อเป็นหลักประกันว่ารัฐบาลไทยจะปฏิบัติตาม "คำขาด" นั้น"

รัฐบาลไทยยินยอมแล้วเกี่ยวกับ "คำขาด" ทั้ง ๖ ข้อ เงิน ๕ ล้านแฟรง ตาม "คำขาด" ข้อ ๕ และข้อ ๖ ก็จ่ายไปเรียบร้อยแล้ว แต่ทว่ารัฐบาลฝรั่งเศสยังเห็นความจำเป็นที่จะเรียกร้องหลักประกันเพิ่มเติมอีก และในวันที่ ๑๖ สิงหาคม ผู้แทนพิเศษของรัฐบาลฝรั่งเศส ม. de Vilers ก็เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เพื่อจะเปิดการเจรจาเกี่ยวกับหลักประกันข้อความตอนนี้ Arnold Wright (หน้า ๘๐) เขียนไว้ว่า ม. de Vilers เคยดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่อินโดจีนมาก่อน และเป็นผู้เจนจัดในวิธีการทูตตะวันออก ท่านผู้นี้เข้ามาอยู่ในพระนครไม่กี่วัน ก็ทราบได้ว่าการ ตกลง ในปัญหาที่ คั่งค้างไม่ใช่สิ่งที่ จะสำเร็จได้ง่าย ๆ เสีย

แล้ว เพราะรัฐบาลสยามรู้สึกเจ็บช้ำน้ำใจในการที่ถูกเหยียดหยามกดขี่บังคับด้วยประการต่าง ๆ เช่น การถูกทหารฝรั่งเศสเข้ายึดแควันจันทบุรี และการห้ามไม่ให้ทหารไทยตั้งกองอยู่ภายในรัศมี ๒๕ ก.ม. ของแนวแม่น้ำโขง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงโทมนัสน้อยพระทัยเป็นอันมาก[๑] จึงเสด็จออกจากพระนครขึ้นไปประทับยังตำหนักประทับร้อน (บางปะอิน) และก็ไม่มีพระราชประสงค์จะนิวัติกลับพระนคร เพื่อทรงต้อนรับผู้แทนของฝรั่งเศส M. de Vilers จึงแจ้งให้รัฐบาลไทยทราบว่าเขาขอยืนยันที่จะได้รับการต้อนรับอย่างสมเกียรติ ในที่สุดรัฐบาลไทยจึงได้หาทางออก โดยจัดให้ราชทูตพิเศษผู้นี้เข้าเฝ้าโดยวันเดียวกันนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จนิวัติพระนคร เพื่อทรงประกอบพระราชพิธีในพระบรมมหาราชวัง ด้วยการเช่นนี้ M. de Vilers จึงได้เข้าเฝ้า ครั้นแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จขึ้นไปประทับที่พระตำหนักพักร้อน คณะเสนาบดีไทย จึงอยู่ในฐานะลำบากที่จะให้พระองค์ทรงสนพระทัยในผลแห่งการเจรจา.... จึงในวันที่ ๒๗ กันยายน ท่านราชทูตพิเศษ ได้ยื่นร่างสัญญาต่อสมเด็จในกรมเทวะวงศ์ฯ

---

๑. ข้าพเจ้าได้พบหนังสือฝรั่งเศสเล่มหนึ่ง ที่ Toyo Bunko กรุงโตเกียว (ไม่ได้จดชื่อมาไว้) ว่าความเจ็บช้ำน้ำใจของคนฝรั่งเศสในครั้งถูกสมเด็จพระเพทราชาล้อมจับขับไล่ให้ออกไปจากเมืองบางกอกใน ค.ศ. ๑๖๘๘ พวกฝรั่งเศสไม่ควรลืมเสีย ถ้าวันใดได้โอกาส จะกระทำให้ประเทศสยามรู้รสความเจ็บช้ำน้ำใจนั้นบ้าง ...ถ้าเรื่องขุ่นมัวในอดีต ฝรั่งเศสเขาจดเขาจำ จะเบื่อได้ไหมว่า เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ ก็คือการแก้แค้นระดับชาติในเหตุการณ์ ๒๐๕ ปี ที่ผ่านมา ?

พร้อมทั้งทูลว่า ตัวเขาจะอำลาจากประเทศสยามภายในกำหนด ๔ วัน โดยจะไม่คำนึงว่า รัฐบาลไทยยอมรับข้อสัญญานี้หรือไม่ การกระทำเช่นนี้ได้ผล กล่าวคือในนาทีสุดท้าย รัฐบาลไทย ได้ตอบตกลงยอมรับสัญญานี้ **"ปราศจากเงื่อนไข"** และในวันที่ ๓ ตุลาคม สนธิสัญญาและเอกสารประกอบ ก็ได้ลงนามกันเรียบร้อย

สนธิสัญญา และเอกสาร ประกอบ ลงนาม ใน วัน ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ นั้น มีข้อผูกมัดรัฐบาลไทยรวมกัน ๑๖ ข้อ นอกจากมาตรา ซึ่งเกี่ยวกับการยึดครองแคว้นจันทบุรีเป็นหลักประกัน ยังมีมาตราที่เป็นไม้เบื่อไม้เมา และได้ก่อความยุ่งยากให้รัฐบาลอีกเป็นอันมาก คือมาตราที่เกี่ยวกับคนในบังคับของฝรั่งเศส (ไม่ว่าจะเป็นชาวยุโรป หรือชาวเอเชีย) จะต้องได้รับสิทธิคุ้มครองของฝรั่งเศสโดยทั่วหน้ากัน เราจึงเห็นได้ว่าความยุ่งยากกับฝรั่งเศส จึงไม่ยุติไปได้ง่าย ๆ และจะมีต่อไปจนจบ ร.ศ. ๑๒๕ เมื่อรัฐบาล ไทยยอมยกดินแดนแคว้น พระตะบอง–เสียมราฐให้แก่เขาสมตามคำประกาศของ ม. ลาเนซัง เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๖ ที่ว่า "... เมื่อเราขยายพรมแดนให้กว้างขวางจนจดฝั่งโขง และได้ดินแดนทางทะเลสาบ เขมร เข้ามาอยู่ในครอบครองแล้ว เราจึงควรหยุดการขยายเมื่อนั้น...."

เมื่อจะเขียนเรื่องราวหลังฉาก ร.ศ. ๑๑๒ วันหนึ่งผู้เขียนได้ไปเยี่ยมเคารพอาจารย์สุกิจ นิมมานเหมินทร์ ณ บ้านซอยชัยพฤกษ์ และได้เรียนท่านว่าอยากจะเขียนเรื่องนี้ อาจารย์

สุกิจได้ ให้คำแนะนำว่า "เรื่อง ร ศ. ๑๑๒ เป็นเรื่องอ้างสิทธิเหนือดินแดนแคว้นหลวงพระบาง ควรจะขบปัญหาที่ฝรั่งเศสอ้างว่าเป็นของญวนมาก่อน ให้แตกเสียด้วย" ในความรู้สึกนึกคิดของผู้เขียนเองนั้น เชื่อว่าสิทธิที่ฝรั่งเศสอ้าง ก็เป็นการอ้างเพื่อเหตุ เพื่อจะให้เป็นกรณีพิพาทขึ้น ถึงเขาจะไม่อ้างเหตุนี้ เขาก็คงหาเหตุอื่นอยู่ดี ตามความเป็นจริงแล้วเมื่อเกิดเรื่องใน ร.ศ. ๑๑๒ ไทยเราทำการปกครองแคว้นหลวงพระบางอยู่ สิทธิครอบครองเหนือดินแดนนี้ จึงเป็นสิทธิอันสมบูรณ์อยู่แล้ว และเมื่อตรวจดูเอกสารราชการ ซึ่งเอกอัครราชทูตอังกฤษประจำกรุงปารีสส่งมารายงานกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ฉบับลงวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓ ก็มีข้อความตอนหนึ่ง ซึ่ง Lord Dufferin ยกเหตุผลหักล้างข้ออ้างนของ M. Develle เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสว่า

"....ข้าพเจ้าจึงกล่าวถึงการที่ฝรั่งเศสจะกลืนแคว้นหลวงพระบาง ซึ่งมีเนื้อที่เกือบ ๑๐๐,๐๐๐ ตารางไมล์ ซึ่งดินแดนเหล่านี้ ทั่วโลกได้ยอมรับเป็นเวลานานปีว่าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรสยาม...และว่า การจะอ้างสิทธิของญวนตามประวัติศาสตร์ว่า มี (เหนือดินแดน) แคว้นหลวงพระบางนั้นค่อนข้างจะล่อแหลม เพราะว่าเรามีข้ออ้าง (สิทธิตามประวัติศาสตร์) ได้ดีเช่นกันว่า เรามีสิทธิเหนือแคว้น Normandy, Gascony และแคว้น Guienne (ในประเทศฝรั่งเศส) มาก่อน...

.... ม. เดอวิลล์ จึงลุกขึ้นไปปิดหน้าต่างห้องทำงาน และและกล่าวว่า คำขาดของประเทศฝรั่งเศส เมื่อได้ประกาศให้แก่ประ

ชาชนฝรั่งเศสและประชาชนสยาม ทราบไปแล้ว ก็เป็นการเหลือวิสัยที่รัฐบาลฝรั่งเศสจะกล้าฝืนมติมหาชน - โดยการยอมหรือลดหย่อนคำขาดนั้น..."

เอกสารราชการชั้นนี้ แสดงว่า ม. เดอวิลล์ อับจนในเหตุผล ซึ่งลอร์ดดัฟเฟอร์รินได้ชี้แจงมา และที่ถูกที่ควรฝรั่งเศสหามีสิทธิใด ๆ เหนือดินแดนแคว้นหลวงพระบางไม่ เพราะถ้าขืนยังดึงดันยึดถือข้ออ้างนี้เป็นหลัก ก็เท่ากับยอมรับว่าอังกฤษมีสิทธิโดยชอบธรรมเหมือนกันเหนือดินแดนอันเป็นส่วนหนึ่งของประเทศฝรั่งเศสในปัจจุบัน การอ้างหนังสือราชการฉบับนี้ คงจะตอบปัญหาที่อาจารย์สุกิจ ได้กรุณาแนะนำว่าอาจจะมีผู้สงสัย ได้ดี

วิกฤติกาล ร.ศ ๑๑๒ มีเบื้องหลังมานาน จะนับแต่ ร.ศ. ใดยังไม่ปรากฏแน่ชัด แต่ตามหนังสือ Mission Pavie คณะสำรวจของ ม. ปาวี ได้เริ่มงานของเขาแล้วแต่ ค.ศ. ๑๘๗๙ หรือ ร.ศ. ๙๘ ส่วนหลักฐานทางไทยที่ค้นได้ พระวิภาคภูวดล (James Mc Carthy) กล่าวว่า ร.ร. เนียส ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้ชักจูงให้ย่อ ณ ทุ่งเชียงคำ เข้าทำการปล้นเมืองงอย เมื่อ ร.ศ. ๑๐๓ และพิจารณาดูตามพระบรมราโชวาท ซึ่งพระราชทานแก่แม่ทัพใหญ่ผู้ไปปราบย่อทั้งสอง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบในพระราชหฤทัยแล้วว่า ฝรั่งเศสตระเตรียมแผนการที่จะบุกรุกพิพาทเรื่องดินแดน จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ สั่งในข้อ ๑๑ ไว้ว่า "เมื่อเวลาไล่ย่อไปปลายเขตแดน ถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะมาว่าด้วยเขตแดนประการใด ควรให้โต้ตอบได้ว่า การเรื่องนี้ที่กรุงเทพ ฯ ได้ปรึกษากับทูต เซาเดยาแฟฝรั่งเศสแล้วว่า เขต

แดนข้างไหนใครว่าเพียงใด ก็ให้ทำแผนที่ไว้ จะได้ปรึกษาแบ่งปันให้ตกลงโดยทางไมตรีที่กรุงเทพ ฯ..." การที่ฝรั่งเศสในครั้งนั้นได้พยายามใช้การเจรจาทางสันติ อ้างสิทธิเหนือดินแดนด้วยประการต่าง ๆ ก็ไม่สัมฤทธิผลลง เพราะทางรัฐบาลไทยตอบโต้ไปด้วยหลักฐาน เหตุผล ตามความเป็นจริงและพร้อมเสมอที่จะให้ตั้งอนุญาโตตุลาการตัดสินชี้ขาด ทางฝรั่งเศสจึงไม่เห็นทางอื่นนอกจากจะใช้กำลังเข้าหักหาญย้อแย่ง รัฐนาวาไทยจึงตกเข้าสู่มรสุมร้ายแรงเป็นประวัติการณ์ สมดังที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงประพันธ์เป็นคำฉันท์ไว้ว่า

ธรรมดามหาสมุทร มีความหยุดพายุผัน มีคราวสลาตัน ตั้งระลอกกระฉอกฉาน ผิวพอกำลังเรือ ก็แล่นรอดไม่ร้าวราน หากกรรมจะบันดาล ก็คงล่มทุกลำไป

การที่ไทยต้องยอมเสียดินแดนในครั้งนั้น มหาเสวกเอกพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ได้เล่าความทรงจำให้บุตรของท่าน (หนังสือเรื่องปกิณกะในรัชกาลที่ ๕ หน้า ๗) ฟังว่า "พ่อเองคราวนั้น ได้เห็นน้ำพระเนตรของพระองค์ไหล ในขณะที่ทรงเสียพระราชหฤทัยอย่างสุดซึ้ง แต่ในที่สุดพระองค์ก็ทรงหักพระทัยได้ ทรงรับสั่งเป็นเชิงปรารภว่า การเสียเขตแดนแต่เพียงเล็กน้อยตามชายพระราชอาณาจักร ซึ่งเราเองก็ทำนุบำรุงรักษาให้เจริญเต็มที่ไม่ได้นั้น ก็เปรียบเหมือนกับเสียปลายนิ้วของเราไป ยังไงก็อยู่ รักษาหัวใจกับตัวไว้ให้ดีก็แล้วกัน..."

คุณลักษณะใดเล่าเป็นแก่น เป็นสาระของความเป็นรัฐบุรุษ? Lord Curzon มีความเห็นว่า "Compromise is the essence of statesmanship" ในวิกฤติกาลที่ร้ายแรงครั้งนั้นการสู้รบย่อมหมายถึงความพินาศ การประนีประนอมยอมเสียส่วนย่อยเพื่อรักษาส่วนใหญ่ จึงเป็นการแสดงเด่นถึงความทรงเป็นรัฐบุรุษในพระบิยมหาราช พระองค์นั้น

หมายเหตุ ๑

ในระหว่างที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็น แม่ทัพ ใหญ่ ฝ่ายเหนือ ขึ้นไปปราบฮ่อ (ครั้งที่หนึ่ง) นั้น ท่านได้รับลายพระราชหัตถเลขาเนือง ๆ และมีข้อความเกี่ยวกับรัฐบาลฝรั่งเศส ดังนี้:–

"วัน ๗ ๑ ค่ำ ปีระกา ศักราช ๑๒๔๗ .... ราชการในกรุงเทพฯ ก็สงบเรียบร้อยดีอยู่ มีแต่ทูตฝรั่งเศสมีหนังสือมาเร่งรัดจะตั้งกงสุลฝรั่งเศสที่เมืองหลวงพระบางให้จงได้ ฝ่ายเราตอบว่าไม่เห็นว่าคนฝรั่งเศสมีประโยชน์อันใดในเมืองหลวงพระบางที่กงสุลจะต้องไปรักษา เรายังไม่ยอมให้เอกสกวาเตอก็มีหนังสือตอบมาอีกว่าท่านเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศให้ขอตั้งให้ได้ ฝ่ายเรายังไม่ยอม ว่าถ้าฝรั่งเศสจะชี้ให้เห็นได้ว่าผลประโยชน์อันใดของฝรั่งเศสมีในเมืองหลวงพระบางจึงจะยอม แต่เพื่อจะให้เป็นพยานในทางไมตรี จึงได้มีคำสั่งให้ข้าหลวงสำหรับเมืองหลวงพระบางสืบสวนแล้วรีโปตลงมา ว่าการค้าขายที่เมืองหลวงพระบางของ

คนในบังคับฝรั่งเศสมีอันใดบ้าง ตราบังคับเรื่องนี้ถ้ามีขึ้นไปแล้ว เจ้าหมื่นไวยอยู่ในเมืองหลวงพระบาง ให้ช่วยเป็นที่ปรึกษา หารือพระยาพิชัย ในการที่จะมีใบบอกลงมาให้เป็นประโยชน์แก่ราชการด้วย อนึ่ง ขอกำชับให้ระวังฝรั่งที่ไปด้วยให้มาก ปากมันยาว ความคิดมันสูง อย่าให้ฉวยความลับเราได้อย่างหนึ่งอย่างใดเลยเป็นอันขาด—สยามินทร์" (จุลศักราช ๑๒๔๗ เทียบเท่า ค.ศ. ๑๗๘๕ หรือ ร.ศ. ๑๐๓)

"วัน ๕ ๑๒ ค่ำ ศักราช ๑๒๔๗ .... อนึ่ง เรื่องนี้ฝ่ายฝรั่งเศสจะขอตั้งกงสุลเมืองหลวงพระบาง.... การซึ่งโต้ตอบกันในระหว่างราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ นี้ยังเป็นยุติกันอยู่เพียงว่า ถ้าฝรั่งเศสจะยอมทำหนังสือสัญญาให้เหมือนอย่างเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายเราก็ยอมให้ตั้งกงสุลด้วยเห็นว่าข้อจะขัดขวางไม่ให้เขาตั้งนั้นไม่ได้แล้ว ถ้าได้ทำหนังสือสัญญาเหมือนเมืองเชียงใหม่ได้ ก็เหมือนให้ฝรั่งเศสออกปากรับในหนังสือสัญญาว่า เมืองหลวงพระบางเป็นของเราฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยวข้องกับญวน อีกประการหนึ่ง ความปรารถนาของฝรั่งเศสที่จะตั้งกงสุลเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ ก็ได้ความชัดว่า ปรารถนาจะทำแผนที่ตรวจผลประโยชน์บ้านเมืองเสียก่อนเท่านั้น จึงได้กำหนดจะตั้งมองซิเออปาวี....ประสงค์จะให้ขึ้นไปอยู่เมืองหลวงพระบาง ทำแผนที่สืบสวนและพอให้รู้เค้าทั่วถึงกัน..."

" วัน ๗ ๙ ๖ ศักราช ๑๒๔๘'... เรื่องกงสุลฝรั่งเศสนั้น

ต่ายฝรั่งเศสจะได้ตั้งมองสิเออ ปาวี เข้ามาถึงกรุงเทพฯ นานแล้ว แต่เรายังไม่ให้เอกสกวาเตค ด้วยเกี่ยงให้ทำหนังสือสัญญาอย่างเชียงใหม่ก่อน บัดนี้หนังสือสัญญานั้นก็เกือบจะตกลงกันแล้ว ข้อความก็เหมือนกันกับสัญญาเชียงใหม่ทุกข้อมีแปลกข้อเดียว แต่ที่จะให้คนฝรั่งเศสซื้อที่ดินในเมืองหลวงพระบางได้.....จึงบอกให้รู้ตัวเสียว่า การที่จะไปนำทัพในฤดูแล้งนี้เห็นจะต้องถูกกงสุลฝรั่งเศสขึ้นไปนั่งคอยพังอยู่ที่เมืองหลวงพระบางแน่แล้ว พอที่จะแก้ไขเยียวยาการไม่สู้ดีอย่างใดไปก็ให้คิดแก้เสีย..." (ฝรั่งเศสขอสิทธิพิเศษในการที่จะซื้อที่ดิน ถ้าให้สิทธินี้แก่ฝรั่งเศส ชาติอื่น ๆ ก็จะได้รับสิทธินี้ด้วยตามสนธิสัญญามาตรา most-favoured nation clauses ความสำคัญข้อนี้ พระองค์ตระหนักพระราชหฤทัยดีอยู่ จึงทรงพยายามไม่โปรดฯ ให้)

๒ ฯ ๑๒ ศักราช ๑๒๔๘... อนึ่ง มองสิเออปาวี ซึ่งเป็นผู้มาเป็นกงสุลขึ้นไป ณ เมืองหลวงพระบางครั้งนี้ ก็มีความประสงค์ที่จะทำแผนที่และตรวจการค้าขาย โดยจริงเห็นจะยังไม่เป็นเหตุที่จะคิดขึ้นไปหาความเอาเมืองหลวงพระบางเป็นของฝรั่งเศสในครั้งนี้ แต่การที่ไปสืบสวนทั้งหลายนั้น ก็เพื่อเหตุที่จะต้องการเมืองหลวงพระบางนั่นแลเป็นข้อใหญ่ เจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นลู่ทางที่เป็นการในเมืองหลวงพระบางมีอยู่ทางใดให้ เยียวยาแก้ไขจนสุดกำลัง แลขอให้บังคับเป็นอันขาด อย่าให้เจ้านครหลวงพระบาง ฤๅเจ้าอุปราชราชวงศ์ราชบุตรผู้ใดผู้หนึ่งพูดจา

ราชการกับกงสุลฤๅผู้ที่จะเป็นกงสุลนั้น นอกจากพร้อมด้วยข้าหลวงและที่ข้าหลวงย่อมเห็นชอบด้วย แต่สักสิ่งสักอย่างเป็นอันขาด...การซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถ จะขึ้นไปปราบปรามที่เมืองกายเป็น ล่วงแขวงเข้าไปนั้น ในเวลานี้ก็เห็นจะยังไม่มีเหตุผลเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส ระวังแต่หาทางแก้ตัวไว้ในเวลาที่จะพูดโต้ตอบกัน... เมื่อใดตำบลใด จะเป็นเขตแดนฝ่ายใด ก็แล้วแต่คอเวอนแมนต์ทั้งสองฝ่ายจะตกลงกันในภายหลัง เรามิได้คิดจะรุกเขตแดนอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

ในการเรื่องที่จะไปปราบย่อครั้งนี้ ถึงจะมีความเห็นอย่างหนึ่งอย่างใด หนังสือก็คงจะไม่ขึ้นไปถึงทันเวลาที่กองทัพจะยกไปทำการล่วงไปแล้ว แต่ความคิดที่จะพูดจาอันนี้บางทีจะทันก่อนที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถจะพบกับมองสิเออปาวี ถ้าพบปะเขารู้เหตุการจะพูดจาประการใด ก็ให้โต้ตอบตามทางที่ได้ชแจงมานี้ จะเป็นอันถูกต้องกับคำพูดของคอเวอนแมนต์ในกรุงเทพฯ มีความหวังใจว่า ในไม่ช้านักคงจะได้พบเจ้าหมื่นไวยวรนารถ

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ข้อความจากลายพระหัตถเลขาทั้ง ๔ ฉบับนี้ บ่งชัดแล้วว่ารัฐบาลไทยในครั้งนั้นทราบว่าฝรั่งเศส ปรารถนาจะเอาเมืองหลวงพระบาง จึงพยายามให้ฝรั่งเศสทำสัญญายอมรับว่า เมืองหลวงพระบางเป็นของไทยฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยวข้องเป็นเมืองขึ้นญวน ฝรั่งเศสก็ยอมทำสัญญา แต่เมื่อ ม. ปาวีขึ้นไปว่าที่กงสุล ได้มาหาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีหลายครั้ง พูดจาแทะเล็มประการต่าง ๆ จะให้แม่ทัพไทยถอนทหารจากเมืองแถง ซึ่งทั้งฝรั่งเศสและไทยเข้า

ทำการยึดรักษาอยู่ร่วมอัน แต่เจ้าพระยาสุรศักดิ์ไม่ยินยอมจะขอสู้ตายถ้าฝรั่งเศสหักโหมเอาด้วยกำลัง ม. ปาวีและผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศสจึงจำต้องยอมทำหนังสือสัญญา (ปรากฏในหนังสือประวัติเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ภาค ๒ หน้า ๓๖๓) ออมชอมกันเกี่ยวกับเขตแดนเมืองแถง ให้ทหารทั้งสองฝ่ายรักษาไว้ร่วมกัน ส่วนเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองพวน เป็นหน้าที่ของฝ่ายไทยรักษาไว้แต่ผู้เดียว และฝรั่งเศสก็จะรักษาเมืองสิบสองจุไทยไว้ฝ่ายเดียวเช่นกัน จนกว่ารัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะตกลงแบ่งเขตแดนกัน เรื่องยุ่งยากจึงสงบลงคราวหนึ่ง เมื่อ ร.ศ. ๑๐๖ แต่กลับมาคุขึ้นและลุกลามใหญ่โตเป็นพิพาทคดีเมือง เมื่อรัฐบาลฝรั่งเศสสั่งให้บุกรุกเขตแดน เมื่อ ร.ศ. ๑๑๐ คดีพระยอดเมืองขวางการยิงต่อสู้ที่ปากน้ำ และ "คำขาด" ต่าง ๆ จึงเกิดตาม สัญญาลงนามที่เมืองแถงนี้ได้กระทำกันเมื่อวันที่ ๗ ๙ ๑ ปีชวด สัมฤทธิศก ๑๒๕๐ แต่รัฐบาลฝรั่งเศสจะให้สัตยาบันหรือไม่ไม่ปรากฏ

หมายเหตุ ๒

เพื่อความเป็นธรรมแก่ ม. ออกุส ปาวี ผู้เขียนขออ้างคำเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งบันทึกไว้ตอน ร.ศ. ๑๑๐ ว่า "...ข้าพเจ้ากับพระยาบรมบาทผู้น้องข้าพเจ้า ซึ่งรู้ภาษาฝรั่งเศสเฉพาะ ๒ คน พากันไปหามองซีเออร์ ปาวีที่สถานราชทูตฝรั่งเศส เขาได้เชื้อเชิญรับรองเป็นอันดี ตามความคุ้นเคย มิได้เปลี่ยน กิริยา ข้าพเจ้าถาม ม. ปาวี ว่าเรารู้จักชอบพอกันมานานแล้ว อยาก

จะถามความลับเฉพาะตัวว่า ฝรั่งเศสจะรบหรือจะทำอย่างไร ?
ม. ปาวี พูดกับข้าพเจ้าว่าไม่ใช่เช่นนั้น การรบทำให้เลือดตก
ในแผ่นดินนั้นเป็นการร้ายกาจ จะเป็นความลำบากติดต่อไปในการ
ข้างหน้ามากมายฝรั่งเศสได้เคยรู้สึกมาแล้ว ที่เอาเรือรบมา
นั้นไม่ได้คิดมารบประเทศสยามดอก ต้องการจะพูดเรื่องเขตแดน
กว่าจะเป็นที่ตกลงกันเท่านั้น ให้ท่านนำความไปทูลในหลวงเถิด
ข้าพเจ้าให้พระยาบรมบาทจดคำพูด ม. ปาวี แล้วลากลับ..."
ม. ปาวี ในส่วนตัวคงเป็นคนสุภาพแต่เขาเป็นข้าราชการ การ
เจรจาเรื่องบ้านเรื่องเมืองย่อมแล้วแต่รัฐบาลจะสั่งมา ขอพวกเรา
ได้ให้ความเป็นธรรมแก่เขาด้วย

หมายเหตุ ๓

Captain Thoreaux– รายละเอียดเนื่องในเหตุร้อยเอก โธโรถูกจับกุม ปรากฏอยู่ในพงศาวดารภาค ๔ เป็นบันทึกของผู้ประสบเหตุการณ์ คือ หม่อมอมรวงศ์วิจิตร

M. Grosquerin– รายละเอียดเกี่ยวกับการถึงแก่กรรมของ ม. โกรเกอแรง ปรากฏอยู่ในประชุมพงศาวดารฉบับความสำคัญ เล่ม ๓–๔ ของหลวงวิจิตรวาทการ ในหนังสือนี้ท่านจะได้ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับการพิจารณาคดีทั้ง ๒ ครั้ง ของพระยอดเมืองขวาง รวมทั้งหนังสือโต้ตอบทางราชการ และบันทึกเหตุการณ์ที่ปากน้ำโดยผู้แทนหนังสือพิมพ์ "Bangkok Times" ฉบับลงวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๙๓

หมายเหตุ ๔

ผู้เขียนได้อ่านวิทยานิพนธ์ของ Murti เรื่อง The Anglo French Relation with Siam โดยเขาจัดวิกฤติการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ให้เป็น climax ของวิทยานิพนธ์นั้น Murti ได้อาศัยเอกสารราชการ ของอังกฤษเป็นหลักในการ เขียนเอกสารของไทย เช่นเรื่องปราบฮ่อของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องของร้อยเอกโธโร ม โกรเกอแรง และการพิจารณาคดีพระยอดเมืองขวาง Murti หาได้มีโอกาสใช้ให้เป็นประโยชน์ไม่ นักศึกษาประวัติศาสตร์ของเราน่าจะทำวิทยานิพนธ์ เรื่อง ร.ศ. ๑๑๒ ขึ้นใหม่ โดยเสนอให้โลกได้ทราบถึงเหตุการณ์แท้จริงที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองเรา จะปล่อยให้ชาวต่างชาติมา "ลอบรู้" เรื่องเราไม่อดสูอายเขาหรือ ?

จาก 'ชุมนุมจุฬา' พ.ศ. ๒๔๕๘

---

๑. เป็นที่น่ายินดีว่า วิทยานิพนธ์ปริญญาโทของ น.ส. จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ เรื่อง 'วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ ๑๑๒' วิทยาลัยวิชาการศึกษาได้พิจารณาเห็นสมควรรับตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต แต่ ๒๑ ธันวาคม ๒๕๑๖ คือห่างจากบทความนี้ ๑๘ ปี เป็นวิทยานิพนธ์ ๒๒๗ หน้า บรรณานุกรมและภาคผนวก ๗๕ หน้า รวม ๓๐๒ หน้า เป็นวิทยานิพนธ์ที่ละเอียดกว้างขวางกว่าของผู้ใด น่าเรียกร้องให้ตีพิมพ์จำหน่ายยิ่งนัก

ที่ปรึกษาแผ่นดินของ ร. ๕

ในอภิลักขิตวาระ ๒๓ ตุลาคม ศกนี้ ข้าพเจ้าขอสั่งเรื่องนี้มาสมทบกิจกรรมของชาวจุฬาฯ เพื่อเทิดทูนและเตือนใจให้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของล้นเกล้าล้นกระหม่อม ร. ๕

อันที่จริง ผู้เขียนรู้สึกชื่นชมกับคำถวายพระเกียรติของกษัตริย์ไทยแต่โบราณ เช่นคำว่า "พ่อขุน" เรามี "พ่อขุน" หลายพระองค์ล้วนแล้วแต่เป็นพระบิดาของปวงชนทั้งหลาย ที่อาศัยอยู่ใต้อารักขาของกรุงสุโขทัย ผู้เขียนเคยจำคำที่คนอังกฤษใช้ในบทกวีนิพนธ์ คือคำว่า fatherly love and motherly care เป็นคำที่ซาบซึ้งกว่าคำที่มีราชาศัพท์มาจากภาษาลาตินเป็นไหน ๆ "พ่อขุน" และ "แม่นาง" เป็นคำไทย ไม่มีกลิ่นไอจากภาษาสันสกฤตหรือบาลีมาเจือปน ครั้นเมื่อเราเข้ามาถึงสมัยใหม่ คำว่า "บิยมหาราช" "ธีรราช" ผู้เขียนใคร่จะแปลว่า the Beloved, the Wise แปลไว้เพียงเท่านี้จะซาบซึ้งกว่าเอาคำ the Great เสียอีก แท้จริงคำว่า the Great นั้นเป็นคำที่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ทรงมีมาถึงสมเด็จพระนารายณ์เจตนาของพระองค์ก็เพื่อครอบครองเมืองบางกอกและมะริด ต่อจากนั้นก็ยึดประเทศ พวกเราในปัจจุบันต่างก็เรียกสมเด็จพระ

นารายณ์มหาราช โดยไม่สืบไปให้ซึ้งถึงเจตนาของผู้ถวายพระนาม "มหาราช" ให้พระองค์ เมืองไทยเราถ้าจะมี "มหาราช" เช่นฝรั่งเขาบ้าง ผู้เขียนก็ยอมเห็นด้วย แต่ควรพิจารณาให้รอบคอบเสียก่อน เช่น รามคำแหงมหาราช เพราะพระองค์ท่านเป็นผู้สถาปนาชาติไทยให้เป็นปึกแผ่น นอกนั้น เช่น พระนเรศวร พระเจ้าตากสิน จะถวายนามพระองค์ทั้งสองว่า มหาราช ก็สมควรในแง่ผู้กู้ชาติ แต่พระเจ้าแผ่นดินอยุธยาที่เรามองข้ามพระราชกรณียกิจสำคัญไป คือพระบรมราชาเจ้าสามพญา ผู้ปราบกรุงยโสธรนครธมจนสิ้นสูญไป จะถวายนามพระองค์ว่า "มหาราช" ก็ยังสมควรกว่าสมเด็จพระนารายณ์เป็นไหน ๆ

รัชกาลสมเด็จพระบิยมหาราช เป็นรัชกาลที่ยาวนานถึง ๔๒ ปี ยังไม่มีผู้ใดรวบรวมพระราชกรณียกิจตลอดระยะนี้มาเป็นรูปเล่มให้พวกเราได้ทราบอย่างตลอด แต่ถึงกระนั้น ก็ยังมีสิ่งหนึ่งที่เด่นชัดเป็นลักษณะประเสริฐประจำรัชกาล คือ ปวงชนต่างสมบูรณ์พูลสุขยิ่งกว่ารัชกาลใด ๆ พิจารณาจากรายงานของราชทูตอังกฤษปลายรัชกาลของพระองค์ คือ Sir Ralph Paget มีไปถึงกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ (ลงวันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๑๙๐๗) บุคคลที่ราชทูตยกย่องว่ามีส่วนสร้างเสริมความเจริญให้แก่แผ่นดินครั้งนั้นมีอยู่ ๓ ท่าน กล่าวคือ สมเด็จฯ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ สมเด็จ ฯ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ และที่ปรึกษาแผ่นดิน Edward Henry Strobel พระนามและพระเกียรติประวัติของพระอนุชาทั้ง ๒ พระองค์ เราท่าน

ก็ทราบกันมากบ้างน้อยบ้างอยู่แล้ว แต่ชื่อคนฝรั่งที่เป็นที่ปรึกษาแผ่นดิน Strobel นี่เป็นใคร พวกเราสมัยนี้ที่จะเคยได้ยินชื่อนี้ และรู้ไปถึงกิจกรรมของ ท่านในส่วน สร้างเสริมความเจริญ ให้แก่แผ่นดินไทย คงจะมีไม่กี่คนนัก จึงถึงเวลาแล้วที่พวกเราควรทราบเรื่องราวของท่านไว้ เพื่อแสดงกตัญญูกตเวทิคุณแก่ท่านในโอกาสต่อไป

อันที่จริง Strobel เข้ามาอยู่ในพระนครไม่กี่ปี คือแต่ต้น ค.ศ. ๑๙๐๔ และจบชีวิตในพระนครเมื่อต้น ค.ศ. ๑๙๐๘ กระดูกของท่านฝังอยู่ที่ป่าช้าฝรั่ง ถนนตก ท่านไม่มีลูกเมีย จึงไม่มีผู้สืบสกุลต่อจากตัวท่าน เมื่อท่านเข้ามารับหน้าที่เป็นที่ปรึกษาแผ่นดิน Strobel อายุได้ ๔๙ ปี รับราชการอยู่ได้ ๔ ปี ก็ถึงแก่กรรม ในกองจดหมายเหตุกรมศิลปากร ข้าพเจ้ายังไม่พบเรื่องราวของท่าน ถ้าจะมีอยู่บ้างก็คงแทรกอยู่ในบรรดาเอกสารของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ขอให้นักศึกษาผู้สนใจลองขออนุญาตค้นหาดู ข้าพเจ้าจำได้ว่าเคยเห็นรูปถ่ายของท่าน แต่ครั้นจะนำมาลงให้ปรากฏในบทความนี้ ก็ค้นหาไม่ได้* ส่วนรูปที่ฝังศพของท่านที่ป่าช้าฝรั่งถนนตก จะพยายามนำมาลงให้ไว้ จะได้เป็นอนุสรณ์แก่ตัวท่านและชาติของท่าน คือชาติอเมริกันที่เคยมีบุญคุณต่อแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ เรื่องราวส่วนใหญ่เกี่ยวกับ Biographies ที่ปรากฏในบทความนี้ ข้าพเจ้าได้อาศัยหนังสือ

---

* รูปถ่ายของ สตรอเบล ปรากฏอยู่ในหนังสือนี้แล้ว และบทความของ ดร. แถมสุข นุ่มนนท์ ใน ป.อ.ป. ปีที่ ๗ เล่ม ๓ ประจำ ๑ กันยายน ๒๕๑๖ ใช้เอกสารจากกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร และเอกสารจากต่างประเทศมีปรากฏละเอียดกว่าบทความนี้มาก

Dictionary of American Biographies เล่มที่ ๑๘ ตีพิมพ์ที่กรุงนิวยอร์ค ค.ศ. ๑๙๓๖ (ซึ่งคุณวรุณยุพา สนิทวงศ์ ฯ กรุณายืมมาให้)

ตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดินหรือ General Advisor ในเมืองไทยมีอยู่เพียง ๓ ท่าน คือ Rolin Jacquemyns นักกฎหมายชาวเบลเยี่ยมคงออกเสียงเป็นไทยว่า โรแลง ยัคเคอแมงส์ ท่านผู้นี้เข้ามารับตำแหน่งอยู่นาน คือ ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๙๑ ก่อนเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ สองปี และก็ได้เป็นที่ปรึกษาแผ่นดินต่อมาจน ค.ศ. ๑๙๐๓ แล้ว จึงกราบถวายบังคมลากลับ ที่ปรึกษาแผ่นดินคนที่ ๓ คือ Westengard ผลงานของท่านที่ปรึกษาแผ่นดินผู้นี้ปรากฏในสารานุกรม ภายใต้คำว่า "กัลยาณไมตรี" คือ พระยากัลยาณไมตรี ท่านเข้ามารับราชการไทยในตำแหน่งผู้ช่วยของ Strobel (ซึ่งนับเป็นที่ปรึกษาแผ่นดินคนที่ ๒) และได้เป็นที่ปรึกษาแผ่นดินคนที่ ๓ ใน ค.ศ. ๑๙๐๘ เมื่อ Strobel วายชนม์ ที่ปรึกษาแผ่นดินของรัฐบาลสยามจึงมีอยู่เพียง ๓ ท่านเท่านั้น ต่อมาเมื่อ Westengard กราบถวายบังคมลา และส่งตัวแทนมาให้ ชื่อ Pitkin ท่านที่กล่าวนามหลังนี้ไม่ได้เป็นที่ปรึกษาแผ่นดิน แต่ได้รับตำแหน่งที่ปรึกษากระทรวงต่างประเทศ

มีข้อสดุดใจข้าพเจ้าอยู่ข้อหนึ่ง คือว่า Rolin Jacquemyns ที่ปรึกษาแผ่นดินคนที่หนึ่งได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา ส่วน Westengard ผู้ช่วยของ Strobel ก็ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยากัลยาณไมตรี ส่วน

Strobel เองไม่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์อะไรเลย ชื่อเสียงของท่านดู ประหนึ่งจะสูญหายไปเหลือ แต่กระดูกทิ้ง ไว้ที่บ่าช้าฝรั่งถนนตก อันน้ำพระทัยของ ร. ๕ นั้น ข้าพเจ้าเคยทราบจากปากคำของ Professor William Bradley ว่า ปู่ใหญ่ปู่น้อยของเขาได้รับพระมหากรุณาธิคุณจาก ร. ๕ ในการศึกษาเล่าเรียนที่สหรัฐฯ จนจบ ทั้งนี้เพราะคุณความดีของทวด คือนายแพทย์ Dan Beach Bradley ที่ได้ประกอบไว้ในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ ก็เมื่อน้ำพระทัยของพระองค์เปี่ยมล้น ในการแสดงกตเวทีการเช่นนั้น ทำไมพระองค์จึงไม่ทรงแสดงต่อ Strobel ผู้ประกอบคุณความดีให้แก่แผ่นดินอย่างมหาศาล ถ้ายังหาเอกสารมาอธิบายปัญหาข้อนี้ไม่ได้ข้าพเจ้าก็ยากจะเชื่อว่า พระองค์ทรงตั้งพระทัยอยู่แล้ว จะคอยโอกาสอันเหมาะสม คือให้สนธิสัญญากับอังกฤษ (ลงนามกันใน ค.ศ. ๑๙๐๙) ได้ผ่านไปเสียก่อน แล้วจึงพระราชทานบรรดาศักดิ์ชั้น เจ้าพระยา เป็นบำเหน็จความชอบอันที่จริงสนธิสัญญากับอังกฤษฉบับนี้ Strobel ได้เริ่มเจรจากับรัฐบาลอังกฤษนับแต่สนธิสัญญากับฝรั่งเศสได้ลงนามกันแล้ว เมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๗ แต่ท่านเป็นคนบุญน้อย งานการได้ตระเตรียมไว้แล้วแต่ยังไม่เสร็จสิ้นก็ปุบปับล้มตายเสีย เมื่อมาคิดถึงบุญกรรมของแต่ละบุคคลเช่นนี้ก็ทำให้อดสงสัยความเชื่อถือของชาวไทยที่ว่า ใครทำดี ได้ดี.....ไม่ได้ นี่ท่านทำดี แต่ยังไม่ทันได้ดีก็ล้มตายเสียก่อน แล้วชื่อเสียงเกียรติคุณของท่านก็ทำท่าจะหายสาปสูญไปจากผืนแผ่นดินไทยเสียด้วย คิดเช่นนี้แล้วก็ต้องปลงอนิจจัง

พวกเราควรทราบเรื่องราว ร.ศ. ๑๑๒ เสียก่อน ว่าเมื่อเกิดเหตุการณ์ครั้งนั้นกับฝรั่งเศส ความเสียใจที่รัฐบาลสยามต้องเสียเงินทองเป็นค่าปรับ ให้แก่ชาติมหาอำนาจ เสียดินแดน ไปตามคำขู่เข็ญของเขา มิหนำซ้ำเมืองจันทบูรณ์ยังถูกยึดไปด้วย ความเสียใจก็ทวีคูณเป็นความช้ำใจ มิใยที่โรแลง ยัคเคอแมงส์จะเปิดตำรากฎหมายมาโต้แย้ง แต่ฝรั่งเศสก็ไขหูเสีย แต่มือนั้นกุมอาวุธเตรียมพร้อม ไม่ยอมคืนเมืองจันทบูรณ์ให้ ประชาชนก็ต้องอดเอาเบาสู้ เพราะเราไม่มีอาวุธวิเศษจะไปสู้รบกับเขา แต่ครั้นจะลืมเรื่องราวเสียก็ลืมไม่ได้ เพราะหนังสือพิมพ์ Siam Observer ทำเป็นคำขวัญพาดหัวอยู่ทุกวันว่า "เราต้องเอาเมืองจันทบูรณ์คืนมาให้ได้สักวันหนึ่ง" พาดหัวอยู่เช่นนั้น ตลอดระยะเวลา ๑๕ ปี ที่เมืองจันทบูรณ์ถูกยึดครอง ความขุ่นแค้นก็คุกรุ่นอยู่ตลอดมา

ส่วนในด้านฝรั่งเศส นโยบายแต่แรกก็เพียงจะยึดเมืองญวน ครั้นทำสำเร็จแล้วก็แผ่เข้ามายึดเมืองลาว เมืองเขมร แล้วในชั้นหลังก็ทำท่าจะยึดภาคอิสาน มีการขอตั้งกงสุลขึ้นที่เมืองโคราช และจัดพิมพ์แผนที่ผนวกเอาภาคอิสานไว้ในอาณานิคมของฝรั่งเศส รัฐบาลไทยก็ได้แต่ประท้วงว่าดินแดนภาคอิสานเป็นของไทย ไม่ใช่อาณานิคมของฝรั่งเศส เมื่อก่อนที่ Strobel จะเข้ามารับตำแหน่ง คณะทูตไทยได้เดินทางไปกรุงปารีส เปิดการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส จนลงนามในสนธิสัญญาแล้ว แต่รัฐสภาฝรั่งเศสไม่ให้สัตยาบัน สนธิสัญญานั้นจึงเป็นหมันไป

ความยุ่งยากใจจะมีในดวงใจของคณะเสนาบดีของ ร. ๕ สักเพียงใด ถ้าเมื่อใดมีการตีพิมพ์เอกสารของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวงศ์ เราก็คงจะได้ทราบกันบ้าง แต่การที่รัฐบาลส่งคณะทูตไปกรุงปารีส ใน ค.ศ. ๑๙๐๒ ก็เป็นพยานหลักฐานอย่างชัดแจ้งแล้วว่า รัฐบาลในเวลานั้นเห็นทางแก้ไขปัญหาทั้งหลายทั้งปวงกับฝรั่งเศสได้ด้วยวิธีเดียว คือ การเจรจากันอย่างสันติ ถ้าไม่รีบแก้ไขปัญหาอย่างรีบด่วน เราจะไม่เสียเพียงเมืองจันทบูรณ์แต่จะเสียดินแดนภาคอิสานรวมทั้งเมืองโคราชไปด้วย

ทำไมรัฐบาลจึงไม่เชิญนักกฎหมายชาวยุโรปเข้ามารับตำแหน่งสืบแทนจากโรแลงยัคเคอแมงส์ ทำไมจึงเลือกชาวอเมริกันเข้ามาเป็นที่ปรึกษาแผ่นดิน ปัญหานี้ปรากฏในถ้อยคำของ พระยากัลยาณไมตรี Westengard ในสารานุกรม ตอนที่ ๓๓ ฉบับเดือนกันยายน ๒๕๐๐ ซึ่งข้าพเจ้าขอเชิญมาลงไว้ในที่นี้ด้วยถ้อยคำที่อัญเชิญมาลงไว้นี้ เป็นบันทึกของล้นเกล้า ฯ ร. ๖ "....พูดต่อไปถึงคนจะแทนตัวพระยากัลยา ฯ เราถามว่าพระยากัลยา ฯ ได้นึกไว้บ้างหรือไม่ พระยากัลยา ฯ ตอบว่า ยังหาได้นึกไม่...แล้วพระยากัลยา ฯ จึงได้ถามเราต่อไปว่า เราประสงค์จะให้คนชาติใดเป็นที่ปรึกษาราชการต่อไป เราตอบว่าคนอังกฤษหรือฝรั่งเศสนั้นไม่ควรคำนึง เป็นอันไม่เหมาะ และพระยากัลยา ฯ ขอเติมว่าเยอรมันก็ไม่ควรคำนึงเหมือนกัน เพราะฉะนั้นก็เหลือแต่ชาติเล็ก ๆ ที่จะต้องคำนึงแต่เรามาคิดว่า ถ้าเรายังจะต้องมีที่ปรึกษาราชการต่อไปแล้ว ควรเลือกหาคนที่เป็นชาติใหญ่จะดีกว่า

อเมริกันนั่นแหละยังคงเหลืออยู่ชาติเดียวซึ่งเราเห็นสมควร พระยากัลยา ฯ ตอบว่ามีความเห็นชอบด้วย แต่ไม่กล้าที่จะพูดขึ้นเพราะตัวเองเป็นอเมริกัน...." บันทึกที่ลันเกล้า ร. ๖ ทรงไว้นี้มีข้อความจับใจหลายตอน เป็นบันทึกเมื่อพระยากัลยาณไมตรีจะขอลาออกจากตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดิน ได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อวันอังคารที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบันทึกข้อพระราชดำรัสกับพระยากัลยาณไมตรีมีที่กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร ดร. เพ็ญศรี ดุ๊ก เมื่อยังเป็น นางสาวเพ็ญศรี สุวณิช ได้อัญเชิญมาลงไว้เกี่ยวกับคำ "กัลยาณไมตรี" ในสารานุกรมฉบับดังกล่าว

อันที่จริง รัฐบาลตั้งแต่เหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ ได้ผ่านไป ก็วิตกกังวลในที่ท่าของฝรั่งเศส ว่าเขาจะยึดเพียงเมืองจันทบูรณ์หรือจะมีที่ท่าลุกลามยึดเอาดินแดนของเราเพิ่มไปอีก จึงได้ปรึกษาปรารภกับรัฐบาลอังกฤษถึงความวุ่นวายใจนี้ รัฐบาลอังกฤษวิตกแต่ดินแดนของไทยทางแหลมมลายู เห็นชอบรับปรึกษาหารือกับรัฐบาลสยาม จึงเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ ผ่านไป ๔ ปี รัฐบาลอังกฤษก็ทำสัญญาลับกับรัฐบาลสยามลงนามกันใน ค.ศ. ๑๘๙๗ เรียกว่า Secret Convention of ๑๘๙๗ รับรองเอกราชของประเทศสยามเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยา คำว่า "ลุ่มน้ำเจ้าพระยา" เป็นคำกำกวม ตีความหมายอย่างกว้างก็ได้อย่างแคบก็ได้ แต่จะรวมถึงเมืองโคราชหรือไม่ แล้วต่อจากเมืองโคราชไปยังเมืองต่าง ๆ ใน

ภาคอิสาน คำว่า "ลุ่มน้ำเจ้าพระยา" จะคลุมไปถึงหรือไม่ เราท่านขอเชิญพิจารณาเอาเอง ข้าพเจ้าไม่เชื่อว่า รัฐบาลอังกฤษจะส่งกำลังเข้ามาช่วยรบ ถ้าฝรั่งเศสจะยึดภาคอิสานไปเพราะตามถ้อยคำในสัญญาลับฉบับนั้น (รายละเอียดมีอยู่ใน microfilm ที่หอสมุดแห่งชาติท่าวาสุกรี) รัฐบาลอังกฤษรับจะใช้กำลังเข้าช่วยรบ ถ้ารัฐบาลต่างชาติจะเข้ายึดดินแดนใต้บางสะพาน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ latitude ที่ ๑๑ ไปจนถึงดินแดนมลายู เมื่อถ้อยคำในสัญญาลับเป็นเช่นนั้น เมืองโคราชอยู่เหนือ latitude ที่ ๑๑ มาก และไม่ใช่ "ลุ่มน้ำเจ้าพระยา" รัฐบาลอังกฤษหรือจะส่งกำลังมาช่วยเรารบฝรั่งเศส ?

เมื่อความวุ่นวายใจไม่เห็นทางจะสงบลงได้ และการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสก็ไม่ได้ผล จึงในกลาง ค.ศ. ๑๙๐๓ Strobel ศาสตราจารย์ ในวิชา กฎหมายสากล มหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ดก็ตกลงรับตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดิน และออกเดินทางจากเมืองบอสตันมากรุงปารีสแต่เดือนตุลาคม ค.ศ. ๑๙๐๓ อย่างรีบด่วน ใครเป็นผู้เจรจาชักชวนท่านให้มารับตำแหน่งนี้ ? ราชทูตไทยในเวลานั้นประจำกรุงวอชิงตันเป็นใคร ? เอกสารในเรื่องเหล่านี้เก็บไว้ที่ไหน? ปัญหาเหล่านี้ยังตอบไม่ได้ทั้งนั้น ประจวบกับเวลานั้นสมเด็จพระยุพราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เสด็จกลับจากการศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ ผ่านสหรัฐ ฯ เพื่อข้ามมหาสมุทรแปซิฟิกมาแวะญี่ปุ่นและกลับประเทศสยาม พระองค์จะได้ทรงพบ สนทนาวิสาสะกับ

Strobel หรือไม่ ก็ยังตอบไม่ได้* แต่เป็นคราวโชคดีของบ้านเมืองเราแล้วที่เราได้ท่านผู้นี้เข้ามาเป็นที่ปรึกษาแผ่นดินในเวลาเข้าด้ายเข้าเข็มเช่นนั้น เพราะรัฐบาลฝรั่งเศสรู้จักท่านดี ได้เคยมอบ Legion d'honeur ให้ท่านเมื่อ ค.ศ. ๑๘๙๘ เพราะท่านได้เคยทำบุญคุณให้แก่รัฐบาลฝรั่งเศสแต่ครั้งนั้น

เมื่อ Strobel เดินทางมาถึงกรุงปารีสก็ได้เข้าสมทบกับท่านราชทูตไทยประจำกรุงปารีส ดำเนินการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส ในหนังสือ Dictionary of American Biographies เขียนไว้เช่นนี้ ใครเป็นราชทูตไทยประจำกรุงปารีสในเวลานั้น ? การเจรจาดำเนินไปอย่างสะดวกสะบายหรือขลุกขลักประการใด ? Strobel มีส่วนในการให้รัฐบาลฝรั่งเศสเห็นชอบยอมลงนามในสนธิสัญญาเพียงใด ? ปัญหาเหล่านี้รวมทั้งรายละเอียดอื่น ๆ ยังหาคำตอบไม่ได้เหมือนกัน แต่ก็ปรากฏเป็นสำคัญว่ารัฐบาลฝรั่งเศสยอมลงนามในสนธิสัญญา เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ และครั้งนี้ รัฐสภาฝรั่งเศสยอมให้สัตยาบัน Strobel จึงนำสนธิสัญญานี้เดินทางเข้ามาในพระนคร เพื่อให้รัฐบาลสยามให้สัตยาบันเช่นกัน เป็นอันว่า เราได้เมืองจันท์บูรณ์คืนมาครานี้เอง และความวิตกกังวลเรื่องดินแดนภาคอิสานก็เป็นอันยุติลง แต่ตามสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ เราต้องเสียเมืองตราดและเกาะต่าง ๆ

---

* จาก The Harvard Graduates Magazine เล่ม ๑๖ มีนาคม ๑๙๐๘ No. 63 ลงข้อความว่า 'ยุพราชสยามเสด็จมาเป็นแขกของอดีตเอกอัครราชทูต Polter ที่นครฟีลาเดลเฟียในฤดูร้อน ค.ศ. ๑๙๐๒ และคงทรงทราบชื่อเสียงของสตรอเบลจากปากคำของ Polter

ไปเป็นการแลกเปลี่ยนเพื่อแลกเอาเมืองจันทบูรณ์คืนมา รัฐบาลสยามในเวลานั้นคงวิตกกังวลเรื่องต้องเสียดินแดนภาคอิสาน แต่ก็ยังติดใจเรื่องเมืองตราดและหมู่เกาะ จึงสั่งให้ Strobel เปิดการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสต่อไปอีก ครานั้นปัญหาทั้งหลายทั้งปวงรวมทั้งผู้คน ในบังคับฝรั่งเศส ที่จะต้องขึ้นศาลไทยก็ได้รับ การพิจารณาอย่างรอบคอบ บ่ รากฏผลตามสนธิสัญญาฉบับใหม่ลงนามกันในวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ ครานั้น รัฐบาลฝรั่งเศสยอมคืนเมืองตราดและหมู่เกาะให้แก่ไทย ยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศสขึ้นศาลไทย* แต่ขอเมืองเสียมราฐ พระตะบองไปเป็นการแลกเปลี่ยน จุดประสงค์ของฝรั่งเศสก็แจ่มชัดออกมาครานั้นเอง ว่าทำไมจึงยึดเมืองจันทบูรณ์ไป ครั้นคืนเมืองจันทบูรณ์ให้แล้วกลับเอาเมืองตราดและหมู่เกาะไป ครานั้นยอมคืนตราดและหมู่เกาะให้และยังยอมให้คนในบังคับของตนมาขึ้นศาลไทยแต่โดยดี แต่ขอดินแดนเสียมราฐพระตะบองไป อันดินแดนเขมรใกล้ทะเลสาบนี้เป็นดินแดนสมบูรณ์และยังมีทรากของเมืองหลวงโบราณ คือ นครธม ตั้งอยู่กลางป่าเป็นดินแดนที่ตระกูลอภัยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการมาแต่รัชกาลที่หนึ่ง ฝรั่งเศสคงอยากได้มานานแล้วตั้งแต่ Henri Mouhot นำเรื่องของนครธมออกเผยแพร่ให้โลกทราบ แต่รัชกาลที่ ๔ ไม่กล้าพูดออกมาตรง ๆ จะนำปัญหากฎหมายหรือปัญหาเมืองขึ้นมายกกล่าวก็ไม่ได้ ฝ่ายรัฐบาลไทยก็มองเจตนาของฝรั่งเศสไม่ออกจนกระทั่ง Strobel เข้ามาเป็นที่ปรึกษาแผ่นดิน นำ

---

* แต่คนฝรั่งเศสยังไม่ขึ้นศาลไทยต่อไปอีกนานปี

เรื่องดินแดนเข้าไปล่อ เพื่อแลกเปลี่ยนกันความทยานอยากอื่น ๆ ของฝรั่งเศส เมื่อฝรั่งเศสได้เสียมราฐ–พระตะบองไปแล้วความวุ่นวายใจ อยากได้โน่น ได้นี่ ก็หมดไป เป็นอันจบฉากเรื่องยุ่งยากกับฝรั่งเศสได้แล้ว ควรกล่าวไว้ด้วยว่า เมื่อฝรั่งเศสยอมทำสนธิสัญญาทางไมตรีกับกรุงสยามใน ค.ศ. ๑๙๐๔ แล้ว คนฝรั่งเศสก็ได้รับเชิญให้เข้ามาช่วยราชการกรุงสยาม ปรากฏตามรายงานราชทูต Sir Ralph Paget ว่า มีจำนวน ๕ คน (เทียบกับคนอังกฤษในราชการกรุงสยามเวลานั้น จำนวน ๑๒๖ คน) คนฝรั่งเศสคนสำคัญในราชการไทยในเวลานั้น คือ M.G. Padoux ที่ปรึกษากระทรวงยุติธรรม ผู้มีส่วนชำระกฎหมายอาญาจนสำเร็จประกาศใช้เป็นประมวลกฎหมายอาญาจนบัดจุบัน คุณความดีของท่านผู้นี้ พวกเราก็ต้องบันทึกลงไว้ให้ปรากฏ

ผลงานของ Strobel นอกจากเรื่องสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีกับฝรั่งเศส ปี ค.ศ. ๑๙๐๔ และ ค.ศ. ๑๙๐๗ แล้ว ที่สำคัญที่ปรากฏในจิตใจของคนไทยเกี่ยวกับชาติฝรั่งเศสก็คือ คลี่คลายความเคียดแค้นขุ่นมัวให้เบาบางลง ความเสียใจช้ำใจเป็นอดีตไป ยังหลงเหลืออยู่บ้างก็จดจำที่ยังไม่เลือนไปที่เดียวไม่ได้ การตื่นผวา หวาดเกรงว่าฝรั่งเศสจะเข้ามายึดเมืองนั้น เมืองนี้ไปผนวกเป็นอาณานิคมของเขา เป็นอันยุติแล้ว ต่อจาก ค.ศ. ๑๙๐๗ ไปนับเป็นยุคใหม่แห่งความสัมพันธ์ ซึ่งจะค่อย ๆ เจริญเติบโตเป็นสัมพันธไมตรีอันดีงาม *โรงเรียนอัสสัมชัญซึ่งมีพวก ภราดา*

ชาวฝรั่งเศสเข้ามาทำการสอนก็ค่อยเจริญขึ้น มีกุลบุตรชาวไทยและชาวอื่น ๆ เข้าไปสมัครเรียนกันเพิ่มขึ้นจนในไม่ช้าก็เบ็นบึกแผ่นมั่นคง

ใน Dictionary of American Biographies เล่มดังกล่าว ได้ระบุงานของ Strobel ไว้ด้วยว่า ท่านได้ช่วยเหลือแนะนำรัฐบาลให้เลิกบ่อนเบี้ยโรงหวยอย่างเด็ดขาดเพราะประชาชนมัวหมกมุ่นในการพนัน ละเลยการทำมาหากินอย่างสุจริตส่วนรายได้ที่ขาดไปเพราะต้องปิดโรงบ่อน ท่านก็คิดปรับปรุงเก็บเอาจากเรือสินค้านานาชาติที่เข้าออกยังท่ากรุงเทพ ฯ จะเก็บเพิ่มจากสินค้าขาเข้า สินค้าขาออกทำไม่ได้ เพราะยังถูกมัดอยู่ตามสนธิสัญญา Bowring ความยากลำบากในข้อนี้ ไปแก้ไขสำเร็จเอาปลายรัชกาลที่ ๖ ในสมัย Francis B. Sayre เข้ามาเป็นที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ (รายละเอียดในการเจรจาของท่านผู้นี้ กับรัฐบาลอังกฤษ ผู้เขียนจะนำมาเสนอให้ทราบในโอกาสต่อไป) อนึ่ง Strobel ยังได้ช่วยให้ปรับปรุงกิจการไปรษณีย์โทรเลข ขยายทางรถไฟให้มากขึ้น ช่วยแก้ไขกฎหมายอาญาให้เป็นรูปประมวลกฎหมายอาญา ปรับปรุงศาลสถิตยุติธรรม และให้รัฐบาลออกกฎหมายยกเลิก debt slavery คือ ทาสจากการเป็นหนี้สิน ความข้อหลังนี้ พิจารณาดูก็แปลก เพราะกฎหมายเกี่ยวกับลูกทาส ซึ่งประกาศใช้นับแต่ปีมะโรง ค.ศ. ๑๘๖๘ เมื่อมาถึง ค.ศ. ๑๘๘๙ พวกลูกทาสเหล่านั้นก็ได้เป็นไทกันหมดแล้ว ต่อจาก ค.ศ. ๑๘๘๙ จะไม่มีใครเกิดในสภาพทาสได้อีกแล้ว นั่น

ก็คือ ก่อน Strobel จะเข้ามายังพระนคร ๖ ปี ถ้า Strobel แนะนำให้รัฐบาลออกกฎหมายยกเลิกทาส ที่ตกอยู่ในสภาพทาสเพราะหนี้สิน นี่คงหมายถึงพวกพ่อ–แม่ ของลูกทาสแต่เดิม และชาย–หญิงที่ตกเป็นทาสเพราะหนี้สินทำขึ้นใหม่ในเขตอื่นเช่นลานนากระมัง ถ้าความข้อนี้เป็นความจริง ก็หมายความว่า Strobel มีส่วนในการที่ ร. ๕ ทรงเลิกทาสกันอย่างสมบูรณ์ในปลายรัชกาลของพระองค์

แต่มีอยู่สิ่งหนึ่งที่ Strobel มีส่วนช่วยจัดทำจนสำเร็จ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ชั้นปฐมาภรณ์ช้างเผือกให้แก่ท่าน คือการ float loan ขึ้นเป็นครั้งแรกในทวีปยุโรป การที่ประเทศสยามขอกู้เงินจากตลาดยุโรปเป็นครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๙๐๕ และทำได้สำเร็จก็เป็นพยานยืนยันได้ว่า ภาวะเศรษฐกิจ–การคลัง การเมือง ฯลฯ ของกรุงสยามเป็นที่รับรองนับถือกันว่ามั่นคงแต่ครั้งนั้นแล้ว เมื่อ Strobel มีส่วนช่วยเหลือให้ประเทศสยามมีหน้ามีตาขึ้นในครั้งนั้น จึงทรงพระราชทานเหรียญตราชั้นสูงสุดเป็นบำเหน็จรางวัล น่าจะมีนักศึกษาที่สนใจในเรื่องนี้ สอบทานจากราชกิจจานุเบกษาดูว่า ใน ค.ศ. ๑๙๐๕ และก่อนหน้านั้น ข้าราชการผู้ได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ถึงชั้นนั้นจะมีสักกี่ท่าน ผู้เขียนเข้าใจว่าเครื่องราชอิสริยาภรณ์คงยังไม่ "เฟ้อ" ดังสมัยต่อ ๆ มา และ Strobel ก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณนี้เพียงระยะเวลาราว ๒ ปีที่ท่านเข้ามารับราชการ หลังจากได้รับเครื่องราชอิสริ-

ยาภรณ์นี้เพียงเดือนเดียว Strobel ก็กราบถวายบังคมลาไปพักผ่อนเดินทางไปประเทศอียิปต์ก่อน ไปถูกแมลงมีพิษต่อยให้จนล้มเจ็บต้องหามไปลงเรือรักษาตัวที่นครปารีสจนหายดีแล้ว ก็เดินทางกลับสหรัฐ แล้วในวันที่ ๒ มกราคม ค.ศ. ๑๙๐๗ ท่านก็เดินทางกลับมากรุงเทพ ฯ เพื่อดำเนินงานต่อไป เมื่อเข้ามาถึงพระนครครั้งที่ ๒ นี้แล้ว ท่านก็มิชักช้าเริ่มเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศส จนได้ลงนามกันในสนธิสัญญาฉบับที่ ๒ ในวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ ดังเรื่องราวย่อ ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว

คราวนี้รัฐบาลฝรั่งเศสมอบ Legion d'honeur ให้ท่านเป็นครั้งที่ ๒ เป็นชั้น grand officer เพราะเมื่อครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๘๙๘ ท่านได้รับเครื่องอิสริยาภรณ์เพียงชั้น an officer นี่เราจะตีความหมายว่าอะไรดี หรือรัฐบาลฝรั่งเศสครั้งนั้นชื่นชมมากที่ได้รับดินแดนเสียมราฐ พระตะบอง ไปเพราะสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๗ จะเป็นได้หรือไม่ ?

เมื่อเรื่องราวเรื่องรังกับฝรั่งเศสปิดฉากไปแล้วเนื่องจากสนธิสัญญาทางไมตรี ค.ศ. ๑๙๐๗ ก็ยังเหลือเรื่องราวกับอังกฤษ ซึ่งจะต้องจัดให้เสร็จสิ้นไป เพราะหัวเมืองทางมลายู คือ กลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี และเปอร์ลิส ทางฝ่ายอังกฤษแสดงเจตนาไม่เป็นทางการว่าอยากได้ไว้ในอารักขา ตลอดระยะเวลาอันยาวนานนับตั้งแต่ John Crawfurd เข้ามาทำสัญญาทางพระราชไมตรีเมื่อปลาย ร. ๒ ร้อยเอก เฮนรี เบอนี เข้ามาใน ร. ๓ Sir John

Bowring เข้ามาใน ร. ๔ และตลอดรัชกาลที่ ๕ ปัญหาเรื่อง ๔ หัวเมืองสุดใต้นี้ยังคุกรุ่นอยู่ แต่อังกฤษเป็นชาติใจเย็น สุขุม ไม่โผงผางแบบฝรั่งเศส Strobel ทราบถึงเจตนารมณ์ของอังกฤษ จึงใช้เป็นเหยื่อล่อเพื่อแลกเปลี่ยนเกี่ยวกับคนบังคับอังกฤษให้มาขึ้นศาลไทย และยังเริ่มเจรจาขอกู้เงินจากรัฐบาลอังกฤษมาสร้างทางรถไฟจากจังหวัดเพชรบุรีลงไปเชื่อมโยงกับของอังกฤษที่สุไหงโกลค การเจรจาเริ่มต้นแล้วดูจะได้ผล แต่ชีวิตของท่านก็มาสิ้นสุดลงอย่างกระทันหันเมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม ค.ศ. ๑๙๐๘ ศพของท่านจึงถูกนำไปฝังไว้ยังสุสานคริสเตียนที่ถนนตก และเมื่อสนธิสัญญาทางไมตรีกับอังกฤษได้ลงนามแล้วเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๙ ในปีถัดมา ผู้ช่วยของท่านคือ Westengard ก็เป็นผู้ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น พระยากัลยาณไมตรี ทั้งนี้เพื่อตอบแทนความชอบที่ท่านได้ช่วยจัดการให้ทางไมตรีกับอังกฤษเป็นผลสำเร็จ

ข้าพเจ้าเขียนเรื่องนี้โดยกล่าวแต่เฉพาะผลงานของStrobel ตั้งแต่เข้ารับหน้าที่ในราชการกรุงสยาม ออกเดินทางจากเมืองบอสตันไปกรุงปารีส แล้วเดินทางจากปารีสต่อมายังกรุงเทพมหานครพร้อมด้วยสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ เบื้องหลังของท่านจะมีประวัติอย่างไรข้าพเจ้ายังมิได้กล่าวถึง จึงสมควรกล่าวไว้เพื่อให้เรื่องราวสมบูรณ์

Edward Henry Strobel เกิดเมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๕๕ แก่กว่าสมเด็จ ฯ กรมหลวงดำรง ๑๐ ปี และแก่กว่าสมเด็จ ฯ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ๓ ปี ถิ่นกำเนิดของท่าน

คือ รัฐ South Carolina เมื่อเกิดสงครามกลางเมือง พวกฝ่ายเหนือสู้รบกับพวกฝ่ายใต้ ฝ่าย South Carolina แพ้ บิดาของ Strobel ก็ต้องสูญเสียธนบัตรไปมากเพราะไร้ค่า แม้กระนั้นก็ดี บิดาของท่านก็ยังส่งท่านไปเข้าเรียนที่มหาวิทยาลัย Harvard ซึ่งเป็นยอดของมหาวิทยาลัยในสหรัฐ ฯ ในเวลานั้น ท่านเรียนจนได้ปริญญาบัตรแล้วเข้าเรียนต่อที่คณะนิติศาสตร์ ได้เป็นเนติบัณฑิต แล้วจึงออก ไปมีอาชีพ เป็นทนายความ ที่กรุงนิวยอร์ค ชั่วระยะหนึ่ง แล้วจึงสมัครไปเข้าคณะพรรคของ Cleaveland จนท่านได้รับเลือกเป็นประธานาธิบดี ต่อจากนั้นอนาคตของ Strobel จึงตั้งอยู่บนรากฐานของความมั่นคง

ตำแหน่งที่ท่านได้รับจากการเมืองสหรัฐ ฯ ก็คือท่านได้รับแต่งตั้ง จากรัฐบาล ให้เป็น เลขานุการประจำ สถานทูตสหรัฐที่กรุง Madrid อยู่ที่นี่ ๕ ปี แล้วจึงได้เลื่อนเป็นผู้ช่วยรัฐมนตรีต่างประเทศ คนที่ ๓ อยู่ ๒ ปี จึงได้รับแต่งตั้งให้เป็นทูตสหรัฐ ฯ ประจำ Ecuardor แล้วย้ายไปเป็นทูตสหรัฐฯ ประจำ Chile ณ ตำแหน่งนั้น ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นอนุญาโตตุลาการในข้อพิพาทระหว่างประเทศฝรั่งเศสและประเทศ Chile ผลปรากฏว่ารัฐบาลฝรั่งเศสชื่นชมในความเป็นธรรมและความรอบรู้ในกฎหมายสากลของท่าน จึงมอบเครื่องราชอิสริยาภรณ์ Legion d'honeur ให้แก่ท่านในระดับ 'an officer' นี่เป็นเหตุการณ์ใน ค.ศ. ๑๘๙๘ ซึ่งจะมีคุณประโยชน์แก่รัฐบาลสยามเมื่อท่านมารับตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดินใน ค.ศ. ๑๙๐๓

ต่อจากนั้น Strobel ชักเบื่อหน่ายในชีวิตของบุคคลซึ่งต้องพึ่งวิถีทางการเมือง ท่านเห็นว่า วิถีการเมืองเป็นของไม่ยั่งยืน สู้วิถีชีวิตของนักศึกษาไม่ได้ ท่านจึงลาออกมาสมัครเข้าเป็นอาจารย์สอนกฎหมายในมหาวิทยาลัย Harvard ท่านได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่ง Bemis Professor of International law ในวิทยาลัยนิติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยนี้ ใน ค.ศ. ๑๘๙๘ และอีก ๕ ปี ต่อมา รัฐบาลไทยจึงติดต่อขอให้ท่านมารับตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดิน

Strobel เข้ารับตำแหน่งนี้ในปลาย ค.ศ. ๑๙๐๓ ท่านได้ลาพักผ่อนเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๕ กลับมารับตำแหน่งอีก ในต้น ค.ศ. ๑๙๐๗ และวายชนม์ในต้น ค.ศ. ๑๙๐๘ ชีวิตราชการของท่านก็มีเพียง ๕ ปี ถ้านับเวลาที่ท่านอยู่ในกรุงเทพจริง ๆ เพียง ๓ ปี จะขาดจะเกินก็ไม่กี่เดือน คนเราที่สามารถทำงานเป็นผลดีมีคุณแก่บ้านเมืองไทยเพียงระยะเวลาเท่านี้เห็นจะหาน้อยเต็มที แต่พิจารณาจากรายงาน ของ Ralph Paget (ดังกล่าวแล้ว) Strobel คงจะเป็นบุคคลที่ทั้งรัฐบาลไทยและตัวแทนของรัฐบาลนานาชาติในพระนครยกย่องนับถืออย่างมหาศาล ข้าพเจ้าขอ quote คำในรายงานของ Ralph Paget มาแสดงอย่างสั้น ๆ ไว้ในที่นี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า มวลหมู่ทูตนานาชาติเขาคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับตัวท่าน

ในรายงานเกี่ยวกับความสัมพันธ์ปัจจุบันระหว่างอังกฤษและกรุงสยาม (ค.ศ. ๑๙๐๗) ท่านราชทูตอังกฤษ รายงานไปยังรัฐบาลของท่าน "รัฐบาลสยามแต่ไหนแต่ไรมาแสดงความเป็นมิตร

กับอังกฤษอย่างสุดซึ้ง และพยายามพึ่งพาอาศัยขอคำแนะนำและพิทักษ์รักษาจากรัฐบาลอังกฤษเรื่อยมา แต่ว่าครั้งใดที่เจตนารมณ์ของสองรัฐบาลขัดแย้งกัน รัฐบาลสยามมักจะตะโกนร้องทุกข์ว่ารัฐบาลอังกฤษใช้อำนาจบาตรใหญ่ ไม่ดำเนินตามเหตุผล บางครั้งการกระทำของรัฐบาลสยามก็คล้าย ๆ กับการกระทำของเด็กๆ การติดต่อทางการทูตจึงไม่ราบรื่นและประสบอุปสรรคต่าง ๆ นา ๆ เหตุการณ์เช่นนี้เกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๒ และ ๑๙๐๓ - เกี่ยวกับเรื่อง กลันตัน ตรังกานู และ เรื่องไทยใหญ่ (ฆ่าผู้พันคนที่เมืองแพร่) รัฐบาลสยามสงสัยว่าอังกฤษจะต้องมีส่วนทางเบื้องหลังของเหตุการณ์นี้ และทำให้ความเป็นมิตรต่อกันต้องกลับกลายไป แต่ข้าพเจ้าขอรายงานว่าความ ขมขื่นเหล่านี้บัดนี้ได้ปราศนาการไปแล้ว และใน ๓ ปีที่ล่วงมานี้ (คือนับแต่ Strobel เข้ารับตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดิน) ความสัมพันธ์ระหว่างอังกฤษและสยามได้เข้าสู่ภาวะความเป็นมิตรอย่างน่าภาคภูมิใจ และในปัจจุบันที่ข้าพเจ้าเขียนรายงานนี้ประเทศทั้ง ๒ กำลังเข้าสู่ภาวะมิตรไมตรีที่น่าชื่นชมยิ่ง

การ เปลี่ยน แปลง อย่าง กลับ หน้ามือเป็น หลังมือ เช่นนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าเพราะเมื่อต้นปี ค.ศ. ๑๙๐๔ Strobel คนอเมริกันซึ่งเข้ามารับตำแหน่งที่ปรึกษาแผ่นดินมีส่วนสำคัญช่วยให้เป็นไป รัฐบาลของกรุงสยามก่อนหน้านี้ใช้วิธีการ Supiness, prevarication and tortous dealings (ไม่กระฉับกระเฉง, ไม่เผชิญปัญหาและวิธีการวกวน) ซึ่งทำให้ฝ่ายอังกฤษเกิดสงสัยในเจตนา

แล้วเกิดอารมณ์เสียไม่พอใจ แต่เมื่อ Strobel เข้ามารับหน้าที่การติดต่อก็ได้รับความเอาใจใส่อย่างฉันท์มิตร ตรงไปตรงมา และโต้แย้งกันด้วยเหตุผล Strobel เป็นคนที่มี common sense and moderation เขายอมรับว่า อนาคตของประเทศสยามต้องพึ่งรัฐบาลอังกฤษกับฝรั่งเศส และเขาก็พยายามเอาใจความปรารถนาทยานอยากของประเทศมหาอำนาจทั้งสองนี้ ด้วยเหตุนี้ เราจึงพูดจากันได้ในทัศนะและหลักเกณฑ์ของคนฝรั่งถ้า Strobel มิเข้ามารับหน้าที่เจรจากับรัฐบาลอังกฤษและฝรั่งเศส ข้าพเจ้าเชื่อว่า สิ่งร้ายแรงจะบังเกิดแก่รัฐบาลสยามยิ่งกว่าที่เคยประสบ"

ความจริงจะเป็นอย่างไร สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวาวงศ์วโรปการจะทรงใช้วิธีการ "ไม่กระฉับกระเฉงไม่เสริญปัญหาและวกวน" ในการพิจารณาปัญหาคณะเสนาบดีสยามจะหมดสติปัญญาเจรจากับชาติมหาอำนาจ ความจริงจะเป็นอย่างไรก็เหลือทราบ แต่ในตอนสุดท้ายของรายงานของท่านราชทูตอังกฤษ ท่านเขียนข้อความไว้ "....Prince Devawonges has within the last two or three years ceased to be anything but a mere figure-head. The whole conduct of Foreign affairs has now passed into the hands of Mr. Strobel"

Strobel จะเคยเขียนอะไรไว้บ้างข้าพเจ้ายังไม่เคยพบ และผลงานของท่านทางรัฐบาลในเวลานั้นจะยกย่องเพียงใดก็ตาม

ตอบไม่ได้เหมือนกัน เห็นมีแต่ข้อความที่ ร. ๖ ทรงบันทึกไว้ในวันพระยากัลยาณไมตรี ขอเข้าเฝ้าในวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เพื่อถวายบังคมลา ข้าพเจ้าขออัญเชิญมาลงต่อไปนี้อีกสักหน่อย คือ.–

".....แล้วพระยากัลยา ฯ จึงได้พูดต่อไปว่าเป็นการชอบกล ซึ่งยากที่จะอธิบาย แต่ความจริงคนชาติใหญ่ย่อมมีภาศีกว่าคนที่ชาติเล็กและอาจจะทำการสำเร็จได้สะดวกดีกว่า ที่พระยากัลยา ฯ คิดเห็นเช่นนี้ เพราะมานึกถึงเจ้าพระยาอภัยราชา (โรแลงยัคมินส์) ซึ่งเป็นคนที่มีชื่อเสียง และรอบรู้ แตกฉาน ในวิชา กฎหมาย นานาประเทศ ในหนังสือกฎหมายนานาประเทศภาษาฝรั่งเศส ย่อมอ้างชื่อโรแลงยัคมินส์ อยู่แทบทุกสิบหน้ากระดาษก็ว่าได้ แลถึงแม้เช่นนั้นก็ดีพระยากัลยา ฯ มีความประหลาดใจที่เจ้าพระยาอภัยราชาได้ทำงาน ซึ่งนับว่าเป็นงานสลักสำคัญให้ไว้แก่เมืองไทยน้อยกว่าที่คาดหมาย พระยากัลยา ฯ อาจกล่าวได้ว่า มิสเตอร์สตรอเบล และตัวเขาเอง ได้กระทำการลุล่วงไปได้มากกว่าที่เจ้าพระยาอภัยราชาได้ทำมาแล้วและมีความยินดีทั้ง มิสเตอร์สตรอเบลและทั้งตัวเขาเองได้ทำการในหน้าที่สำเร็จได้โดยไม่ต้องรับความอุดหนุนของรัฐบาลอเมริกัน..... เราจึงขอให้พระยากัลยา ฯ ไปหาคนที่จะมาแทนเป็นที่ปรึกษาต่อไป ส่วนตัวพระยากัลยา ฯ เองนั้น ให้อยู่ต่อไปจนกว่าจะแนะทางให้ผู้แทนรู้เบาะแสของการงาน พระยากัลยา ฯ ตอบว่า มีความเต็มใจที่จะทำตามความประสงค์ของเรา....."

เป็นอันว่า ผลงานของสตรอเบล ตามความเห็นของพระยากัลยาณไมตรี ได้สำเร็จลุล่วงไป ได้มากกว่าที่เจ้าพระยาอภัยราชาได้ทำมาแล้ว และในหลวง ร. ๖ ก็ทรงพึงโดยดุษณีภาพไม่ทรงคัดค้านประการใด

ที่ปรึกษา (กระทรวงการต่างประเทศ) คนต่อไป ที่ Westengard จัดหามาแทนตัวท่าน ชื่อ Pitkin ถัดจาก Pitkin ชื่อ James ถัดจาก James ชื่อ Sayre ถัดจาก Sayre ชื่อ Stevens* ท่านเหล่านี้รวมทั้ง Strobel ด้วยเป็นอาจารย์สอนกฎหมายอยู่ที่มหาวิทยาลัย ฮาร์วาร์ดทั้งสิ้น

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่สตรอเบลได้รับคือ ปฐมาภรณ์ช้างเผือก พ.ศ. ๒๔๔๘ เมื่อมาเทียบกับ Sayre ได้รับตอนเจรจาขอแก้ไขสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานา ประเทศใน ยุโรป สำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๘ แซร์ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทวิติยาภรณ์ช้างเผือก พ.ศ. ๒๔๖๘ เมื่อมาทราบความเช่นนี้ ข้าพเจ้าก็ไม่สู้จะเสียใจนักที่เขาไม่ได้รับบรรดาศักดิ์.

หมายเหตุเกี่ยวกับที่ฝังศพของสตรอเบล

ณ สุสานคริสเตียน ถนนตก อยู่ใกล้โกดังบริษัทบอร์เนียว ถัดสาขาธนาคารไทยทนุ ถนนตก ผึ่งรถรางเดิม ข้าพเจ้าเสียเวลาร่วมสองชั่วโมง จึงค้นพบที่ฝังศพของที่ปรึกษาแผ่นดิน สตรอเบลผู้นี้

---

* ท่านที่ปรึกษา ชาติอเมริกันเหล่านี้ ได้ทำอะไรไว้ให้แก่แผ่นดินบ้าง ดร. นิพนธ์ ศศิธร ได้เขียนไว้ใน Ph.D. thesis หาอ่านได้ตามห้องสมุดบางแห่งในเมืองไทย

ทำไมจึงเสียเวลามากนักในการค้นหาที่ฝังศพของบุคคล ซึ่งในชีวิตจริงมีความสำคัญยิ่งใหญ่กว่าผู้รั่งคนใด ๆ ในแผ่นดินในเวลานั้น (เงินปีที่ท่านได้รับมากกว่า Westengard เท่าตัว คือ ๔,๐๐๐ ปอนด์สเตอร์ลิง หรือ ๖๐,๐๐๐ บาท)*

ณ สุสานนี้เป็นที่ฝังศพคนคริสเตียนไม่เกินสองร้อยศพ แต่ที่ฝังศพของสตรอเบลค้นหาได้ยากเหลือเกิน

เราไปกัน ๓ คน ได้ขอร้องให้ผู้ดูแลสุสานอีก ๓ คน ให้ช่วยค้นหา เขาพาไปชี้ที่ฝังศพของคนใหญ่ ๆ เช่นที่ฝังศพของ Alabaster ที่ฝังศพของตระกูลกัปตันบุช ที่ฝังศพของตระกูลหมอบรัดเล (Dan Beach Bradley) ที่ฝังศพของทูตอเมริกันในปลาย ร. ๕ และถึงแก่กรรมในต้น ร. ๖ คือ Hamilton King แต่ไม่มีใครทราบที่ฝังศพของ Strobel ผู้ดูแลสุสานแนะนำให้ไปที่บริษัท บอร์เนียว ขอดูแผนที่ว่าศพของใครฝังอยู่ตรงไหน แต่วันนั้นเป็นวันเสาร์ บริษัทบอร์เนียวอาจจะปิด พวกเราเลยพยายามค้นหาต่อไป

ได้ถ่ายรูปที่ฝังศพของหมอบรัดเลไว้ ท่านถึงแก่กรรม เมื่อต้น ร. ๕ ด้านขวาเป็นที่ฝังศพของภรรยาคนที่ ๑ ถึงแก่กรรมในปลาย ร. ๓ ด้านซ้ายเป็นที่ฝังศพของภรรยาคนที่ ๒ หลังที่ฝังศพของท่าน เป็นที่ฝังศพของบุตรสาวชื่อ Emily ถึงแก่กรรมราว ร.ศ. ๑๑๒ ส่วนบุตรชายทั้งหลายของท่านไป ศึกษาต่อยัง สหรัฐ โดยทุนอุดหนุนของ ร. ๕ และคงถึงแก่กรรมที่สหรัฐ

---

* ตามอัตราแลกเปลี่ยนในเวลานั้น หนึ่งปอนด์ต่อ ๑๕ บาท

ณ สุสานนี้ ข้าพเจ้าได้พบพระมหากรุณาธิคุณของ ร. ๔ และ ร. ๕ ในการทรงอุปการะแก่ครอบครัวของฝรั่งซึ่งเป็นข้าราชการไทย คือ Captain John Bush (พระยาสาคร ฯ) และบุตรชาย ที่ฝังศพของตระกูลนี้ทำด้วยหินอ่อน มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ พร้อมด้วยคำจารึกแปลได้ว่า "ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์สยาม" ส่วนที่ฝังศพของ Alabaster ทำเป็นตึกย่อม ๆ เด่นที่สุดในสุสานนี้ แต่ไม่มีคำจารึกว่า ร. ๕ ทรงอุปการะคุณ

ที่ฝังศพของใครต่อใครเราก็ผ่านมาหมดแล้ว แต่ที่ฝังศพของ Strobel อยู่ที่ไหน หาจนเกือบเที่ยงจึงไปพบ เขานำไปฝังรวมไว้กับที่ฝังศพของ Hamilton King ซึ่งถึงแก่กรรมใน ค.ศ. ๑๙๑๒ หลังท่านถึงแก่กรรม ๔ ปี ด้านถนนกรวด เขาจารึกว่านี่เป็นที่ฝังศพของทูตอเมริกัน Hamilton King แต่ด้านในทางสนามหญ้า จารึกไว้ว่า "นี่คือที่ฝังศพของ Edward Henry Strobel" ไม่ได้บอกว่าท่านเป็นใคร ทำงานอะไร บอกแต่ชื่อวันชาตะ วันมรณะ เพียงเท่านั้นเอง

นี่คือที่ฝังศพของที่ปรึกษาของแผ่นดิน ผู้แก้ปัญหาความขุ่นเคืองเจ็บแค้นของปู่ ย่า พ่อแม่เราจากการกระทำของฝรั่งเศสเนื่องจากเหตุการณ์ ร.ศ. ๑๑๒ จนสำเร็จเรียบร้อยกลายเป็นสัมพันธไมตรีต่อกัน และเป็นผู้เริ่มเจรจากับอังกฤษ แก้ปัญหาความทยานอยากของ Colonial Office เกี่ยวกับกลันตัน ตรังกานู ไทรบุรี และปลิส ท่านถึงแก่กรรมเสียก่อนวันเซ็นสัญญา และศพของท่านเขาก็เอามาฝังไว้ในลักษณะที่ประหลาด ท่านไม่มีลูกเมีย จึงไม่มี

ใครเอาใจใส่ดูแล ใครเล่าที่จะกราบทูลในหลวงให้กรุณาแก่ที่ฝั่งศพของ สตรอเบล ผู้เคยมีบุญคุณต่อแผ่นดิน

ข้าพเจ้าจะนำภาพที่ฝังศพมาลงให้ แต่คิดอีกทีว่าท่านผู้อ่านจะไม่ได้ประโยชน์อะไรมีเพียงชื่อของท่าน วันชาตะ วันมรณะ มีเพียงเท่านี้ เลยขอตัวไม่นำมาลงไว้ สักวันหนึ่งถ้าล้นเกล้าล้นกระหม่อมทรงเป็นผู้อุปการะแก่ที่ฝังศพของท่าน ให้มีลักษณะเป็นพิเศษสักหน่อย ให้สมกับเป็นที่ฝังศพของผู้มีบุญคุณต่อแผ่นดิน เมื่อนั้นการจะนำที่ฝังศพของท่านมาตีพิมพ์ก็จะสมศักดิ์ศรีตอนนี้ปล่อยให้ศพของท่านซุกอยู่ในป่าช้าใครไม่ทราบเรื่องมาก่อนก็จะไม่ทราบว่าเป็นที่ฝังศพของใคร แม้แต่ผู้ดูแลสุสานก็ไม่ทราบใครทำดีได้ดี.....จะไม่มีวันเป็นจริงบ้างหรือไม่? เราก็ได้แต่รอ, รอ, รอ !

'ชุมนุมจุฬา'
๑๐ ตุลาคม ๒๕๑๒

พรมแดน และ พระวิหาร

หมู่นี้มีเสียงลือเสียงเล่าอ้างกันบ่อย เกี่ยวกับเรื่องเขาพระวิหาร ทางฝ่ายไทยดูจะอุบเงียบไม่ค่อยกระโตกกระตาก แต่ฝ่ายกัมพูชาเพื่อนบ้านมักลงข่าวและข้อกล่าวหาครึกโครม ตลอดจนมีการเดินกระบวนเรียกร้องขอให้รัฐบาลของตนทวงเขาพระวิหารคืน แม้แต่บุคคลขนาดองคมนตรี และเอกอัครราชทูต (เช่น ฯพณฯ ซัมซารี) ก็ยังเขียนบทความแจกจ่ายให้แก่ผู้แทนองค์การสหประชาชาติ ทั้งนั้นทั้งนี้เพื่อทวงเขาพระวิหารคืน

ข้าพเจ้าสงบใจรอดูทางฝ่ายไทยเราจะโต้ตอบชี้แจง และอ้างข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์อย่างไรบ้าง ก็เห็นยังเงียบอยู่ ในฐานะเป็นบุคคลเดินถนนไม่เกี่ยวข้องกับทางราชการ จึงขอเขียนเรื่องนี้เสนอต่อมวลสมาชิก ส.น.จ. เพื่อเป็นการเล่าสู่กันฟัง

ปัญหาเรื่องเขาพระวิหาร ควรแบ่งออกเป็นสองเรื่อง คือ เรื่องพรมแดนตามทิวเขาพนมดงรัก และเรื่องตัวปราสาทพระวิหาร

ปัญหาเรื่องพรมแดน ดูจะมีข้อเท็จจริงแจ่มแจ้งและทางฝ่ายกัมพูชาก็ไม่เห็นติดใจในเรื่องนี้เท่าใดนัก ข้อเท็จจริงดัง

กล่าวปรากฏอยู่ในหนังสือสัญญา ระหว่างกรุงสยาม กับ กรุงฝรั่งเศส (ทำขึ้นเมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ และแก้ไขเพิ่มเติม เมื่อวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗) หนังสือสัญญาฉบับแรกระบุไว้ว่า "เขตแดนในระหว่างกรุงสยามกับกรุงกัมพูชานั้น ตั้งต้นตั้งแต่ปากคลองกะพงพลุข้างฝั่งชายทะเลสาบ เป็นเส้นเขตแดนตรงทิศตะวันออกไปจนบรรจบถึงคลองกะพงจาม ตั้งแต่ที่นี้ต่อไปเขตแดนเป็นเส้นตรงทิศเหนือขึ้นไป จนบรรจบถึงภูเขาพนมดงรัก ต่อนั้นไปเขตแดนเนื่องไปตามแนวภูเขาปั่นน้ำ ..จนถึงแม่น้ำของ" สัญญานี้ระบุอย่างชัดแจ้ง ว่าให้ถือทิวเขาพนมดงรักเป็นพรมแดน และถ้ามีปัญหาก็ให้ถือแนวสันเขาเป็นเส้นแบ่งเขต คือถ้าน้ำตกมาลงทะเลสาบเขมรให้ถือเป็นดินแดนเขมร ถ้าน้ำไหลตกลำน้ำมูลถือเป็นดินแดนประเทศไทย ส่วนฉบับแก้ไขเพิ่มเติมนั้นมีข้อความพิเศษออกไปบ้างคือฝ่ายรัฐบาลสยามยอมยก "ดินแดนเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐกับเมืองศรีโสภณ" ให้กับกรุงฝรั่งเศส และรัฐบาลฝรั่งเศสยอมยก "เมืองด่านซ้าย แลเมืองตราดกับทั้งเกาะทั้งหลาย ซึ่งอยู่ภายใต้แหลมสิงห์ลงไปจนถึงเกาะ-กูด" ให้แก่กรุงสยาม ส่วนพรมแดนทางทิศตะวันออกขึ้นไปทิศเหนือ แก้ไขสัญญาเดิมตรงที่คลองกะพงจามต้องเปลี่ยนไป ให้เอาลำน้ำศรีโสภณแทน จากที่แห่งหนึ่งในลำน้ำนี้ ให้ตีเส้นตรงไปทางเหนือจนจดเขตทิวเขาพนมดงรัก แล้วถือสันเขาพนมดงรักไปทางทิศตะวันออกจนจดแม่น้ำโขงเป็นเส้นเขตแดน

ทิวเขาพนมดงรักจึงเป็นพรมแดนของประเทศทั้งสอง และมีปัญหาก็ให้ถือแนวสันเขาบั่นน้ำเป็นเกณฑ์วินิจฉัย ถ้าน้ำไหลตกทะเลสาบก็เป็นของกัมพูชา ถ้าน้ำไหลตกแม่น้ำมูลก็เป็นดินแดนไทย ส่วนน้ำในบริเวณเขาพระวิหารไหลไปทางไหน ? ข้าพเจ้าทราบมาว่า ตามผลการสำรวจของเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ น้ำไหลจากบริเวณเขาพระวิหารมาลงห้วยอะมอะเรีย แล้วก็ไหลลงห้วยขะยุง ไปสู่แม่น้ำมูลอีกทอดหนึ่ง เมื่อตัวสัญญาและข้อเท็จจริงเป็นดังนี้แล้ว การที่ฝ่ายกัมพูชาไม่ค่อยติดใจในเรื่องพรมแดนเท่าใดนักก็เป็นที่เข้าใจได้

แต่ดูฝ่ายกัมพูชาจะติดใจในเรื่องตัวปราสาทพระวิหารมากกว่า เพราะตามข้อเขียนของ ฯพณฯ องคมนตรี ซัมซารีนั้น ฝ่ายกัมพูชาอ้างว่า "พระวิหารเป็นสมบัติทางศิลปกรรมที่กัมพูชาได้รับตกทอดมาจากบรรพบุรุษ อย่างที่ไม่มีใครจะโต้แย้งได้" ข้าพเจ้ารู้สึกว่า ฯพณฯ ซัมซารี ยังมีใจกว้าง ยังไม่อ้างถึงปราสาทขอมประมาณ ๖๐-๘๐ ปราสาท อันมีซากเหลืออยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ในภาคอีสาน รวมทั้งปราสาทหินที่เมืองพิมาย เพราะถ้าท่านอ้างเข้ามาด้วยว่า "เป็นสมบัติทางศิลปกรรมที่กัมพูชาได้รับตกทอดมาจากบรรพบุรุษ" เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยคงจะปวดหัวยิ่งกว่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ แต่ ฯพณฯ ซัมซารี ก็ยังแสดงลวดลายศิษย์มีครูไว้ด้วยว่า อันที่จริงกัมพูชาควรเรียกเอากรุงเทพฯ มาเสียเพราะในรัชกาลพระเจ้าสุริยะวรมันที่หนึ่ง (พ.ศ. ๑๕๔๕-

๑๕๙๓) นั้นกรุงเทพ ฯ เป็นส่วนหนึ่งของมหาอาณาจักรกัมพูชา ฯพณฯ ซัมซารี คงได้เล่าเรียนศึกษาวิชาประวัติศาสตร์มาจากอาจารย์ชาวฝรั่งเศส ซึ่งสั่งสอนบรรดาศิษย์ทั้งหลายว่า ดินแดนอีสาน ลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตลอดไปจนแหลมมลายูเป็นส่วนหนึ่งของมหาอาณาจักรกัมพูชาด้วยเหตุนี้กระมัง ฯพณฯ จึงแหย่เข้าให้เช่นนี้

ปัญหาที่เหลือให้เราพิจารณาในเรื่องนี้ก็คือว่า ปราสาทพระวิหารสร้างขึ้นโดยบรรพบุรุษของกัมพูชาใช่หรือไม่ ? และถ้าบรรพบุรุษชาวกัมพูชาได้สร้างขึ้นไว้จริง ชาวกัมพูชาได้รับมรดกและดูแลรักษามาตลอดรอดฝั่งหรือไม่ ?

พลิกดูจารึกต่าง ๆ ในสมัยแรกตั้งกัมพูชา ข้อเท็จจริงจากจารึกเล่าไว้ว่า ดินแดนเขาพระวิหารปรากฏนามว่าพิณสวัณ-คราม วดี มีเจ้านายเป็นสตรีครอบครองดินแดนนี้อยู่ พระนางทรงพระนามว่า พิณสวัณ จะมีเชื้อชาติอะไรไม่ปรากฏ แต่บุตรหลานซึ่งยังไม่มีนามเป็นภาษาสันสกฤต มีชื่อแต่เด็ก ๆ ว่า พง พัน อัน อ้าย อยู่มาวันหนึ่งมีเจ้าชายมาจากดินแดนอื่น (อาจเป็นจำปาศักดิ์หรือสตรึงเตร็ง) มาสู่ขอธิดาของพระนางพิณสวัณอภิเษกเป็นมเหสี แล้วจึงคุมสมัครพรรคพวกลงไปแย่งดินแดนข้างทะเลสาบ สร้างกรุงกัมพูชาขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๓๔๕ ทั้งสองขึ้นเถลิงกรุงกัมพูชานั้น จึงต่างทรงพระนามว่า เจ้าชายวรมเทพ และ พระนางกัมพูชาลักษมี เป็นต้นวงศ์ของเจ้ากัมพูชาแต่นั้นมา

(จากจารึกกัมพูชา หมายเลข ๗๑ และ ๗๑ ก. ตามฉบับศาสตราจารย์ มายุมดาร์) พระญาติพระวงศ์ของพระนางกัมพูชาลักษมีจึงต่างลงไปรับราชการอยู่ในราชสำนัก และต่อมาก็ได้ขึ้นครองแผ่นดินกัมพูชา นับแต่พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ และราชโอรส คือพระเจ้ายโสวรมันที่ ๑ จนถึงพระเจ้าหรรษาวรมันที่ ๓ จะขอเรียกราชวงศ์นี้ว่า "วงศ์ยะโสธร" (ตามชื่อเมืองยะโสธรเดิมในจังหวัด อุบลราชธานี)* เพราะเป็นวงศ์ที่สร้างกรุงยะโสธร–นครธมขึ้นเป็นราชธานี วงศ์นี้ครอบครองกัมพูชาประมาณ ๒๐๐ ปี คือระหว่าง พ.ศ. ๑๔๒๐ ถึง พ.ศ. ๑๖๒๓ และเป็นวงศ์ซึ่งสร้างพระวิหาร อัน ฯพณฯ ซัมซารี อ้างว่า "เป็นสมบัติทางศิลปกรรมที่กัมพูชาได้รับตกทอดมาจากบรรพบุรุษ" ท่านผู้ทรงแรกสร้างปราสาทพระวิหารด้วยไม้ คือพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ และต่อมา พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ มาสถาปนาด้วยวัตถุถาวรดังที่เราเห็นซากในปัจจุบัน

ข้อเท็จจริงที่พอรับฟังได้ก็คือ บรรพบุรุษของกัมพูชาได้สร้างปราสาทพระวิหารไว้จริง แต่ท่านจะเป็นบรรพบุรุษเฉพาะกัมพูชาเท่านั้นหรือ? ท่านจะไม่มีทางเป็นบรรพบุรุษของกรุงละโว้ด้วยหรือ? การสร้างปราสาทพระวิหารจะเป็นการสร้างถวายพระอิศวรเท่านั้นหรือ? จะเป็นไปได้ไหมว่า การสร้างปราสาทนี้เป็นการสร้างอุทิศถวายแด่บรรพบุรุษ คือ พระนางพิณสวัณเจ้าหญิงต้นตระกูลแห่งดินแดนนี้? ข้าพเจ้ายังไม่มีความรู้พอจะ

---

* ปัจจุบันยกเป็นจังหวัดยะโสธรแล้ว

ตอบปัญหาเหล่านี้ แต่ปราชญ์ซึ่งจะไขปัญหานี้ได้ คือ ศาสตราจารย์ เซเดส์ก์ ไม่ยอมตอบ จึงต้องขอผ่านไปก่อน

ประเด็นที่เหลืออยู่จึงมีเพียงว่า เมื่อบรรพบุรุษของชาวกัมพูชาเป็นผู้สร้างศิลปกรรมสถานแห่งนี้จริงแล้ว ชาวกัมพูชาได้รับมรดกตกทอด และดูแลรักษาไว้ตลอดรอดฝั่งหรือ?

ราชวงศ์ซึ่งครองกัมพูชาต่อจากวงศ์ "ยะโสธร" คือ ราชวงศ์ "พิมาย" นับแต่พระเจ้าไชยวรมันที่ ๖ จนถึง พระเจ้าไชยวรมันที่ ๘ นับระยะได้กว่า ๒๐๐ ปี คือระหว่าง พ.ศ. ๑๖๒๓ จนถึง พ.ศ. ๑๘๓๘ ใน พ.ศ. ๑๘๓๘ อันเป็นปีสุดท้ายแห่งราชวงศ์นี้ พ่อขุนรามคำแหง ได้รุกรบเข้าไปในแดนมหาอาณาจักรกัมพูชา (ตามหลักฐานของจูตากวนซึ่งพอจะเชื่อได้ว่า) พระองค์ทรงตีได้ดินแดนภาคอีสานไว้ด้วยในครั้งนั้น และด้วยเหตุที่กรุงกัมพูชา ต้องเสียดินแดนมากมาย ราชบุตรเขยพระเจ้าไชยวรมันที่ ๘ จึงทรงถอดถอนพระองค์จากราชบัลลังก์ และตัวท่านเองจึงทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็น พระเจ้าศรีศรินทรวรมเทพหรือ อินทรวรมันที่ ๓ ในพระราชพงศาวดารกัมพูชา บันทึกไว้ว่าเดิมท่านชื่อ ตาแตงหวาน อย่างไรก็ดี ดินแดนทางภาคอีสาน ต้องหลุดลอยไปจากมหาอาณาจักรกัมพูชา นับแต่รัชกาลพ่อขุนรามคำแหงเป็นต้นมา กรุงกัมพูชาจึงไม่สามารถรักษามรดกในดินแดนนี้ได้ตลอดรอดฝั่ง ถ้าจะนับถึงปัจจุบันดินแดนอีสานได้ตกเข้ามาอยู่ในปกครองของไทยเกือบ ๗๐๐ ปีแล้ว

ปราสาทขอมทั้งหลายทั้งปวงมีมากในภาคอีสาน เท่าที่ฝรั่งทะเบียนไว้ว่า เป็นโบราณวัตถุอยู่ในความดูแลของกรมศิลปากร ก็กว่า ๖๐ ปราสาท มีปราสาทหินพิมาย และปราสาทเขาพระวิหารรวมอยู่ด้วย ปราสาทเหล่านี้อยู่ในเขตแดนของไทยมาแต่รัชสมัย พ่อขุนรามคำแหง และได้รับการรับรองเป็นลายลักษณ์อักษรด้วยในหนังสือสัญญา ระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๔ และ ๑๙๐๗ ถ้ายกประโยชน์ให้แก่ฝ่ายกัมพูชาว่าปราสาทเหล่านี้ บรรพบุรุษของเขาเป็นฝ่ายผู้สร้างขึ้นจริง ข้าพเจ้าก็ยังขอแย้งว่า ฝ่ายกัมพูชาหาได้ดูแลรักษามรดกของตนไว้ได้ตลอดรอดฝั่ง ไม่ เมื่อปราสาทเหล่านี้อยู่ในเขตแดนไทยโดยถือแนวสันเขาบันน้ำเป็นเกณฑ์วินิจฉัยการที่ ฯพณฯ ชัมซารีจะโฆษณาว่า ฝ่ายไทยใช้กองทหารแบบฮิตเล่อร์เข้ายึด จึงเป็นเรื่องตีโพยตีพายใส่ความ อันที่จริงเมื่อ ๒–๓ ปีมานี้ ตำรวจชายแดนหมู่หนึ่ง ได้ไปตรวจตรารักษา ความสงบเรียบร้อย ทางเส้นพรมแดนในเขตจังหวัดศรีสะเกษ แล้วเลยตั้งที่พักอยู่บนเขาพระวิหาร ความจริงก็มีอยู่เพียงนี้เท่านั้น

การที่ฝ่ายกัมพูชาจะศึกษาหาข้อเท็จจริงในอดีต เพื่อแสดงความเคารพสักการะ ในเกียรติคุณความดีความงาม บรรพบุรุษฝ่ายแม่ของตน และเพื่อกรณียกิจอันดีงามนี้ จะเจรจาขอความสะดวกในการผ่านเส้นพรมแดนเข้ามาในฤดูกาลอันควร ใครเล่าจะใจ

จึดใจแคบไม่เอื้อเฟื้อช่วยเหลือให้ความสะดวก แท้จริงข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ จะค่อยคลี่คลายให้ความกระจ่างแก่เราว่าตระกูล พิณสวัณคราม ดีนั้นคือ บรรพบุรุษฝ่ายแม่ของเราทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายกรุงกัมพูชาหรือฝ่ายกรุงสยาม

จาก 'ชุมนุมจุฬา' ฉบับ พ.ศ. ๒๕๐๓

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

คดีเขาพระวิหาร

สันปันน้ำไม่ใช่นามธรรมซึ่งจะต้องถกเถียงกัน สันปันน้ำเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ ซึ่งศาลจะต้องวินิจฉัยบนมูลฐานของข้อเท็จจริงตามลักษณะวิชาการ เมื่อศาลโลกไม่วินิจฉัยว่าสันปันน้ำอยู่ตรงไหน ความเป็นธรรมก็ยังไม่ยุติลงได้

"ศาลเห็นว่าประเทศไทยใน ค.ศ. ๑๙๐๘-๐๙ ได้ยอมรับแผนที่ในภาคผนวก ๑ ว่าเป็นผลงานของการเจรจาปักปันเขตแดน และดังนั้น จึงได้ยอมรับเส้นเขตแดนในแผนที่นี้ ซึ่งปันเขาพระวิหารให้อยู่ในดินแดนกัมพูชา ศาลมีความเห็นต่อไปว่า เมื่อพิจารณาโดยทั่ว ๆ ไป การกระทำต่อมาของไทย มีแต่ชี้ให้เห็นและยืนยันการรับรองครั้งแรกนั้น และการกระทำของไทยในเขตท้องที่ก็ไม่พอเพียงที่จะนำมาลบล้างข้อนี้ได้...." (คำพิพากษาชี้ขาดของศาลโลก)

ข้อความข้างบนนี้ คัดจากคำแปลชั่วคราวของกระทรวงการต่างประเทศ เป็นคำแปลคำพิพากษาของศาลยุติธรรมระหว่างประเทศในคดีเขาพระวิหาร คำพิพากษานี้เขียนเป็นภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส นัยว่าจุข้อความถึง ๑๔๗ หน้ากระดาษ คำพิพากษาคดีเขาพระวิหารนี้ จะเขียนด้วยภาษาอะไรและจะแปลออกเป็น

ภาษาอื่นใดก็ตาม ต้องนับว่าเป็นเอกสารทางประวัติศาสตร์ของชาติไทย ความสำคัญเกี่ยวกับเอกสารนี้อยู่ที่ว่า เราจะตัดอดีตของชาติให้พ้นตัวเราในปัจจุบันไม่ได้ ความผิดพลาดของท่านแต่ก่อนย่อมส่งผลกระทบกระเทือนมาถึงเราในปัจจุบันฉันใด สิ่งดีงามของท่านแต่ก่อนก็ย่อมส่งผลให้พวกเราได้เสวยสุขฉันนั้น

ที่เรียกว่า "คดีเขาพระวิหาร" นี้ คือคดีที่ประเทศกัมพูชายื่นฟ้องประเทศไทยต่อศาลโลกเมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ค.ศ. ๑๙๕๙ ขอให้ศาลสั่งให้ประเทศไทย ถอนกำลังทหารออกไปจากประสาทเขาพระวิหาร และให้ศาลชี้ขาดว่า อธิปไตยเหนือดินแดนปราสาทเขาพระวิหารเป็นของราชอาณาจักรกัมพูชา ศาลโลกก็ได้พิพากษาชี้ขาดดังคำฟ้อง เมื่อวันที่ ๑๕ มิถุนายน ค.ศ. ๑๙๖๒ ด้วยคะแนนเสียง ๙ ต่อ ๓

ผู้พิพากษาศาลโลกซึ่งชี้ขาดตามคำฟ้องของประเทศกัมพูชามีเชื้อชาติดังต่อไปนี้ รัสเซีย, โปแลนด์, เปรู, อียิปต์, อิตาลี, ปานามา, ญี่ปุ่น, ฝรั่งเศส และ อังกฤษ

ผู้พิพากษาศาลโลกซึ่งมีความเห็นขัดแย้งสามท่าน มีเชื้อชาติดังนี้คือ อาร์เจนตินา จีนชาติ และออสเตรเลีย ส่วนผู้พิพากษาอีกสามท่านมิได้ออกเสียงคือ สหรัฐอเมริกา .(เพราะเป็นทนายให้แก่ฝ่ายไทย) กรีซ และเม็กซิโก (เพราะป่วย)

ในที่นี้ข้าพเจ้าไม่กล่าวถึงรายละเอียดของคำฟ้อง คำแก้ฟ้อง และแม้แต่คำพิพากษาชี้ขาด รายละเอียดนี้ท่านจะหาได้จากที่อื่น เช่นในหนังสือ คดีเขาพระวิหาร ซึ่ง ม.ร.ว. เสนีย์

ปราโมช จัดพิมพ์ขึ้นจำหน่าย และจากหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ จุดประสงค์ส่วนใหญ่ของข้าพเจ้าอยู่ที่ว่า จะขออภิปรายคำตัดสินของศาลโลก และในบางครั้งใคร่เสนอข้อเท็จจริงบางอย่างซึ่งศาลโลกมิได้คำนึงถึง

คำพิพากษาตัดสินเสียงข้างมาก ท่านประธานศาลชาวโปแลนด์เป็นผู้ลงนามเป็นคำตัดสินโดยแสดงหลักฐานข้อวินิจฉัยของผู้พิพากษา ๗ ท่าน ที่ขาดไป ๒ ท่าน ก็เพราะผู้พิพากษาชาวปานามาและชาวอังกฤษลงความเห็น และเหตุผลแตกต่างออกไปเป็นเอกเทศจากคำชี้ขาดของผู้พิพากษา ๗ ท่านนั้น ไม่ทราบว่าท่านผู้ใด เป็นผู้รับมอบหมายให้เป็นผู้ร่างพิจารณาจากข้อความซึ่งคัดลงไว้นี้ ถ้าจะเดาว่าเป็นชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ร่าง ข้าพเจ้าก็กล้าเสี่ยงที่จะเดาเช่นนี้ เพราะผู้พิพากษาชาติอื่นเช่น รัสเซีย โปแลนด์ เปรู อียิปต์ อิตาลี และญี่ปุ่น คงจะไม่ใช้ถ้อยคำเช่นนี้ กล่าวคือ

"ปราสาทพระวิหารเป็น โบราณสถานศักดิ์สิทธิ์ เก่าแก่แห่งหนึ่ง ตั้งอยู่ ณ เขตแดนระหว่างประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา ถึงแม้ว่าบางส่วนจะปรักพังเหลือแต่ซาก พระวิหารนี้ยังดึงดูดความสนใจในด้านศิลปและโบราณวัตถุ และยังเป็นที่สำหรับใช้ในการธุดงค์บูชาอีกด้วย เขานี้ตั้งอยู่บนหน้าผาที่มีชื่อเหมือนกันอยู่ทางทิศตะวันออกของภูเขาดงรัก ซึ่งโดยทั่วไปแล้วเป็นเขตแดนระหว่างสองประเทศในบริเวณนี้ กัมพูชาอยู่ทางด้านใต้และไทยอยู่ทางด้านเหนือ ส่วนใหญ่ของเขานี้ประกอบด้วยหน้าผา

สูง ตั้งสูงชันขึ้นไปจากที่ราบต่ำของกัมพูชาตัวเขาพระวิหารเองก็มีลักษณะเช่นนั้น ส่วนก่อสร้างที่สำคัญของปราสาทพระวิหารตั้งอยู่บนยอดสูงของพื้นที่ราบสูงรูปสามเหลี่ยม ซึ่งยื่นออกไปเป็นที่ราบเรียบจากขอบหน้าผาพื้นที่ทางด้านเหนือเขาลงไปทางแม่น้ำมูลซึ่งอยู่ในเขตไทย"

การกล่าวว่า **ปราสาทพระวิหารเป็นโบราณสถานศักดิ์สิทธิ์ และยังเป็นที่ใช้สำหรับการธุดงค์บูชา** เช่นนี้ลองเปรียบเทียบกับคำฟ้องของเขมรข้อ ๑ ภายใต้หัวข้อมูลกรณีพิพาท ซึ่งมีข้อความว่า "โบราณสถานวัดร้าง เรียกชื่อว่าปราสาทเปรียะวิเฮียร์อันเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สำหรับประชาชนกัมพูชาทำธุดงค์และทำพิธีกรรมทางศาสนา .." พิจารณาดูข้อความในคำฟ้องและคำพิพากษาดังได้คัดมานี้ ทำให้น่าเชื่อว่าผู้ร่างคำฟ้องและผู้ร่างคำพิพากษาถ้ามิใช่เป็นชาวเขมร ก็จะต้องเป็นชาวฝรั่งเศส ข้าพเจ้าไม่เห็นทางว่าจะเป็นชาวรัสเซีย โปแลนด์ เปรู ฯลฯ ไปได้เลย

ข้อความอีกแห่งหนึ่งในคำพิพากษาศาลโลก มีข้อความว่า;-

"ต้นกำเนิดของข้อพิพาทนี้ อยู่ในความตกลงแบ่งเขตแดนซึ่งได้กระทำกันในสมัย ค.ศ. ๑๙๐๔–๑๙๐๘ ระหว่างฝรั่งเศสและสยาม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นที่ยอมรับกันว่า อธิปไตยเหนือเขาพระวิหารขึ้นอยู่กับสนธิสัญญากำหนดเขตแดน ลงวันที่

๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ และขึ้นกับเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากวันนั้น ดังนั้นศาลจึงไม่มีความจำเป็นที่จะพิจารณาสถานการณ์ที่เป็นอยู่ระหว่างคู่คดีก่อนสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔"

การที่ศาลเห็นว่าไม่มีความจำเป็น ที่จะพิจารณาสถานการณ์ที่เป็นอยู่ระหว่างคู่คดีก่อนสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ นั้น ท่านผู้พิพากษาชาวอังกฤษ ทำความเห็นขัดแย้งไว้ดังนี้

"ข้อเท็จจริงอันหนึ่งซึ่งมิได้กล่าวไว้ในคำพิพากษา ซึ่งอาจจะมีความสำคัญอย่างเด็ดขาดในคดีนี้ได้ กล่าวคือก่อนหน้าที่จะมีความตกลงปัญหาเส้นแดนในระหว่าง ค.ศ. ๑๙๐๔–๐๘ ปราสาทพระวิหารตั้งอยู่ในดินแดน ซึ่งในขณะนั้น อยู่ภายใต้อธิปไตยของสยาม เพราะว่าสนธิสัญญาฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ค.ศ. ๑๘๖๗ ระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับประเทศสยามได้กำหนดเส้นเขตแดนทางด้านใต้ของทิวเขาดงรักคลุมที่ราบกัมพูชา โดยที่ผลของการตกลงตามสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ ก็ได้เลื่อนเขตแดนไปทางเหนือ และกำหนดเขตแดนนั้นตามแนวทั่วไปของเทือกเขาดงรัก ฉะนั้นตามความตกลงนี้ ประเทศไทยก็ยอมเสียดินแดน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็นที่สันนิษฐานเข้าข้างผู้ให้ได้ว่าประเทศไทยมิได้สละอันดินแดนใด ๆ ซึ่งไม่พิสูจน์ได้ว่าตนได้สละไปแล้ว..." ความเห็นแย้งของท่านผู้พิพากษาชาวอังกฤษนี้เป็นที่แจ่มชัดอยู่ในตัวแล้วว่า ก่อนสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ เขตแดนระหว่างประเทศฝรั่งเศสกับประเทศไทยอยู่ใต้ภูเขาดงรัก คลุมลงมา

ในที่ราบกัมพูชาหรือที่เรียกกันว่า "เขมรต่ำ" กล่าวคือครอบคลุมดินแดนในที่เมืองอุทุมพรพิไสยเก่า เมืองมะโนไพร เมืองจำปาศักดิ์ เมืองธาราปริวัตร์ เมืองสพังภูผา เมืองมูลปา-โมกข์ เมืองอุทุมธารา เมืองสุขุมา เมืองโพนทอง และเมืองจำปาศักดิ์เก่า รวมเป็นดินแดนในท้องที่ ๑๐ เมืองด้วยกัน ก็เมื่อดินแดนในเขมรต่ำเหล่านี้อยู่ในอธิปไตยของประเทศไทย ตามสนธิสัญญากับประเทศฝรั่งเศสประจำ ค.ศ. ๑๘๖๗, ๑๘๙๓, ๑๙๐๒ และไทยได้ยอมยกให้แก่ประเทศฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๔ เช่นนี้แล้ว ประเทศฝรั่งเศสจึงได้รับสิทธิภายในดินแดนเขมรต่ำเท่านั้น ไทยหาได้ยินยอมยกดินแดนบนทิวเขาดงรัก และบนที่ราบสูงให้แก่ประชาชนฝรั่งเศสไม่ การที่ผู้พิพากษาชาวอังกฤษกล่าวเน้นว่า "ประเทศไทยมิได้สละดินแดนใด ๆ ซึ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าตนได้สละไปแล้ว" จึงเป็นคำเน้นที่มีความสำคัญอย่างเหลือหลาย

เมื่อกล่าวถึงแผนที่หมายเลข ๑ ศาลพิจารณาเห็นว่า "แผนที่ฉบับนี้ไม่เคยได้รับการรับรองเป็น ทางการ จากคณะกรรมการผสมชุดแรก เพราะเหตุว่า คณะกรรมการชุดนี้ได้หยุดปฏิบัติงานไปเป็นเวลาหลายเดือน ก่อนที่จะได้จัดทำแผนที่ขึ้น...." แต่ศาลแสดงความเห็นต่อไปว่า "สิ่งที่แน่นอนก็คือว่า แผนที่นี้จะต้องทำขึ้นจากหลักฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง และศาลเชื่อโดยไม่มีข้อสงสัยที่เกินสมควรว่า แผนที่นี้ได้จัดทำขึ้นจากผลงานของเจ้าหน้าที่สำรวจในบริเวณทิวเขาดงรัก...." แต่ศาลก็ยังลงความเห็นว่า

"ในระยะแรกเริ่มและขณะที่จัดทำแผนที่ขึ้นนั้น แผนที่ฉบับนี้ไม่มีลักษณะผูกพันใด ๆ"

ก็เมื่อแผนที่หมายเลข ๑ อันเป็นเอกสารสำคัญไม่มีลักษณะผูกพันใด ๆ เช่นนี้แล้ว ด้วยเหตุผลกลใดศาลจึงวินิจฉัยชี้ขาดให้ประเทศกัมพูชามีอธิปไตยเหนือดินแดนที่ตั้งปราสาทเขาพระวิหาร? เหตุผลที่ศาลโลกได้ตัดสินชี้ขาดไปเช่นนั้นก็เพราะว่า (๑) แผนที่นี้ได้รับการโฆษณาแพร่หลายในวงการที่สนใจ ตลอดจนสถานเอกอัครราชทูตไทย ณ ประเทศอังกฤษ เยอรมัน รัสเซีย และสหรัฐอเมริกา รวมทั้งส่งไปยังรัฐบาลสยาม ๕๐ ชุด (๒) ถ้าแผนที่นี้ทำขึ้นอย่างผิดพลาด ประเทศไทยก็มิได้คัดค้านแต่อย่างใด จึงต้องถือว่าประเทศไทยได้ให้ความยินยอมโดยปริยายแล้ว โดยภาษิตลาตินว่า ผู้ที่เงียบเฉยอยู่ย่อมถือว่ายินยอม (๓) เจ้าหน้าที่ฝ่ายสยามมิได้ยกปัญหาที่เกี่ยวกับแผนที่ภาคที่ ๑ ขึ้นเลย ..... ถึงแม้หลังจากระยะปี ๑๙๓๔–๑๙๓๕ ซึ่งเป็นระยะที่ประเทศไทยได้ทำการสำรวจของตนเองแล้วก็ไม่มีผู้ใดยกปัญหาขึ้น (๔) คณะกรรมการฝรั่งเศส-สยาม ประชุมกันใน ค.ศ. ๑๙๔๗ ณ กรุงวอชิงตัน และนี่ก็เป็นโอกาสดีเลิศสำหรับประเทศไทย ที่จะยื่นคำร้องขอแก้เขตแดนเขาพระวิหาร.... แต่ประเทศไทยก็ไม่เคยเอ่ยถึงพระวิหารเลย แต่กลับยื่นแผนที่ฉบับที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๙๔๗ ต่อคณะกรรมการซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระวิหารอยู่ในกัมพูชา และ (๕) เมื่อคำนึงถึงการที่ประเทศ

ไทยมิได้ยกปัญหาข้อนี้ขึ้นจนกระทั่งถึง ค.ศ. ๑๙๕๘ ศาลจึงเห็นว่า ประเทศไทยยอมรับแผนที่หมายเลข ๑ เป็นส่วนหนึ่งของสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ ไม่ว่าเส้นในแผนที่จะห่างจากเส้นในเขตสันปันน้ำที่ไหน กล่าวคือ **ศาลเห็นว่าเส้นในแผนที่ถึงแม้จะไกลจากเส้นสันปันน้ำ ไปก็มีความสำคัญกว่าตัวบท ของสนธิสัญญานั้น**

ดูเหมือนจะด้วยเหตุผล ๕ ข้อนี้ ที่ศาลใช้เป็นหลักเกณฑ์วินิจฉัย ศาลปรับว่าฝ่ายไทยเป็นผู้แพ้เพราะนิ่งเฉยไม่คัดค้าน และเพื่อจะให้เห็นว่า เหตุผลนี้น้ำหนักยิ่งขึ้น ศาลจึงนำภาษิตลาตินมากล่าวให้เห็นความขลัง อันที่จริงภาษิตเช่นนี้เราก็มีใช้ในพระบาลี กล่าวในที่ประชุมสงฆ์คือการนิ่งอยู่เป็นการยอมรับ แต่นี่เป็นภาษิตในพระบาลีใช้สำหรับพระภิกษุสงฆ์ เรามิได้นำมาใช้ในคดีโลก การที่เอาภาษิตนี้ขึ้นมาใช้ในคดีโลก พังดูก็เป็นของที่เหลือจะเข้าใจ ถ้าพวกเราคนใดคนหนึ่ง (นี่ข้าพเจ้าสมมติขึ้น) จะเขียนคำผรุสวาทส่งไปยังผู้พิพากษาศาลโลกว่าเป็นหมูเป็นหมา ฯลฯ หรือสัตว์เลอยคลานอื่น ๆ เชื่อว่าคงจะมีหลายท่านฉีกทิ้งลงตะกร้าไม่ตอบโต้ด้วย ท่านเหล่านั้นมิยอมรับสภาพตามคำผรุสวาทหรือ เพราะจะถือตามภาษิตลาตินบทนี้ก็จะต้องปรับชาดไปเช่นนั้น

แต่อย่างไรก็ดี ในคำฟ้องของกัมพูชาก็ดี ในคำแก้ฟ้องของประเทศไทยก็ดี ทั้งโจทก์จำเลยได้เห็นพ้องร่วมกันในการที่จะขอให้ศาลตัดสินในคดีนี้ ตามตัวบทของสนธิสัญญา ค.ศ ๑๙๐๓

ประเด็นจึงเป็นที่รับกันทั้งสองฝ่ายว่า ปัญหาที่ศาลจะพิจารณาวินิจฉัยคือสนธิสัญญากำหนดเส้นเขตแดนในบริเวณปราสาทเขาพระวิหารตามแนวสันปันน้ำบนภูเขาดงรัก แต่ในข้อสังเกตศาลใช้ถ้อยคำดังต่อไปนี้ "ถึงแม้ว่าศาลจะได้ถูกร้องขอให้ตัดสินคดีนี้ในขณะนี้ด้วยการตีความสนธิสัญญาอย่างเดียว ศาล (ก็) มีความเห็นว่าการอาศัยเส้น สันปันน้ำอย่างเดียว ไม่พอ เพียงที่จะทำ ให้เส้น เขต แดน ถาวรเป็นที่ยุติได้ เหตุผลอันนี้เองทำให้มีการปักปันและขีดเขียนเส้นลงไว้ในแผนที่" ขอพวกเราชาวไทยจะสังเกตคำเหล่านี้ไว้ให้ดี โจทก์และจำเลยขอให้ศาลวินิจฉัยตีความสนธิสัญญาอย่างเดียว กล่าวคือวินิจฉัยชี้ขาดว่าสันปันน้ำอยู่ที่ไหน แต่ศาลกลับว่าการวินิจฉัยสันปันน้ำอย่างเดียวไม่พอ เพราะเป็นเส้นที่ไม่ถาวรไม่เป็นที่ยุติได้ การวินิจฉัยให้ยุติจำต้องวินิจฉัยจากเส้นแผนที่ ซึ่งฝรั่งเศสแต่ผู้เดียวเป็นผู้ทำขึ้น การที่ศาลโลกชุดนี้ ใช้อำนาจอันยิ่งใหญ่จนเลยขอบเขตหน้าที่ของตนเช่นนี้ ข้าพเจ้าและท่านทั้งหลายก็คงจะพอเข้าใจได้ว่า ทำไมเหล่านิสิตนักศึกษาชั้นสูงของเราจึงเขียนคำขวัญออกแห่แหนเดินขบวนด้วยถ้อยคำที่ว่า "ศาลพระภูมิดีกว่า"

เกี่ยวกับเส้นบนแผนที่ ซึ่งฝรั่งเศสเป็นผู้ทำขึ้นแต่ผู้เดียวนั้น ท่านผู้พิพากษาชาวออสเตรเลียทำความเห็นไว้ว่า "ข้าพเจ้าคิดว่าฝรั่งเศสได้เตรียมแผ่นแผนที่ขึ้น เพื่อวัตถุประสงค์ของตนเป็นสำคัญ...ไม่ว่าสยามจะได้ขอร้องให้เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสเขียนทำแผนที่ภูมิภาคชายแดนหรือไม่... คณะกรรมการฝรั่งเศสก็ได้ตั้งใจเตรียมแผนที่เหล่านี้อยู่แล้ว"

และในประเด็นเดียวกันนี้ ท่านผู้พิพากษาชาวอาร์เยนตินา ก็ได้แสดงหลักฐานเป็นการไม่เห็นพ้องด้วยคำชี้ขาด ด้วยอย่างคำว่า "กฎเกณฑ์อันเป็นที่ทราบกันดีโดยทั่วไป อยู่ในมาตรา ๒๙ ของสนธิสัญญากรุงแวร์ซายส์ ลงวันที่ ๒๘ มิถุนายน ค.ศ. ๑๙๑๙ กฎเกณฑ์อันนี้มีอยู่ว่า เมื่อเกิดมีการแตกต่างกันเกี่ยวกับการปักปันเขตแดนระหว่างตัวบทของสนธิสัญญากับแผนที่ ตัวบทไม่ใช่แผนที่เป็นยุติ"

ผู้พิพากษาศาลโลกเสียงข้างมากในชุดนี้ ใครบ้างที่จะไม่ทราบสนธิสัญญากรุงแวร์ซายส์แม้กระนั้นก็ดี ยังกล้ากล่าวกันว่า เส้นสันปันน้ำ "ไม่ถาวรมั่นคง" ส่วนเส้นในแผนที่ที่ฝรั่งเศสทำขึ้นเขียนขึ้นโดยลำพังถาวรกว่าและเป็นยุติได้ และเพื่อสนับสนุนข้อวินิจฉัยเช่นนี้ ผู้ร่างคำตัดสินเพื่อให้เพื่อนตุลาการอีก ๘ ท่านลงนามได้ ใช้ถ้อยคำเหล่านี้ในคำพิพากษา

"มีเหตุผลหลายอย่างซึ่งสนับสนุนข้อคิดเห็นว่า จุดประสงค์ที่สำคัญอันหนึ่งของคู่สัญญา ในการตกลงว่าด้วยเขตแดน ระหว่างปี ค.ศ. ๑๙๐๔–๐๘ คือให้ได้ความแน่นอนและเป็นยุติกันได้จากหลักฐานและจากคำแถลงของคู่ความเอง ได้แสดงให้เห็นชัดว่าปัญหาเกี่ยวกับเส้นเขตแดนที่ยาวมากระหว่างไทยกับอินโดจีนฝรั่งเศส ได้ทำให้เกิดความไม่แน่นอนขึ้นในระยะก่อน ค.ศ. ๑๙๐๔ ได้มีการขัดแย้งและโต้เถียงกัน ซึ่งเอกสารในครั้งนั้นได้ใช้คำว่า ความตึงเครียดทวีขึ้นเรื่อย ๆ ในความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส"

ข้อความที่คัดมานี้ คัดจากคำแปลของกระทรวงการต่างประเทศ ถ้อยคำที่ใช้ในภาษาอังกฤษหรือฝรั่งเศส ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้เห็น แต่ก็เชื่อว่าคงเป็นคำแปลที่ถูกต้องไม่ผิดพลาดถ้าเช่นนั้น คำเหล่านี้ เป็นคำกล่าวที่ตบตาโลกอย่างเป็นประวัติการณ์

ที่ข้าพเจ้าว่าคำกล่าวนี้เป็นคำกล่าวที่ตบตาโลกนั้น ข้าพเจ้าเชื่อว่าผู้พิพากษาชาวฝรั่งเศส หรือไม่ก็อยู่ในความคิดเห็นเดียวกันกับชาวฝรั่งเศสเป็นผู้ร่างขึ้น เพราะนับตั้งแต่สนธิสัญญา ๑๘๙๓ เป็นต้นมา "เขตแดนที่ยาวมากระหว่างไทยกับอินโดจีน ฝรั่งเศสได้ทำให้เกิดความไม่แน่นอนขึ้น" โดยแน่แท้ไม่ต้องสงสัย เพราะฝรั่งเศสเริ่มผลักดันพรมแดนไทยจากดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ให้มาจดฝั่งโขง การเสียดินแดนให้แก่ฝรั่งเศสครั้งนั้นเป็นเนื้อที่ถึง ๑๔๐,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร ครั้นเมื่อถึง ค.ศ. ๑๙๐๒ และ ๑๙๐๔ ประเทศฝรั่งเศสก็ข้ามมายังฝั่งขวายึดดินแดนฝั่งขวาหลวงพระบาง พร้อมทั้งเมืองมะโนไพรและเมืองจำปาศักดิ์ ต่อมาอีก ๓ ปี คือใน ค.ศ. ๑๙๐๗ ฝรั่งเศสก็ผลักดันพรมแดนให้เข้ามาอีก โดยยึดเอาแคว้นเสียมราฐอันมีพระตะบอง และเมืองศรีโสภณ การที่คำพิพากษากล่าวว่า "ปัญหาเกี่ยวกับเส้นเขตแดนที่ยาวมากระหว่างไทยกับอินโดจีนฝรั่งเศส มีความตึงเครียดทวีขึ้นเรื่อย ๆ" นั้น มีความตึงเครียดทวีขึ้นเรื่อย ๆ เป็นความจริง แต่เป็นความตึงเครียดเพราะความไม่แน่นอน เพราะความโลภไม่มีที่สิ้นสุด เพราะความไม่อยากให้เป็นที่ยุติได้ของประเทศฝรั่งเศสเอง ในคำพิพากษาของศาลโลกก็ยังได้ระบุไว้ให้เห็นอยู่ คือแผนที่ซึ่งฝรั่ง

เศสทำขึ้นเพื่อแสดงพรมแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสตามสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๙ นั้น ฝรั่งเศสทำขึ้นรวม ๑๑ แผ่น แจกจ่ายไปในประเทศต่าง ๆ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๘ และในปี ๑๙๐๘ นั้นเอง แผนที่ ๓ แผ่นในจำนวน ๑๑ แผ่นใช้ไม่ได้เสียแล้ว เหตุผลนั้นหรือ ? ก็คือว่าดินแดนประเทศไทยตามที่ปรากฏในแผนที่ ๓ แผ่นดังกล่าว ได้ถูกประเทศฝรั่งเศสผนวกเข้าไปเป็นของตนแต่เมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๗ เสียแล้ว ในตอนหน้าสุดท้ายของคำพิพากษาศาลโลกได้บันทึกถ้อยคำที่น่าซาบซึ้งไว้ว่า "ศาลคิดว่าเป็นการชอบด้วยกฎหมายที่จะลงความเห็นว่า วัตถุประสงค์อันสำคัญของความตกลงในสมัย ค.ศ. ๑๙๐๔–๐๘ ก็เพื่อจะให้สถานการณ์ความตึงเครียดหมดไป และให้ได้มาซึ่งเสถียรภาพทางเขตแดนบนมูลฐานแห่งความแน่นอนและเป็นที่ยุติกันได้ แน่ละ สถานะความตึงเครียดก็หมดไปแล้ว เสถียรภาพทางเขตแดนเป็นที่ยุติกันได้แล้ว โดยประเทศไทยได้ช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดนั้น ๆ ให้แก่ประเทศฝรั่งเศสดังรายการต่อไปนี้

ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๑๐ เสียประเทศเขมร และเกาะ ๖ เกาะ ประมาณ ๑๒๔,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๓๑ เสียสิบสองจุไทย ประมาณ ๘๗,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๓๖ เสียฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ประมาณ ๑๔๓,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๔๖ เสียฝั่งขวาแม่น้ำโขงตรงข้าม

หลวงพระบางและตรงข้ามปากเซ ประมาณ ๖๒,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร

ครั้งที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๔๙ เสียพระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ ประมาณ ๕๑,๐๐๐ ตารางกิโลเมตร รวมดินแดนที่เสีย ๔๖๗,๕๐๐ ตารางกิโลเมตร

ดินแดนของประเทศไทยที่เหลืออยู่ในเวลานี้ ๕๑๓,๔๔๗ ตารางกิโลเมตร

คำพิพากษาของศาลโลกนี้ เมื่อไปเห็นความสำคัญของเส้นบนแผนที่ว่ามีเหนือเส้นสันปันน้ำเสียเช่นนี้แล้ว ก็ดูจะกล่าวอย่างอ้อมแอ้มชอบกล ว่าเส้นสันปันน้ำอยู่ตรงที่หน้าผาตามคำพยานผู้เชี่ยวชาญของฝ่ายไทย บุคคลที่ได้กล่าวออกมาอย่างจะแจ้งคือ คำของท่านผู้พิพากษาชาวอังกฤษ คือท่านกล่าวเป็นความสำคัญว่า (๑) แผนที่ในภาคผนวก ๑ นั้น เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสกระทำขึ้นที่กรุงปรารีส ในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ. ๑๙๐๗ ซึ่งคณะกรรมการผสมไม่เคยได้เห็น (อย่าว่าแต่จะให้รับรองหรือเห็นชอบเลย) เพราะคณะกรรมการผสมนี้ ปรากฏว่าได้เลิกล้มไปแล้วราวเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๗ (๒) สยามในขณะนั้นขาดผู้เชี่ยวชาญทางภูมิวิทยา และแผนที่วิทยา รัฐบาลไทยจึงต้องอาศัยความชำนาญและความสุจริตใจของเจ้าหน้าที่ ภูมิวิทยาฝรั่งเศสในการทำแผนที่ (๓) เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสในกรณีนี้จะผิดพลาดไปได้ เป็นต้นว่าได้ทำผิดเกี่ยวกับแนวทางลำธารโอตาแซม ซึ่งกระทบถึงปัญหาว่าเส้นสันปันน้ำในเขตพระวิหาร

เป็นไปตามแนวใด (๔) ข้าพเจ้าเชื่อว่าเส้นสันปั่นน้ำเป็น (และเคยเป็นเช่นนี้ในระหว่าง ค.ศ. ๑๙๐๔–๑๙๐๘) อย่างที่ประเทศไทยอ้าง

ผู้พิพากษาชาวอาร์เยนตินาก็ได้ลงความเห็นว่า "สันปั่นน้ำทอดไปตามขอบหน้าผา" ส่วนผู้พิพากษาจีนคณะชาติและผู้พิพากษาออสเตรเลีย ก็ลงความเห็นแย้งโดยมิได้ชี้ขาดให้อธิปไตยดินแดนปราสาทเขาพระวิหารให้แก่กัมพูชา

อุดมการณ์ของศาลโลก ในการตัดสินคดีเขาพระวิหารดังกล่าว ก็ปรากฏชัดออกมาว่า "เพื่อให้สถานะความตึงเครียดหมดไป และเพื่อให้ได้มาซึ่งเสถียรภาพทางเขตแดนบนมูลฐานแห่งความแน่นอนและเป็นที่ยุติกันได้" นี่เป็นอุดมการณ์ แต่ในผลซึ่งปรากฏออกมาเป็นอย่างไร ? จะมิเป็นผลตรงกันข้ามกับอุดมการณ์นั้นหรือ? ไทยกับอินโดจีนฝรั่งเศสอยู่กันได้อย่างประเทศเพื่อนบ้านกว่ากึ่งศตวรรษมาแล้ว เพราะต่างก็ยึดพรมแดนธรรมชาติของทิวเขาดงรักเป็นยุติ พวกไทยในที่ราบสูง และพวกเขมรในที่ราบต่ำต่างก็ได้ดำเนินชีวิตของตนด้วยความสงบสุขตลอดมาเพราะต่างก็ยึดพรมแดนตามธรรมชาติเป็นเครื่องปักปั่นดินแดนของตน ก็เมื่อศาลโลกกลับมาใช้ข้อมูลฐานในการสมมุติไม่ใช่มูลฐานภาวะภูมิศาสตร์ตัดสินให้กัมพูชามีอธิปไตยบนจงอยเขาในที่ราบสูงเช่นนี้ พรมแดนธรรมชาติก็ปลาสนาการไป การกระทบกระทั่งนับแต่วันที่กัมพูชาเข้าครอบครองปราสาทพระวิหาร จะเป็นผลติดตามมาอย่างไม่ต้องสงสัยสถานะความตึงเครียดก็จะมีอยู่เรื่อย ๆ เพราะต่าง

ฝ่ายต่างอ้างสิทธิ์และหวาดระแวงซึ่งกันและกัน ด้วยเหตุนี้เสถียรภาพทางเขตแดนจะมีขึ้นได้อย่างไร ? ข้าพเจ้าเชื่อว่าดินแดนที่ไทยยอมเสียให้แก่ฝรั่งเศสตามในสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔ ฝ่ายไทยได้มอบให้เป็นที่เรียบร้อยนานมาแล้ว ดังปรากฏว่าเมืองที่ได้มอบให้ ๑๐ เมือง บนดินแดนที่ลุ่มเขาเขมรต่ำ เพราะถ้ายังส่งมอบไม่เสร็จไหนเลยฝรั่งเศสจะถอนทหารออกจากการยึดครองเมืองจันทบุรี (ซึ่งฝรั่งเศสได้เข้ายึดครองแต่ ค.ศ. ๑๘๙๓ และถอนทหารที่ยึดครองเมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๕) ตามสัญญาข้อ ๕ ในสนธิสัญญานี้ได้กำหนดไว้ การถอนทหารของฝรั่งเศสจากเมืองจันทบุรี เมื่อ ค.ศ. ๑๙๐๕ จึงเป็นหลักฐานข้อเท็จจริงว่าประเทศไทยได้ส่งมอบดินแดนให้เสร็จสิ้นแล้ว ตามสนธิสัญญา ค.ศ. ๑๙๐๔

ส่วนเมืองขุขันธ์บนที่ราบสูง ซึ่งปราสาทเขาพระวิหารตั้งอยู่ในขณะนั้น และโดยเฉพาะตัวปราสาทเอง ฝ่ายไทยหาได้เคยมอบให้แก่อินโดจีนฝรั่งเศสไม่ และฝ่ายฝรั่งเศสก็ไม่เคยทวงถามหรือประท้วงแต่อย่างใดเป็นเวลายาวนานกว่า ๔๐ ปี เพิ่งจะมาโวยวายขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. ๑๙๔๙ เมื่อศาลโลกใช้หลักเกณฑ์ "ปิดปาก" ปรับโทษฝ่ายไทย เหตุไฉนจึงไม่ใช้หลักเกณฑ์อันเดียวกันนี้ปรับโทษแก่ฝรั่งเศส (หรือกัมพูชา) บ้างเล่า ?

วินิจฉัยหลักเกณฑ์ของบรรดาผู้พิพากษาต่าง ๆ เกี่ยวกับคดีเขาพระวิหารเท่าที่นำมาแสดงไว้ในบทความนี้ ก็เป็นการเพียงพอ

ที่จะกระตุ้นเตือนใจพวกเราทั้งหลาย ได้สนใจศึกษาความเป็นมาของเรื่องพรมแดนและของคดีนี้โดยเฉพาะ รัฐบาลไทยอยู่ในฐานะที่พวกเราทุกคนควรจะเห็นใจและเอาใจช่วยอย่างยิ่ง ท่านจะขจัดปัดเป่าและผ่อนคลายความอยุติธรรมในครั้งนี้อย่างไร เราก็ได้แต่เอาใจช่วย และน้อมจิตขอให้พระสยามเทวาธิราชท่านได้ช่วยปกปักรักษาบ้านเมืองให้ปลอดภัย ในความเห็นส่งท้ายบทความนี้ ข้าพเจ้าขออ้างถ้อยคำของท่านผู้พิพากษาชาวนาปามาที่ว่า "บุคคลไม่พึงได้รับประโยชน์จากการกระทำผิดของตนเอง" ท่านกล่าวอ้างหลักเกณฑ์นี้ขึ้น ก็เพื่อปรับโทษแก่ฝ่ายไทยซึ่งไม่เคยปฏิเสธทักท้วงความผิดพลาดของแผนที่ แต่ข้าพเจ้าใคร่เสนอว่า "ด้วยหลักเกณฑ์เดียวกันนี้เอง การที่ฝรั่งเศสได้ทำให้แผนที่แสดงเส้นพรมแดนผิดไปจากสภาพความเป็นจริง (ดังที่ผู้เชี่ยวชาญได้แสดงให้ศาลได้ทราบ) เช่นนี้แล้ว ฝรั่งเศสก็ไม่พึงจะได้รับประโยชน์จากแผนที่อันผิดพลาดของตน หรืออีกนัยหนึ่งประเทศกัมพูชาก็ไม่พึงได้รับประโยชน์จากแผนที่อันผิดพลาดนี้"

จากบทความพิเศษใน 'พิมพ์ไทย' – ๒๖ ถึง ๓๐ มิถุนายน ๒๕๐๕

บรรณานุกรม

กอบเกื้อ สุวรรณทัต – เพียร "การศึกษาประวัติศาสตร์ของสกุลดำรงราชานุภาพ" *อักษรศาสตร์พิจารณ์* ฉบับที่ ๖ ปีที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๗

ขจร สุขพานิช *ก้าวแรกของหนังสือพิมพ์ในประเทศไทย* พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงบุณยมานพพาณิชย์ ๒๕๐๘

จดหมายเหตุหมอบลัดเล

จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทร์เทวี และพระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ ๕

จิราภรณ์ สถาปนะวรรธนะ "*วิกฤติกาลสยาม ร.ศ. ๑๑๒*" ปริญญานิพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิตวิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร ๒๕๑๖

แถมสุข นุ่มนนท์ "ที่ปรึกษาชาวอเมริกันในประเทศไทย ๒๔๔๖-๒๔๘๓" *วารสาร ธรรมศาสตร์* ปีที่ ๔ เล่มที่ ๓ ก.พ.–พ.ค. ๒๕๑๘ และใน *ป.อ.ป* ปีที่ ๗ เล่มที่ ๓ ก.ย. ๒๕๑๖

ประชุมพงศาวดารภาค ๓๒, ๓๕, ๓๖, ๓๗, ๓๘, และ ๓๙

ประชุมพงศาวดารภาค ๖๒ เรื่องทูตฝรั่งในสมัยรัตนโกสินทร์

ประชุมพงศาวดารภาค ๖๕ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี

ปาลเลอกัวซ์ *เล่าเรื่องเมืองไทย* สันต์ ท. โกมลบุตร แปล ก้าวหน้า

พงศาวดารญวน เวียตนามสือกี๋ แปลโดย นายหยอย และ เทียนวรรณ ๒๕๐๙ (พิมพ์ใหม่)

พระราชพงศาวดาร ฉบับบริติชมิวเซียม

พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕.

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑

ศิลปากร, กรม *เอกสารเบอร์นี* เพิ่งแปลออกมาได้ ๒ เล่ม ทั้งหมด มี ๕ เล่ม

ศิลปากร, กรม *เอกสารครอเฟีด*

ศิลปชัย ชาญเฉลิม (นายหนหวย) *หมอบลัดเล แห่งกรุงสยาม*

สุรศักดิ์มนตรี, เจ้าพระยา *ประวัติเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี อภินิหารบรรพบุรุษ*

Bowring, Sir John., *The Kingdom and People of Siam*, 2 Vols., Oxford University Press (Reprints), 1969.

Buttinger, Joseph., *The Smaller Dragon*, Frederick A. Praeger, New York, 1958.

Cosenza, *The Complete Journal of Townsend Harris*, 1930.

Cranmer- Byng, *An Embassy to China of Lord Macartney*, London, 1962.

Crawfurd, John., *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin China*, Oxford University Press (Reprints). 1967.

Crawfurd Papers

Curzon, Lord. "The Siamese Boundary Question" *Nineteenth Century*, July 1893.

Desai, W.S., Events at the Court and Capital of Ava" *JBRS*, Vol. XXVII, Part I. 1937

Dictionary of American Biographies.

Diary of Dr. Caswell

Feltus, G. Haws., *Samuel Reynold House of Siam Pioneer Medical Missionary, 1847-1876*, New York, 1924.

Grey, Viscount., *Twenty-five Years*

Lamb, Helen B., *Vietnam's Will to Live*, New York & London. 1972.

Mccarthy, *Surveying and Exploring in Siam.*

Mission Pavie. 9 Vols.

Murti, *The Anglo-Frehch Relations with Siam*

Phraye, Sir Arthur., *History of Burma*, 1883.

The Siam Society *Selected Articles From The Siam Society Journal Vol V, Vol. VI, Relation with Burma*, Bangkok, 1959.

St. John, Vincent.. *Life of Sir James Brooke*, London, 1879.

Tate, D.J.M., *The Making of South-East Asia*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1971.

ใบแก้คำผิด

คำผิด	หน้า	บรรทัดที่	แก้เป็น
ทะเลถม	๓๖	๑๖	ทะเลตม
รู้หวาดระแวง	๓๗	๑๐	ผู้หวาดระแวง
เจาะจง	๓๘	๒ (จากล่าง)	โหรจด
เชียนหลง	๓๙	๓ (จากล่าง)	เขียนหลง
ลุราวดีแมง	๔๐	๕ (จากล่าง)	สุรวดีแมง
ทรวาย	๔๓	๗ (จากล่าง)	ทะวาย
ไม่สมบูรณ์น	๔๔	๙	ไม่สมบูรณ์นัก
สีกุด	๔๕	๒ (จากล่าง)	สีกุก
ที่ว่า	๔๘	๑๒ (จากล่าง)	นี่ว่า
นายคือ	๔๘	๓ (จากล่าง)	นาย ถือ
เปรียบเสมือน	๕๐	๗ (จากล่าง)	เขียนเสมือน
จิกู	๕๒	๑	จิงกู
นี่เละเละ	๕๒	๙	ที่เละเทะ
จิกู	๕๒	๑๓	จิงกู
ขอให้	๕๓	๖	รอให้
เกี่ยวข้องเกี่ยว	๕๕	๔	ข้องเกี่ยว
surce, saurce	๕๕	๑๒	source
"๑	๕๕	๕ (จากล่าง)	"๑)
ท่อนจันทร์	๖๒	๓ (จากล่าง)	ท่อนจันทน์
Geiger	๒๐๙	๔ (จากล่าง)	Gouger

